ગુજરાતશાળાપત્રપુસ્તક૩૫મું.સં.૧૮૯૬.

મ્યુનિસિપલ ગુજરાતી
નાગરબજાર કન્યાશાળા.

૨૩.૩૨૨
૧૫.૭૦૭૨

ગુજરાત શાળાપત્ર, પુસ્તક ૩૫ મું, સને ૧૮૯૬ની અનુક્રમણિકા.

વિષય. પૃષ્ઠ.

અનાર્ય લોકની ભાષા... ... ... ૯૨.

અમદાવાદ કોન્ફરન્સ. ... ... ૩૫૬.

અવલોકનની ટેવ... ... ... ૭૭.

આકર્ષણ પ્રયોગ... ... ... ૧૮૩.

કેલવણીનાં પુસ્તકોઃ—

રા.રા. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જરકૃત બાળ ગણિત પોથી૧લી.૨૩.

કેલવણીખાતાની ખબરોઃ—

કાઠીઆવાડ કેલવણીખાતાની ડિરેકટરી. ... ... ૨૮૬.

ગ્રાચ્યુઇટી ... ... ૧૮૯.

ચેપીરોગ—શિક્ષક અથવા નિશાળીઆને નિશાળમાં આવવાની મનાઈ ... ... ૧૨૨.

થર્ડ ગ્રેડ પબ્લિક સ. સ. પરીક્ષા (૧૮૯૬) થવાની તારીખ. ૨૨૪.

„ „ „ „ „ „ „ „ માટે ઠરાવેલાં પુસ્તકો.૩૧.

દંડ તથા સજા .. ..૬૪, ૨૮૪, ૨૮૬.

નવાં પુસ્તકો તથા નકશા. ... ... ૧૫૮, ૧૯૨, ૩૮૪.

નિશાળોનાં ઇનામપત્રકો .. .. ૩૨, ૧૫૯, ૨૫૫, ૩૪૮.

પ્રવેશક પરીક્ષા થવાની તારીખોઃ—

ગુજરાત મેલ ટ્રેનિંગ કૅાલેજની.... ... ... ૨૮૬.

મહાલક્ષ્મી ફીમેલ ટ્રેનિંગ કૅાલેજની.... ... ... ૨૫૧.

રાજકોટ બાર્ટન ફીમેલ ટ્રેનિંગ કૅાલેજની. ... ... ૧૯૧.

„ મેલ ટ્રેનિંગ કૅાલેજની. ... ... ૨૮૩.

વડોદરા કલા ભવનની. ... ... ૨૮૮.

મહેતાજીઓને આપેલો રેન્ક. ... ... ૨૮૫.

મંજૂર થયેલાં જ પુસ્તકો નિશાળોમાં ચલાવવાં. ... ... ૩૧૮.

મોનિટરો રાખવા બાબતના નિયમો... ... ... ૩૧૯.

વખત પત્રક પ્રમાણે જ શિક્ષણ આપવું. ... ... ૩૧૮.

अी.ओ.जी.सी.नं.१०

વિષય. પૃષ્ઠ.

કેળવણીખાતાની ખબરો ચાલુ:—

સરકારી નોકરોને મહેનતાણું... ... ... ૧૨૩.

સ્કોલરશિપ પરીક્ષાઓ થવાની તારીખો:—

મિડલ અને સ્પેશ્યલ સ્કૂલોમાં આપવાની... ... ૨૫૪.

હાઈ ,, ,, ,, ,, ... ૨૫૩.

હલકા દરજ્જાની સરકારી નોકરીમાં વગર પરીક્ષાએ દાખલ થઈ ચૂકેલા નોકરો પૈકી કેટલાકને તે પરીક્ષાની મળેલી માફી. ૩૨૦.

ગુજરાત મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના ધારાનો સંગ્રહ... ... ... ૧૩૮.

,, ,, ,, ,, વિદ્યાર્થીઓનો મેળાવડો. ... ૧૨૮.

ગુજરાતની પ્રાન્ત ભાષાઓ અને જાતિ ભાષાઓ .. ૮૩, ૧૧૩, ૨૧૬, ૨૪૨, ૨૬૫, ૩૦૮, ૩૩૯.

ગુજરાતની બોલીઓ. ... ...૧૭૭.

ચર્ચાપત્ર.... ... ... ૨૨, ૬૦, ૧૮૮, ૨૨૧, ૨૮૨, ૩૪૭, ૩૭૭.

જગતની ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ ... ... ૩૦૫, ૩૩૫.

જાણવા જેવી વાતો.... ... ...૨૬૧.

ટ્રસ્ટ:-મિ. ઈબ્રાહિમ મહામદ સાયાણીનું.... ... ...૩૪૪.

ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા—ભૂમિતિ. ... ...૧૧૧.

તાડ વિષે થોડી હકીકત ... ...૩૧૦.

થર્ડ ગ્રેડ પબ્લિક સ. સ. પરીક્ષા ૧૮૯૧—અંકગણિત. ...૫૬, ૮૮.

,, ,, ,, ,, પરીક્ષાના ઉમેદવારોને સૂચના... ... ૩૩૦.

નરસિંહ મહેતાના ખેડૂતની ભાષા ... ... ૩૨૫.

નિબન્ધ શિક્ષણ.... ... ...૧૩, ૩૪.

પત્ર વ્યવહાર:—

કાળીપરજ વિદ્યોત્તેજક ફંડ ... ... ૧૫૭.

પોરબન્દરનું કેળવણી ખાતું. ... ... ૨૧૯.

વિસનગરમાં શ્રી કેળવણી સમાજ.... ... ... ૧૨૧.

પંચાંગ. ... ... ૨૦.

પ્રાણી વર્ણન:—

હનુમાન ... ... ૫૯, ૮૬.

ગેંડા.... ... ... ૧૫૨. ૧૮૧.

વિષય. પૃષ્ઠ.

પ્રાણી વર્ણન ચાલુઃ—

દરણ. ૨૧૧, ૨૪૧, ૨૬૭

સાબર. ... ... ૨૪૧.

બાળ ઉદ્યોગઃ—

સમાન્તર લીટીઓ અને સરૂપ આકૃતિઓ... ... ... ૨૦૯.

રંગે રંગ જૂદા પાડવા. ... ... ૩૦૪.

બાળગીત.... ... ... ૧૯, ૧૧૭, ૧૮૬.

માસ... ૧,૩૩,૬૫,૯૭,૧૨૯,૧૬૧,૧૯૩,૨૨૫, ૨૫૭,૨૮૯, ૩૨૧,૩૫૩.

રંગ વિષે પાઠ. ... ... ૯૦, ૧૧૮, ૧૫૪.

વર્નાક્યુલર મહેતાજીઓના ધારાનો સંગ્રહ... ... ... ૩૯.

" " " " નું શુદ્ધિપત્ર. ... ૧૬૦.

વેરાવળ કેલવણી સમાજ. ... ... ૨૭૬, ૩૧૨, ૩૮૦.

વ્યાકરણ શિક્ષણ .. .. ૧૦૧, ૧૩૪, ૧૬૪, ૧૯૭, ૨૩૩.

શિક્ષકોની ત્રિમાસિક સ્પર્ધા.... ... ... ૧૨, ૧૧૦, ૨૦૬, ૩૦૧.

શિક્ષક સમાજોઃ—

ખેડા જિલ્લાની.... ... ...૨૪૩.

ભરૂચ તાલુકાની. ... ... ૨૯.

ભાવનગરની. ... ...૨૬૯.

વડોદરા પ્રાન્તની. ... ... ૯૪.

સૌરાષ્ટ્રની. ... ... ૬૪.

સામાન્ય પદાર્થો વિષે પાઠઃ—

પદાર્થના ગુણ—ચીકણો. ... ...૨૦૭.

" " સછિદ્ર... ... ...૨૬૩.

" " પારદર્શક અને અપારદર્શક. ... ...૩૦૨.

" " ખરડ, સ્થિતિસ્થાપક, અને ચીકણો. ... ...૩૩૩.

ઈંટ. ... ...૩૭૬.

સો ઉત્તમ પુસ્તકો. .. ..૨૧૨.

દસકા ધોરણો માટે કલ્પિત પાઠ અને બાળઉદ્યોગ ૨૯૬

गुजरात शाळापत्र.

પુસ્તક ૩૫ મું. જાન્યુઆરી ૧૮૯૬. અંક ૧ લો.

मास.

નવો વર્નાક્યુલર માસ્ટર્સ કોડ ઇંગ્રેજીમાં બહાર પડ્યાનું હમે થોડા વખત ઉપર જણાવ્યું હતું. તેનું હવે ભાષાન્તર થવા માંડ્યું છે તે તૈયાર થયેથી આવતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરીશું.

કેટલીક મુદતથી મહેતાજીઓ તરફથી આવેલા અનાર્ય લોકની ભાષાના શબ્દો હમે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ, અને જ્યારે ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ બરાબર રચવામાં આવશે ત્યારે એ સંગ્રહથી ભાષા શાસ્ત્રીને મદદ મળશે એમ માનીએ છીએ. આ કામમાં અનાર્ય શબ્દો કરતાં પણ ગ્રામ્ય બોલીઓ વધારે મદદ કરે તેમ છે. હજી ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં, ખાસ કરી કાઠીઆવાડમાં, વપરાતાં રૂપમાં જૂની ગુજરાતીના નમૂના રહેલા જણાય છે. બાર ગાઉએ બોલી બદલાય એ કહેવત ખરી છે, પરન્તુ જેમ શાળાઓ વધી કેળવણીનો બહોળો પ્રસાર થતો જશે તેમ ઘણાં છોકરાં ચોપડીઓ પ્રમાણે બોલતાં થશે, ભાષાનું ઐક્ય વધશે, અને ગ્રામ્ય બોલીઓ નાશ થશે અથવા ઘણી ઓછી થઈ જશે. હાલમાં જ કેટલેક દરજ્જે આ અસર જણાવા લાગી છે, અને કાળ જતાં તે વધતી જવાનો સમ્ભવ છે. આથી જોકે દિલગીર થવાનું નથી, છતાં તે પરિણામ પૂરેપૂરો આવતા પહેલાં ગ્રામ્ય બોલીઓનો સંગ્રહ થવાની જરૂર છે. તેમ નહિ થશે તો ભાષાના ઇતિહાસની સાંકળની ઘણી કડીઓ નાશ પામશે, અને પછી કેટલાંક રૂપ કેમ થયાં તે નક્કી કરવાની મુશ્કેલી હાલ કરતાં વધશે. કેટલેક દરજ્જે લોકોનો ઇતિહાસ તેઓ જે બોલી બોલે છે તેમાં જ સમાયેલો હોય છે, માટે દેશના ઇતિહાસની ખાતર પણ ભાષાના ઇતિહાસની ખોળ થવાની જરૂર

છે. આ સારૂ ગ્રામ્ય બોલીઓનો સંગ્રહ કરવામાં મદદ કરવા સઘળા મહેતાજીઓને વિનંતિ કરીએ છીએ: તેઓ કેળવાયેલા છે, ખોળ કરવાની અને યોગ્ય ગોઠવણથી લખવાની તેમનામાં શક્તિ છે, અને તેઓ ગુજરાતના દરેક ખૂણામાં પ્રસરેલા છે. આ કારણથી તેમની મદદ અતિ ઉપયોગી નીવડશે, અને હમને ખાત્રી છે કે એ કામ ઉઠાવી લઈ તેઓ પોતપોતાના ગામમાં કે ગામ નજીક જે જે ગ્રામ્ય રૂપો બોલાય છે તે હમને લખી મોકલશે. જેમ જેમ હકીક્ત આવતી જશે તેમ તેમ તે આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરીશું, કે પૂરતો સંગ્રહ થઈ ભવિષ્યમાં ભાષાનો ઇતિહાસ રચાતી વખત તેનો ઉપયોગ થઈ શકે: ગુજરાતની બોલીઓ એવું બાળબોધ મથાળું કરી તેની નીચે ગુજરાતના કયા ભાગમાં કે કયા ગામમાં એ બોલાય છે તે જણાવવું. અમુક નાત જાતમાં તે પ્રમાણે બોલાતું હોય તો તે વાત સ્પષ્ટ લખવી. સ્ત્રીવર્ગ તથા પુરુષવર્ગ બન્ને એક જ રીતે ન બોલતાં હોય તો તે મુજબ કોણ બોલે છે તે લખવું; જ્યાં બન્ને તે રીતે બોલતાં હોય ત્યાં એ લખવાની જરૂર નથી. અમુક માણસ બોબડો કે તોતડો હોવાથી કે બીજા કારણથી અમુક રીતે બોલતો હોય તે એકઠું કરવાનું નથી. અમુક વર્ગના કે ગામના કે પ્રદેશના ઘણા લોક જે રીતે બોલતા હોય તેનો સંગ્રહ કરવાનો છે. હકીકતના ભાગ કેમ પાડવા અને તે કેમ ગોઠવવી તે જણાવવાને નીચે થોડાં નમૂનાનાં દૃષ્ટાન્ત આપીએ છીએ:—

(૧) ઉચ્ચારણના ફેરફાર. જેવા કે,

(અ). ચરોતરમાં ક્, ખ્, ગ્, ઘ્ માં ઈ, એ, કે ય્ મળે છે ત્યાં ક્ નો ચ્, ખ્ નો છ, ગ્ નો જ, ઘ્ નો ઝ્ થાય છે. જેમકે

ક્યાં ને બદલે ચ્યાં,
કાકી ને ઠેકાણે કાચી,
ખેતર ને બદલે છેતર (કોઈ વખત શેતર),
ગીતાં ને બદલે જીતાં,
ઘી ને બદલે ઝી, વગેરે.

બીજા સ્વર મળે છે ત્યારે ક્; ખ્, ગ્, ધ્ કાયમ રહે છે, છતાં
દીકરો ને બદલે દીચરો એવું રૂપ જણાય છે.
કોઈ વખત ઉલટાં રૂપ પણ જણાય છે. જેમકે,
મ્હોચ્યો ને બદલે મ્હોક્યો (ચ ને બદલે ક),
છેતરાવું ને બદલે ખેતરાવું (છ નો ખ), વગેરે.

(આ) ચરોતરમાં ઈનો ઘણી વખત ગુણ થાય છે. જેમકે,
લીમડો ને બદલે લેંબડો (મ્નો ઘણી વખત પ્રાકૃત નિયમ મુજબ અનુસ્વાર અને વ્ કે બ્ થાય છે અથવા તેથી ઉલટું થાય છે),
પીંપળો ને બદલે પેંપળો, વગેરે.
કાઠીઆવાડમાં તેથી ઉલટું જોવામાં આવે છે. જેમકે,
"એ" ને બદલે "ઈ" (ઈ માટે હું ત્યાં ગયો).

(ઇ) ચરોતરમાં "ળ્" ને ઠેકાણે "ર્," સ્ને ઠેકાણે "શ્," સ્ને ઠેકાણે "હ્," વગેરે થાય છે.

(ઈ) ભરૂચમાં "ળ્" ને ઠેકાણે "લ્" બોલાય છે. જેમકે,
ગોળ ને બદલે ગોલ, વગેરે.

(ઉ) ભરૂચમાં કર્યું, ગળ્યો, વગેરે શબ્દોમાં જોડાક્ષરના યનું સંપ્રસારણ થઈ ઇ થાય છે, તે ઇ જોડાક્ષરના બાકીના વ્યંજનની પહેલાં બોલાય છે, અને જોડાક્ષરને મળેલો સ્વર તે વ્યંજનમાં મળે છે. જેમકે,
કર્યું ને બદલે કઈરું,
ગળ્યું ને બદલે ગઇલું,
ચાલ્યો ને બદલે ચાઇલો, વગેરે.

(ઊ) સુરત તરફ "શ્" ને ઠેકાણે "સ્" અથવા "હ્", અને "ક્" ને બદલે "ખ્" થાય છે. જેમકે,
શાક ને ઠેકાણે સાક અથવા હાખ,
સસરો ને ઠેકાણે હહરો, વગેરે.

(એ) સુરતનાં કેટલાંક ગામડાંમાં "શ", "ષ", અને "સ" ને બદલે "છ" બોલાય છે. જેમકે,

શબ્દ ને ઠેકાણે છબ્દ;
ધનુષ્ ને ઠેકાણે ધનુછ (અથવા ધનુખ).
કુંસને ઠેકાણે કંછ, વગેરે.
ચરોતરમાં પણ
બાદશાહને ઠેકાણે બાચ્છા;
સાહેબને બદલે છાબ, વગેરે થાય છે.
તેથી ઉલટું કેટલેક ઠેકાણે "છ" નો "સ" થાય છે. જેમકે,
છોકરાને બદલે સોકરો.
મરાઠી ગુજરાતીને મુકાબલે પણ આવું થાય છે. જેમકે,
મરાઠી સાવંતને બદલે ગુજરાતી છાંય,
મરાઠી સૂટીને બદલે ગુજરાતી છૂટી, વગેરે.
(ઐ) ચરોતરમાં ઘણા શબ્દોના અન્ત્ય અનુસ્વારનો લોપ થાય છે. જેમકે,
કર્યુંને બદલે કર્યુ,
બળયુંને બદલે બળ્યું, વગેરે.
(ઓ) ચરોતરમાં કેટલીક વખત "ચ્" નો "સ્", કે "ખ્" નો "શ્" થાય છે. જેમકે,
ખીચડો ને બદલે છીસડો, કે શીચડો, વગેરે.
(ઔ) કેટલીક વખત અક્ષરનો લોપ થાય છે. જેમકે,
છોકરો ને બદલે છોરો,
છોકરીને બદલે છોરી, વગેરે.
(અં) અમદાવાદ તરફ સાઠોદરાંમાં કેટલાક શબ્દની વચમાં ય ઉમેરીને બોલાય છે. જેમકે,
લાડુ લાવો ને બદલે લ્યાડુ લ્યાવો,
દાળને બદલે ધાળ; વગેરે.
(અઃ) ગુજરાત તરફ હડ બોલાય છે ત્યાં કાઠીઆવાડમાં ઢ બોલાય છે. જેમકે,
લોઢુંને બદલે લોહુ,
કઢાડવું કે કાઢવું ને બદલે કાઢવું, વગેરે.

વળી ઠ ના ઉપર ભાર મૂકીને બોલે છે.

(ઇ) કેટલેક ઠેકાણે નાગરો

"મગ" ને ઠેકાણે "મોગ" બોલે છે,

અને "પગ" ને બદલે "પાગ" કહે છે.

(ઈ) કાઠીઆવાડમાં "પાળ" ને ઠેકાણે "પાજ" શબ્દ બોલાય છે.

(ઉ) કાઠીઆવાડમાં "ચાલ" ને બદલે "હાલ" વપરાય છે.

(ઊ) કેટલેક ઠેકાણે બેવડાં તેવડાં રૂપ વપરાય છે. જેમકે,

આપવું અને આલવું.

નડતર અને નડતલ.

દાબડી, ડાબલી, અને ડબ્બી,

કકડો અને કડકો,

બચ્ચું અને બચ્ચું,

જગા અને જગ્યા, વગેરે.

(એ) ચરોતર તરફ "આં" નો ઉચ્ચાર વધારે પહોળો થાય છે. જેમકે,

ગાંડો ને બદલે "ગૅાડો",

લાંબો ને બદલે "લૅાબો", વગેરે.

વળી "છ" ને ઠેકાણે "છૅા" બોલે છે.

કાઠીઆવાડમાં ઘોડાને ઠેકાણે ઘૉડો, વગેરે બોલાય છે.

(ઐ) ચરોતરમાં "ક્યારે" ને બદલે "ચ્યાંણે" બોલે છે. "ચ્યારે" પણ બોલાય છે.

(ઓ) કાઠીઆવાડમાં "વાટકો" અને ગુજરાતમાં "વાડકો" બોલાયછે. આવું ઘણા શબ્દમાં થાય છે.

(ઔ) "ન" ને બદલે "લ", અને "લ" ને બદલે "ન" વપરાય છે.

હું મારી લાખા (નાખીશ) (સુરતી);

લાચારને બદલે નાચાર (પારસી).

(ક) ગુજરાતી સાફને બદલે કાઠીઆવાડમાં "સાવ", અથવા "હાવ" વપરાય છે.

(બ) કેટલેક ઠેકાણે અકારાન્ત શબ્દને છેડે ય જેવો અવાજ (શ્રુતિ ય) થાય છે. જેમકે,

ચાસ ને બદલે ચાસ્ય,

કર ને બદલે કર્યે,

આંખ ને બદલે આંખ્ય, વગેરે.

(૨) વ્યાકરણનાં રૂપ. જેવાં કે,

(અ) ચરોતરમાં અકારાન્ત નાન્યતર જાતિના બહુ વચનમાં ઉકારાન્તની માફક આં પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે,

ઘર —— ઘરાં.
ઝાડ —— ઝાડાં.
બોર —— બોરાં, વગેરે.

(આ રૂપ પુસ્તકોના અને શિષ્ટ વર્ગના રૂપ કરતાં જૂનું જણાય છે. સંસ્કૃત गृहाणि નું પ્રાકૃતમાં न् કે ण् નો અનુસ્વાર થવાથી घराइं થયું, અને પછી इ નો લોપ થઈ અનુસ્વાર પૂર્વેના અક્ષરમાં મળવાથી ઘરાં એવું રૂપ થયું. આં નો પણ પછી લોપ થવાથી એકવચન અને બહુવચન બન્નેનું રૂપ એક જ "ઘર" થયું. પછી નર તથા નારી જાતિના બહુવચનનો ઓ પ્રત્યય લગાડવાનો વહિવટ પડવાથી "ઘરો" એવું રૂપ થયું. ભાષાઓમાં ભેદો ઓછા કરી સહેલાઈ પ્રાપ્ત થવા માટે સમાન રૂપો બનાવી દેવાનું લક્ષણ હોય છે, તે મુજબ ઓ પ્રત્યય લાગુ થયો છે, છતાં ચરોતરમાં હજી જૂનો આં પ્રત્યય કાયમ છે. શિષ્ટ વર્ગની ભાષામાં પણ ઉકારાન્ત નાન્યતરનું બહુવચન હજી આં પ્રત્યયથી થાય છે. એ ઉકારાન્ત રૂપ સંસ્કૃતના અકારાન્ત નાન્યતરના પ્રથમા વિભક્તિ એકવચનના રૂપમાંથી નીકળ્યું છે, अण्डमूनું ઈંડું (પહેલા અ ની ઈ, ण् નું અનુસ્વાર, પ્રત્યય अमूનું ઉ), रक्तमूનું રાતું, વગેરે. આ શબ્દોનું બહુવચન કરતાં એકવચનનો ઉં પ્રત્યય જતો રહે છે અને બહુવચનનો આં પ્રત્યય લાગે છે, તેમ જ ઉપર કહેલા નિયમ મુજબ ઓ પ્રત્યય પણ લાગે છે, જેમકે ઈંડાં, ઈંડાંઓ, વગેરે.)

(આ) કાઠીઆવાડમાં નારીજાતિના બહુવચનમાં ઉ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે,

ભેંશું, બાયડીઉ, વગેરે.

પ્રાકૃતમાં ઓ કે ઉ પ્રત્યય લાગે છે, જેમકે, માલાઓ, માલાઉ.

(ઇ) પુસ્તકોની ભાષાનાં "જાત", "આવત", એ રૂપોના બદલામાં સુરત તરફ "જતે", "આવતે", એવાં રૂપ થાય છે.

(ઈ) સુરતના નાગરોમાં "કરૉ છૉ" ને બદલે "કરાં છાં" વગેરે રૂપ વપરાય છે.

(ઉ) સુરતનાં ગામડાંમાં

"હું જઈશ" ને બદલે "હું જવા,"

"હું આવીશ" ને બદલે "હું આવા", એવાં રૂપ થાય છે.

(ઊ) કાઠીઆવાડમાં વિશેષ ભૂત કૃદન્તને ઘણું કરી જાતિના પ્રત્યય ન લાગતાં તે અકારાન્ત રૂપે રહે છે. જેમકે,

"કરેલ", "ગયેલ", "થયેલ", વગેરે.

(એ) ચરોતરમાં કરત, વગેરે રૂપોને બદલે કરૉત, રહૉત, કહૉત, વગેરે બોલાય છે.

(ઐ) કેટલાક શબ્દો જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી જાતિમાં વપરાય છે. જેમકે,

મ્હા, તમાકુ (તમ્બાકુ), વાટ (=રસ્તો, નર ને નારી) બજાર (નાન્યતર અને નારી), વગેરે.

(ઓ) સુરત તરફ "છીએ" ને ઠેકાણે "છઈએ", "છૈએ", રૂપ વપરાય છે.

(ઔ) કાઠીઆવાડમાં હમે, તમે, (પ્રાકૃત અમ્હે, તુમ્હે) ને બદલે હમો, તમો, એવાં રૂપ વપરાય છે. (સર્વનામના બહુવચનના ए પ્રત્યયને બદલે નામના બહુવચનનો ઓ પ્રત્યય લગાડે છે.)

(અં) "કાદવને સુકવું છું" ને ઠેકાણે કાઠીઆવાડમાં "સુકાવું છું" રૂપ વપરાય છે.

(આં) કાઠીઆવાડમાં આકારાન્ત ધાતુનો આ કાયમ રહે છે. જેમકે,

જાવાનું, થાવાનું, વગેરે.

(ઇં) કાઠીઆવાડમાં અકર્મક ભૂતકાળમાં ણું પ્રત્યય વપરાય છે. જેમકે,

કરાવ્યું, જેવાર્યું, વગેરે.

(ઈ) કાઠીઆવાડમાં ઊભ ધાતુનાં બધાં રૂપ વપરાય છે, ગુજરાતમાં નથી વપરાતાં. જેમકે,

તે ઊભ્યો, ઊભીને, વગેરે.

ગુજરાતમાં ઊભેલો એવું વિશેષ ભૂત કૃદન્તનું રૂપ થાય છે.

(ઉ) કાઠીઆવાડમાં " તુંમાં " રૂપ વપરાય છે;

ગુજરાતમાં "ત્હારામાં" રૂપ વપરાય છે.

(૩) કેટલેક ઠેકાણે વ્યાકરણનાં રૂપ ટુંકાવવામાં આવે છે. જેમકે,

(અ) ચરોતરમાં

જાઉં છું ને બદલે "જાછ",

આવું છું ને બદલે "આવછ",

કરૂં છું ને બદલે "કરછ", વગેરે.

(આ) ચરોતરમાં

"ગયો" ને બદલે "જ્યો" (ય મળવાથી ગ્ નો જ્ થયો),

"ગયો હતો" ને બદલે "જ્યોતો", વગેરે.

(ઇ) ઘણે ઠેકાણે સહાયકારી " હતો " ના " હ " નો લોપ થાય છે. જેમકે,

ગયો હતો ને બદલે " ગ્યોતો ", "ગયોતો",

આવ્યો હતો ને બદલે " આવ્યોતો ",

કરતો હતો ને બદલે "કરતોતો", વગેરે.

(ઈ) સુરત તરફ કેટલીક જાતોમાં સહાયકારી "છું" ને બદલે "ચ" કે " છ " બોલાય છે. જેમકે,

કરું છું ને બદલે કરુંચ, કરુંછ,

જાઉં છું ને બદલે જાઉંચ, વગેરે.

(ઉ) કાઠીઆવાડમાં

" જોઇતું નથી " ને બદલે " જોતું નથી ",

"લેઈશું" ને બદલે "લેશું",

"કરીશું" ને બદલે "કરશું",

"જઈશું" ને બદલે "જાશું", વગેરે.

"શ" નો "હ" કરીને ચરોતરમાં "કરહું" "વેચહું," વગેરે રૂપ વપરાય છે.

(૪) કેટલાક શબ્દો અમુક પરગણામાં કે અમુક નાતમાં જ બોલાય છે. જેમકે,

(અ) કાઠીઆવાડમાં લાધ્યું, ગોતવું, બરકે છે, હાકરે છે, ગોદડાને બદલે ગાદલું (ગાદી શબ્દને મળતું રૂપ), વગેરે વપરાય છે.

(આ) ચરોતરમાં અને મધ્ય ગુજરાતમાં

હજામને બદલે ઘાંયજો,

ગરજવાને બદલે ધૂંજવું, વગેરે.

(ઇ) નાગરો "ચોખા" ને બદલે "કૂર" બોલે છે.

(ઈ) કાઠીઆવાડમાં

"છો પડયું" ને બદલે "મર પડયું",

ટેબલ ઉપર ને બદલે ટેબલ માથે,

પરાણે ને બદલે માંડમાંડ,

વાગ્યું ને બદલે લાગ્યું,

આરસો ને બદલે અરીસો,

માવતર કે માવિતર,

નાસવું ને બદલે ભાગવું, વગેરે.

(ઉ) કેટલાક ભાગમાં

કર્યું ને બદલે "કીધું" વાપરે છે,

અને ચરોતરમાં

"કહ્યું" ને બદલે "કીધું" બોલે છે.

(ઊ) ગુજરાતમાં "આપ" ધાતુ વપરાય છે ત્યાં કાઠીઆવાડમાં "દે" ધાતુ વાપરે છે. જેમકે,

હમે તેમને ફૂલ દઈએ છીએ,

તેને જ્ઞાન દીધું, વગેરે.

છતાં ગુજરાતમાં આશીર્વાદ દીધો કહે છે, આપ્યો, કહેતા નથી.

(એ) મધ્ય ગુંજરાતમાં ટહાડ વાય છે એમ કહે છે, સારે સુરતમાં ટહાડ વાગે છે એમ બોલાય છે.

(ઐ) ઊંટના અર્થમાં કાઠીઆવાડમાં સાંઢ, સાંઢીઓ, કે હાંઢીઓ શબ્દ વપરાય છે. નારી જાતિનો સાંઢણી શબ્દ આખા ગુજરાતમાં વપરાય છે. કાઠીઆવાડ બહાર સાંઢ શબ્દ જુદા અર્થમાં વપરાય છે.

(૫) કેટલેક ઠેકાણે રૂઢિ કે વાક્યરચના બીજા કરતાં જુદી થાય છે. જેમકે,

(અ) વિદ્યાભ્યાસ કરવો એ પહેલે દરજ્જે તો કુમારિકાવસ્થાને માનેલ છે (પંડિતા જમનાબાઈ કૃત સ્ત્રીધર્મ).

(આ) કેટલાએક ભેરવજપ ખાય છે (એ જ પુસ્તક).

(ઇ) તેનો દી ઊઠયો છે (કાઠીઆવાડમાં).

(ઈ) આઠ બજે હું આવ્યો (સદર).

(ઉ) આ કામ થવું નથી (=થવાનું નથી) (કાઠીઆવાડી).

(ઊ) આખરે ભવિષ્ય થયું (=ગુજરી ગયો) (કાઠીઆવાડી, આદિત્સરામકૃત સંગીતાદિત્ય પૂર્વ ભાગ).

(એ) મરતી ઘડીએ ખેડુતને મન થયું (=મરવાની ઘડીએ) (કાઠીઆવાડી, રણછોડદાસ કૃત ઇસિપનીતિ). ગુજરાતમાં મરતી વેળાએ એમ બોલાય છે.

વિષય કેમ ગોઠવવો, અને કેવી તરેહની હકીકત દાખલ કરવી તે જણાવવાને ઉપર કેટલાંક નમૂનાનાં દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં છે. મહેતાજીઓના સંગ્રહમાં પોતપોતાની જગાના ઘણા વધારે નિયમ અને નમૂના આવી શકશે. બનતા સુધી લાંબું વિવેચન કરવું નહિ. દરેક રૂપ આપવામાં આવે તે પુસ્તકોમાં વપરાતા કેયા રૂપને ઠેકાણે આવે છે અથવા તેનો શો અર્થ થાય છે તે જણાવવું. અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં તેને વાક્યમાં વાપરી બતાવવું. જે ભાગની બોલી આપવામાં આવે તે ભાગના લોકો જેવી રીતે બોલતા હોય તેવી જ રીતે સમ્ભાળથી લખી જણાવવું, તેમાં કાંઈ સુધારો કરવો નહિ. સુધારો કરવાના પ્રયત્નથી અસલ રૂપ જણાતું નથી. ગુજરાતીમાં ઍ તથા ઑ જુદી રીતે બોલાવા છતાં સાધારણે એક જ રીતે લખાય છે; એ, ઍ નું પણ તેમ જ થાય

છે, જેમકે, લાડુમાં નાંખવાનો ગૉળ, પૃથ્વી ગોળ છે, વગેરે. આ ઉચ્ચારો સ્પષ્ટ જણાય તેમ લખવા. હના પણ બે ઉચ્ચાર છે. સંસ્કૃત હસ્ત અને ગુજરાતી હાથ માં હના જુદા ઉચ્ચાર થાય છે, અને તે લખાણમાં જુદા જણાવવાની જરૂર છે. સંસ્કૃત માફક ઉચ્ચાર થતો હોય ત્યાં હની નીચે આડી લીટી કરવાથી (હ઼) અથવા બાળબોધ લખવાથી સ્પષ્ટ થશે. ઘણે ઠેકાણે ચ, છ, વગેરેનો સંસ્કૃતની પેઠે તાલવ્ય ઉચ્ચાર થાય છે, છતાં ચરોતર વગેરેમાં દાંતને જીભ અડકીને દન્ત્ય ઉચ્ચાર પણ થાય છે. એ દન્ત્ય ઉચ્ચાર જણાવવાને ચ, છ, ની નીચે આડી લીટી દોરવી, અથવા તેને માત્ર ગુજરાતીમાં લખી તાલવ્ય ઉચ્ચારને બાળબોધમાં લખવો. જોડાક્ષરમાં જ્યાં અનુનાસિકનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક પ્રમાણે થતો હોય ત્યાં અનુસ્વાર ન લખતાં અનુનાસિક જ લખવો; જેમકે "સંભવ" ન લખતાં "સમ્ભવ" લખવું. જ્યાં અનુસ્વાર જેવો ઉચ્ચાર થતો હોય ત્યાં જ અનુસ્વાર લખવો, જેમકે, વાંચવ, ગાંઠો, વગેરે. ટૂંકામાં જે રીતે બોલાતું હોય તે રીતે લખવું કે જેવાં થતાં હોય તેવાં ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે. એક જ રીતે ઘણાં રૂપો થવાથી કોઈ સામાન્ય નિયમ નીકળતો હોય તો તે આપી તેની નીચે દૃષ્ટાન્તો તરીકે રૂપો આપવાં. ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ કયાંનું કે કયું રૂપ ખરું કે ખોટું છે, તેનું વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, અને તેથી કાંઈ ફળ પણ નથી. શિષ્ટ વર્ગના લોકોએ જે રૂપ કબૂલ કર્યાં છે તે ચાલતી ભાષામાં ખરાં ગણાય છે, અને એ નિયમ વાસ્તવિક જ છે. હમને ભરોસો છે કે આ શોધમાં ઘણા મહેતાજીઓ મદદ કરી માતૃભાષાની સેવા બજાવવામાં પાછી પ્હાની નહિ કરે.

જે મહેતાજીઓ અનાર્ય લોકના શબ્દ મોકલે છે તેમને આ સ્થળે સૂચવીએ છીએ કે તેઓ હાલમાં એકલા શબ્દ આપે છે તેની સાથે તેતે બોલીનું વ્યાકરણ આપશે તો વધારે લાભ થશે. અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને જરૂર પડે ત્યાં તેવા શબ્દ કે રૂપને તે ભાષાના વાક્યમાં વાપરી તેનો ગુજરાતી અર્થ આપવાથી પણ વધારે અનુકૂળ પડશે. વળી અનાર્ય લોકોનાં ગીતો વગેરેનો સંગ્રહ થવાથી તેમની ભાષા, રીતભાત, અને ઇતિહાસનું વધારે સારું શોધન થઈ શકશે.

શિક્ષકોની ત્રિમાસિક સ્પર્ધા.

ગયા ત્રિમાસિકની સ્પર્ધાનું પરિણામ નીચે મુજબ છે:—

પ્રશ્ન ૧લો.—આ પ્રશ્નના જવાબ ૨૩ શિક્ષકો તરફથી આવ્યા હતા તેમાંથી મૂળશંકર અમથારામ ભટ્ટ, મહેતાજી કેરવાડા તા. આમોદને ઇનામ રૂ. ૨).

પ્રશ્ન ૨જો.—આ પ્રશ્નના જવાબ ૧૬ શિક્ષકો તરફથી આવ્યા હતા, તેમાંથી મગનલાલ કુબેરદાસ, મહેતાજી ઉતેળીઆ, તા. ધોળકાને ઇનામ રૂ. ૧).

પ્રશ્ન ૩જો.—આ પ્રશ્નના જવાબ ૧૮ શિક્ષકો તરફથી આવ્યા હતા તેમાંથી રણછોડ દામોદર શાહ, મહેતાજી અણોર તા: આમોદને ઇનામ રૂ. ૧); અને મગનલાલ હીરજી, મહેતાજી કુરચણ તા: આમોદને રૂ. ૧).

આ ત્રિમાસિકમાં નીચેના પ્રશ્નના ઉત્તર લખી મોકલવા:—

(૧) હિન્દની મ્હોટી રેલવેઓ અને વ્યાપારના જળમાર્ગોનું વર્ણન કરો. ઇનામ રૂ.૨).

(૨) નિશાળમાં કોઈ બાળકને અચાનક વાઈ આવે, આંગળી કપાય, અથવા નાકમાંથી લોહી નીકળે, તો તાત્કાલિક શા ઉપાય લેશો? ખસ થઈ હોય કે આંખ દુખતી હોય, તેવા બાળકનું શું કરશો? ઇનામ રૂ ૧).

(૩) ત્રીજા ધોરણમાં ગુજરાતને લગતી વીસ ઇતિહાસિક વાર્તાઓ શિખવવાનો ઠરાવ થાય તો તમે જે વાર્તાઓ પસંદ કરો તેની યાદી બનાવો. તેમાંની એક વાર્તા બાળકને સમજાય તથા રસ પડે તેવી રીતે લખો. ઇનામ રૂ ૨).

ટીપ. સ્પર્ધાના નિયમ એપ્રિલ ૧૮૯૩ ના શાળાપત્રમાં જોવા. તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી પછી આવેલા ઉત્તર લક્ષમાં લેવાશે નહિ.

निबन्ध शिक्षण.

ઘણી પરીક્ષાઓમાં ઉમેદવારોના નિબન્ધ તપાસવાનો પ્રસંગ આવવાથી હમને લાગે છે કે આપણી પ્રાથમિક નિશાળોમાં કાંતો એ વિષય બિલકૂલ શિખવાતો નથી, અથવા તે ક્રમે ક્રમે કેમ શિખવવો તેની પૂરી માહિતી નથી. થર્ડ ગ્રેડ પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયેલા માણસો પણ કેવા નિબન્ધ લખે છે તે નીચેના દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ થશે. પ્રવેશક પરીક્ષાનો એક ઉમેદવાર લખે છે કે:—

" દરેક માણસને. ઉદ્યોગની ઘણી જરૂર છે. માટે દરેક માણસે, સરકારી નોકરીમાં કે, કોઈ બીજો ઉદ્યોગ કરવો તે સારૂ છે. દરેક માણસને ઉદ્યોગ કરવો એટલુજ બસ નથી. પણ આપણને લોકોમાં સારી રીતે. માન મળે તથા. પોતાનો ધર્મ સારી રીતે સાચવી રાખે. તથા. પૈસો વીગેરે પેદા કરી શકે. પોતાના માબાપ વીગેરેનું. ભરણ પોષણ કરે તેવો. ઉદ્યોગ કરવો. ભણેલા માણસને નોકરીને અગર બીજા ઉદ્યમની ખોટ નથી. કેટલાક છોકરાઓ નાનપણથી. રમતમાં પડી ભણવાનું. વિસારી મુકે છે. પરંતું તેમને આગળ જતાં માઠી હાલત પહોચે છે. કારણ કે તેઓ. નાનપણથી આળસુ હોવાને લીધે આગળ મોટી ઉમરમાં પણ તેઓ હોય છે તેવાજ રહે છે. માટે છોકરાઓના માબાપને પણ લાજમ છે કે. છોકરા ઉપર કંઈ લક્ષ રાખતા નથી. વેપાર, સીપાઇ થવું, માસ્તર થવું, વીગેરે. ઉદ્યોગથી થવાય છે. ઉદ્યોગ વીના કંઈ બની શકતું નથી. સુસ્તની પેઠે પડી રહેવાથી. જઠરાઅગ્ની મંદ પડે છે. ને શરીરમાં રોગ ઉત્પન થાય છે. ને ઘણા લોકો ધીક્કારે છે. પાંચ માણસોમાં આપણને માન મળતું નથી. માટે. ડાહ્યા માણસોએ. એવા. ગાંડા માણસોને સમજાવી ઉદ્યોગે વળગાવવો જોઇએ. ઉદ્યોગથી ઉપર પ્રમાણે ઘણા ફાયદા છે. માટે ઉદ્યોગ કરવો એ જ સારામાંસારૂ ઉચ્ચ કામ છે. "

ઘણા ઉમેદવારો લગભગ આવી જ જાતની ભૂલો કરે છે, એટલે વધારે ઉતારા કરી લમ્બાણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ઉપરના ટૂંકા નિબન્ધમાં કઈ કઈ જાતની ભૂલો છે તે તપાસીએ.

(૧) સારૂ, એટલુ, વીગેરે, પેદા, મુકે છે, પરંતું, નાનપણુ, મોટી, ઉમરમાં, સીપાઇ, વીના, જઠરાગ્ની, ઉત્પનં, ધીક્કારે છે, ફાયદા, ઉચુ, એ શબ્દોની જોડણી ખોટી છે. સારું, એટલું, ઊંચું, વગેરે શબ્દોમાં અનુસ્વાર જોઇયે ત્યાં નથી, અને પેદા, પરન્તુ, વગેરેમાં ન જોઇયે ત્યાં છે. કેટલાક શબ્દોમાં હ્રસ્વ દીર્ઘ અને જોડાક્ષરનું ઠેકાણું નથી.

(૨) લખનારને વિરામ ચિન્હના ઉપયોગની કાંઈ પણ ખબર હોય એમ લાગતું નથીઃ પૂર્ણ વિરામનાં ટપકાં જાણે શોભા માટે મૂકાતાં હોય તેમ તેમની જરૂર હોય કે ન હોય અથવા જ્યાં અલ્પવિરામ જોઇયે ત્યાં પણ તે મૂકે જાય છે. ઘણા ઉમેદવારોને આ માહિતી જણાતી નથી.

(૩) વ્યાકરણ દોષની પણ ખોટ નથી. " દરેક માણસે સરકારી નોકરી માં કે કોઈ બીજો ઉદ્યોગ કરવો," "દરેક માણસને ઉદ્યોગ કરવો," " પોતાનાં માબાપ, " "ભણેલા માણસને નોકરીને અગર બીજા ઉદ્યમની ખોટ નથી, " " છોકરાઓના માબાપ, " " વેપાર.... ઉદ્યોગથી થવાય છે, " " ગાંડા માણસોને સમજાવી ઉદ્યોગે વળગાવવો જોઇએ, " આ વાક્યો વ્યાકરણ દોષથી ભરેલાં છે. "તેઓ નાનપણથી આળસુ હોવાને લીધે આગળ મોટી ઉમરમાં પણ તેઓ હોય છે તેવાજ રહે છે, " એ વાક્યમાં કર્તા " તેઓ " જરૂર ન છતાં બે વાર લખ્યો છે. ગુજરાતના વતનીઓ ૭, સાત, કે વધારે વરસ સુધી ગુજરાતી નિશાળોમાં કેળવણી લઈને થર્ડ ગ્રેડ પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષા લગી પહોચ્યા છતાં વ્યાકરણ દોષવાળાં વાક્યો લખે એ મહેતાજીઓને ઘણું નીચું જેવરાવે છે. આવી ભૂલો કરનાર પૈકી ઘણા આસિસ્ટન્ટ માસ્તરની પદવી સુધી પહોચેલા હોય છે એ વિશેષ ખેદકારક છે.

(૪) વાક્યરચનાના દોષ પણ વારંવાર જોવામાં આવે છે. " દરેક માણસને ઉદ્યોગ કરવો એટલુજ બસ નથી, પણ આપણને લોકોમાં સારી રીતે માન મળે, તથા પોતાના ધર્મ સારી રીતે સાચવી શખે, તથા....પોતાના માબાપ વીગેરેનું ભરણપોષણ કરે તેવો ઉદ્યોગ કરવો." એક જ વાક્યમાં ઉદ્યોગ કરનાર તરીકે પ્રથમ

દરેક માણસ, પછી આપણે, અને પછી ગમે તે કોઈ ત્રીજ
માણસ દેખા દે છે. " તથા " શબ્દ માત્ર છેલ્લા ઉપવાક્ય
પહેલાં ન આવતાં દરેક ઉપવાક્ય પહેલાં આવે છે. "માટે
શબ્દ ઘણાં વાક્યોનીં શરૂઆતમાં લખે છે એ પણ ઠીક નથી
" સુસ્તની પેઠે પડી રહેવાથી જઠરાગ્ની મંદ પડે છે, ને શરી
માં રોગ ઉત્પન થાય છે, ને ઘણા લોકો ધીક્કારે છે, પાંચ માણસોમ
આપણને માન મળતું નથી, " આ વાક્યમાં પણ ઉપર કહેલ
દોષો છે. જઠરાગ્નિ મન્દ પડવા વગેરે હાનિ સામાન્ય રીતે બધા
થવાનું કહ્યા પછી "આપણને માન મળતું નથી" કહેવું બરાબ
નથી. ઉપર " તથા " ને માટે કહ્યું તેવો જ દોષ આ વાક્યમ
" ને " નાસમ્બન્ધમાં કર્યો છે. " છોકરાઓના માબાપને પ
લાજમ છે કે છોકરા ઉપર કંઈ લક્ષ રાખતા નથી, " આ વાક
મૂર્ખાઈ ભરેલું છે. છેવટના ભાગમાં " છોકરાઓ ઉપર તેમણે લ
રાખવું " એમ લખવું જોઇતું હતું. " લક્ષ રાખતા નથી"
એ માત્ર હકીકતનું કથન છે, એમાં કાંઈ લાજમ હોવાપણું આવ
નથી. ઉમેદવાર "લાજમ"નો અર્થ સમજ્યા વિના તે શબ્દ વાપરતે
જણાય છે, અને એવું ઘણી વખત જોવામાં આવે છે. " છોકરા
ઓના માબાપને " એમાં વ્યાકરણ દોષ છે. મા (નારીજાતિ
અને બાપ (નરજાતિ) એ બે શબ્દનો સમાસ કર્યો છે એટલે એ
સમાસની સાથે સમ્બન્ધ રાખનાર વિશેષણ કે ક્રિયાપદ નાન્યતર
જાતિ બહુવચનમાં આવવું જોઇયે. " છોકરાઓનાં માબાપ "
એમ જ કહેવું યોગ્ય છે. વળી આ વાક્યમાં " છોકરાઓ " શબ્
બે વાર આવે છે, માટે બીજી વખત તેને બદલે સર્વનામ વાપરવું
જોઇયે. "ઉદ્યોગ કરવો એ જ સારામાં સારૂ ઉચુ કામ છે," એમાં
"સારામાંસારૂ" અને વળી "ઉચુ" એમ પુનરુક્તિ કરી છે. ઉપર
નમૂના દાખલ આપેલા નિબન્ધમાં વારંવાર પુનરુક્તિ કરેલી છે
તે વિસ્તારભયથી અત્રે છોડી દીધી છે, પરન્તુ ઘણા નિબન્ધોમાં
વિચાર તથા શબ્દોની પુનરુક્તિ જોવામાં આવે છે એ કહેવાની
જરૂર છે. " તેમને આગળ જતાં માઠી હાલત પહોચે છે "
એ રૂઢિ દોષ છે.

(૫) "સરકારી નોકરીમાં જોડાવાથી કે બીજા ઉદ્યોગોમાં જોડાવાથી વધારે લાભ છે" એ નિબન્ધનો વિષય હતો, છતાં લખનાર બીજી જ બાબત ઉપર ઉતરી પડ્યો છે. ઘણા ઉમેદવારો આપેલો વિષય ન સમજતાં આડા ઉતરી જાય છે તેથી તેમને વિચાર કરવાની ટેવ પાડવા કેટલી થોડી ખન્ત રખાય છે તે જણાઈ આવે છે.

ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વગેરે બધા વિષયના જવાબોમાં, બલકે સઘળા લખાણમાં, ઉપર બતાવેલા પૈકી ઘણા દોષ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતના વતનીઓ ૭, સાત, કે વધારે વરસ સુધી કેળવણી લીધા પછી દરેક પ્રસંગે શુદ્ધ ગુજરાતી લખે એવી તેમને ટેવ પાડવી એ મહેતાજીનું એક અગત્યનું કામ છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરેમાં ઉતાવળે જવાબ લખવાના હોય છે એ વાત ખરી છે, છતાં તેમાં પણ હાલ જેટલા દોષ થવા ન જોઈયે. નિબન્ધમાં તો વિદ્યાર્થીના લખાણની શુદ્ધિ જ મુખ્યત્વે કરી તપાસવાની હોય છે, અને શુદ્ધ લખવા માટે પૂરતો વખત આપવામાં આવે છે, એટલે તેમાં આટલા બધા દોષ થાય એ નહિ માફ થઈ શકે તેવું છે.

હવે આ વિષય કેમ શીખવી શકાય તે સમ્બન્ધી થોડું કહીએ. બાળકોને વાક્ય રચતાં આવડે અને વ્યાકરણ દોષ ન થાય તે માટે તેઓ નિશાળમાં દાખલ થાય ત્યારથી જ કાળજી રાખવાની છે. બાળવર્ગમાં કથિત પાઠ, વાર્તાઓ, વગેરેનું શિક્ષણ અપાય છે તેનો એક હેતુ ભાષા શિખવવાનો છે. સઘળા પાઠોમાં બાળકોના જવાબ પૂર્ણ વાક્યમાં લેવાથી તેમને મ્હોએ ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યો રચવાનો મ્હાવરો થશે. "દડાનો રંગ કેવો છે" એ પ્રશ્નનો જવાબ "રાતો" આપે એ બસ નથી; "દડાનો રંગ રાતો છે" એમ બાળક પાસે પૂરૂં બોલાવવું. આથી તેમને ચોકસપણે વિચારવાની અને પોતાનો વિચાર સમ્પૂર્ણ રીતે કહી બતાવવાની ટેવ પડશે. આ પ્રસંગે થોડી સમ્ભાળ રાખવાથી વ્યાકરણ દોષ થતા અટકશે અથવા સુધારી શકાશે. આ વહિવટ બાળવર્ગથી માંડી ઉપરનાં ધોરણ સુધી ચાલુ રાખવો. ચોથી ચોપડીથી વાંચેલા પાઠનો સાર લખાવવો, એટલે ઇબારત યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવવાનો અને શુદ્ધ વાક્ય રચવાનો મ્હાવરો વધશે. સાર લખાવતા પહેલાં પાઠ સમ્બન્ધી

વિવેચન કરવું, તેની ઇમારત છૂટી પાડી તેના ભાગ કરાવવા, અને તે ભાગોનો ક્રમ બતાવવો, એટલે લખવાનું સહેલું થશે. પાઠમાં વાક્યરચના કે ભાષાની રૂઢિ વિષે વિવેચન કરવા જેવો પ્રસંગ આવતો હોય તો તે પણ કરવું. વળી ત્રીજા ધોરણથી વ્યાકરણ શરૂ થાય છે તેના સમ્બન્ધમાં મનોયત્ન તરીકે પુષ્કળ ટૂંકાં વાક્યો રચાવવાનું બની શકશે. નામ અને ક્રિયાપદનું ઓળખાણ થયા પછી શિક્ષકે થોડાં નામ અને ક્રિયાપદ પાટી-આ પર લખી તે ઉપરથી વાક્યો બનાવરાવવાં; પછી તેમાં વિ-શેષણ ઉમેરાવવાં, ત્યારપછી ક્રિયાવિશેષણ વધરાવવાં, એમ ક્રમે ક્રમે વાક્ય રચાવાશે અને શબ્દોના અરસપરસ સમ્બન્ધની બાળકોને સમજ પડતી જશે. સર્વનામ શીખે એટલે તેમને વાક્યોમાં નામને ઠેકાણે મૂક-વાનાં મનોયત્ન આપવાં. જાતિ, વચન, કાળ, વગેરે આવડે એટલે અમુક જાતિ, વચન, કે કાળ આવે એવાં વાક્ય રચાવવાં, અથવા એક જાતિ, વચન, કે કાળને ઠેકાણે બીજી જાતિ વગેરે મૂકી તે પ્રમાણે વાક્યો ફેરવાવવાં. વિભક્તિ આવડેથી અમુક વિભક્તિ આવે તેવાં વાક્ય રચાવવાં, અને શબ્દયોગી અવ્યય વિભક્તિના જેવા જ સમ્બન્ધ કેવી રીતે દર્શાવે છે તે પર ધ્યાન ખેંચવું. ભેદ શિખવવામાં આવે ત્યારે જુદા જુદા ભેદવાળાં વાક્ય રચાવવાં, તથા ક્રિયાપદને મૂળભેદમાંથી શક્ય ભેદમાં અને શક્ય ભેદમાંથી મૂળભેદમાં બદલાવી તે પ્રમાણે વાક્ય ફેરવા-વવાં. પ્રયોગો આવે ત્યારે તેમનું પણ તેવી જ રીતે કરવું. સકર્મક ધાતુ ઉપરથી થયેલા કૃદન્તને કર્મ હોવું જોઇયે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું, અને તેવાં વાક્ય બનાવરાવવાં. આ પ્રમાણે કરવાથી વ્યાકરણમાં વધારે સારી સમજ પડશે, તેના નિયમ અને રૂપ વધારે સારી રીતે યાદ રહેશે, વ્યા-કરણ બરાબર શિખવાતું નથી એવી બૂમ હાલ છે તે નીકળી જશે, અને છોકરાંને વાક્યો રચતાં આવડશે. જેટલાં મનોયત્ન કરાવવામાં આવે તે બધાં શિક્ષકે તપાસવાં જોઇયે. પાંચમા ધોરણ સુધી માત્ર સાદાં એટલે એક જ કર્તા અને ક્રિયાપદવાળાં વાક્ય રચાવવાં, અને પ્રશ્નાર્થ, આજ્ઞાર્થ, કથનાર્થ, વગેરે વાક્યોનો ભેદ બતાવવો. વળી નામ, વિશેષણ, કે કૃદન્ત વિધાન પક્ષનું કામ કરે છે તે શિખવવું અને તેવાં મનોયત્ન આપવાં. છઠ્ઠા ધોરણમાં સંયુક્ત એટલે એક જ મ્હોટા વાક્યમાં બે કે વધારે

સ્વતન્ત્ર સહગામી વાક્યો આવે તેવાં વાક્ય બતાવવાં અને રચાવવાં. આ પ્રસંગે ઉભયાન્વયી અવ્યયો વાક્યોને કેવી રીતે જોડે છે, તથા તેમની વચ્ચે કેવી રીતના સમ્બન્ધ બતાવે છે તે ઉપર લક્ષ ખેંચવું. મિશ્ર વાક્યો પણ એ જ ધોરણમાં શિખવવાં, તેમનું પૃથક્કરણ કરાવવું, અને તેવાં વાક્ય રચાવવાં. વિશેષણની જગાએ વિશેષણરૂપી ઉપવાક્ય, અને ક્રિયાવિશેષણની જગાએ ક્રિયાવિશેષણરૂપી ઉપવાક્ય મૂકવાનાં મનોયત્ન કરાવવાં. નામરૂપી ઉપવાક્ય મુખ્ય વાક્યના કર્તા કે કર્મ તરીકે આવે છે તે બતાવવું, અને તેવાં વાક્ય બનાવરાવવાં. ત્યારપછી સંયુક્ત વાક્યના પેટામાં પણ નામરૂપી, વિશેષણરૂપી, વગેરે ઉપવાક્યો આવે છે તે તરફ લક્ષ ખેંચવું. નામ વિશેષણ તરીકે, કે વિશેષણ નામ તરીકે વપરાય છે તે બતાવવું, અને વિભક્તિના પ્રત્યય કે શબ્દયોગી અવ્યય સાથેનાં નામ જુદા જુદા પ્રકારનાં ક્રિયાવિશેષણનું કામ કરે છે તે સમજાવવું. આ રીતે વ્યાકરણ, વાક્યપૃથક્કરણ, અને વાક્યરચના સાથે ચાલવાથી વ્યાકરણ તથા ભાષાનું સંગીન જ્ઞાન થવા ઉપરાન્ત નિબન્ધમાં વાક્યરચનાની જે ભૂલો હાલ જોવામાં આવે છે તે નાબૂદ થશે. રીતસર વાક્યરચના શિખવ્યા વિના નિબન્ધ શિખવવો એ મિથ્યા પ્રયત્ન છે. આ બાબત હવે પછીના અંકોમાં વધારે વિસ્તારથી લખીશું.

વાક્યો રચવાનો કેટલોક મહાવરો થયા પછી તેમને સમ્બન્ધ પ્રમાણે એક પછી એક ગોઠવી પેરેગ્રાફ બનાવતાં શિખવવું. અત્રે ભલામણ કર્યા મુજબ પાઠની ઇબારતનું પૃથક્કરણ તથા વિવેચન કરી સાર લખાવતી વખત ઇબારતના સમ્બન્ધ પ્રમાણે પાઠમાં કેવી રીતે પેરેગ્રાફો જુદા પાડ્યા છે તે બતાવવું. પેરેગ્રાફ શું છે અને તે કેમ બનાવવો એ સમજાય, તેમ જ પાઠનો સાર લખવાનો જોઇયે તેટલો મહાવરો થાય, ત્યાર પછી એક એક બે બે પેરેગ્રાફ જેવડી ટૂંકી વાર્તાઓ કે વર્ણનો બાળકોને પોતાની મેળે લખવા કહેવું, અને જેમ અભ્યાસ વધે તેમ પેરેગ્રાફની સંખ્યા વધે તેવા લાંબા વિષય આપવા. પાંચમા ધોરણમાં કાગળ લખવાનું ઠરાવ્યું છે તે એક જાતનો ટૂંકો નિબન્ધ જ છે, અને તેમાં પ્રસંગ પ્રમાણે ઇબારત, મથાળું, સહી, તારીખ, વગેરે લખવાનું હોય છે તે ભાગ નિબન્ધ કરતાં વધારાનો છે. એટલે એક બે પેરેગ્રાફ જેવડા વાર્તા કે

વર્ણન રૂપ નિબન્ધ લખતાં આવડ્યા પછી જ કાગળ લખવાનું ચલાવવું જોઇયે. વાક્ય રચના, પેરેગ્રાફ રચના, અને ટૂંકી વાર્તા કે વર્ણનની ગોઠવણ આવડ્યા પહેલાં કાગળ લખવાનું શરૂ કરવું ભૂલ ભરેલું છે. વિવેચનરૂપ નિબન્ધ છઠ્ઠા ધોરણ માટે રહેવા દેવા, અને તેમાં પણ છોકરાઓ વિચારી શકે તેવા બહુ સામાન્ય વિષય આપવા. દરેક વિષય લખવાનું કહેતા પહેલાં તેની વર્ગમાં ચર્ચા કરવાથી વિશેષ લાભ થશે.

(અધૂરું.)

બાળગીત.

(આર્ય).

સવૈયો.

ડાબો પગ ઉપાડો પ્હેલો,
જમણો તેની જોડે થાય;
ધીમે ધીમે ચાલો જાણે,
નગરશેઠ વરઘોડે જાય;
ચોખ્ખા ચ્હેરા સાથે ચાલો,
ચોખ્ખા અંગ ધરો પોષાક;
ઊર વિષે આનન્દ વહે ને,
લેશ પગે નવ લાગે થાક.
શિક્ષક સાન થકી સમજાવે,
જો જો ચૂક જરા નવ થાય;
ગાતા ગાતા ચાલો આગળ,
તાળ પ્રમાણે મૂકો પાય;
વાંચન વેળા વહી ગઈ ને,
કસરત કેરો આવ્યો કાળ;
ચંચળ થઈ ચાલો ચિત્ત રાખી,
હર્ષ ધરો હૈયે સહુ બાળ.

પંચાંગ.

ઇસવી સન ૧૮૯૬. સંવત્ ૧૯૫૨-૫૩.

તારીખ.	જાન્યુઆરી. પોસ-માહ.		ફેબ્રુઆરી. માહ-ફાગણ.		માર્ચ. ફાગણ-ચૈત્ર.		એપ્રિલ. ચૈત્ર-વૈશાખ.		મે. વૈશાખ-પ્ર. જેઠ.		જુન. પ્ર. જેઠ-દ્વિ. જેઠ.	
	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.
૧	૧	બુ.	૨	શ.	૨	ર.	૪	બુ.	૪	શુ.	૬	સો.
૨	૨	ગુ.	૩	ર.	૩	સો.	૫	ગુ.	૫	શ.	૭	મં.
૩	૩	શુ.	૫	સો.	૪	મં.	૬	શુ.	૬	ર.	૮	બુ.
૪	૪	શ.	૬	મં.	૫	બુ.	૭	શ.	૭	સો.	૯	ગુ.
૫	૫	ર.	૭	બુ.	૬	ગુ.	૮	ર.	૮	મં.	૧૦	શુ.
૬	૬	સો.	૮	ગુ.	૭	શુ.	૯	સો.	૯	બુ.	૧૦	શ.
૭	૭	મં.	૯	શુ.	૮	શ.	૧૦	મં.	૧૦	ગુ.	૧૧	ર.
૮	૮	બુ.	૧૦	શ.	૯	ર.	૧૧	બુ.	૧૧	શુ.	૧૨	સો.
૯	૯	ગુ.	૧૧	ર.	૧૦	સો.	૧૨	ગુ.	૧૨	શ.	૧૩	મં.
૧૦	૧૧	શુ.	૧૨	સો.	૧૧	મં.	૧૩	શુ.	૧૩	ર.	૧૪	બુ.
૧૧	૧૨	શ.	૧૩	મં.	૧૨	બુ.	૧૪	શ.	૧૪	સો.	૩૦	ગુ.
૧૨	૧૩	ર.	૧૪	બુ.	૧૩	ગુ.	૧૪	ર.	૩૦	મં.	૧	શુ.
૧૩	૧૪	સો.	૩૦	ગુ.	૧૪	શુ.	૩૦	સો.	૧	બુ.	૨	શ.
૧૪	૩૦	મં.	૧	શુ.	૩૦	શ.	૧	મં.	૨	ગુ.	૩	ર.
૧૫	૧	બુ.	૨	શ.	૧	ર.	૨	બુ.	૩	શુ.	૪	સો.
૧૬	૨	ગુ.	૩	ર.	૨	સો.	૩	ગુ.	૪	શ.	૫	મં.
૧૭	૩	શુ.	૪	સો.	૩	મં.	૪	શુ.	૫	ર.	૬	બુ.
૧૮	૩	શ.	૫	મં.	૪	બુ.	૫	શ.	૬	સો.	૮	ગુ.
૧૯	૪	ર.	૫	બુ.	૫	ગુ.	૬	ર.	૭	મં.	૯	શુ.
૨૦	૫	સો.	૬	ગુ.	૬	શુ.	૭	સો.	૮	બુ.	૧૦	શ.
૨૧	૬	મં.	૭	શુ.	૭	શ.	૮	મં.	૯	ગુ.	૧૧	ર.
૨૨	૭	બુ.	૮	શ.	૮	ર.	૯	બુ.	૧૦	શુ.	૧૨	સો.
૨૩	૮	ગુ.	૯	ર.	૯	સો.	૧૦	ગુ.	૧૧	શ.	૧૩	મં.
૨૪	૯	શુ.	૧૦	સો.	૧૦	મં.	૧૨	શુ.	૧૨	ર.	૧૪	બુ.
૨૫	૧૦	શ.	૧૧	મં.	૧૧	બુ.	૧૩	શ.	૧૩	સો.	૧૫	ગુ.
૨૬	૧૧	ર.	૧૨	બુ.	૧૨	ગુ.	૧૪	ર.	૧૫	મં.	૧	શુ.
૨૭	૧૨	સો.	૧૪	ગુ.	૧૩	શુ.	૧૫	સો.	૧	બુ.	૨	શ.
૨૮	૧૩	મં.	૧૫	શુ.	૧૪	શ.	૧	મં.	૨	ગુ.	૩	ર.
૨૯	૧૪	બુ.	૧	શ.	૧૫	ર.	૨	બુ.	૩	શુ.	૪	સો.
૩૦	૧૫	ગુ.			૧	સો.	૩	ગુ.	૪	શ.	૫	મં.
૧	૧	શુ.			૩	મં.			૫	ર.		

તારીખ.	જુલાઈ.		ઓગસ્ટ.		સપ્ટેમ્બર.		ઓક્ટોબર.		નવેમ્બર.		ડિસેમ્બર.	
	દ્વિ. જેઠ–અષાઢ.		અષાઢ–શ્રાવણ.		શ્રાવણ–ભાદરવો.		ભાદરવો–આસો.		આસો–કાર્તિક.		કાર્તિક–માગશર.	
	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.
૧	૬	બુ.	૭	શ.	૯	મં.	૯	ગુ.	૧૧	ર.	૧૧	મં.
૨	૭	ગુ.	૮	ર.	૧૦	બુ.	૧૦	શુ.	૧૨	સો.	૧૩	બુ.
૩	૮	શુ.	૯	સો.	૧૧	ગુ.	૧૧	શ.	૧૩	મં.	૧૪	ગુ.
૪	૯	શ.	૧૦	મં.	૧૨	શુ.	૧૨	ર.	૧૪	બુ.	૩૦	શુ.
૫	૧૦	ર.	૧૧	બુ.	૧૩	શ.	૧૩	સો.	૩૦	ગુ.	૧	શ.
૬	૧૧	સો.	૧૨	ગુ.	૧૪	ર.	૩૦	મં.	૧	શુ.	૨	ર.
૭	૧૨	મં.	૧૩	શુ.	૩૦	સો.	૧	બુ.	૨	શ.	૩	સો.
૮	૧૩	બુ.	૧૪	શ.	૧	મં.	૨	ગુ.	૩	ર.	૪	મં.
૯	૧૪	ગુ.	૩૦	ર.	૨	બુ.	૩	શુ.	૫	સો.	૫	બુ.
૧૦	૩૦	શુ.	૧	સો.	૩	ગુ.	૪	શ.	૬	મં.	૬	ગુ.
૧૧	૧	શ.	૨	મં.	૪	શુ.	૫	ર.	૭	બુ.	૭	શુ.
૧૨	૨	ર.	૪	બુ.	૫	શ.	૬	સો.	૮	ગુ.	૮	શ.
૧૩	૩	સો.	૫	ગુ.	૭	ર.	૭	મં.	૯	શુ.	૯	ર.
૧૪	૪	મં.	૬	શુ.	૮	સો.	૮	બુ.	૧૦	શ.	૧૦	સો.
૧૫	૫	બુ.	૭	શ.	૯	મં.	૯	ગુ.	૧૧	ર.	૧૧	મં.
૧૬	૬	ગુ.	૮	ર.	૧૦	બુ.	૧૦	શુ.	૧૧	સો.	૧૨	બુ.
૧૭	૭	શુ.	૯	સો.	૧૧	ગુ.	૧૧	શ.	૧૨	મં.	૧૩	ગુ.
૧૮	૮	શ.	૧૦	મં.	૧૨	શુ.	૧૨	ર.	૧૩	બુ.	૧૩	શુ.
૧૯	૯	ર.	૧૧	બુ.	૧૩	શ.	૧૩	સો.	૧૪	ગુ.	૧૪	શ.
૨૦	૧૧	સો.	૧૨	ગુ.	૧૪	ર.	૧૪	મં.	૧૫	શુ.	૧૫	ર.
૨૧	૧૨	મં.	૧૩	શુ.	૧૫	સો.	૧૫	બુ.	૧	શ.	૧	સો.
૨૨	૧૩	બુ.	૧૪	શ.	૧	મં.	૧	ગુ.	૨	ર.	૨	મં.
૨૩	૧૪	ગુ.	૧૫	ર.	૨	બુ.	૨	શુ.	૩	સો.	૩	બુ.
૨૪	૧૫	શુ.	૧	સો.	૨	ગુ.	૩	શ.	૪	મં.	૪	ગુ.
૨૫	૧	શ.	૨	મં.	૩	શુ.	૪	ર.	૫	બુ.	૫	શુ.
૨૬	૨	ર.	૩	બુ.	૪	શ.	૫	સો.	૬	ગુ.	૭	શ.
૨૭	૩	સો.	૪	ગુ.	૫	ર.	૬	મં.	૭	શુ.	૮	ર.
૨૮	૪	મં.	૫	શુ.	૬	સો.	૭	બુ.	૮	શ.	૯	સો.
૨૯	૫	બુ.	૬	શ.	૭	મં.	૮	ગુ.	૯	ર.	૧૦	મં.
૩૦	૬	ગુ.	૭	ર.	૮	બુ.	૯	શુ.	૧૦	સો.	૧૧	બુ.
૩૧	૬	શુ.	૮	સો.			૧૦	શ.			૧૨	ગુ.

ચર્ચાપત્ર.

નીછાભાઈ ફકીરભાઈ.

૧. હોપ વ્યાકરણ.

૧. કલમ ૬૦ મીમાં શક્યભેદની વ્યાખ્યા લખી છે, તે સવિસ્તર સમજાવશોજી તથા શક્યભેદવાળું ક્રિયાપદ કર્મણિવાચ્ય શી રીતે હોઈ શકે ?

૨. કલમ ૭૭, વિભક્તિના અર્થમાં ૫ મી વિભક્તિ, અપાદાન (અવધિ, વિયોગ, ન્યૂનાધિકતા), કરણ ને કારણ અર્થે આવે છે. તો અપાદાન શબ્દમાં અવધિ, વિયોગ ને ન્યૂનાધિકપણાનો અર્થ શી રીતે આવી શકે એ સમજાતું નથી. માટે એ ત્રણે શબ્દને લાગુ પડે એવો અપાદાન શબ્દનો અર્થ સમજાવશો.

વ્યુત્પત્તિ પ્રકાશ.

પાઠ ૨ જો, પેરેગ્રાફ ૨ જામાં ઉપસર્ગ શબ્દ આગળ ચિન્હ• કાઢી નીચે જે નોટ આપી છે તેમાં લખ્યું છે કે આમાંના કેટલાકને જ સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગ ગણ્યા છે, અને બાકીનાને આદ્યય કહે છે; તો આદ્યય અને ઉપસર્ગનો ભેદ દાખલો આપી સમજાવશો.

૩. સને ૧૮૮૮ ના ઓગસ્ટ માસના ગુજરાત શાળાપત્ર, પૃષ્ઠ ૧૭૫, સરકારી સ્કૉલરશિપના ધારાની કલમ ૩ જીમાં લખ્યું છે કે "જે ઉમેદવાર પરીક્ષા પહેલાં લાગટ બાર મહિના લગી તે નિશાળનો વાસ્તવિક વિદ્યાર્થી ન હોય તેને હરીફાઈ કરવા દેવામાં નહિ આવે." એમાં 'તે' સર્વનામ પછી "જિલ્લાની" શબ્દ અધ્યાહાર હશે એમ મારું સમજવું છે, કારણકે એમ ન હોય અને કોઈપણ એક જ સ્કૂલનો બાર માસનો વિદ્યાર્થી હોવો જોઈયે એવો અર્થ હોય તો નોકરીઆત વર્ગના છોકરાઓને વાલીની બદલીના સબબે અને શહેરની સ્કૂલમાં ભણનારા વિદ્યાર્થીને સહેજ પ્રસંગે, પણ એક જ વર્ષમાં એકથી વધારે સ્કૂલમાં દાખલ થઈ અભ્યાસ કરવો જરૂરનો થાય છે; તો તેવા વિદ્યાર્થીઓને સ્કૉલરશિપની હરીફાઈનો લાભ મળી શકે કે નહિ ?

હિમ્મતરામ મૂળજી.

૧. રા. બા. લાલશંકરકૃત અંકગણિત મ્હોટાના મનોયત્ન પન્દરમાના તેરમા હિસાબની ચોથી લીટીના છેલ્લા ભાગમાં લખ્યું છે કે " ફસલી સન ઇ. સ. કરતાં ૫૯૦ વરસ કમી છે." તો સદરહુ ફસલી સન કયે ઠેકાણે ચાલતો હશે? તેનો ચલાવનાર કોણ અને ક્યારે થઈ ગયો હશે?

૨. રા. સા. મહીપતરામકૃત ભૂ. ભા. ૧ લાની નવમી આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૫૩ ની ૧૬ મી લીટીના છેલ્લા અર્ધ ભાગમાં લખ્યું છે કે "માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી" તો તે રાજ્ય ક્યાં હશે?

૩. વાંચનમાળામાં આવેલાં પ્રાણી પૈકી ચકલી, કબૂતર, હોલો, કાગડો, મોર, કાબેર, પોપટ વગેરે પ્રાણીઓની ગતિ શા પ્રમાણમાં રહેલી હશે?

૪. વાંચનમાળાની સાતમી ચોપડીમાં જે બાળબોધ લીપીએ પાઠ લખેલા છે તે હાલમાં ઉપયોગી છે ખરા?

૫. વાંચનમાળાની ચોથી ચોપડીમાં કવિતાની સમજુતી વિષે પાઠ મૂકેલા છે. ત્યાર પછી પાંચમી અને છઠ્ઠી ચોપડીમાં બિલકુલ વિવેચન નથી અને સાતમી ચોપડીમાં છે, તો ચોથી ચોપડીમાં મૂકેલા પાઠ ઉપયોગી છે ખરા? મારા ધારવા પ્રમાણે કાંતો સદરહુ ચોથી ચોપડીમાંના પાઠ કાયમ રાખવામાં આવે તો પાંચમી અને છઠ્ઠી ચોપડીમાં તે વિષે નવા પાઠ ઉમેરવા જોઇયે.

केळवणीनां पुस्तको.

બાળગણિત પોથી ૧ લી (૧ થી ૧૦૦ સુધીનો સંખ્યાના અભ્યાસ પાઠ). જર્મન ગણિતને આધારે રચનાર ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર, વડોદરા કલાભવનના પ્રિન્સિપલ.

પરદેશી પ્રાથમિક નિશાળોના વર્ણનમાં હમે જણાવ્યું હતું કે જર્મની, સ્વિટઝર્લેન્ડ, વગેરે દેશોમાં ન્હાનાં બાળકોને નિશાળના પહેલા વરસમાં એકથી

વીસ સુધી, અને બીજા વરસમાં સો સુધી શિખવવામાં આવે છે, અને તેટલાની અન્દર પ્રથમ વસ્તુઓ દ્વારા અને પછી વસ્તુઓ વિના મ્હોના ટૂંકા સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, આંક, અને સહેલા વ્યવહારી હિસાબનો સમાસ કરવામાં આવે છે. આપણી પોપટની પેઠે વગર સમજે આંક ગોખાવવાની પદ્ધતિ કરતાં આ પદ્ધતિ વધારે પસન્દ કરવા યોગ્ય છે એ કહેવાની જરૂર નથી. આંક યાદ રાખવાને હરકત નથી, બલકે તેમ કરવાની જરૂર છે, પરન્તુ તે કામ તેમનું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી તેમના ઉપયોગની સાથે થવું જોઇયે. આ પ્રાન્તના બાળ વર્ગમાં સો સુધી અંક અને દાન સુધી આંક શિખવવાનું ઠરાવ્યું છે તેટલું આ પુસ્તકમાં આવી જાય છે. એ શિખવવામાં કયો ક્રમ લેવો, અને કેવાં મનોયત્ન આપવાં; તેની પુસ્તક જોવાથી શિક્ષકોને પૂરી સમજ પડશે. હમને ખાત્રી છે કે આ પુસ્તકના ક્રમ મુજબ શિખવાશે તો બાળકોની બુદ્ધિ વધારે સારી રીતે કેળવી શકાશે, તેમને વગર સમજે ગોખવાના બદલામાં સમજીને સઘળું કામ કરવાની ટેવ પડશે, અને છેક શરૂઆતમાં અંકગણિતનો પાયો એટલો સારો નંખાશે કે ઉપરનાં પગથીઆં ચઢવાનું સહેલું થશે, પાછળનું કામ વધારે ઝડપથી ચાલી શકશે, તથા છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષામાં ગણિતનો ભય રહે છે તે મટી જશે. આ પુસ્તકનાં મનોયત્ન પૂરાં કરવાને એક કે બે વરસ લેવાં તે વિદ્યાર્થીની ઉમ્મર ઉપર આધાર રાખશે. ચાર પાંચ વરસનાં બાળકને જર્મન પદ્ધતિએ પહેલા વરસમાં વીસ સુધી અને બીજા વરસમાં સો સુધી લઈ જવાથી ઠીક પડશે. ૭ સાત વરસની ઉમ્મર હોય તો એક જ વરસમાં પુસ્તક પૂરું કરવાને હરકત પડશે નહિ. આઠ નવ વરસનું બાળક ગામઠી નિશાળમાં આંક શીખીને આવે તેને પણ આ પુસ્તકનાં મનોયત્ન બે ત્રણ માસમાં કરાવી જવાથી તેનું અવ્યવસ્થિત જ્ઞાન વ્યવસ્થિત થશે.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં વસ્તુઓ, ટપકા, કે મીંડાં ગણાવીને એકથી પાંચ સુધીની સમજ આપી તથા તે અંકોનાં નામ શીખવી, પ્રથમ એક એક અને પછી બે બે વસ્તુ ઉમેરવા તથા ઓછી કરવાનાં મનોયત્ન આપ્યાં છે. ત્યાર પછી અંક વિભાગનાં મનોયત્ન આવે છે, જેવાં કે, બે કરવાને એકમાં કેટલી વસ્તુ નાંખવી, ત્રણ કરવાને એકમાં કેટલી નાંખવી, ત્રણ કરવાને બેમાં કેટલી

નાંખવી, વગેરે. આ એક પ્રકારની બાદબાકી જ છે, અને તે પ્રદર્શનથી ચાલવી જોઇયે. આવાં કેટલાંક મનોયત્ન થયા પછી લેખી અંકો દાખલ થાય છે, પ્રથમનાં મનોયત્નો અંકો મારફત કરાવવામાં આવે છે, તથા તેવા વ્યવહારી હિસાબ પૂછવામાં આવે છે. આટલું પાકું થયા પછી કાપા, મીંડાં, કે વસ્તુઓના પંચકડામાં એક, બે, ત્રણ, વગેરે નાંખી દસ સુધીની સમજ આપવામાં આવે છે, અને ત્યાં સુધીનાં પણ ઉપર કહ્યાં તેવાં જ મનોયત્ન ચાલે છે. આ રીતે દસ સુધીના શિક્ષણમાં પન્દર પાનાંનો પહેલો ખંડ પૂરો થાય છે.

બીજા ખંડનાં અરાઢ પાનાંમાં એકથી વીસ સુધીનું શિક્ષણ ચાલે છે. પ્રથમ દસ કાપા કે વસ્તુઓના સમૂહમાં અને પછી દસના અંકમાં એક, બે, ત્રણ, વગેરે ઉમેરાવી વીસ સુધીનું ભાન કરાવવામાં આવે છે. ૧૦+૧=૧૧, ૧૦+૨=૧૨, વગેરે શીખવ્યા પછી અગીઆર કરવાને ૧૦ માં કેટલા નાંખવા, બાર કરવાને ૧૦ માં કેટલા નાંખવા, પ્રત્યાદિ દશક સંખ્યામાં ન્હાની રકમ નાંખવાનાં અંક વિભાગનાં મનોયત્ન આવે છે. ત્યાર પછી ૪ માં દસ નાંખીએ તો કેટલા થાય, ૫ માં દસ નાંખીએ તો કેટલા થાય, એવી રીતનાં ન્હાની રકમમાં દશક ઉમેરવાનાં મનોયત્ન ચાલે છે. એકની એક વાત બાળક આગળ જુદા જુદા રૂપમાં રજુ કરી તેનું પાકું ભાન કરાવવું એવા શિક્ષણ પદ્ધતિના નિયમ મુજબ, વીસ સુધીની સંખ્યાઓને જુદી જુદી બાજુએથી તપાસી અનેક રીતે તેમનું ભાન કરાવ્યા પછી, તેમ જ વદી ન આવે તેવા સરવાળા બાદબાકી થયા પછી, ૧૦ ઉપર જતા વદીવાળા સરવાળા શરૂ થાય છે. આમાં પ્રથમ થયેલા સરવાળા તથા અંક વિભાગ કામમાં લેવામાં આવે છે. ૯ માં ૧ નાંખીએ તો દસ થાય, ૧૦ માં ૩ ભળે તો ૧૩ થાય, અને ૪ કરવાને ૧ માં ૩ નાંખવા પડે, એ વાત બાળકો શીખી ગયાં છે. હવે ૯+૪ એ સરવાળો કરવો છે, તો ૯ માં ૧ નાંખવાથી ૧૦ થશે, અને બાકી ૩ નાંખવાના રહેશે તે નાંખીશું એટલે ૧૩ થશે. ૮ માં ૨ નાંખીએ તો ૧૦ થાય છે, ૧૦ ને ૨ મળી ૧૨ થાય છે, અને ૪ કરવાને ૨ માં ૨ નાંખવા પડે છે એ ચાલી ગયું છે, એટલે ૮+૪ કરવાને ૮+૨=૧૦ થયા તેમાં બાકી રહેલા ૨ નાંખવા એટલે ૧૨ થશે. આ રીતે દસ ઉપર જતા સરવાળામાં બાળકોને બે પગથીએ ચઢાવવામાં આવે છે, અને તેવાં પુષ્કળ મનોયત્નો ચાલે છે. ત્યાર પછી ૧૦ ની અં-

ન્દર જતી બાદબાકી તે જ પ્રમાણે બે બે પગથીએ શિખવાય છે. ૧૧ માંથી ૧ લઇયે તો ૧૦ રહે છે, ૧૦ માંથી ૩ જાય તો ૭ રહે છે, અને ૪ કરવાને ૧ માં ૩ નાંખવા પડે છે એ બાળકો શીખ્યાં છે, તે ઉપરથી ૧૧–૪ કરવાને ૧૧ માંથી પ્રથમ ૧ લેવો એટલે ૧૦ રહેશે તેમાંથી બાકીના ૩ લેવા એટલે ૭ રહેશે એમ શિખવવામાં આવે છે. આ રીતે ૨૦ સુધીના સરવાળા બાદબાકી ચાલે છે. સઘળું કામ ધીરજથી અને ધીમે ધીમે કરવાનું છે; એક પગથીઉં પાકું થયા વિના બીજા પર જવાનું નથી.

ત્રીજા ખંડમાં ૧ થી ૧૦૦ સુધીના અભ્યાસ પાઠ આવે છે. પ્રથમ દસ દસ કાપા કે વસ્તુઓના બે સમૂહોમાં એક, બે, ત્રણ, વગેરે ઉમેરી ૩૦ સુધીનું, તથા ૧૦+૧૦=૨૦, બે વાર ૧૦ એટલે ૨૦ એવું ભાન કરાવવામાં આવે છે. પછી અંકદ્વારા ૨૦+૧=૨૧, ૨૦+૨=૨૨, એ ચાલે છે. ત્યાર પછી અંક વિભાગ આવે છે; ૨૧ કરવાને ૨૦ માં કેટલા નાંખવા, ૨૨ કરવાને ૨૦ માં કેટલા નાંખવા, વગેરે. આટલું થયા પછી ૧૦+૧૦+૧ એટલે ૨૧, ૧૦+૧૦+૨ એટલે ૨૨ એમ ચાલી, ૨ વાર ૧૦+૧ એટલે ૨૧, ૨ વાર ૧૦+૨ એટલે ૨૨ એવાં મનોયત્ન ચાલે છે. પછી તેનું ઉલટું ચાલે છે, એટલે ૨૧ કરવાને ૧૦+૧૦ માં કેટલા નાંખવા, ૨૨ કરવાને ૧૦+૧૦ માં કેટલા નાંખવા, ૨૧ કરવાને ૨ વાર ૧૦ માં કેટલા નાંખવા, ૨૨ કરવાને ૨ વાર ૧૦ માં કેટલા નાંખવા, વગેરે. આ કામ પણ પ્રથમ પ્રદર્શનથી અને પછી તે વિના એકલા અંકોથી કરાવવાનું છે. આ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે ૩૦ સુધીની સંખ્યાઓનું પાકું ભાન કરાવ્યા પછી તેટલી જ હદમાં સરવાળા બાદબાકીનાં મનોયત્નો ચાલે છે. પછી એકમ દશકનું શિક્ષણ દાખલ થાય છે. ૧=એક એકમ, ૨=બે એકમ, ૯=નવ એકમ, ૧૦=એક દશક, ૨૦=બે દશક, એક એકમ=૧, બે એકમ=૨, નવ એકમ=૯, એક દશક=૧૦, બે દશક=૨૦, આ રીતનું ભાન થયા પછી ૨ દશક+૧ એકમ=૨૧ એકમ, ૨ દશક+૨ એકમ=૨૨ એકમ, વળી ૨૧ એકમ=૨ દશક+૧ એકમ, ૨૨ એકમ=૨ દશક+૨ એકમ, વગેરે શિખવાય છે. આ પ્રસંગે ન્હાની ન્હાની કોથળીઓ રાખી બાળકો પાસે દસ દસ વસ્તુઓ ગણાવી તેમાં નંખાવવાથી અથવા દસ દસ મણકા દોરામાં પરોવી જૂથ બન્ધાવવાથી દશકની વધારે સારી સમજ પડશે. તેથી દસનું એક જૂથ તે એક દશક, બે જૂથ તે બે દશક, અને છૂટા એટલા

એકમ જણાઈ આવશે. આ પદ્ધતિએ ત્રીસ સુધી પાકું આવ્યા પછી ચાળીસ સુધી, પછી પચાસ સુધી, પછી સાઠ સુધી, એમ પગથીએ પગથીએ સો સુધી બાળકોને લઈ જવામાં આવે છે. ગણવા અને મ્હોના સરવાળા બાદબાકી સાથે સંખ્યાઓ અવળી તથા સવળી બોલવા લખવાનું ચાલે છે. સરવાળા બાદબાકી પણ ઉપર બતાવ્યા મુજબ વદ્દી વગરનાં એક પગથીએ, અને વદ્દીવાળાં બે પગથીએ શિખવાય છે, અને પછી વ્યવહારી હિસાબોમાં તેમને લાગુ કરવાનાં મનોયત્ન આવે છે. કોઈ પણ રકમમાં એક જ વખતે દસ કરતાં મ્હોટી રકમ ઉમેરવા કે ઓછી કરવાની નથી. સો સુધી સરવાળા બાદબાકીનું પાકું જ્ઞાન થયા પછી ગુણાકાર ભાગાકાર એટલે સવળા ને અવળા આંક શરૂ થાય છે. પ્રથમ બે વસ્તુની એક ઢગલી, પછી બે ઢગલી, પછી ત્રણ ઢગલી, એમ ક્રમે ક્રમે દસ ઢગલી સુધી કરી તે પરથી એક વાર બે એટલે બે (૧×૨=૨, અથવા એક દુ બે), ૨+૨=૪, બે વાર બે એટલે ચાર (૨×૨=૪ અથવા બે દુ ચાર) એમ દુનો પાડો તૈયાર થાય છે. એ જ વાત પાછી ઉલટી આવે છે, એટલે ૨ કરવાને એક વાર બે લેવા, ૪ કરવાને બે વાર બે લેવા, ૬ કરવાને ત્રણ વાર બે લેવા, ૨૦ કરવાને દસ વાર બે લેવા; વળી ૨ માં ૨ એકવાર સમાયા છે, ૪ માં ૨ બે વાર સમાયા છે, ૬ માં ૨ ત્રણ વાર સમાયા છે, ૬ ના ૨ જેવડા ભાગ કરીએ તો ત્રણ થાય, ૬ ના ત્રણ ભાગ કરીએ તો દરેક ભાગમાં બે બે આવે, ૬ નો ત્રીજો ભાગ ૨, વગેરે. આ રીતે ગુણાકાર અને ભાગાકાર સાથે ચાલે છે. તે પણ સરવાળા બાદબાકીની માફક પ્રથમ પ્રદર્શન સાથે અને પછી પ્રદર્શન વિના કરવાના છે. દુના ગુણાકાર ભાગાકાર થયા એટલે એ જ રીતે તરીના, પછી ચોકના, એમ દાન સુધી ચાલે છે, અને દરેક પાડા પછી તેને લગતા મ્હોના વ્યવહારી હિસાબ શિખવાય છે. પરચુરણ મનોયત્નો પણ પુષ્કળ આપ્યાં છે, અને એ પ્રમાણે સો સુધીનું શિક્ષણ પૂરું થાય છે. અત્રે બતાવેલી પદ્ધતિએ દરેક પાડો પાકો થયા પછી તે અને તેનાં પલાકાં યાદ રહી જ જશે, છતાં આપણી જૂની પદ્ધતીએ તે ફરી કરાવી જવાથી વિશેષ લાભ થશે. તે વગર સમજે ગોખાવવાં એ તો નકામું અને હાનિકર્ત્તા જ છે.

ઉપરના વર્ણનથી સો સુધીમાં કેટલું શિખવવાનું છે તેનો ખ્યાલ આવશે. હમને ભરોસો છે કે આ વિવેચનથી દરેક શિક્ષકને સદરહુ પુસ્તક

ધ્યાનપૂર્વક જોઈ જવાની અને તે પદ્ધતિએ શિખવવાની ઉત્કંઠા થશે. બાળવર્ગનો કોઈ પણ શિક્ષક આ ન્હાના પુસ્તક વિનાનો હોવો ન જોઇયે એમ હમારો અભિપ્રાય છે. પુસ્તક શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે છે, બાળકોના હાથમાં આપવા માટે નથી, એ યાદ રાખવાની જરૂર છે. તેમાં આપેલાં મનોયત્નો ગોખાવી જવાનાં કે ઉતાવળથી ચલાવી જવાનાં નથી. શિક્ષકે પુષ્કળ ધીરજ રાખવી, બાળક દરેક પગથીઉં પૂરું ગ્રહણ કરે તેટલો તેને વખત આપવો, અને એક વાત પાકી થયા વિના આગળની વાત પર જવું નહિ. આ પ્રમાણે થશે તો જ બાળકોને પાકું જ્ઞાન થશે, અને તેમની વિચારશક્તિ કેળવાશે. ઇંગ્લન્ડના એક ઘણા નામાંકિત ઇન્સ્પેક્ટર મિ. મેથ્યુ આર્નોલ્ડે પોતાના દેશની પ્રાથમિક નિશાળોનો ત્રીસ વરસ સુધી અનુભવ લીધા પછી જર્મન શાળાઓનું બારીકાઈથી અવલોકન કરીને લખ્યું છે કે, "આપણા (ઇંગ્લન્ડના) કરતાં જર્મન શાળાઓનું શિક્ષણ મ્હે ઘણા ઊંચા પ્રકારનું જોયું ... .આપણા કરતાં પરદેશી નિશાળોની શિક્ષણપદ્ધતિ વધારે ક્રમસર અને ન્યાય પુરઃસર છે. મ્હારા મનમાં વારંવાર એમ પ્રશ્ન ઊઠતો કે આવા મ્હોટા વર્ગો છતાં એ શાળાઓનો બન્દોબસ્ત કેમ સમ્પૂર્ણ રીતે સારો રહે છે, અને વધારે કલાક કામ ચાલવા છતાં બાળકો થાકતાં કેમ નથી. તજવીજથી મ્હને એમ જણાયું કે બાળકોને યન્ત્રની માફક નહિ, પણ કુદરતી ક્રમે શિક્ષણ અપાય છે, અને તેથી તેમને રસ વધારે પડે છે. ખાસ કરીને મ્હારા જોવામાં આવ્યું કે અંકગણિત, ભૂગોળ, અને વિદ્યાના શિક્ષણમાં સાંના શિક્ષકો બહુ જ ધીરજથી અને ન્હાના જ પ્રશ્નોત્તર વડે કામ લે છે, બિલકુલ ઉતાવળ કરતા નથી, ધીમે આગળ વધે છે, પણ પાકું કરતા ચાલે છે." આ લખાયા પછી ઇંગ્લન્ડે ઘણો સુધારો દાખલ કર્યો છે. આપણે અહિં થર્ડ ગ્રેડ પબ્લિક સર્વિસની તથા ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષામાં દર વરસ અર્ધા કે તેથી વધારે ઉમેદવારો એકલા અંકગણિતમાં નપાસ થાય છે અને શિક્ષકોની આબરૂને કલંક લગાડે છે તે સઘળા જાણે છે.

એકન્દર પુસ્તકનાં ૮૩ પાનાં છે તે તથા તેના કાગળ, છાપ, વગેરે જોતાં દર નકલે ચાર આના કિમ્મત રાખી છે તે બિલકુલ વધારે

નથી. ગ્રન્થકર્તા પાસેથી તેમ જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની અને આ પત્રની ઓફિસમાં તે મળી શકશે.

કોઈ કોઈ ઠેકાણે પ્રૂફ જોવામાં ભૂલો રહી ગઈ જણાય છે. પૂંઠા ઉપર જ "૧ થી ૧૦૦૦ સુધીની સંખ્યાના અભ્યાસ પાઠ" એમ છાપ્યું છે ત્યાં "૧ થી ૧૦૦ સુધી" એમ જોઇયે. સત્તરમે પાને છેલ્લા મનોયત્નની ત્રીજી લીટીમાં "૨૨+૭=" છે ત્યાં "૧૨+૭=" જોઇયે. હમને આશા છે કે આવી પ્રૂફની જે થોડી ભૂલો રહી ગઈ હોય તે ખોળી કાઢી બીજી આવૃત્તિમાં સુધારવામાં આવશે. તે વખત શિક્ષકોને સૂચના દાખલ દરેક પગથીએ શું કરવાનું છે તે ટૂંકામાં દર્શાવવામાં આવશે તો વધારે લાભ થશે. બીજો અને તે પછીના ભાગ પ્રસિદ્ધ થાય તેમાં આવી સૂચનાઓ શરૂથી જ દાખલ કરવાની હમે ભલામણ કરીએ છીએ.

શિક્ષક સમાજો.

ભરૂચ તાલુકાની શિક્ષણ વર્ધક સમાજ.

શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સુધારો થાય અને શિક્ષકો નવીન પુસ્તકો વાંચી પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરે, એ હેતુથી ભરૂચ જિલ્લાની સ્કૂલોની આબાદી ઇચ્છનાર લોકપ્રિય ખાનસાહેબ. ડે. એ. ઇ. સૈયદ સમસુદીન સૈયદમીઆં કાદરી સાહેબના ખાસ પ્રયાસથી ભરૂચ તાલુકાના મહેતાજીઓની શિક્ષણ વર્ધક સભા સ્થાપન થઈ છે. તેના હેતુ નીચે મુજબ રાખ્યા છેઃ—

દર માસે અથવા દર બે માસે યોગ્ય સ્થળે તાલુકાના ઘણા ખરા મહેતાજીઓએ રજાના પ્રસંગમાં મળવું, ને ત્યાં શિક્ષણમાં સુધારો થાય એવા વિષયો ઉપર ચર્ચા કરવી.

વળી શિક્ષકોના જ્ઞાનમાં વધારો થવા માટે નજીક નજીકનાં ચાર ચાર પાંચ પાંચ ગામોના સમૂહ પાડવા, ને દરેક સમૂહના દરેક મહેતાજીએ પોતાને મળતા પગારના પ્રમાણમાં અમુક રકમ પોતાની ખુશી પ્રમાણે કાઢવી. ભેગી થયેલી રકમમાંથી ન્યૂઝપેપર, માસિક ચોપનીઆં, તથા

પુસ્તકો મંગાવવાં, ને તે અરસપરસ પોતાના તથા બીજા સમૂહમાં વાંચવા આપવાં. પુસ્તકોનું માલકીપણું ખરીદનારનું જ રાખ્યું છે.

આ પ્રમાણે સમાજની પહેલી બેઠક તા. ૨૨-૯-૯૫ ને રોજ શુકલતીર્થ મુકામે મળી હતી. તે વખતે સમાજને માટે કામ ચલાઉ ધારા કાયમ કરવામાં આવ્યા હતા.

બીજી બેઠક શુકલતીર્થની જાત્રાની રજાના દિવસમાં તા. ૩-૧૧-૯૫ ને રોજ શુકલતીર્થ મુકામે થઈ હતી. તે વખતે ભરૂચ શહેરના, તાલુકાના, તથા જિલ્લાના મળી આશરે ૭૫ મહેતાજી હાજર થયા હતા. તેમાં શુકલતીર્થના મહેતાજી આદીતરામ રામજીએ "કેળવણીથી થતા લાભ" એ વિષે વિવેચન કર્યું હતું, ઝણોરના આસિસ્ટન્ટ પર્બતસિંગ હમીરસિંગે તથા રામસિંગ માનસિંગે ઇશ્વરસ્તુતિની કવિતા ગાઈ હતી, ને શુકલતીર્થ, ઝણોર, અને ઝાડેશ્વર એ સમૂહો ખાતે ખરીદ કરેલાં પુસ્તકોની ટીપ રજુ કરવામાં આવી હતી.

બધા મહેતાજીઓની અનુમતિથી જિલ્લા સભા દર વર્ષે શુકલતીર્થની જાત્રાના દિવસોમાં શુકલતીર્થ મુકામે રાખવા ઠરાવ કર્યો છે.

ત્રીજી બેઠક તા. ૮-૧૨-૯૫ ને રોજ ચમાર ગામ મુકામે મળશે, તેમાં નીકોરાના મહેતાજી મથુરભાઈ બહેચર "મહેતાજીએ બાળકોની પ્રીતિ કેમ મેળવવી" એ વિષે ભાષણ આપનાર છે.

સમાજના ચાલુ ખર્ચ માટે મેમ્બર થનાર મહેતાજીઓ પૈકી રૂ ૧૦) સુધીના પગારવાળાએ રૂ ૦-૪-૦, દસથી વીસ સુધીના એ રૂ ૦-૮-૦, એ પ્રમાણે પગારના પ્રમાણમાં ચાર ચાર આનો ચઢતું લવાજમ દર વર્ષે આપવું એમ ઠરાવ કીધેલો છે.

એ પ્રમાણે લવાજમની ઉપજેલી રકમમાંથી સમાજનો ચાલુ ખર્ચ કરવો, અને સારી વકતૃત્વ શક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ કે આસિસ્ટન્ટોને અમુક રકમ ઇનામ આપવામાં વાપરવી, એમ વ્યવસ્થા રાખેલી છે.

મનસુખલાલ પરભુદાસ,
શિક્ષણવર્ધક સમાજના સેક્રેટરી,
તાલુકા માસ્તર, ઝાડેશ્વર.

केळवणी खातानी खबरो.

જાહેર ખબર.

ઈ. નં. ૩૯૭૩.

પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ.

સને ૧૮૮૮ ના એપ્રિલ માસની તા. ૫ મીના મુમ્બઈ સરકારી ગઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા ધારાઓ મુજબ સને ૧૮૮૬ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં લેવાની પરીક્ષાઓ માટે નીચે લખેલાં પુસ્તકો ઠરાવ્યાં છેઃ—

ફર્સ્ટ ગ્રેડ.

(૧). ઈંગ્રેજી.—શેકસપીઅર કૃત 'કિંગ જોન્હ' અને સ્કોટ કૃત 'ટલિસ્મન'.

(૨). ગુજરાતી.—'બાળમિત્ર ભાગ ૧ લો.'

(૩). ફ્રેન્ચ.—લેમરટાઇન કૃત 'ક્રિસ્ટોરી કોલોમ્બ'.

સેકન્ડ ગ્રેડ. (પરિશિષ્ટ અ.)

યોજના ૧ લી.

૨. ઈંગ્રેજી.—મેકોલે કૃત 'ક્લાઇવ' અથવા ગોલ્ડસ્મિથ કૃત 'વિકાર ઓવ્ વેક્ફીલ્ડ', અને 'પેરેડાઇસ લોસ્ટ, સર્ગ ૧ લો' અથવા કાઉપર કૃત 'ટાસ્ક, સર્ગ ૧ લો'.

૩. ઉરદુ.—'બાગ–ઓ–બહાર, દર્વેશ ૨ જો'.

યોજના ૨ જી.

૨. ઈંગ્રેજી.—ચેમ્બર્સ કૃત 'એગ્ઝેમ્પ્લરી બાયોગ્રાફી' બીજો એક તૃતીયાંશ ભાગ અથવા લેમ્બ કૃત 'ટેલ્ઝ ફ્રોમ શેકસપીઅર' બીજો અર્ધ ભાગ, "(૧) કિંગ જ્હોન, (૨) ઑથેલો, (૩) હેમ્લેટ સુદ્ધાં. ગોલ્ડસ્મિથ કૃત 'ડિઝર્ટેડ વિલેજ' અથવા સ્કોટ કૃત 'લેડી આવ્ ધ લેક' ૫ મો સર્ગ, સ્ટાન્ઝા ૧–૧૫.

૩. ગુજરાતી 'નર્મગદ્ય' (ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૮૮૫) પૃ૪ ૧૯૩ થી ૩૯૪.

૩. ઉરદુ.—'અખ્લાક—ઇ—કાશી'.

થર્ડ ગ્રેડ (પરિશિષ્ટ ૫.)

યોજના ૧ લી.

૨. ઇંગ્રેજી.—'રોબિન્સન ક્રુઝો,' અથવા બનિયન કૃત 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ' અને સ્કોટ કૃત 'રોકબી'.

યોજના ૨ જી.

૨. ગુજરાતી.—કેળવણી ખાતાની 'સાતમી ચોપડી'.

૨. ઉરદુ.—'અખ્લાક-ઇ-કાશી'

ટીપ:—સને ૧૮૯૫ ના નવેમ્બર માસની તા. ૧૮ મીના મુમ્બઈ સરકારી ગઝેટને ૧૭૪૧ મે પૃષ્ઠે મધ્ય ભાગને માટે જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે તે જ થાણા મધ્ય સ્થળે પરીક્ષા આપનારા ઉમેદવારોને માટે ઠરાવ્યાં છે.

અમદાવાદ.
તા. ૩૦-૧૧-૯૫.

J. OLIVER,
એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર ભાગ.

ઇનામપત્રક.

મહીકાંઠા વિભાગ.

વલ્લભપુર. પુનાદરાના ઠાકોર અજેસિંગજી અમરસિંહજી રૂ. ૫)

ઝાલાવાડ વિભાગ.

સાયલા. દરજી વસ્તા પ્રેમજી રૂ. ૫) **વડોદ.** તાલુકદાર સાહેબો રૂ. ૫) **મૂળી.** મે. કેશવજીભાઈ તથા ન્યાયાધીશ સાહેબ રૂ. ૩) શેઠ કાળીદાસ તથા હરિભાઈ રૂ. ૩) **ધ્રાંગધ્રા.** મહારાજા સાહેબ રૂ. ૫) **લીમડી કન્યાશાળા.** કવિ ભવાનીશંકર નરસિંહરામ રૂ. ૩) **સાયલા.** શા. ખેમચન્દ વર્ધમાનદાસ રૂ. ૫) **પાટડી** કુમાર શ્રી મદારસિંહજી રૂ. ૯) રા. વ્રજલાલ ઓધડ રૂ. ૪) મહેરબાન કારભારી સાહેબ તથા શા. માણેકચન્દ તુળસીદાસ રૂ. ૪) શા. ઓધવજી સંઘજી રૂ. ૫) **જસ્વલ્લા.** પાટડી દરબાર સાહેબ રૂ. ૪) **થલા.** એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ માંસ્તર મોનજી વધાજી રૂ. ૩) **ભરાડા.** મહેરબાન તાલુકદાર સાહેબો રૂ. ૯) **હળવદ.** પારેખ દેવચન્દ પોપટ રૂ. ૩-૮-૦ **લીમડી.** રા. ચતુર્ભુજ લાલચન્દ રૂ. ૩) **સાયલા.** કુમાર શ્રી ભાવુભા રૂ. ૫) કારભારી સાહેબ હેમચન્દ દેવચન્દ રૂ. ૩) શા. અમરશી પનજી રૂ. ૩) **ચૂડા કન્યાશાળા.** નામદાર ઠાકોર સાહેબ રૂ. ૬=૧૨=૯

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૩૫ મું. ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૬. અંક ૨ જો.

માસ.

મદ્રાસ જર્નલ ઑવ્ એજ્યુકેશન નામનું પત્ર જણાવે છે કે ગયા સપ્ટેમ્બર માસથી ત્યાંની સ્ત્રી શિક્ષક સમાજની અને બીજી હિન્દુ સ્ત્રીઓની ખરૂ બાળકેળવણી સમ્બન્ધી દર માસે એક એક ભાષણ અપાવા માંડયું છે. બરાબર ચિતાર આપવાને ભાષણ વખત ન્હાનાં બાળકોનો એક વર્ગ હાજર રાખવામાં આવે છે. એકન્દર ૭ ભાષણો થશે, અને તેમના વિષય નીચે મુજબ છે:—

૧ લું ભાષણ.—બાળજિન્દગી, ઉદ્યોગવૃત્તિ, નકલ કરવાની વૃત્તિ, ઇન્દ્રિયોની અને ચલન વલનની શક્તિઓની ખિલવણી. દૃષ્ટાન્ત તરીકે હાલરડાં, આંગળીઓની રમતો, દડાની રમતો, વગેરે લેવામાં આવશે.

૨ જું ભાષણ.—સ્મરણશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ. વાર્તા, ખેલ, ગીત, અને કિન્ડરગાર્ટન ઉદ્યોગ દૃષ્ટાન્ત તરીકે લેવામાં આવશે.

૩ જું ભાષણ.—તર્કશક્તિ, અચમ્બો, આનન્દ, બ્હીક, દૃષ્ટાન્ત સાથે.

૪ થું ભાષણ.—ક્રોધ, પ્રેમ, દૃષ્ટાન્ત સાથે.

૫ મું ભાષણ.—ઇચ્છાશક્તિની ખિલવણી, ટેવ, આજ્ઞાંકિતપણું, અને સત્ય વર્તણૂક, દૃષ્ટાન્ત સાથે.

૬ ઠું ભાષણ.—ધૈર્ય, આશા, પૂજ્યભાવ, નેકી, માતાઓની કેળવણીની જરૂર. દૃષ્ટાન્ત દાખલ વાર્તાઓ લેવામાં આવશે.

ફરજીઆત કેળવણી હોય છે ત્યાં ગરીબ લોકોને કેવી ઇજા પડે છે તેના કેટલાક દાખલા સ્કૂલ મિસ્ટ્રેસ પત્રમાં આપ્યા છે. એક ભાઈ અને બ્હેન બન્નેને કાયદા પ્રમાણે નિશાળે જવાનું હતું.

ઘરમાં બૂટ મોજાંની એક જ જોડ હતી, અને ઇંગ્લન્ડ જેવા ઠંડા મુલકમાં ઉઘાડે પગે ચાલી શકાતું નથી, તેથી ભાઈ બહેને નિશાળે જવાના વારા કર્યા. એક દિવસ ભાઈ બૂટ મોજાં પહેરી નિશાળે જતો, તો બીજે દિવસે બહેન જતી. ગેરહાજરી બદલ માજીસ્ટ્રેટને ત્યાં ફર્યાદ થઈ, પરન્તુ એ અમલદાર દયાળુ હોવાથી તેણે સજા કરી નહિ. સખ્ત માજીસ્ટ્રેટ હોત તો આવી ગરીબાઈમાં દંડનો બોજો માથે પડત. એક બીજી નિશાળમાં એક ચીંથરેહાલ વિદ્યાર્થી ટાઢે મરતો ઇન્સ્પેક્ટરના જોવામાં આવ્યો. ઇન્સ્પેક્ટરને દયા આવવાથી તેણે પોતાને ખર્ચે કપડાં ખરીદી એને પહેરાવ્યાં. માન્ચેસ્ટરની ચાળીસ નિશાળોનાં કંગાળ છોકરાંને ખાવાનું ન મળવાથી ઉઘરાણું કરી મફત ખાવાનું પૂરું પાડવું પડે છે.

ધન્ધાની કેળવણીને ઉત્તેજન આપવાને તે પ્રકારની કેળવણીની લન્ડનની કમિટી તરફથી તથા બીજાં ફન્ડોમાંથી માત્ર લન્ડનની જ નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓની સ્પર્દ્ધા સારૂ એક હજાર સ્કૉલરશિપો કાઢવામાં આવી છે. તે સ્કૉલરશિપોનો વાર્ષિક ખર્ચ દસ હજાર પાઉન્ડ (એક લાખ એંશી હજાર રૂપિયા) ને સુમારે થાય છે.

નિબન્ધ શિક્ષણ.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૧૯ થી.)

હવે **જોડણી** વિષે કહીએ. કેટલાક શબ્દોની જોડણી અનિશ્ચિત છે એ વાત ખરી છે, પરન્તુ મુકાબલે તેવા શબ્દોની સંખ્યા ન્હાની છે, અને હમને લાગે છે કે જોડણી શિખવવાની ખોટી રીતથી અને ઘણા વિષયોને સમ્બન્ધે તે બાબત રખાતી બેદરકારીથી તેની ઘણી ભૂલો જોવામાં આવે છે. ઘણું કરી નવા શબ્દોની જોડણી ગોખાવવામાં આવે છે. જોડણી યાદ રખાવવાને એ રીત બિલકુલ નકામી છે. શબ્દનો ઉચ્ચાર કાન અને મ્હોનો વિષય છે; તે બરાબર સાંભળી લઈ તે પ્રમાણે ઉચ્ચારણ કરવાની મ્હોના અવયવોને ટેવ પાડવા માટે તે વારંવાર બોલવાની જરૂર છે. શબ્દનું લેખીરૂપ (જોડણી) એ મ્હોએ બોલે-

ના ઉચ્ચારનું ચિત્ર છે. બીજાં ચિત્રોને આંખે જોઈને, તેમના ભાગ તપાસીને, તેમને નજર આગળ રાખી અથવા સ્મૃતિ ઉપરથી નકલ બનાવીને મગજમાં ઠસાવીએ છીએ, તેમ જ જોડણીનું કરવાનું છે. ચિત્ર યાદ રાખવાને "એક માથું," "બે હાથ," "બે પગ," એમ ગોખતા નથી, તેમ જોડણીના કાનામાત્ર પણ ગોખવાના નથી. ચિત્રના ભાગ તપાસતી વખત અથવા તે વિષે કોઈ પ્રશ્ન પૂછે છે ત્યારે તે મ્હોએથી બોલીએ છીએ, તેમ જોડણીના અક્ષર કે કાનામાત્ર તપાસતી વખત કે પ્રશ્નના જવાબમાં તે બોલવાને હરકત નથી. પરન્તુ તે યાદ રાખવાને તો શબ્દનું ચિત્ર આંખથી બરાબર તપાસીને જોવું જોઇયે અને પછી હાથથી લખવું જોઇયે. ટૂંકામાં ઉચ્ચાર જેમ કાન અને મ્હોનો વિષય છે, તેમ જોડણી આંખ અને હાથનો વિષય છે. શબ્દનું શ્રેણીરૂપ આંખવડે જોઈ તે ચિત્ર મગજમાં ઉતારવું, અને તે મુજબ ત્વરાથી ચિત્ર કાઢવાની હાથને ટેવ પાડવી એ જ જોડણી શિખવવાનો ખરો રસ્તો છે. શુદ્ધ જોડણી જોવાની આંખને એટલી ટેવ પાડવી જોઇયે, કે જેમ નઠારા સૂરથી કાનને ખરાબ લાગે છે, નઠારા વાસથી નાક ગભરાય છે, કડવા સ્વાદથી મ્હો કટાણું થાય છે, તેમ ખોટી જોડણી નજરે પડતાની સાથે આંખને ખરાબ લાગે અને તે અટકે. ખરી જોડણી લખવાની હાથને એટલી ટેવ પાડવી કે વગર વિચારે પણ તે શુદ્ધ જોડણી લખી જાય. ઘણાને અનુભવ થયો હશે કે જે શબ્દો લખવાની ઘણી ટેવ હોય છે તે પૂરું ધ્યાન ન છતાં હાથ ખરી રીતે લખ્યો જાય છે, પરન્તુ જ્યાં નવો કે ગુંચવણીઓ શબ્દ આવે છે અથવા શંકા પડે છે ત્યાં તે અટકે છે, અને કેટલીક વખત તો કોષમાં કે બીજા પુસ્તકમાં જોડણી જોયા પછી જ હાથનું કામ આગળ ચાલે છે. આ રીતે જોડણી શિખવનારે બાળકોની આંખ અને તેમના હાથ કેળવવાના છે. પહેલી ચોપડીના વર્ગમાં વાંચેલા પાઠની જોઈને નકલ કરવાની છે તે બરાબર છે. નકલ કરાવતા પહેલાં શિક્ષક નવા શબ્દો પાટીઆ પર લખી તેમના ભાગ તરફ બાળકોનું ધ્યાન ખેંચશે તો તેમનું ચિત્ર (જોડણી) વધારે સારી રીતે મગજ પર ઠસશે, અને પછી તેમની નકલ કરવાથી હાથ તે લખવાને ટેવાશે. જેમ વધારે વાર લખાશે તેમ આંખ અને

હાથ બન્નેને તેમનો પરિચય વધશે. બીજા ધોરણમાં શબ્દોનું અને પછી વાક્યોનું ડિક્ટેશન ચાલે છે. ત્યાં પણ નવા શબ્દોનું પાટીઆ પર વિવેચન કર્યા પછી લખાવવાથી વધારે લાભ થશે. ડિક્ટેશન જોઈ લીધા પછી જે શબ્દો ખોટા માલૂમ પડે તે ભૂલ કરનાર પાસે ડિક્ટેશનની નીચે પાંચ પાંચ સાત સાત વખત લખાવવા, અને જે શબ્દોની ઘણા છોકરાએ ભૂલ કરી હોય તે પાછા પાટીઆપર લખી તેમનાં વિષે વિવેચન કરવું. જે શબ્દોની વારંવાર ભૂલ થતી હોય અથવા જે ખાસ ગુંચવણીઆ હોય તે શિક્ષકે પોતાની નોટબુકમાં નોંધી રાખવા, અને દર પખવાડીએ કે મહિને ફરી ફરીને લખાવવા. વાંચન ચોપડી સિવાય બીજી ચોપડીઓ (ભૂગોળ, ઇતિહાસ, વ્યાકરણ, આરોગ્યવિદ્યા, ગણિત, લેખાવળી, વગેરે) માં આવતા નવા શબ્દોનું શિક્ષણ પણ તેવી જ રીતે આપવું, અને ગમે તે વિષયના લખાણમાં ખોટી જોડણી માલૂમ પડે કે તે સુધરાવ્યા વિના રહેવું નહિ. આ પ્રમાણે શિક્ષણ અપાશે તો હમને ખાત્રી છે કે બાળકોને શુદ્ધાશુદ્ધ જોડણી તરત પારખવાની તથા શુદ્ધ જોડણી લખવાની ટેવ પડશે, અને હાલમાં જે ભૂલો જોવામાં આવે છે તે નાબૂદ થશે. મનુષ્ય ટેવોનું પ્રાણી છે, અને બાલ્યાવસ્થાથી દરેક બાબતની સારી ટેવો પાડવી એ શિક્ષકનું મ્હોટું કર્તવ્ય છે. સઘળા સુધરેલા દેશોમાં અશુદ્ધ જોડણી લખનારની અભણ તરીકે ગણના થાય છે, તેમ જ અહિં પણ થવું જોઇયે. અત્રે એટલું પણ કહેવું જોઇયે કે જેમ વાંચન શિખવનારના ઉચ્ચાર શુદ્ધ હોવાની જરૂર છે, તેમ જોડણી શિખવનારની જોડણી શુદ્ધ હોવી જોઇયે, અને ખોટી જોડણી તરત પારખી કાઢવાની તેની આંખને ટેવ પડવી જોઇયે. જ્યાંસુધી શિક્ષકો પોતાની જાતને આવી ટેવ પાડશે નહિ ત્યાંસુધી તેઓ બાળકોને કદી શુદ્ધ લખતાં શીખવી શકવાના નથી.

વિરામ ચિન્હો થોડાં છતાં તેમના ખરા ઉપયોગ ઉપર પૂરતું ધ્યાન અપાતું નથી એ અજબ જેવું છે. જેમ લેખી અક્ષરો ઉચ્ચારણનાં ચિત્ર છે, તેમ વિરામ ચિન્હો અર્થ સ્પષ્ટ થવા માટે અથવા શ્વાસ લેવા માટે આપણે બોલવામાં અટકીએ છીએ તે દર્શાવનારાં નિશાન છે. જ્યાં જ્યાં બોલતાં કે વાંચતાં વિરામ લઇએ છીએ ત્યાં ત્યાં લખવામાં વિરામ ચિન્હ

આવવાં જોઇયે. છેક ટૂંકા સુભાષિત વિરામ (Rhetorical pause) માટે ચિન્હ કલ્પ્યું નથી, પરન્તુ આર પછી વિરામના પ્રકાર મુજબ અલ્પ-વિરામ, અર્ધવિરામ, પૂર્ણવિરામ, પ્રશ્નવિરામ, વગેરે ચિન્હો કલ્પેલાં છે. બોલવાના વિરામ અને લખવાનાં ચિન્હોનો સમ્બન્ધ જોડી તેમનું શિક્ષણ અપાશે, અને વાંચન ચોપડીઓમાં કેવા વિરામ માટે ક્યાં ચિન્હો મૂકયાં છે તે બતાવવામાં આવશે, તો તે વિષે બાળકોને સારી સમજ પડશે. શરૂમાં વિરામ ચિન્હોની નકલ કરવાનો, અને પછી તે વગર જોયે લખવાનો મ્હાવરો કરાવવાથી શિક્ષણ સંગીન થશે. ચોથી ચોપડીવાળાં છોકરાંને અલ્પવિરામ, પૂર્ણવિરામ, અને પ્રશ્ન ચિન્હ પોતાની મેળે મૂકતાં આવડવું જોઇયે. આર પછી ધીમે ધીમે અર્ધવિરામ અને બીજાં ચિન્હો દાખલ કરવાં, અને છઠ્ઠા ધોરણનાં છોકરાંને સઘળાં અગત્યનાં ચિન્હો મૂકતાં આવડે તેમ કરવું. હાલમાં કોઈ કોઈ વખત જોવામાં આવતી વિરામ ચિન્હ મૂકવાની રીત ઘણી જ શરમ ભરેલી છે અને તે શિક્ષકોની પૂરેપૂરી બેદરકારી બતાવે છે. પ્રશ્ન ચિન્હના સમ્બન્ધમાં હમે ઘણા લખનારની એક ગેરસમજ જોઈછે તે વિષે અત્રે સૂચના કરવાની જરૂર છે. મુખ્ય વાક્ય પ્રશ્નાર્થ હોય તો તેની પછી પ્રશ્ન ચિન્હ મૂકવાનું છે, ઉપવાકય પછી તે મૂકવાનું નથી. "તમે ક્યાંથી આવ્યા ?", "મેં તમને કાલે જે ચોપડી આપી હતી તે ક્યાં છે ?", વગેરેમાં મુખ્ય વાક્ય પ્રશ્નાર્થ હોવાથી છેડે પ્રશ્ન ચિન્હ મૂકવું બરાબર છે. પરન્તુ "તમે કાલે ક્યાં ગયા હતા ? એવું તેણે મ્હને પૂછ્યું", આવાં વાક્યોમાં માત્ર ઉપવાક્ય પ્રશ્નાર્થ હોવાથી તેમાં પ્રશ્ન ચિન્હ મૂકવાનું નથી. એવાં વાક્ય "તમે કાલે ક્યાં ગયા હતા એવું તેણે મ્હને પૂછ્યું", એમ જ લખી છેડે પૂર્ણવિરામ મૂકવું જોઇયે.

નિબન્ધના વિષયના સમ્બન્ધમાં વિશેષ કહેવાનું નથી. તે લખનારના જ્ઞાન અને બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. પરન્તુ વાંચનની સાત ચોપડીઓમાં એટલા બધા વિષયોનો સમાસ કરવામાં આવ્યો છે, કે છઠ્ઠા ધોરણ સુધી આવેલા વિદ્યાર્થીમાં ગમે તે સાધારણ વિષય વિષે લખવાની શક્તિ આવવી જોઇયે. ઘણી વખત શિક્ષકો પાઠોનો વાંચન, શબ્દાર્થ, પદચ્છેદ, અને વ્યુત્પત્તિ માટે જ ઉપયોગ કરે છે, તેમાંના વિષય-

ઉપર જોઇયે તેટલું ધ્યાન આપતા નથી, તેથી સાત સાત વરસ નિશાળમાં રહ્યા છતાં છોકરાઓમાં એ શક્તિ આવતી નથી. દરેક પાઠનું વાંચન, અર્થ, વગેરે થઈ રહ્યા પછી ગયા અંકમાં કહ્યા મુજબ તેના વિષયનું પૃથક્કરણ કરાવવું જોઇયે, અને પહેલી કયી વાત કહી, પછી કયી કહી, પછી કયી આવી, એમ પૂછી પૂછી તેની પાટીઆ પર ટૂંકી નોંધ કરવી જોઇયે. જરૂર પડે તો પૃથક્કરણ વખત બાળકો ચોપડી ઉઘાડી રાખીને જવાબ દે તેની હરકત નથી. પૃથક્કરણ થઈ રહ્યા પછી પાટીઆ પર જે પેટાં લખાયાં હોય તે અનુક્રમે યાદ કરાવવાં, અને તે અનુક્રમ મુજબ પાઠનો સાર લખાવવો. ચોથી ચોપડીથી પાઠનો સાર લખાવવાની હમે ઉપર ભલામણ કરી છે. ચોથી તથા પાંચમી ચોપડીમાં આખા પાઠનો સાર ન લખાય તો એક બે પેરેગ્રાફનો લખવાથી બસ થશે. પેટાં તો આખા પાઠનાં પડાવી યાદ રખાવવાં જોઇયે, અને બાકીનો સાર અનુક્રમે મ્હોએ કહેવરાવવો જોઇયે. છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડીવાળા છોકરાઓએ આખા પાઠનો સાર મ્હોએ કહેવો તથા લખવો જોઇયે. સારમાં તેમણે ચોપડીનાં વાક્યો મ્હોએ ગોખી લખવાનાં નથી; પાટીઆ ઉપર વિષયનાં મથાળાં લખ્યાં હોય તે ઉપરથી પોતાના શબ્દમાં લખવું જોઇયે, અને તે શિક્ષકે તપાસી ભૂલો બતાવવી જોઇયે. આ રીતે થોડો મ્હાવરો થયા પછી છોકરાંને પોતાની મેળે પાઠનું પૃથક્કરણ લખી લાવવાનું કહેવાથી વિશેષ લાભ થશે. આ પદ્ધતિએ શિખવવાથી ચોપડીઓ સારી શીખાશે, વિષય ગોઠવી અનુક્રમમાં લખતાં આવડશે, અને નિબન્ધો માટે ઉમેદવારોમાં હાલ જે વિચારોની ખોટ માલૂમ પડે છે તે જણાશે નહિ. વાંચન પાઠોના પૃથક્કરણ ઉપરથી લખવાનો કેટલોક મ્હાવરો થયા પછી જ સ્વતન્ત્ર નિબન્ધ લખવા આપવા લાભકારી છે.

આ વિષય પૂરો કરતાં છેવટ એટલું જ કહીશું કે નિબન્ધમાં તેમ જ બીજી બાબતોના પ્રશ્નોમાં શું માગ્યું છે તે બરાબર સમજી લઈ તથા તે વિષે પૂરો વિચાર કરીને પછી જ લખવા માંડવાની અને વિષયને વળગી રહેવાની વિદ્યાર્થીઓને ટેવ પાડવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે થશે તો હાલમાં ઉમેદવારો વિષય બહાર આડા જતા રહે છે તે અટકશે. એકની એક વાતે તેના તે કે બીજા શબ્દમાં લખી પુનરુક્તિ કરવાની

ટેવ હાલ દેખાય છે તે બન્ધ કરવાની પણ જરૂર છે. મહેતાજીઓએ યાદ રાખવું જોઈયે કે જે માણસ સ્વભાષામાં કાંઈ ટુંકી ખબારત શુદ્ધ રીતે લખી શકતો નથી તે કેળવાયેલો ગણાતો નથી, અને છ, સાત, કે આઠ વરસના અભ્યાસ પછી તેમ બને એ તેમની શિક્ષણરીતિને ઘણી એબ લગાડે છે. હમે આશા રાખીએ છીએ કે ઉપર આપેલી સૂચનાઓનો અમલ થઈ નિબન્ધનું શિક્ષણ સુધરશે.

वर्नाक्युलर महेताजीओना धारानो संग्रह.

વર્નાક્યુલર મહેતાજીઓના ધારાનો સંગ્રહ ઉત્તર ભાગના કેળવણી ખાતાના અમલદારોને જાણવા તથા તે પ્રમાણે વર્ત્તવા સારુ હેઠળ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

અમદાવાદ તા૦ ૧૭ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૯૫.	સહી જે. ઑલિવર. એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર ઉ. ભા.

ટીપઃ—જે ચાલુ હુકમો અને સૂચનાઓ હાલમાં અમલમાં છે, પરન્તુ જે આ ધારા સંગ્રહમાં આવી જતાં નહિ હોય તે તમામ હુકમો અને સૂચનાઓને આથી બાધ આવતો નથી.

प्रकरण १ लुं.—सामान्य सूचनाओ.

૧. કોઈ પણ મહેતાજી મહેતાજી તરીકે નોકરીમાં હશે ત્યાં સુધી તેને કોઈપણ બીજો ધન્ધો કરવા દેવામાં આવશે નહિ; ઉદાહરણ, તેને મુખત્યારનું અથવા વકીલનું, દુકાનદારનું, ઇત્યાદિ કામ કરવા દેવામાં આવશે નહિ.

अपवाद.

ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની પરવાનગી લઈને ટપાલનું, (દસ્તાવેજ) રજિસ્ટર કરવાનું, અથવા સ્ટામ્પ વેચવાનું કામ તે કરી શકે; પરન્તુ માત્ર એવી શરતે કે તેણે એ કામ નિશાળના વખતમાં કરવું નહિ.

२. महेताजीओए अने आसिस्टन्टोए पोताना कस्बा अथवा गामना लोकोनी अन्दर मांहोमांहे टंटो चालतो होय तेमां पडवुं नहि, अथवा कोईनो पक्ष करवो नहि; तेमणे बनता लगी दरेक खाताना सरकारी कामदारोनी जोडे हळीमळीने चालवानो प्रयत्न करवो.

तेमने खास चेतवणी आपवामां आवे छे के तेमणे अरजीओ, खतो, अथवा बीजा दस्तावेजो लखवा नहि, अथवा ते पर साक्षी करवी नहि.

३. निशाळनुं मकान तथा तेना अंगना भागो स्वच्छ तथा सारी हालतमां रखाववानो, सामाननी सारी मरामत कराववानो, तथा नकशानी, पुस्तकोनी, अने निशाळना हरेक प्रकारना सामाननी योग्य सम्भाळ रखाववानो जुम्मो महेताजीने शिर छे. परन्तु तेणे याद राखवुं के पुस्तको अने चोपानीआं महिनाना महिना लगी निशाळनी पेटीमां मेली छांडवानां नथी; ते बगाडे अथवा ओळवे नहि एवो जे आसिस्टन्टो अने म्होटी उम्मरना विद्यार्थीओ पर महेताजीने भरोसो होय तेमने ते वांचवा आपवां. परन्तु निशाळनो सामान खानगी काम सारु वापरवा आपवो नहि. ज्यारे ज्यारे जरूर पडे त्यारे बनता लगी कन्टिजन्ट खर्चमांथी सामानने जूज मरामत कराववी.

४. निशाळना मकानने कांई अकस्मात अथवा नुकसान थवाथी तात्कालीक खास मरामत करवानी जरूर जणाय तो डेप्युटी इन्स्पेक्टरने ताकीदे रिपोर्ट करवो.

५. सरकारी कामदारोने अथवा बीजा आबरूदार गृहस्थोने निशाळना वखतमां कोई पण समये निशाळ जोवा जवानी छूट छे. रजीस्टरो अने शेरावही (विझिट बुक) तपासवा माटे तेमनी आगळ रजु करवां, अने हर कोई वर्गनी परीक्षा लेवानी तथा शेरावहीमां पोतानो अभिप्राय लखवानी तेमने विनति करवी. निरुद्यमी लोकोने अने जे छोकरां निशाळमां आवतां न होय तेमने निशाळना मकानमां आववा देवां नहि.

६. कोई पण महेताजी अथवा आसिस्टन्टने, प्युपिलटीचर अथवा विद्यार्थीने निशाळना कोई पण मकान अथवा ओरडामां रहेवानी

પરવાનગી નથી. જ્યાં નિશાળના ઉપયોગમાં ન આવતી હોય એવી ઓલીઓ અથવા ઓરડીઓ નિશાળની હદમાં હોય ત્યાં એવી ઓરડીઓમાં ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની લખિત પરવાનગીથી રહી શકાશે.

૭. કોઈ પણ આસિસ્ટન્ટ અથવા પ્યુપિલટિચરનો દંડ કરવાનો અથવા તેને બરતર્ફ કરવાનો મહેતાજીને અધિકાર નથી.

૮. નિશાળનો ઓરડો વાળવો, નિશાળનો સામાન સાફ કરવો, ઇત્યાદિ હલકું કામ કોઈ પણ વિદ્યાર્થી પાસે તેની મરજી ઉપરાન્ત અને કામ કરવા બદલ પૈસા આપ્યા સિવાય કરાવવું નહિ.

૯. મહેતાજીએ દરેક પ્રસંગે પોતાના વિદ્યાર્થીઓના મન પર પોશાકની અને અંગની સ્વચ્છતા ઠસાવવી; છોકરાને યોગ્ય પોશાક પહેરીને નિશાળે આવવાનું મન થાય એવો હરેક પ્રયત્ન કરવો.

૧૦. વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય વર્ગોમાં ગોઠવવાની અને વરસમાં તેમણે કરેલા અભ્યાસ તથા ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની પરીક્ષામાં બતાવેલી હોંશિયારી પ્રમાણે તેમને ઉપલાં ધોરણોમાં ચઢાવવાની જુમ્મેદારી મુખ્ય મહેતાજીને શિર છે; વિશેષ કરીને નિશાળીઆ નીચલાં ધોરણોમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે મુદત લગી પડ્યા રહ્યાની જવાબદારી તેને શિર રહેશે. વાર્ષિક પરીક્ષા જે તારીખે થવી જોઈયે તે તારીખ ઉપરાંત તેને વિલમ્બ થાય તો મુખ્ય મહેતાજીએ પરીક્ષાની રાહ ન જોતાં છોકરાને ઉપલાં ધોરણોમાં ચઢાવવા.

૧૧. ધોરણોમાં ખપ પડે તે પ્રમાણે સર્વ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની ચોપડીઓ, સ્લેટો, કાગળો, કલમો, શાહી, વગેરે લાવવાં.

૧૨. શરીર શિક્ષા ક્વચિત્ જ કરવી. જરૂર પડે તેવારે કોઈ પણ આસિસ્ટન્ટ પાસે ન કરાવતાં મુખ્ય મહેતાજીએ પંડે કરવી. હલકી નેતરની સોટી વાપરવી.

प्रकरण २ जुं.—निशाळीआने निशाळमां दाखल थवा तथा निशाळ छोडवा सम्बन्धी नियमो.

૧. કોઈ પણ ઊડતા અથવા ચેપી રોગવાળા ઉમેદવારો તથા ચાર વર્ષની અન્દરની ઉમ્મરવાળાં છોકરા તથા છોકરીઓ સિવાય જે નિશા-

ળીઆને દાખલ થવાની મરજી હશે તે સર્વને નિશાળોમાં દાખલ કરવામાં આવશે.

૨. નાતજાતના કારણસર કોઈ પણ નિશાળીઆને બાતલ કરવો નહિ. જ્યાં છોકરાંને તેમની નાતજાતને લીધે નિશાળના ઓરડામાં દાખલ કરવાનો વાંધો લેવામાં આવે ત્યાં સ્કૂલ કમિટીની જોડે વિચાર કરીને તેમને બેસારવાની યોગ્ય ગોઠવણ કરવી જોઇયે.

૩. નિશાળીઆને હર કોઈ વખતે દાખલ કરવામાં આવશે, પરન્તુ દાખલ થયાની તારીખ જોડે નિસબત રાખ્યા સિવાય તે જે માસમાં દાખલ થયો હોય તે માસની આખી ફી તેણે આપવી જોઇયે.

૪. જે છોકરાનું નામ રજિસ્ટરમાં ન હોય અથવા જે છોકરાએ પોતાની માસિક ફી આપી ન હોય તેને નિશાળમાં આવવા દેવો નહિ.

૫. ગરીબ છોકરાને કાંઈ પણ ફી લીધા સિવાય દાખલ કરવામાં આવશે, પરન્તુ એ રીતે દાખલ કરેલા છોકરાની સંખ્યા રજિસ્ટરમાં છોકરાની એકન્દર સંખ્યા હોય તેના સેંકડે ૧૫*થી વધારે થવી ન જોઇયે. આ નિયમનો કોઈ પણ પ્રકારે ગેરઉપયોગ થશે તો તેની જવાબદારી મહેતાજીને શિર રહેશે. માફીમાં દાખલ કરેલો કોઈ પણ છોકરો નિશાળે [illegible]નસર અને વેળાસર હાજર ન રહે તો તેને માફીમાં રાખવો નહિ. માંદગીની બાબતમાં અલબત છૂટ મૂકવી જોઇયે. છોકરાને માફીમાં દાખલ કરતા પહેલાં મહેતાજીએ અને સ્કૂલ કમિટીએ તે છોકરો ફી આપવાને અશક્ત છે તેની યોગ્ય તપાસ કરી પોતાની ખાત્રી કરવી અને સ્કૂલ કમિટીએ એ મતલબનું સર્ટિફિકેટ આપવું.

૬. લોકલ બોર્ડોની મંજૂરી લેઈને (કેળવણીમાં) પાછળ પડેલા લોકોના લાભને અર્થે માફી છોકરાની સેંકડે ઠરાવેલી સંખ્યામાં વધારો

* ટીપઃ—કોઈ પણ કસ્બા અથવા ગામગાં જરૂર જણાય તો ત્યાં એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની બલામણ અને ડિરેક્ટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશનની મંજૂરીથી માફી જગાઓની હદ સેંકડે ૧૫ ટકા ઉપરાન્ત વધારી શકાશે. (સરકારી ઠરાવ નં. ૨૫૮૭, કેળવણી ખાતું, તા. ૬ ઠ્ઠી ડિસેમ્બર સને ૧૮૯૪.)

કરી શકાશે. ભીલ, કોળી, અને એવી બીજી જાતોનાં છોકરાંને જિલ્લાના વસુલાત ખાતાના કોઈ પણ અમલદારની ભલામણ પરથી માફી છોકરાની સેંકડે મંજૂર કરેલી સંખ્યા જોડે નિસબત રાખ્યા સિવાય કોઈ પણ વખતે માફીમાં દાખલ કરી શકાશે. પરન્તુ આવી રીતે કોઈને દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે મહેતાજીએ ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરને તુરત રિપોર્ટ કરવો. માફી છોકરા રાખવામાં ખેડૂત અને મજૂરીઆત લોકોના છોકરાને પહેલા પસન્દ કરવા. બ્રાહ્મણ અને વ્યાપારી લોકોના જેવી (કેળવણીમાં) આગળ વધેલી જાતોના છોકરા માફી છોકરાની સેંકડે મંજૂર કરેલી સંખ્યાના ત્રીજે ભાગ કરતાં વધારે ન જ થવા જોઇયે.

૭. નિશાળમાં દાખલ કરેલા પ્રત્યેક છોકરાનો જન્મ દિવસ તેને દાખલ કરતી વખતે વયપત્રકમાં ઇસવી સન પ્રમાણે નોંધવો: જે ઉમ્મર નોંધાવાની છે તે ખરી છે તે નક્કી કરવાને મહેતાજીએ સમ્ભાળથી તપાસ કરવી અને છોકરાની ઉમ્મરમાં ત્યાર પછી ફેરફાર અથવા સુધારો કરવા દેવામાં નહિ આવે એવી તેના માબાપ અથવા વાલીઓને ખબર આપવી.

૮. જે કોઈ નિશાળીઓ રજા લીધા વિના મહિનામાં પન્દરથી વધારે દિવસ લગી અથવા રજા લઈને લાગલાગટ ત્રણ મહિનાથી વધારે મુદત લગી ગેરહાજર રહેશે તેનું નામ રજિસ્ટરમાંથી કાઢી નાંખવામાં આવશે.

૯. કોઈ પણ નિશાળીઓ માગણી કરે અને ચાર આના ફી આપે તો મુખ્ય મહેતાજીએ સામાન્ય રજિસ્ટર (નમૂનો ૧) માંથી પોતાની સહી સાથેનો ઇન્તેખાબ તેને આપવો. જો કોઈ નિશાળીઓ એક નિશાળ છોડી તે જ ઠેકાણે આવેલી ન હોય એવી બીજી નિશાળમાં દાખલ થશે તો તેને કંઈ પણ ફી લીધા સિવાય એ ઇન્તેખાબ આપવામાં આવશે.

प्रकरण ३ जुं.–फी वसुल करवी तथा तेनी व्यवस्था करवा विषे.

૧. ફીનો જે દર ચાલતો હોય તે દર પ્રમાણે મહિનાની ૧૦ મી તારીખ પહેલાં દર મહિને અગાઉથી બધી ફી વસૂલ કરવી જોઇયે.

૨. જે જિલ્લામાં નિશાળ હોય તે જિલ્લાના સેસફન્ડમાં જે છોકરાંનાં માબાપે અથવા વાલીઓ કર ભરતા હોય તે છોકરાંને ગામના અધિકારીઓનું સર્ટિફિકેટ લાવેથી સેસ ભરનારના છોકરાં તરીકે ફી ભરવા દેવામાં આવશે. એ પરથી સેસ ભરનારના પત્રક (નમૂનો નં० ૮) માં તેનું નામ દાખલ કરવામાં આવશે.

૩. મેહેતાજીઓએ મહિનાની ફીના અને ચોપડીઓ વગેરેના વેચાણના પૈસા દરેક મહિનાની આખરે અથવા બની શકે તો તે પહેલાં પોતપોતાના તાલુકા મેહેતાજીઓ તરફ મોકલી દેવા; દરેક ભરણું શી બાબતનું છે તેની તપશીલ તાલુકા મહેતાજીઓને જણાવવી અને તે ભરણું માસિકપત્રકમાં પણ દાખલ કરવું. તાલુકા મહેતાજીઓએ એ ભરણું તે પછીના મહિનાની ૧૫ મી તારીખ પહેલાં સરકારી ત્રીજોરીમાં ભરી દેઈ ત્રીજોરીની અસલ પાવતી તુરત ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટરને મોકલી દેવી, અને તેની નકલ પોતાને દફતરે રાખવી. બીજા મહેતાજીઓએ તેમને જે ભરણાં મોકલ્યાં હોય તેમની પહોચો પણ તેમણે તાકીદે તેમના પર મોકલી દેવી.

૪. ફી બરાબર વસૂલ કરવાની તથા તે સંભાળથી રાખવાની જવાબદારી મહેતાજીને શિર છે. કોઈ પણ વર્ગની ફી ઉઘરાવવાનું કામ તે પોતાના આસિસ્ટન્ટને સોંપશે તો તેનું જોખમ તેને (મહેતાજીને) શિર રહેશે.

प्रकरण ४ थुं.—पगार लेवा अने वहेंचवा विषे तथा कान्टिन्जन्ट, मरामत, वगेरेना खर्चने माटे मळेलां नाणांनी व्यवस्था करवा विषे.

૧. સર્વે મહેતાજીઓને અને આસિસ્ટન્ટોને તેમનો પગાર તેમને ગામ પહોચાડવામાં આવશે.

૨. માસિક પગાર પત્રકો અને પગારનાં નાણું તાલુકા સિપાઈ લેઈને આવે કે તુરત પ્રત્યેક મહેતાજીએ પગારપત્રક પર પોતાની સહી કરી પોતાનો પગાર લેવો અને આસિસ્ટન્ટોની સહી લેઈ તેમને તેમનો પગાર આપી દેવો. કોઈ પણ કારણસર સિપાઈને ખોટી કરવો નહિ.

૩. મુખ્ય મહેતાજી ગામમાં હાજર ન હોય તો જે આસિસ્ટન્ટના હવાલામાં નિશાળ હોય તેણે પગારનાં નાણાં લેઈ તેની વ્યવસ્થા કરવી.

૪. કોઈ આસિસ્ટન્ટ ગેરહાજર હોય તો મુખ્ય મહેતાજીએ તેનો પગાર લેઈ તેની વતી પગાર પત્રક પર સહી કરવી. એ રીતે ગેરહાજર નોકરોનો લીધેલો પગાર તેઓ નોકરી પર હાજર થાય કે તુરત તેમને આપી દેવો અને પગાર આપ્યાની પહોચવહીમાં તેમની સહી લેવી. તેઓ તે મહિનો પૂરો થતા સુધીમાં હાજર ન થાય તો મહેતાજીએ મોકલવાના ૭ મા નમૂનાના માસિકપત્રકમાં તેમનો પગાર અનામત બતાવવો. બે મહિનાથી વધારે મુદત સુધી એવી અનામત વ્યવસ્થા કર્યા વગર રહે તો તેની શી રીતે વ્યવસ્થા કરવી તે વિષે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરને લખીને હૂકમ મંગાવવો.

૫. તૂટક મુદતને માટે રાખેલા જે અવેજીઓનાં નામ પગારપત્રકમાં દાખલ ન થયાં હોય તેમની સહી મહેતાજીએ પગાર આપ્યાની પહોંચવહીમાં લેવી. એવી સહી નહિ લીધી હોય તો તેટલી રકમનો જુમ્મો મહેતાજીને શિર રહેશે.

૬. જાતે પગાર લેઈ શકે નહિ. એવા નોકરનો પગાર જે કોઈ સખ્સને તેણે પોતાનો પગાર લેવાનો લેખી અખત્યાર આપ્યો હોય તેને આપવામાં આવશે. એ લેખી અખત્યારપત્ર દફતરે રાખવું અને પગાર લેનાર સખ્સની સહી પગાર આપ્યાની પહોચવહીમાં લેવી.

૭. નિશાળના કન્ટિન્જન્ટ ખર્ચનાં નાણાંના કોઈ પણ ભાગ પર મહેતાજીનો કોઈ પણ પ્રકારનો દાવો નથી. એ નાણાંનો ખર્ચ જરૂર પડે ફક્ત નિશાળના કામને માટે વખતે વખતે કરવો. એક માસમાં રહેલી સિલક આવતા માસમાં ખેંચવી અને ૭ મા નમૂનાના માસિક પત્રકમાં કન્ટિન્જન્ટ ખર્ચનો હિસાબ દાખલ કરવો.

૮. નિશાળની મરામત કરાવવાનું કામ મહેતાજીને સોંપ્યું હોય તો તેણે જે ખર્ચ થાય તેનો હિસાબ રાખવો અને એક રૂપિઆ ઉપરાંતની તમામ રકમોની પાવતી લેવી. મરામતનું કામ પૂરું થયા પછી એક અઠવાડીઆની અન્દર એ હિસાબ અને પાવતીઓ ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર તરફ મોકલવાં. તે કોઈ પણ પ્રસંગે તા૦ ૧ લી ફેબ્રુઆરીથી મોડાં મોકલવાં નહિ. એની જોડે ગામના પટેલની અથવા સ્કૂલ કમિટીના એક અથવા વધારે મેમ્બરોની સહીનું મરામત પૂરી થયાનું સર્ટિફિકેટ મોકલવું.

૯. મરામતનું કામ એક મહિના ઉપરાન્ત પહોચે તો તે માસનો ... અને સિલક ૭ મા નમૂનાના માસિક પત્રકમાં બતાવવાં. મરામત પૂરી થયા પછી જે કાંઈ સિલક રહે તે તાલુકા મહેતાજીની મારફત ત્રીજોરીમાં તુરત ભરી દેવી.

૧૦. નિશાળ જોવા આવનાર ગૃહસ્થોએ મીઠાઈ વગેરેને માટે જે રકમ આપી હોય તે માસિક પત્રકમાં બતાવવી.

પ્રકરણ ૫ મું.-નિશાળની હાજરી તથા તહેવારો.

૧. પ્રત્યેક નિશાળમાં રવિવારે આખા દિવસની અને અઠવાડીઆના કોઇ બીજા દિવસે અર્ધા દિવસની રજા પાળવી., વળી ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર અથવા બીજો કોઇ તપાસનાર અમલદાર નિશાળની વાર્ષિક પરીક્ષા થઇ રહ્યા બાદ તુરતજ એક આખા દિવસની રજા આપી

શકશે. બીજા મંજૂર કરેલા તહેવારો કોઈ પણ પ્રસંગે *કેલેન્ડર વર્ષમાં છોકરાની નિશાળોને માટે ૩૦ દિવસથી અને છોડીઓની નિશાળોને માટે ૪૦ દિવસથી વધારે થવા ન જોઇયે, અને વસ્તીની જુદી જુદી જાતોને માટે સ્થાનિક જરૂરીઆત પ્રમાણે એ તહેવારોની વહેંચણીનો નિર્ણય એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર કરશે. નીચલા તહેવારો બધી નિશાળોમાં પાળવાઃ—

નાતાલનો દિવસ.	ગુડ ફ્રાઇડે.
ઇંગ્રેજી બેસતા વર્ષનો દિવસ.	કૈસરે હિન્દનો જન્મ દિવસ.

સઘળા તહેવારોની યાદી દરેક નિશાળમાં ટાંગવી.

૨. નિશાળનું કામ વેળાસર શરૂ થાય તેટલા માટે શિક્ષકોએ અને નિશાળીઆઓએ નિશાળના ઠેરવેલા વખતની દસ મિનિટ અગાઉ હાજર થવું જોઇયે, અને વર્ગો ગોઠવીને નિશાળીઆને બેસારવાની અને કામ વેળાસર શરૂ કરવાની બધી તૈયારીઓ કરવી જોઇયે.

૩. નિશાળના ઠેરવેલા વખતમાં શિક્ષકોએ નિશાળમાં હાજર રહી પોતાનું તમામ લક્ષ શિખવવામાં લગાડવું જોઇયે. આવતા માસને માટે હાજરી પત્રકો લખીને તૈયાર કરવામાં મહિનાની છેલ્લી તારીખે બે ત્રણ કલાક રોકાય તે સિવાય એ વખતમાં કાંઈ પણ ખાનગી કે ઓફિસ્યલ કામ કરવું નહિ.

૪. સવારે અને સાંજરે નિશાળના વખતનો પહેલો કલાક પૂરો થાય તે વારે હાજરી પૂરવી. હાજરી પૂરતી વખતે જે છોકરા હાજર હોય તે સર્વેનાં નામ પર ।, રજા વગર ગેરહાજર રહેલા હોય તેમનાં નામ પર ×, રજા લઈને ગેરહાજર રહેલા હોય તેમનાં નામ પર र, અને માંદગીના કારણથી ગેરહાજર રહેલા હોય તેમનાં નામ પર म માંડવો. હાજરી પત્રક નં૦ ૨ માં દરેક છોકરાની હાજરી અથવા ગેરહાજરી યોગ્ય નિશાનીથી સ્પષ્ટ રીતે બતાવવી.

૫. શિક્ષકોનું હાજરીપત્રક રાખવું અને તેમાં દરેક મહેતાજી અને આસિસ્ટન્ટે દર રોજ પોતાની હાજરી પૂરી તે ઠેકાણે ટૂંકામાં પોતાની

* સૂર્યમાન વર્ષ, ઇંગ્રેજી પંચાંગોમાં હોય છે તે પ્રમાણે. એટલે તા. ૧ લી જાન્યુઆરીથી તે તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બર સુધીનું વર્ષ.

સહી કરવી. નિશાળીઆની અને શિક્ષકોની દર રોજની હજરી દર રોજ પૂરાય છે તેની જવાબદારી મુખ્ય મહેતાજીને શિર છે.

૬. ધોરણો અને સ્થાનિક જરૂરીઆત પ્રમાણે વખત પત્રકો દર્શાવેલા ૧૪ મા નમ્બરના નમૂના પ્રમાણે બનાવવાં. એ પત્રકોમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાય તો તેને માટે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની મંજૂરી મેળવવી જોઈયે. મુખ્ય મહેતાજીની અને ડેપ્યુટી અથવા આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની સહી સાથેના વખત પત્રકની નકલ દરેક વર્ગના ઓરડામાં ટાંગવી અને પ્રત્યેક કલાકે જે જે વિષય શિખવવાના લખ્યા હોય તે તે વિષય બરાબર શિખવાય છે તેની જવાબદારી મુખ્ય, મહેતાજીને શિર રહેશે. મ્હોટી નિશાળોમાં આખી નિશાળને માટે સામાન્ય વખત પત્રક પણ રાખવું.

प्रकरण ६ ठ्ठुं.—रजिस्टरो, दफतरो, अने पत्रव्यवहार.

૧. પ્રત્યેક નિશાળમાં હેઠળ લખેલાં રજિસ્ટરો અને દફતરો રાખવાં જાઇયેઃ—

૧. સામાન્ય રજિસ્ટર.
૨. નિશાળીયાની દર રોજની હાજરીનું પત્રક.
૩. શિક્ષકોની દર રોજની હાજરીનું પત્રક.
૪. દોકડા (માર્કસ) નું રજિસ્ટર.
૫. ઘડીઆ પત્રક.
૬. સામાન, પુસ્તકો, તથા સાહિત્યનું રજિસ્ટર.
૭. માસિક પત્રક.
૮. ફેસ ભરનારાઓનું રજિસ્ટર.
૯. માસિક પગાર આપ્યાની પહોચવહી.
૧૦. ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર તરફ મોકલવાનાં વાર્ષિક પત્રકો.
૧૧. જાવક બારનીશી.

૧૨. આવક બારનીશી.
૧૩. રજાની અરજીના નમૂના.
૧૪. વખત પત્રક.
૧૫. વિઝિટર્ઝ બુક (નિશાળ જોવા આવનાર ગૃહસ્થોને પોતાના અભિપ્રાય લખવાની ચોપડી.)

પત્રકો શી રીતે ભરવાં તે વિષે દરેક પત્રકમાં સૂચનાઓ આપી છે તે પર બરાબર લક્ષ આપવું.

૨. સઘળાં રજિસ્ટરો અને દફતરો નિશાળની મિલકત છે અને મહેતાજીની બદલી થાય તે વારે કોઈ પણ કારણસર તેણે તે સાથે લઈ જવાં નહિ.

૩. સર્વે રિપોર્ટો અને પત્રકો વેળાસર મોકલવાનો, રજિસ્ટરો સ્વચ્છ અને નિયમસર રાખવાનો, તથા નિશાળના તમામ દફતરોની સમ્ભાળ રાખવાનો જુમ્મો મુખ્ય મહેતાજીને શિર છે.

૪. વર્નાક્યુલર નિશાળોના મહેતાજીઓએ માત્ર ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટર જોડે પરભાર્યો પત્રવ્યવહાર રાખવો, પરન્તુ ઇન્સ્પેકટર તરફથી પરભાર્યું લખાણ આવે તો તેનો બારોબાર ઉત્તર લખી મોકલવામાં વિલમ્બ કરવો નહિ. આસિસ્ટન્ટોએ પોતાની અરજીઓ અને રિપોર્ટો મુખ્ય મહેતાજીની મારફત મોકલવાં અને તેપર મુખ્ય મહેતાજીએ પોતાનો અભિપ્રાય લખીને તે રવાને કરવાં.

૫. નકામું લખાણ કરવું નહિ, અને જરૂર પડે તે વારે રિપોર્ટો જેમ બને તેમ ટૂંકામાં લખવા. કોઈ પણ રિપોર્ટમાં એકથી વધારે બાબત લખવી નહિ.

૬. ઠરાવેલાં પત્રકો જોડે રવાને કર્યાનો કાગળ મોકલવો નહિ.

૭. નિયમ એવો છે કે મહેતાજીઓએ બીજાં ખાતાંના અધિકારીઓ જોડે પત્રવ્યવહાર રાખવો નહિ અથવા તેમને અરજીઓ કરવી નહિ. ઘણી તાકીદને પ્રસંગે તેઓ તે પ્રમાણે કરી શકે, પરન્તુ તે જ વેળા પોતાના રિપોર્ટની નકલો તેમણે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટર તરફ મોકલવી.

प्रकरण ७ मुं—गेरहाजरीनी रजा, चार्ज आपवो लेवो, इत्यादि.

૧. રજા છ પ્રકારની છેઃ—

(અ) હક્કની રજા.

(બ) ડોક્ટરના સર્ટિફિકેટની રૂઈએ ગેરહાજરીની રજા.

(ક) ખાનગી કામની રજા.

(ડ) ફર્લો.

(ઇ) પગાર કપાતની રજા.

(ફ) પરીક્ષાની રજા.

પરન્તુ માત્ર હક્કની અને પરીક્ષાની રજા પેન્શનને માટે નોકરીમાં ગણવા દેવામાં આવે છે.

૨. કોઈ પણ ગેરહાજરીની રજા હક્ક તરીકે માગી શકાશે નહિ. જે રજા આપવાથી સરકારને કાંઈ પણ વધારે ખર્ચ થાય હશે તે રજા મંજૂર કરી શકાશે નહિ. જે કોઈ સપ્પસની કાયમ ... નહિ હોય તેને કિરકોલ (ક્યાઝુઅલ) રજા સિવાય બીજી રજા મળશે નહિ. આ શરતોને અનુસરી નીચે પ્રમાણે રજા આપવામાં આવશે.

(અ) પ્રત્યેક ૧૧ મહિનાની લાગલાગટ નોકરીને પેટે એક મહિનાની હક્કની રજા ભર પગારે આપવામાં આવશે. પરન્તુ આ નિયમોની રૂઈએ ત્રણ માસથી વધારે મુદ્દતની રજા એકી વખતે આપી શકાશે નહિ, અને વધારે ખર્ચ થયા સિવાય ગેરહાજર સપ્પસનું કામ ચલાવવાને માટે સન્તોષકારક ગોઠવણ ન થઈ શકે તો હક્કની રજા આપવામાં નહિ આવે.

(બ) પૂરતું કારણ બતાવવામાં આવશે તે વારે ડોક્ટરના સર્ટિફિકેટ પરથી એકન્દર ત્રણ વર્ષની રજા મળશે, પરન્તુ એકી વખતે બે વર્ષ કરતાં વધારે મુદત સગી રજા મળશે નહિ. ગેરહાજરીની પ્રત્યેક મુદતના પહેલા પન્દર મહિના

લગી નીમે પગાર મળશે, પરન્તુ એકન્દર ૩૦ મહિના કરતાં વધારે મુદ્દત લગી નહિ મળે, અને બાકીની મુદ્દતમાં ચોથા ભાગનો પગાર મળશે, પરન્તુ વિશેષ ખર્ચ થયા સિવાય તેનું કામ ચલાવવાની યોગ્ય ગોઠવણુ થઈ શકશે તો એ પ્રમાણે પગાર મળશે.

(૬) છ વર્ષ લાગટ નોકરી કીધા પછી એકી વખતે ૬ માસની ખાનગી કામની રજા મળશે, અને પછી છ છ વર્ષે ફરી ફરી મળશે. રકમ (બ) માં રજાને માટે જે શરત લખી છે તે જ શરત પ્રમાણે એવી ગેરહાજરીમાં અર્ધો પગાર મળશે.

(ડ) જે મહેતાજીઓએ ખાનગી કામની રજા ભોગવી નહિ હોય તેમને હેઠળ લખ્યા પ્રમાણે ફર્લો રજા મળશેઃ— ૧૦ વર્ષે એક વર્ષ અથવા તેથી ઓછી મુદ્દત, અને ત્યાર પછી આઠ આઠ વર્ષે એક વર્ષ અથવા તેથી ઓછી મુદ્દત; અથવા ૧૮ વર્ષની નોકરી થયા કેડે બે વર્ષ અથવા તેથી ઓછી મુદ્દત, અને ત્યાર પછી આઠ આઠ વર્ષે એકેક વર્ષ અથવા તેથી ઓછી મુદ્દત, પરન્તુ એકન્દર બે વર્ષ કરતાં વધારે મુદ્દતની ફર્લો રજા મળશે નહિ. રકમ (બ) માં લખેલી શરતને અનુસરી એવી ગેરહાજરીમાં નીમે પગાર આપવામાં આવશે.

(ઈ) જેટલી જરૂર હોય તેટલી મુદ્દતની પગાર કપાતે રજા (સિવિલ સર્વિસ રેગ્યુલેશનની કલમ ૩૭૨ મુજબ) આપવામાં આવશે.

(ફ) ટ્રેનિંગ કાલેજની અથવા પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટની પરીક્ષામાં બેસવાની જે મહેતાજીઓની અને આસિસ્ટન્ટોની ઇચ્છા હશે તેમને ખર્ચની બાબતમાં રકમ (બ) માં લખેલી શરતને અનુસરીને પગાર કાપ્યા સિવાય પરીક્ષાની રજા મળશે. એવી ગેરહાજરીમાં તેઓ નોકરી પર હાજર છે એમ ગણવામાં આવશે.

૩. ઉપર કહેલી રજા ઉપરાન્ત પંડની માંદગીના અથવા નજીકના સગાની માંદગી અથવા મૃત્યુના કારણસર ૭ દિવસથી વધારે નહિ એટલી મુદ્દતની કિરકોલ (ક્યાઝુઅલ) રજા મુખ્ય મહેતાજીઓ પંડે લેઈ શકે અથવા તાબાના નોકરોને આપી શકે. એવી રજા લીધા પેહેલાં રજા લેવાનાં કારણો તથા તે નોકરની ગેરહાજરીમાં તેનું કામ ચલાવવાને કરવા ધારેલી ગોઠવણો જણાવી રજાની સમ્ભવિત મુદ્દતનો ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરને તાકીદે રિપોર્ટ કરવો જોઇયે. જો આ સઘળી બાબતો ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરને સન્તોષકારક નહિ જણાય તો તે જેટલી મુદ્દત ગેરહાજર હશે તેટલી મુદ્દતનો તેનો બધો પગાર કપાશે. એવી રજા પૂરી થયે નોકરી પર તે હાજર થાય તે વારે પણ તેણે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરને રિપોર્ટ કરવો જોઇયે. એક કેલેન્ડર વર્ષમાં કોઈ પણ કારણસર વીસ કરતાં વધારે દિવસની રજા ભોગવી શકાશે નહિ.

૪. નિશાળનો મુખ્ય અથવા એકલો મહેતાજી કોઈ પણ પ્રકારની રજા પર જવાનો હોય તે વારે તેણે પોતાના ઇરાદા વિષે સ્કૂલ કમિટીને ખબર આપવી.

૫. (કિરકોલ રજા સિવાયની) રજાની તમામ અરજીઓ ૧૩ મા નમ્બરના નમૂના પ્રમાણે કરવી જોઇએ.

૬. કોઈ પણ મહેતાજી અથવા આસિસ્ટન્ટ ત્રીજા નિયમમાં લખ્યા પ્રમાણે કિરકોલ રજા સિવાય ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની અગાઉથી પરવાનગી લીધા વિના રજા પર જઈ શકશે નહિ, અને તેણે મંજૂર થયેલી મુદ્દતની અન્દર નોકરી ઉપર હાજર થવું જોઇશે. આ નિયમ તોડશે તો પગારનું નુકસાન થશે, દંડ થશે, અને કદાચ નોકરી જશે. એક મહિના ઉપરાન્ત તે ગેરહાજર રહેશે તો પાછલી નોકરી ફૂલ થશે.

૭. એક મહિનાની અથવા તે કરતાં વધારે મુદ્દતની રજા આપવામાં આવી હોય તે વારે રજાની મુદ્દત વધારવા માટેની તમામ અરજીઓ આપેલી રજા પૂરી થવાના ઓછામાં ઓછા પન્દર દિવસ પહેલાં કરવી જોઇયે.

૮. કોઈ પણ શિક્ષકે રજા લીધી હોય તે સિવાય અથવા રવિવાર અને તહેવારના દિવસ સિવાય પોતાનું ગામ છોડીને જવું નહિ. રજાના

છેલ્લા દિવસની અથવા રવિવાર અથવા તહેવારના દિવસની સાંજે તેણે પોતાને મુકામે અવશ્ય હાજર થવું જોઇયે.

૯. ઇન્સાફની કોર્ટમાં હાજર થવાનો શિક્ષક પર સમન આવે તો તેણે તે વિષે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરને તાકીદે રિપોર્ટ કરી જવાની પરવાનગી મેળવવી. પરન્તુ એવો હુકમ વેળાસર આવી ન પહોંચે તો તે કારણથી સમન પ્રમાણે હાજર થવા ચૂકવું નહિ. તેણે દરેક પ્રસંગે કઈ તારીખે ગયો અને નોકરી પરથી કેટલી મુદત ગેરહાજર રહ્યો તેનો રિપોર્ટ કરવો જોઇયે. તે કામમાં તે પક્ષકાર નહિ હોય અથવા તેના પર કોઈ ફોજદારી ગુન્હો સાબીત થયો નહિ હોય તો એવી ગેરહાજરીમાં તેને નોકરી પર હાજર ગણવામાં આવશે. તે પક્ષકાર હશે તો જેટલી રજાનો હક તેનો થયો હશે તેટલી રજા તેને મળશે; તેના પર ફોજદારી ગુન્હો સાબીત થયો હશે તો એવી ગેરહાજરીમાં તેનો પગાર કપાશે.

૧૦. પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપવાની જે કોઈ મહેતાજી અથવા આસિસ્ટન્ટની ઇચ્છા હોય તેણે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરને પોતાની અરજી મોકલવી, પરન્તુ પોતાનું કામ છોડવાને ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરનો લેખી હુકમ મળતા સુધી તેણે નોકરી પરથી ગેરહાજર રહેવું નહિ.

૧૧. મહેતાજીએ પહેલી વાર નીમાતી વખતે અથવા બદલી થાય તે વારે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરે નવા અથવા જૂના મહેતાજીને જે હુકમ લખ્યો હોય તે પ્રમાણે ચાર્જ લેવો અથવા આપવો. ચાર્જ આપતાં અથવા લેતાં ઢીલ થશે તો પગારનું નુકસાન ખમવું પડશે.

૧૨. શિક્ષકની એક કસ્બા અથવા ગામથી બીજા કસ્બા અથવા ગામમાં બદલી થશે તે વારે સિવિલ સર્વિસ રેગ્યુલેશન્ઝના ૯ મા પ્રકરણના નિયમોની રૂઇએ ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરને મુસાફરીનો જેટલો કાળ યોગ્ય જણાશે તેટલો તેને આપવામાં આવશે. જો તે નોકરને પગાર મળવાનો હક હશે તો એ નિયમોની રૂઇએ ઠરાવેલા મુસાફરીના દિવસોમાં તેને નોકરી ઉપર હાજર ગણવામાં આવશે.

૧૩. ચાર્જ લેતી વખતે નવા મહેતાજીએ રજિસ્ટરો અને દફતરો બરાબર તપાસી લેવાં અને તેઓ સમ્પૂર્ણ અને ચાલતી તારીખ સુધી લખેલાં છે તેની ચોકસી કરી લેવી. નિશાળના પત્રકો જોડે નિશાળનાં

તમામ પુસ્તકો, નકશા, અને સામાન મેળવી જોવાં. કોઈ પણ પ્રકારની તમામ રોકડ સિલક છેલ્લા માસિક પત્રક જોડે મળતી આવે છે તે તપાસવું. તેમાં કોઈ ભૂલ માલૂમ પડે તો ચાર્જ લીધાના રિપોર્ટમાં તે બતાવી ખોવાયલા અથવા બગડેલા સામાનની કિંમત તથા સંખ્યા લખવી. આ રિપોર્ટ પર ચાર્જ આપનારે તથા લેનારે સહી કરી સ્કૂલ કમિટીની સાક્ષી કરાવવી અને તે ૪ દિવસે તે રવાને કરવો.

प्रकरण ८ मुं.--महेताजीओना पगार अने अलावन्स.

૧. સર્ટિફિકેટ મેળવેલા શિક્ષકો ટ્રેનિંગ કાલેજના ધારાસંગ્રહના નિયમો પ્રમાણે પગારને પાત્ર છે. પહેલી વારની નોકરી મળ્યા પછી તેમને એક વરસ લગી અજમાયશ દાખલ રાખવામાં આવશે.

૨. ૧૦૦૦ અને તેનાથી ઓછી વસ્તીવાળાં ગામોની નિશાળોના સર્ટિફિકેટ મેળવેલા મુખ્ય મેહેતાજીઓને તેમના પગાર ઉપરાન્ત ક્યાલિફિકેશન અને પ્રોફિસ્યન્સી અલાવન્સ નીચે લખેલા દર પ્રમાણે દર મહિને મળશે:—

ન્હાનાં બાળકોના વર્ગમાં યોગ્ય રીતે શીખવેલા દર છોકરા દીઠ...½ આનો.
૧ લા ધોરણના તમામ વિષયોમાં પાસ થયેલા દર છોકરા દીઠ.૧ આનો.
૨ જા એજન એજન એજન..................૧½ „
૩ જા એજન એજન એજન..................૨ આના.
૪ થા એજન એજન એજન..................૩ „
૫ મા એજન એજન એજન..................૪ „
૬ ઠ્ઠા એજન એજન એજન..................૬ „

૩. જે છોકરો બીજી કોઈ નિશાળમાં ગયા સિવાય પરીક્ષાની પહેલાંના બાર માસમાં ઓછામાં ઓછા સો દિવસ નિશાળમાં હાજર રહ્યો હશે તેને માટે અલાવન્સ આપવામાં આવશે. પરીક્ષાની પહેલાંના બાર મહિનાની સરાસરી હાજરી પર દરેક છોકરા દીઠ એક આના પ્રમાણે

ક્યાપિટેશન અલાવન્સ ગણવામાં આવશે, અને પ્રોફિશ્યન્સી અલાવન્સ ક્યાપિટેશન અલાવન્સના જેટલું અથવા તેનાથી વધારે થશે તો જ તે (ક્યાપિટેશન અલાવન્સ) આપવામાં આવશે.

૪. ક્યાપિટેશન અને પ્રોફિશ્યન્સી અલાવન્સ આપવાનો આધાર ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ ફન્ડની નાણાં સમ્બન્ધી સ્થિતિ પર રહેશે; અને જે કોઈ મહેતાજીએ પરીક્ષાની પહેલાંના તેની લગોલગના છ મહિના લગી પોતાની નિશાળમાં નોકરી કરી નહિ હોય તેને એ અલાવન્સ આપવામાં નહિ આવે.

૫. મુકરર પગાર, ક્યાપિટેશન, અને પ્રોફિશ્યન્સી અલાવન્સ એ ત્રણે રકમો મળીને શિક્ષકનો પગાર થાય છે, અને એ રીતે થયેલા આખા પગાર પર તેનું પેન્શન ગણવામાં આવશે.

જે પગાર ગણી શકે તેની હદ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ત્રીજા વર્ગના માણસોને	૧—૧૦	વર્ષની નોકરીમાં	........રૂ ૪૦)
,,	૧૦—૨૦	,,	........રૂ ૫૦)
,,	૨૦ વર્ષની નોકરી ઉપરાન્ત		......રૂ ૬૦)
બીજા વર્ગના માણસોને	૧—૧૦	વર્ષની નોકરીમાં	........રૂ ૨૦)
,,	૧૦—૨૦	,,	........રૂ ૩૦)
,,	૨૦ વર્ષની નોકરી ઉપરાન્ત		........રૂ ૪૦)
પહેલા વર્ગના માણસોને	૧—૧૦	વર્ષની નોકરીમાં	........રૂ ૧૨)
,,	૧૦—૨૦	,,	........રૂ ૧૫)
,,	૨૦ વર્ષની નોકરી ઉપરાન્ત		........રૂ ૨૦)

જે મહેતાજીઓને મુકરર પગાર મળતો હશે તેઓને એ જ હદને અનુસરીને વધારે પગારની જગ્યા પર ચઢાવવામાં આવશે.

૬. જે ટ્રેન્ડ થયેલા શિક્ષકો આસિસ્ટન્ટની નોકરી કરતા હશે તેમને કાંઈ પણ અલાવન્સ મળવાનો હક નથી. એવા શિક્ષકોને ટ્રેનિંગ કોલેજ છોડયા કેડે આસિસ્ટન્ટની જગ્યાએ નીમ્યા હશે તો તેમની અજમાયશની મુદત પૂરી થયા પછી સાધારણ રીતે તેમના તાબામાં હર કોઈ નિશાળ સ્વતન્ત્ર રીતે સોંપવામાં આવશે, અને વિશેષ કારણો સિવાય આસિસ્ટન્ટની જગ્યા પર બે વરસ કરતાં વધારે મુદત લગી તેમને રાખવામાં આવશે નહિ.

૭. ટ્રેન્ડ થયેલા નહિ એવા જે મહેતાજીઓને હમણા પેન્શન લાયક પગાર મળે છે અને જેઓ સને ૧૮૭૧ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૧ લી તારીખ પહેલાં નોકરીમાં દાખલ થયા છે તેમને તેમની હોશિયારી તથા હાલ મળતા પગાર પ્રમાણે ૩ જા, ૨ જા, અને ૧ લા વર્ગના માણસોના વર્ગમાં મૂકવામાં આવશે. એમ અમુક વર્ગમાં મૂક્યા પછી સર્ટિફિકેટ મેળવેલા મહેતાજીઓને આગળ કહેલા જે ધારા લાગુ પડે છે તે તેમને લાગુ પડશે.

૮. ટ્રેન્ડ થયેલા નહિ એવા જે શિક્ષકોની કને પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ હશે, જેમની વીસ વરસની લાગલાગટ નોકરી થઈ હશે, અને જેમને હાલમાં પેન્શન લાયક પગાર મળતો નહિ હોય તેમને ડિરેક્ટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશનની વિશેષ મંજૂરીથી સારી નોકરી બદલ ૨ ૯) નું સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવશે.

૯. સને ૧૮૭૧ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૧ લી તારીખ પછી નોકરીમાં દાખલ થયેલા સર્ટિફિકેટ મેળવ્યા વગરના તમામ મહેતાજીઓ અને આસિસ્ટન્ટો ટ્રેનિંગ કોલેજની સર્ટિફિકેટ પરીક્ષાઓમાંની એક પરીક્ષામાં પાસ થઈને લાયક થશે નહિ તો તેઓ બરતર્ફ થવાને પાત્ર થશે. એવા માણસોનો પેન્શન લાયક પગાર પર કશો હક નથી.

૧૦. દશ રૂપિયા ઉપરાન્તના પગારની નોકરી પેન્શન લાયક ગણાય છે, પરન્તુ ૨૦ વર્ષની ઉમ્મર થયા વગર કોઈ પણ માણસને પોતાની નોકરી પેન્શન લાયક ગણવાનો હક નથી. એ ઉમ્મર થયાની તારીખ ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરને તાકીદે લખી મોકલવી.

थर्ड ग्रेड प. स. स. परीक्षा १८९५.

अंकगणित.

(ચાલુ પુ. ૩૪ માના પૃષ્ઠ ૨૮૧ થી.)

પ્રશ્નો સમજુતી સાથે.

(લખનાર એક પરીક્ષક.)

૧. $\left\{\left(\frac{૫\frac{૧}{૪} - \frac{૧}{૩} \text{ ના } ૨\frac{૫}{૬}}{\frac{૩}{૫}\times૪\frac{૧}{૬}+\frac{૧}{૧૨}} + \frac{૨\frac{૨}{૩}}{૪\frac{૨}{૩}}\right) \div ૨૧\frac{૨૮}{૨૯}\times૩\frac{૧૦૯}{૨૦૬}\right\}$ હન્ડ્રેડવેટને ૪$\frac{૨}{૩}$ ટનના દશાંશનું રૂપ આપો.

આ દાખલામાં મ્હોટા કૌંસ સિવાય બીજી કોઈ સંખ્યા આવેલી નથી. મ્હોટા કૌંસમાં ન્હાનો કૌંસ તથા ભાગ્યા અને ગુણ્યાનાં ચિન્હ આવેલાં છે માટે પહેલાં ૧૭ મો અને પછી ૧૧ મો નિયમ લાગુ પાડવાથી સાદામાં સાદું રૂપ (હન્ડ્રેડવેટ) આવશે, તે સાદા રૂપને ૨૦ વડે ભાગવાથી ટન આવશે. એ ટનને ૪$\frac{૧}{૪}$ વડે ભાગવા, જે ભાગાકાર આવે તેને દશાંશનું રૂપ આપવું.

ન્હાના કૌંસમાં વત્તાના ચિન્હથી જોડાયેલી બે સંખ્યાઓ છે. તે પૈકી પહેલી સંખ્યાના અંશને પહેલાં ૭ મો અને પછી ૪ થો નિયમ લગાડવાથી તથા છેદને ૯ મો નિયમ લગાડવાથી સાદું રૂપ નિકળશે.

જવાબ, ટન=·૦૦૩૬̇૬૩૪૪૦૮૬૦૨૧૫૦૫૩̇.

ટીપ—ઉપર ટાંકેલા નિયમો સને ૧૮૯૫ ના નોવેમ્બર માસના શાળાપત્રમાં "કાર્યે પ્રકાશક ચિન્હોનો ખુલાસો" એ મથાળા નીચે પ્રસિદ્ધ થયા છે. અત્રે કહેવું જોઇયે કે પ્રશ્ન કાઢનારે આવડો લાંબો જવાબ આવે એવો હિસાબ પસન્દ ન કર્યો હોત તો ઠીક થાત. ઉમેદવારની આવડ અને બુદ્ધિ તપાસવાને ટૂંકા જવાબવાળા હિસાબ પણ બસ થાય છે; લાંબા લાંબા ગુણાકાર ભાગાકાર કરવા જોઇયે એવી જરૂર નથી.

૨. જો ૫ ઘોડાં, ૭૬ ઘેટાં જેટલું ખાય છે એમ ધારીએ તો ૧૦ ઘોડાં અને ૯૮ ઘેટાંને ૯ દિવસ પાળવાનું ખરચ ૩૭ પૌં. ૧૭ શિ. ૬ પે. થાય છે તો ૪૫ ઘોડાં અને ૨૧૬ ઘેટાં ને ૪૦ દિવસ પાળવાનું કેટલું ખરચ થશે?

આ (પંચરાશીના દાખલામાં ૯૮ અને ૨૧૬ ઘેટાં અનુક્રમે કેટલાં ઘોડાં જેટલું અથવા ૧૦ અને ૪૫ ઘોડાં અનુક્રમે કેટલાં ઘેટાં જેટલું ખાય છે તે પહેલાં શોધી કહાડો, પછી પંચરાશીના નિયમ પ્રમાણે પદ ગોઠવો.

જવાબ, ૬૦૬ પાઉન્ડ.

૩. એક અમુક રકમનું ૩ વર્ષનું વ્યાજ ૮૨૫ રૂપીઆ થાય છે, અને તે જ રકમ એ મુદત પાકયા પહેલાં ૩ વર્ષ અગાઉ લેવામાં આવે તો ૬૪૫ રૂપીઆ કાપીને આપવામાં આવે છે. બન્ને ઠેકાણે સાદું વ્યાજ ગણવામાં આવે છે, તો તે રકમ કઈ અને વ્યાજનો દર શો?

જો માગેલી બધી રકમ ત્રણ વર્ષ સુધી વ્યાજે મૂકીએ છીએ તો ૮૨૫ રૂપીઆ વ્યાજ આવે છે અને માગેલી બધી રકમ ઓછા ૬૨૫ રૂપીઆ ત્રણ વર્ષ સુધી વ્યાજે મૂકીએ છીએ તો ફક્ત ૬૪૫ રૂપીઆ વ્યાજ આવે છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ૬૪૫ રૂપીઆનું ત્રણ વર્ષનું વ્યાજ (૮૨૫–૬૪૫=) ૧૮૦ રૂપીઆ થાય છે. તે ઉપરથી માગેલી રકમ અને વ્યાજનો દર શોધી કહાડો.

જવાબ, ૨૯૫૯ા રૂપીઆ, માગેલી રકમ; ૯$\frac{૧૩}{૪૩}$ વ્યાજનો દર.

૪. એક માણસની પાસે ૩ ટકાની ૨૦,૦૦૦ રૂપીઆની લોન છે અને તેનો ભાવ ૯૦ છે. એ લોન વેચી નાંખી ૯૬ ના ભાવની ૩॥ ટકાની લોન લે છે તો તેથી તેની વાર્ષિક આવકમાં શો ફેર-ફાર થશે?

લોન બાબતની સમજુતી રા. બા. લાલશંકરકૃત મ્હોટા અંકગણિતમાંથી જોઈ લેવી. લોન અને રોકડા રૂપીઆંને એક જ અર્થમાં સમજવા નહિ, કારણકે બન્નેના અર્થમાં ફેર છે.

૧૦૦ રૂપીઆની લોનનું ૩ રૂપીઆ વ્યાજ આવે તો ૨૦,૦૦૦ ની લોનનું કેટલું વ્યાજ આવશે તે શોધી કહાડો. પછી ૧૦૦ રૂપીઆની લોન વેચવાથી ૯૦ રૂપીઆ રોકડા આવે તો ૨૦,૦૦૦ રૂપીઆની લોન વેચવાથી કેટલા રૂપીઆ રોકડા આવશે તે શોધી કાઢો.

૨૦,૦૦૦ રૂપીઆની લોન વેચતાં જે રોકડા રૂપીઆ આવે તેની ૯૬ ના ભાવની કેટલી લોન આવશે તે શોધી કાઢો. પછી ૧૦૦ રૂપીઆની લોનના ૩॥ રૂપીઆ વ્યાજ આવે તો શોધી કાઢેલી લોનનું કેટલું વ્યાજ આવશે તે ખોળી કાઢો.

છેવટે શોધી કહાડેલા બન્ને વ્યાજ વચ્ચેનો તફાવત ખોળી કાઢો.

જવાબ, ૫૬ા રૂપીઆ.

૫. અ એક કામ ૩ દિવસમાં પુરું કરે છે, તેનાથી ૩ ગણું કામ બ ૮ દિવસમાં પુરું કરે છે અને ૫ ગણું કામ ક ૧૨ દિવસમાં પૂરું કરે છે; જો તેઓ દર રોજ ૯ કલાક કામ કરતા હોય તો બધા મળીને તે કામ કેટલા દિવસમાં પૂરું કરશે?

अ, घ અને क પૈકી દરેક જણ જુદો જુદો કામ કરતો હતો ત્યારે, તેમ જ ત્રણે જણ મળીને કામ કરતા હતા ત્યારે દરરોજ (દિવસ રાત્રિ મળીને ૨૪ કલાક પૈકી) ૯ કલાક કામ કરતા હતા એમ સમજવાનું છે.

घ અને क એક ગણું કામ અનુક્રમે કેટલા દિવસમાં પૂરું કરતા તે પહેલાં શોધી કહાડો, પછી દરેક જણ એક દિવસમાં કેટલું કેટલું કામ કરતો તે ખોળી કાઢો, પછી ત્રણે જણના અકેકે દિવસના કામનો સરવાળો કરો. તે ઉપરથી ત્રણે જણ મળીને આખું કામ કેટલા દિવસમાં પૂરું કરે છે તે માલૂમ પડશે.

જવાબ, ૬ દિવસ.

(અપૂર્ણ.)

प्राणीवर्णन.

હનુમાન.

વર્ગ–કરોડવાળાં. જાત–સ્તનવાળાં. પ્રકાર–ચાર હાથવાળાં.

ગુજરાત અને મુમ્બઈ ઇલાકાના બીજા ભાગોમાં જે વાંદરો થાય છે તેને હિન્દીમાં લંગૂર કે હનુમાન, મરાઠીમાં વાનર, અને ગુજરાતીમાં વાંદર કહે છે. આ વાંદરાના માથા ઉપર વાળના ગુચ્છાનો મુગટ જેવો આકાર થતો નથી. તેના કાન મ્હોટા છે, અને નીલ વાંદરની માફક લમણા પરના વાળમાં ઢંકાયેલા હોતા નથી. આખા શરીર પરના વાળ એક સરખા રંગના હોય છે. માથું, શરીર, બીજા અવયવો, અને પૂંછડીનો રંગ વાદળી છે. તેની પીઠ અને બીજા અવયવોના પાછલા ભાગ ઘેરા વાદળી રંગના અને અવયવોના આગલા ભાગ આછા વાદળી રંગના છે. તેનો ચહેરો, કાન અને હાથપગનાં પંજા કાળા રંગના છે.

નરના માથાથી તે પગ સુધીની સરાસરી લમ્બાઈ બે ફુટ છે. પૂંછડી ત્રણ ફુટથી કાંઈક વધારે લાંબી હોય છે, અને તેને છેડે વાળનો ગુચ્છો હોતો નથી. નર કરતાં માદા સહેજ ન્હાની હોય છે. મોટા વાંદરને બ્હૂડ કે બ્હૂડીઓ કહે છે. આવા બ્હૂડ ઉપર બતાવેલા સરાસરી માપ કરતાં વધારે મ્હોટા હોય છે. મધ્યમ કદના વાંદરાનું વજન ૨૨ શેર અને વાંદરીનું ૧૮ શેર થાય છે.

હનુમાનના દાંતની બત્રીસીના ઉપલા જડબામાં આગલા દાંત ૪, રાક્ષસીઓ ૨, આગલી દાઢો ૪ અને પાછલી દાઢો ૬ મળી કુલ દાંત ૧૬ છે. નીચલા જડબામાં પણ ઉપલા જડબા જેવા અને તેટલા જ દાંત છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં, બંગાળાના અગ્નિ ખૂણાના ભાગમાં, ઓઢીઆ અને મધ્ય પ્રાન્તોમાં, તેમ જ મુમ્બઈ, ગુજરાત અને રજપૂતસ્થાનના દક્ષિણ ભાગમાં, વાયવ્ય પ્રાંન્ત અને કાઠીઆવાડ સુધીમાં હનુમાનની વસ્તી છે. દક્ષિણમાં પણ આ વાંદરને મળતા વાંદર થાય છે. સિન્ધ અને પંજાબમાં હનુમાનની વસ્તી બિલકૂલ નથી.

ઉત્તર અને મધ્ય હિન્દુસ્તાનમાં જંગલી પ્રાણીઓની નિરીક્ષા કરવા સારૂ જે જે શિકારીઓ અગર પ્રાણીવિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ જાય છે તેઓ લખે છે કે " બધાં પ્રાણીઓ માણસને દેખી નાસી જાય છે પણ ફક્ત આ વાંદર નાસી જતા નથી ". રામાયણના વખતથી વાંદરને પૂજ્ય ગણી હિન્દુઓ તેમની પૂજા, અને રક્ષણ કરે છે; તેથી આ વાંદરને માણસની પ્રતીતિ પડી ગયેલી હોવાથી નાસી જતા નથી. ઘણા ભાગોમાં ગામની સીમમાં, ઝાડો પર અને કેટલેક ઠેકાણે તો ગામની અન્દર આ પ્રાણીઓ રહે છે. હિન્દુસ્તાનના ઘણા ખરા શહેરોમાં છાપરા પર આ પ્રાણીઓ દીઠામાં આવે છે. અને જો કે નળીઆં ભાગી છાપરામાં ચૂવા કરે છે, ઘરમાં પેસી ખાવાનું વગેરે લઈ જાય છે, અને દાણાવાળાની દુકાનોમાં પેસી દાણા ખાઈ જાય છે, ખેતરો અને બાગ બગીચામાં દાણા, ફળ, પાંદડાં વગેરેનું ઘણું નુકસાન આ પ્રાણીઓ કરે છે. તેમ છતાં હિન્દુઓનો તેમના પ્રતિ એટલો પૂજ્ય ભાવ છે કે ઘણું તો તેમને હોકારા કરી હાંકી મૂકે છે, પણ કોઈ પણ વખતે જીવથી મારતા નથી.

ચર્ચાપત્ર.

મહાશંકર ઓધવજી.

૧. હિન્દના લોકનો ટૂંકો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૬૭ "જે મનુષ્ય હરીફોમાંથી કોઈ વાળી ન શક્યું તે પાંડવોમાંના અર્જુને વાળ્યું, ને દ્રૌપદીએ

તેને વરમાળ આરોપી." એમ લખેલ છે અને દ્રૌપદી સ્વયંવરનાં ચિત્ર વગેરેમાં જોઇયે છીએ તો ઊંચે મચ્છ લટકાવેલું હોય છે તેને નીચે પાણીમાં જોઈ અર્જુન તીરવડે તોડી પાડે છે તથા એ શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને પૂછતાં પણ કહે છે કે "મચ્છ વીંધે તેને દ્રૌપદી વરે" અને એ જ ઇતિહાસમાં ઉપરના વાક્યમાં "હથિઆર કે ધનુષ્ય વડે પોતાનો પરાક્રમ દેખાડે, અને તેમાં જે જિતે તેને કન્યા વરે". એમ મોઘમ લખેલ છે ત્યારે ખરું શું?

૨. શાળાપત્રમાં દરેક પહેલે પૃષ્ટે 'માસ' એ મથાળા નીચે ઘણી ઉપયોગી બાબતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે તે ઠેકાણે 'માસ' એ પછી શરૂઆતમાં જ તે માસની ઇંગ્રેજી, હિન્દુ, અને મુસલમાની તારીખ, વાર તથા તહેવારો એ પ્રથમ પૃષ્ઠમાં હોય અને તે પછી લખાતી ઉપયોગી બાબતો લખાય તો ઘણું સારું, શાથી કે મહેતાજીઓને પંચાંગ લેવાની જરૂર ન રહે તથા તેમાંથી તારીખ, વાર, વગેરે જોવાને બ્હાને પણ ઘણાંક મહેતાજી સાહેબોને તે હાથમાં લેવાની તક મળે. વળી ટીપણાંઓનું ટાંચણુ પણ કરવું ન પડે. માટે જો અડચણ ન હોય તો તેમ થવા ઉમેદ છે.

૩. પાંચમીમાં તમામ કવિતાઓના પાઠમાં મથાળાના શબ્દો બાળબોધ અક્ષરે છે, પણ ૬૫ મા પાઠમાં મથાળાના શબ્દો ગુજરાતી અક્ષરે લખવાનું શું કારણ હશે?

૪. એ જ આવૃત્તિ (૧૯) ની એ જ ચોપડીમાં પાઠ ૧૨૦ પેરેગ્રાફ બીજાની છઠ્ઠી લીટીમાં છેલ્લો શબ્દ "બીન્યો" છે ત્યાં 'બીનો' જોઇયે તથા પાઠ ૧૭૧ માં બીજા પેરેગ્રાફની બીજી લીટીમાં "શિક્તિઓ" છે ત્યાં શકિતઓ જોઇયે.

૫. ચોથી ચોપડી આવૃત્તિ ૨૦ મી, પાઠ ૧૦૨ માં મથાળે ચિત્ર આપ્યું છે તેમાં શિયાળ ખાઈમાં ને બકરો બહાર ઊભો છે. આખા પાઠમાં શિયાળ ખાઈમાં ને બકરો બહાર રહ્યો તેવી મતલબ નથી. છેવટ પાઠનો હેતુ બતાવતાં પણ બકરો ખાઈમાં રહ્યો છે અને શિયાળ બહાર નીકળી તેની મશ્કરી કરે છે, આથી પાઠની જે મતલબ છે તે ઉપર

પ્રમાણે ચિત્ર હોવાથી સમજાવતાં અડચણ ખરી. તો બકરો ખાઈમાં અને શિયાળ બહાર હોય તો શું હરકત ? વળી પાઠમાં ખાઈ લખી છે. ચિત્ર આબેહૂબ પત્થરથી બાંધેલ કૂવા જેવું છે.

૬. એ જ આવૃત્તિ, પાઠ ૧૫૫ માં 'શિયાળ ફરતું હતું, ખાવાનું ખોળતું હતું, મનસુબો કરવા લાગ્યું,' વગેરે વાક્યોમાં શિયાળ નાન્યતર જાતિમાં ગણેલ છે અને એ જ ચોપડીના ૮૪ માં પાઠમાં "શિયાળ કૂકડીના ખડા આગળ ફાંફાં મારતો હતો" તથા પાઠ ૧૦૨ માં પણ નરજાતિમાં ગણ્યો છે ત્યારે ખરેખરી કઈ જાતિ ગણવી ?

૭. છઠ્ઠી ચોપડી, પાઠ ૫૮ ની કવિતામાં "કર બાપ એ મારૂં તું" એમાં બાર માત્રા થાય છે તે સુધારવું જોઇયે.

ભીમભાઈ ગોવિન્દ.

૧. પહેલા વ્યંજનનો પહેલો ભાગ બીજા વ્યંજનના આખા અથવા તેના છેલ્લા ભાગ સાથે મળ્યાથી જોડાક્ષર થાય છે, તો ક્ત, ક્ન, ક્મ, ક્ય, એ જોડાક્ષરોમાં પહેલા વ્યંજનનો આખો ભાગ લખાય છે, તેમ જ ત્વ, ત્મ, ત્ય, ત્ન, એ જોડાક્ષરોમાં પહેલા વ્યંજનનો પહેલો ભાગ લખવામાં આવે છે તેનું શું કારણ ?

૨. કેટલાક શબ્દ શબ્દયોગી અવ્યય થાય છે, તેમ જગ્યા બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય પણ થાય છે; જેમકે "તેની આગળ બેસ." તો તે ઓળખવાની સુલભ રીત બતાવશો.

મણિશંકર ગણપત.

ચાલુ સાલની પ્રવેશક પરીક્ષામાં ભૂગોળના વિષયના સવાલમાં "અખાત્રીજના દિવસે મ્હોટામાં મ્હોટો જુવાળ આવે છે તેનું કારણ સ્પષ્ટ સમજાવો" આવો આવેલો છે. સબબ આ સવાલ વિષે યોગ્ય ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. કેમકે ભૂતળવિદ્યામાં મ્હોટામાં મ્હોટા જુવાળ પૂનમ અને અમાસે આવે છે. તો તે નિયમને અનુસરીને જોતાં અખાત્રીજે નદીઓમાં મ્હોટામાં મ્હોટો જુવાળ આવે કે નહિ ? ને આવે તો શા કારણથી ?

તાલભાઈ ઊકાભાઈ.

૧ ચોથી ચોપડીની આવૃત્તિ ૨૦ મી, પાઠ ૧૪૨ માંની કવિતા.

ભદ્ર નામ સૌથી ભલું, સૌ જાણે સંસાર;
શા કારણ કાળાશથી, ભદ્ર દીસે ભયંકાર;
કાળાં મુખવાળા વસે, કાળાં કૃત્ય કરનાર;
તે કારણ કાળાશથી, ભદ્ર દીસે ભયંકાર;

આ કવિતાની પહેલી કડી સિવાય ત્રણ કડીઓની હવે જરૂર જણાતી નથી, કારણકે અમદાવાદના ભદ્રના કિલ્લામાં કેદીઓ રેહેતા હતા, તે કારણથી ભદ્ર ભયંકાર લાગતું હતું. પણ કેદીઓને હાલમાં ત્યાંથી કાઢી નવી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે. તો તે અર્થ હવે લાગુ પડતો નથી. માટે એ કડીઓ કાઢી નાંખી બીજી મૂકી હોય તો ઠીક.

૨ છઠ્ઠી ચોપડીની આવૃત્તિ ૧૫ મી, પાઠ ૮૨, પૃષ્ઠ ૧૨૧ નું, લીટી ત્રીજી તથા ચોથી.

"ત્રણે પાછા ફરી જોયું," આ વાક્યની જગ્યાએ, "ત્રણેએ પાછા ફરી જોયું," આમ હોય તો સારૂં. ફક્ત 'એ' મૂકવાની જરૂર છે.

૩ છઠ્ઠી ચોપડીનો પાઠ ૧૫૪ મો, પૃષ્ઠ ૨૩૧, લીટી ૧૩ મી.

'તાલુકદાર તેમની ખબર અન્તર લીધા કરતો,' આમાં 'લીધા કરતો' એની જરૂર નથી. પણ એની જગ્યાએ તાલુકદાર તેમની ખબર અન્તર લેતો. આમ હોય તો સારું.

૪ છઠ્ઠી ચોપડી, પાઠ ૧૬૭ મો, પૃષ્ઠ ૨૫૨, લીટી ૪ થી.

"ચોથ સવાયો ભાગ, અર્ધ કચરે જઈ અડિયાં." આનો અર્થ કવિતા પ્રમાણે મૂળ મોતીના ચોથા ભાગનાં સવાયાં મોતી જે ૩૦ તે કચરામાં જઈ પડ્યાં એમ થાય છે. પણ ઉપરના વાક્ય મુજબ તો ચોથાના સવાયા ભાગના અર્ધા મોતી કચરામાં પડ્યાં, એટલે ૩૦ મોતીનો અડધો ભાગ જે ૧૫ તે કચરામાં પડ્યાં ત્યારે બાકીના પન્દર મોતી ક્યાં ગયાં હશે? મારા ધારવા મુજબ અર્ધને ઠેકાણે 'તે' શબ્દ મૂક્યો હોય તો ચાલે એમ છે અને પિંગળને પણ દોષ નડે એમ નથી.

૬૨
પ્રમાણે ઉ
અને શિક્ષા
ચિત્ર આવે
૬.
બોલાતું
જાતિમાં
કડીના ૧
નરજાતિમ
૭.
એમાં ના
ભીમબા
૧.
અથવા તે
કન, કન,
લખાય છે
પહેલા અ
૨.
ઉચ્ચાર ઉ
તો તે ક
જ્ઞાનિ
આ
ઉચ્ચાર
સ્પષ્ટ અ
જુઓ
નહિ
ગ

શિક્ષક સમાજ.

" સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષક સમાજ."

આ સમાજની બીજી બેઠક કરવાનો વખત થયેલો ક્યાં અને ક્યારે ભરવી તે સમ્બન્ધી વિચાર કરવા જૂ તા. ૯-૧૨-૯૫ ને રોજ મેનેજિંગ કમિટી મળી હતી. તે કરવામાં આવ્યું કે, ખાતાના લાગતા વળગતા અધિકારી સ હજુસુધી અર્ધ સાલની સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષક સમાજના રિપોર્ટનો નથી, માટે તે ઠરાવ આવતાં સુધી સભા મુલતવી રાખવી.

તા. ૫-૧-૯૬

પુરૂષોત્તમ વિઠ્ઠલ વણા
પુરૂષોત્તમ મોતીચંદ ?
સૌ. શિ. સ. સેક્રેટરી

केळवणी खातानी खबरो.

જાહેર ખબર.

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે. રાજકોટ મેલ ટ્રે ભરી ગઈ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે વનમાળી મકનજી નામે દરેનો વિદ્યાર્થી અપ્રમાણિક માલૂમ પડવાથી તેને નીચે પ્રમા કરવામાં આવી છે.

૧. તેને પરીક્ષામાં ના પાસ ગણ્યો, કોલેજમાંથી કાઢી અને તા. ૧ લી ફેબ્રુવારી સને ૧૮૯૬ થી ૭ વર્ષ દ સુધી કેળવણી ખાતામાં કોઈ પણ પ્રકારની આપવી નહિ.

મુ. રાજકોટ.
તા. ૭—૧—૯૬.

D. E. Gi[illegible]
એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર
કાઠીઆવાડ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૩૫ મું. માર્ચ ૧૮૯૬. અંક ૩ જો.

માસ.

નેશનલ યૂનિયન ઓફ ટીચર્સ નામે ઇંગ્લન્ડના પ્રાથમિક શિક્ષકોની સમાજનો ગયો વાર્ષિક મેળાવડો માન્ચેસ્ટર નગરમાં થયો હતો. આ મહા મંડળ સને ૧૮૭૦ માં સ્થપાયું હતું, અને તેની ૧૮૭૨ ની બેઠક પણ માન્ચેસ્ટરમાં થઈ હતી. ત્યાર પછી તેવીસ વરસ સુધી જુદાં જુદાં નગરોમાં ફર્યા પછી આ વરસમાં તે પાછું એ જ શહેરમાં મળ્યું હતું. સને ૧૮૭૨ ની માન્ચેસ્ટરની બેઠક વખત સમાજ બાલ્યાવસ્થામાં હતી, હજી તેની રચના પૂરી થઈ નહોતી, નિયમો ઘડાતા હતા, અને મેમ્બરોની સંખ્યા પણ ન્હાની હતી. ત્યાર પછીનાં તેવીસ વરસમાં મેમ્બરોની સંખ્યા અને સમાજની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધી છે. સને ૧૮૭૨ ની સભા તોફાની હતી, ઘણા શિક્ષકો બ્હીતા હતા ત્યારે કેટલાકનો જુસ્સો ઉભરાઈ જતો હતો, અને તેમનાં ભાષણો તીખાં તમતમાં હતાં. તે વખત બાલ્યાવસ્થાનાં લક્ષણો પૂરજોરમાં જણાતાં હતાં. એક શિક્ષકે ગુલામગીરીની સામે થવાની હિમ્મત ભરી નીતિ પકડવાની, મ્હોટું ફન્ડ એકઠું કરવાની, અને જરૂર પ્રસંગે કારોબારી મંડળીને તે ફન્ડનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા આપવાની મજબૂત ભલામણ કરી, અને જોકે તે દરખાસ્ત મંજૂર થઈ, છતાં ઘણા શિક્ષકોની તે દરખાસ્ત ઉપર બોલવાની હિમ્મત ચાલી નહોતી, અને કેટલાક પૈસા આપવાને પણ રાજી નહોતા. તેવીસ વરસના દર્મ્યાનમાં આ બધું બદલાઈ ગયું છે, અને ઉમ્મર થતાં સમાજમાં ઠરેલપણું આવ્યું છે. આ વરસની બેઠકનું કામ એવી શાન્ત ગમ્ભીરાઈથી અને નિયમિતપણે ચાલ્યું છે કે ગમે તે સમાજ તેનો દાખલો લેઈ શકે. સને ૧૮૭૨ માં સમાજના ૫૦૦૦ મેમ્બરો હતા, તેમની ૧૦૭ સ્થાનિક (પરગણાની પેટા) સમાજો બની હતી, અને વાર્ષિક લવાજમની ઉપજ ૨૫૦ પાઉન્ડની

હતી. હાલમાં ૨૭૬૦૦ મેમ્બરો છે, તેમની ૪૧૬ સ્થાનિક સભાઓ બની છે, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ૧૦,૦૦૦ પાઉન્ડની થાય છે. દેશના વીસ હજાર પુરુષ શિક્ષકો પૈકી સત્તર હજાર, અને ત્રીસ હજાર સ્ત્રી શિક્ષકો પૈકી દસ હજાર મેમ્બર થઈ ચૂક્યાં છે, અને બાકીનાંઓને દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે. સને ૧૮૭૨ ની બેઠકમાં પેટા સભાઓ તરફથી ૧૭૦ પ્રતિનિધિઓ હાજર થયા હતા, ત્યારે ચાલતી સાલમાં ૧૧૦૦ પ્રતિનિધિ આવ્યા હતા. સને ૧૮૭૨ માં વાવેલાં બીનું હાલ મજબૂત ઝાડ થયું છે, અને અત્યાર સુધીમાં સમાજે પોતાનું વજન કેટલું વધાર્યું છે તે હમે આ પહેલાં કહી ગયા છીએ.

ચાલતી સાલની બેઠકમાં ગોઠવણ કરનાર કમિટીએ એકઠા થયેલા પ્રતિનિધિઓને આવકાર આપ્યા પછી આ વરસનું કામ ચલાવવાના નિયમ નક્કી કરવામાં આવ્યા, અને ગઈ સાલની બેઠકનું પ્રોસીડિંગ વાંચી મંજૂર કરવામાં આવ્યું. ત્યારપછી નવા પ્રેસિડન્ટની નિમનોક થઈ અને પાછલી સાલના પ્રેસિડન્ટે પોતાનો હોદ્દો છોડ્યો. ગઈ સાલનો પ્રેસિડન્ટ મિ. ગ્રે હવે પાર્લામેન્ટનો મેમ્બર થયો છે એ વાત હમે આગળ કહી ગયા છીએ. નવા પ્રેસિડન્ટ મિ. ઇલેરીએ આજ સુધીમાં સમાજની ઘણી જ સેવા બજાવી છે. પોતાના પરગણાની સ્થાનિક સમાજનું કામ કરવા ઉપરાન્ત પાછલાં આઠ વરસમાં તે કારોબારી મંડળીઓની એક હજાર મિટિંગોમાં હાજર રહ્યો હતો. ગયા જ વરસમાં તે વાઇસપ્રેસિડન્ટ તરીકે ૧૭૫ મિટિંગોમાં હાજર હતો. વળી અત્યાર સુધીમાં તેણે સત્તર વાર્ષિક મેળાવડામાં ભાગ લીધો છે, અને યૂનિયનના કામ માટે પચાસ હજાર માઇલની મુસાફરી કરી છે.

નવા પ્રેસિડન્ટે પોતાના ભાષણમાં વાક્ચાતુર્ય બતાવવા કરતાં મુદ્દાસર બોલવાનો વધારે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમણે પાછલાં થોડાં વરસથી કેળવણીખાતાના પ્રધાનોએ યૂનિયનની દરખાસ્તો તરફ માનની નજરે જોઈ માગેલા સુધારા દાખલ કર્યા છે તે બદલ તેમનો ઉપકાર માની, તથા પાછલાં વર-

સની બીનાઓનું અવલોકન કરી હજી શું કરવાનું બાકી છે તે તરફ સમાજનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેમણે કહ્યું કે, "સને ૧૮૯૫ નો કોડ, અને તે સમ્બન્ધી ઇન્સ્પેક્ટરોને આપેલી સૂચના ઘડવામાં કેળવણીખાતાએ યૂનિયને માગેલા સુધારા કબૂલ રાખ્યા છે. એ કોડ હજી સમ્પૂર્ણ નથી; હજી તેમાં બાળકો ઉપર ઘણો બોજો નાંખવામાં આવ્યો છે. છતાં કેળવણીખાતાએ ઘણી નિશાળોમાં વાર્ષિક પરીક્ષા (જે શાળાનું વરસનું કામ તપાસવાને કેવળ અશક્ત નીવડી છે અને હમેશાં અશક્ત નીવડ્યા વિના રહે જ નહિ તે) લેવાનું બન્ધ કર્યું છે તેથી તેને ઘણી સાબાશી ઘટે છે. જે શાળાઓને તાકીદ આપવી પડી હોય તે સિવાયની બધી જ નિશાળોમાં તે બન્ધ કરવાનું ચોખ્ખું ઠરાવ્યું નથી એ દીલગીરી ભરેલું છે. હાલના નિયમથી કદાચ એમ બનશે કે એક ઇન્સ્પેક્ટરના પરગણામાં સેંકડે ૯૦ નિશાળોની વાર્ષિક પરીક્ષા બન્ધ થશે ત્યારે બીજાના પરગણામાં સેંકડે સાઠ કે સીત્તેરમાં જ તેમ બનશે. જુદા જુદા ઇન્સ્પેક્ટરોના સ્વભાવ અને ઓછા વધતા ઔદાર્યને લીધે આમ બનવાનો પાકો સમ્ભવ છે એમ આપણને પાછલા અનુભવથી જણાયું છે, અને એ સમ્બન્ધમાં પૂરો સુધારો કરાવવાને યૂનિયને મથવાનું છે." પદાર્થો વિષે પાઠ, ઇતિહાસ, વગેરે બાબતો વિષે બોલી નિશાળોની ઉપજ ઉપર આવતાં તેમણે કહ્યું કે, "નિશાળનું કામ નબળું હોય તે બદલ તેની સરકાર મદદ કમી કરી તેને વધારે સારૂં કામ કરતી અટકાવવી એ બરાબર નથી. દરેક નિશાળની બધી ગરજો પૂરી પડે તેટલી ઉપજ તેને મળવી જ જોઇયે, અને પછી તેને સારૂં કામ કરવાની ફરજ પાડવી જોઇયે. શિક્ષક બરાબર કામ ન કરે તો તેને રજા આપવી, મકાનો અને સાહિત્યો અયોગ્ય હોયે તો તે બદલાવવાં, પણ નિશાળની ઉપજ ઓછી કરવી એ ઘટિત નથી. સને ૧૮૮૪ પછી શિક્ષણના વિષયોની સંખ્યા ઘણી વધી છે, તેથી શિક્ષકોની સંખ્યા વધારવાની જરૂર છે, તેમ જ વધારે સારાં મકાનો તથા સાહિત્યો પૂરાં પાડવાની અગત્ય છે. આ કારણથી મ્હારી તકરાર એ છે કે સરકાર મદદની રકમ વધવી જોઇયે. કેળવણી એ આખી પ્રજાના હિતનું કામ છે, એ પ્રજાનું કામ છે, માટે સ-

વધારે વધારે મદદ આપવી જોઇયે. સ્થાનિક કર કે ખાનગી મદદ વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો ઠીક નથી. ઘણાં પરગણાંમાં એક પાઉન્ડે અર્ધો કે એક પેન્સ જેટલો સ્થાનિક કર વધારવાથી મ્હોટી બૂમ પડે છે, અને કોઈ કોઈને નુકસાન પણ થાય છે. ઘણું કરીને આથી શિક્ષકોને જ સોસવું પડે છે, અને તેમને કમી પગારો આપવામાં આવે છે. માટે કેળવણીખાતું જ્યારે કેળવણીના વિષયો વધારી વધારે ખરચ કરાવે છે ત્યારે એ વધારાનો ખરચ સરકારે જ આપવો જોઇયે.” ઇંગ્લન્ડ કરતાં આપણા દેશના શિક્ષકો પેન્શનની બાબતમાં વધારે સુખી છે. અત્રે પ્રાથમિક શિક્ષકોના પેન્શનની ગોઠવણ કરવાને મ્યુનિસિપાલિટીઓને તથા લોકલબોર્ડોને સરકારે ફરજ પાડી છે. ઇંગ્લન્ડમાં તેવું નથી, અને શિક્ષકોને ક્વચિત જ પેન્શન મળે છે. આથી કેટલાક શિક્ષકોને વૃદ્ધાવસ્થાથી ઘસાઈ જઈ કામ કરવાને અશક્ત થયા છતાં ધન્ધામાં વળગી રહેવું પડે છે, અને નિશાળોને પણ નુકસાન થાય છે. લન્ડનની એક મુખ્ય સ્ત્રી શિક્ષક સિત્તેર વરસની છે, અને એક આસિસ્ટન્ટને પોણોસો વરસ થયાં છે. આ બાબત ઘણી બૂમ થવાથી તે સમ્બન્ધી યોજના ઘડી કાઢવા માટે ત્યાંના કેળવણીખાતાએ થોડા વખત ઉપર એક કમિટી નીમી હતી. દરેક શિક્ષકે પોતાના પગારમાંથી કાંઈક ટકા ભરવા અને સરકારે તેમાં હર વરસ કાંઈક રકમ આપી એક પેન્શન ફન્ડ ઊભું કરવું, અને તેમાંથી શિક્ષકોને પેન્શન આપવું એમ એ કમિટીએ ભલામણ કરી છે. આ યોજના બહુ સન્તોષકારક નથી છતાં હાલની સ્થિતિને મુકાબલે તેથી ઘણો ફાયદો થાય તેવું હોવાથી પાર્લામેન્ટ પાસે તે જલદી મંજૂર કરાવવાનો કેળવણીખાતાને આગ્રહ કરવાનું પ્રેસિડન્ટે સૂચવ્યું. ઇંગ્લન્ડ કરતાં આ દેશના શિક્ષકો એક બીજી બાબતમાં પણ વધારે નસીબદાર છે. કોઈ પણ પેન્શન લાયક શિક્ષકને કોઈ મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકલબોર્ડ કેળવણીખાતાની સમ્મતિ વિના બરતરફ કરી શકતું નથી. ઇંગ્લન્ડના કેળવણીખાતાને આ બાબતમાં કાંઈ અખત્યાર આપવામાં આવ્યો નથી, અને ઘણે પ્રસંગે સ્કૂલબોર્ડો તથા ખાનગી શાળાઓના વ્યવસ્થાપકો શિક્ષકોને નજીવાં કારણો માટે એકદમ બરતરફ કરી દે છે. આ વિષય ઉપર બોલતાં પ્રેસિડન્ટે કહ્યું કે, “ સમા-

જના દફતરથી જણાશે કે એક સારું કામ કરનાર શિક્ષકને વ્યવસ્થાપક પાદરીનું ખાનગી કામ ન કરવાથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો; એક બીજા શિક્ષકે કેળવણીખાતા તરફ મોકલવાના પત્રકમાં વ્યવસ્થાપકની સૂચના મુજબ ખોટા આંકડા ન ભર્યા માટે તેને રજા આપી હતી; એક ત્રીજા શિક્ષક ઉપર સ્કૂલબોર્ડના એક મેમ્બરે ખોટો આરોપ આણ્યાથી તેણે એ મેમ્બર સામે આબરૂની નુકસાની બદલ દાવો બાંધી નુકસાની લીધી તેથી તેને બરતરફ કર્યો હતો; વ્યવસ્થાપકો તરફથી બાળકોને પીવાને ગન્દું પાણી પૂરું પાડવામાં આવતું હતું તે બાબત બીજી દાદ ન લાગવાથી એક શિક્ષકે આરોગ્ય સંરક્ષણ ખાતાના અધિકારીને ફર્યાદ કરી તેથી તેને રજા આપી હતી; એક શિક્ષકના ધર્મ સમ્બન્ધી તથા રાજકીય વિચારો સ્કૂલબોર્ડના મેમ્બરોના વિચારોથી જુદા પડ્યા તેથી તેને ત્યાંથી ખસવું પડ્યું હતું; એક સ્ત્રી શિક્ષકને પોતાની નિશાળની વાળનારી જોડે તકરાર થઈ અને તે વાળનારી સ્કૂલબોર્ડના ત્રણ મેમ્બરોની સગી હતી તેથી સ્ત્રી શિક્ષક અને તેનો ધણી જે મહેતાજી હતો તે બન્નેને રજા આપવામાં આવી હતી; એક શિક્ષક નિશાળનું કામ સારું કરતો હતો છતાં તેને દેવળનું વાજું વગાડતાં બરાબર આવડતું નહોતું માટે વ્યવસ્થાપક પાદરીએ તેને રજા આપી હતી; એક બીજા શિક્ષકનું કામ વ્યવસ્થાપક પાદરીએ ઘણાં વરસ સુધી વખાણી તેને ઈનામ આપ્યા કર્યું હતું, છતાં તેની પાછળ થનાર પાદરીની સ્ત્રી સાથે તેને અણબનાવ થવાથી બરતરફ કર્યો હતો. બ્રાઇટન નગરનો કેસ આખા દેશમાં મશહૂર થયો છે. ત્યાં ત્રીસ વરસ સુધી સારું કામ કર્યા પછી એક વરસ સરકાર મદદની રકમ જરા ઓછી આવવાથી સ્કૂલબોર્ડે મહેતાજીને રજા આપી. મહેતાજી ઉપર લોકોની ચાહના પુષ્કળ હતી, તેથી બીજે જ વર્ષે નવું બોર્ડ ચૂંટાયું ત્યારે તેમણે તેને બોર્ડનો મેમ્બર નીમ્યો, અને જે બોર્ડે તેને થોડી મુદત ઉપર બરતરફ કર્યો હતો તેનો તે હાલ ચેરમન થયો છે. સાઉથામ્પ્ટનની એક સ્ત્રી શિક્ષકે ઘણાં વરસ સુધી સારું કામ કર્યા છતાં એક વરસ ઇન્સ્પેક્ટરની ખુશામત ન કરી અને ગ્રાન્ટ વધારે ન મેળવી તે કારણથી તેને કૂલબોર્ડે બરતરફ કરી. બાળકો તે બાઈને ઘણું ચાહતાં હતાં, અને મા-

બાપો તેની નોકરીની કિમ્મત જાણતાં હતાં. તેમ છતાં તેને રજા આપવામાં આવી, અને હાલમાં જ લોકોએ તેણીને ઘણે મતે સ્કૂલબોર્ડની મેમ્બર નીમી છે. આ ઉપરથી જણાશે કે બરતરફીની સત્તા વ્યવસ્થાપકો અને સ્કૂલબોર્ડોના હાથમાં રહેવી જોઇતી નથી, અને કેળવણીખાતાએ તે સમ્બન્ધી પાર્લ્યામેન્ટ પાસે કાયદો કરાવી ઇલાજ લેવાની જરૂર છે. પોતાનું કામ સારી રીતે અને પ્રમાણિકપણે કરવા છતાં જો શિક્ષકોને આ પ્રમાણે બોર્ડો અને વ્યવસ્થાપકો બરતરફ કરી શકશે, તો પેન્શનની શ્કલનો તેમને લાભ મળી શકશે નહિ." પોતાનું ભાષણ પૂરું કરતાં પ્રેસિડન્ટે કહ્યું કે, "શિક્ષકોની ખાતર તેમ જ આ મ્હોટી પ્રજાનાં બાળકોનાં ખાતર પેન્શનની યોજના મંજૂર થાય એમ હું ચાહું છું. હેડમાસ્તરોને અને વર્ગ શિક્ષકોને પેટ ભરવા જેટલો પગાર મળે એટલું જ નહિ, પણ તેમના ટ્રેનિંગને યોગ્ય અને જે મહત્વનું કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યું છે તેને યોગ્ય પગાર મળે એમ હું ઇચ્છું છું. શિક્ષકોની નોકરીમાં કાયમપણું દાખલ થાય એમ હું ઇચ્છું છું કે તે બાબતની તેમને ફિકર ટળી જાય અને તેઓ પોતાનું મુસ્કેલ કામ શાન્ત મનથી કરી શકે. નિશાળના પરિણામ મુજબ સરકાર મદદ આપવાનો ધારો બન્ધ કરી કોડમાં ઠરાવેલી બધી જરૂરીઆતો પૂરી પાડી શકાય તેટલી રકમ દરેક નિશાળને આપવામાં આવે એમ હું ચાહું છું. એમ થશે ત્યારે જ આપણાં બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી મળી શકશે, અને ત્યારે જ તેમને કેળવણીમાં તથા વ્યાપારમાં પરદેશીઓ સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેવાં આપણે બનાવી શકીશું. આપણને (શિક્ષકોને) ઘણા મહત્વનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. આપણે પ્રજાને બતાવવું જોઇયે કે એ કામ કરવાને આપણે લાયક છીએ. અજ્ઞાન તથા ગુન્હાઓ * સામે ટક્કર લઈ જેમ આપણે તેમનો પરાભવ

---

* કેળવણીના પ્રસારથી ગુન્હા કમી થાય છે અને તેથી સરકારને પોલિસ તથા જેલનો ખર્ચ બચે છે તે બાબતના આંકડા હમે આ પહેલાં આપ્યા છે. ઇંગ્લન્ડમાં પૂલની સેશન્સ કોર્ટમાં કેટલીક મુદ્દત થયાં એક પણ કેદી ઉપર કામ ચલાવવાનું ન આવવાથી હાલમાં જ જડ્જે ટીકા કરી છે કે સને ૧૮૭૦ માં ફરજીઆત કેળવણી દાખલ કરી તેનું આ ફળ છે.

કરીશું તેમ આપણો અન્તર આત્મા સન્તોષ પામશે, અને ઈશ્વરનાં બાળકોની પૂરી સમ્ભાળ લેવાથી ઈશ્વર જે નિર્દોષ બાળકોને ચાહે છે તે આપણું ભલું કરશે."

પ્રેસિડન્ટનું ભાષણ પૂરું થઈ તેમનો ઉપકાર મનાયા પછી સ્કોટલન્ડ, આયર્લેન્ડ, બેલ્જિયમ, વગેરે દેશોના શિક્ષકોના પ્રતિનિધિઓ બન્ધુભાવ દર્શાવવાને હાજર થયા હતા તેમની મુલાકાત લેવામાં આવી. બેલ્જિયમના પ્રતિનિધિ મિ. વાન્ડેન ડંગને કહ્યું કે, "બેલ્જિયમના શિક્ષકોના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના તરફથી હું ઇંગ્લન્ડના શિક્ષકોની તનદુરસ્તી, સુખ, અને આબાદાની ચાહું છું. આપણે આપણા સ્વાર્થની ખાતર નહિ, પણ કેળવણીની વૃદ્ધિની ખાતર ભેગા થઈએ છીએ." આ વગેરે કેટલુંક કહ્યા પછી તેણે બેલ્જિયમ સમ્બન્ધી હકીકત આપી હતી.

ત્યારપછી પાછલા વરસનો હિસાબ, રિપોર્ટ, વગેરે મંજૂર થયું, નવા વરસની કારોબારી મંડળી નીમવામાં આવી, અને સને ૧૮૯૬ નું કોન્ફરન્સ બ્રાઇટન નગરમાં ભરવાનો ઠરાવ કરી પહેલા દિવસની બેઠક પૂરી કરવામાં આવી.

બીજા અને તે પછીના દિવસોની બેઠકોમાં સમાજે કેટલાક ઠરાવો મંજૂર કર્યા તેમાંથી થોડા અત્રે આપીએ છીએ:—

(૧) કોઈ વર્ગમાં ચાળીસ કરતાં વધારે છોકરાં ન હોવાં જોઇયે.

(૨) ટ્રેનિંગ લીધા વગરના કોઈ શિક્ષકને નિશાળ સોંપવી ન જોઇયે.

(૩) નિશાળોને સરકારથી મળતી મદદની રકમ વધવી જોઇયે.

(૪) ટ્રેન્ડ આસિસ્ટન્ટ શિક્ષકોને નીચે મુજબ પગાર મળવા જોઇયે:—

(અ) લન્ડનમાં—

પુરુષ આસિસ્ટન્ટોને શરૂમાં ઓછામાં ઓછા વાર્ષિક ૯૫ પાઉન્ડ આપવા જોઇયે, અને દર વર્ષે પાંચ પાંચ પાઉન્ડનો વધારો આપી ૧૨૦ પાઉન્ડ સુધી ચઢાવવા.

જોઇયે, તથા ત્યારપછી ૨૦૦ પાઉન્ડ થતા સુધી દર વર્ષે દસ દસ પાઉન્ડનો વધારો આપવો જોઇયે.

સ્ત્રી શિક્ષકોને વાર્ષિક ૮૫ પાઉન્ડથી શરૂ કરાવી ૧૦૦ પાઉન્ડ થતા સુધી દર વર્ષે ત્રણ ત્રણ પાઉન્ડનો વધારો આપવો, અને ત્યાર પછી ૧૫૦ પાઉન્ડ થતા સુધી દર વર્ષે આઠ આઠ પાઉન્ડનો વધારો આપવો જોઇયે.

(ઘ) પરગણાંમાં:—

પુરુષ શિક્ષકોને દર વર્ષે પાંચ પાંચ પાઉન્ડનો વધારો આપી ૮૦ થી ૧૦૦ પાઉન્ડ સુધી ચઢાવવા જોઇયે, અને ત્યાર પછી ૧૫૦ પાઉન્ડ થતા સુધી દસ દસ પાઉન્ડનો વધારો આપવો જોઇયે.

સ્ત્રી શિક્ષકોને ૭૦ પાઉન્ડથી શરૂ કરાવી ૧૨૦ પાઉન્ડ થાય ત્યાં સુધી દર વર્ષે પાંચ પાંચ પ્રાઉન્ડનો વધારો મળવો જોઇયે.

ઉપર મુજબ ઠરાવ મંજૂર થયો. તેની પુષ્ટિમાં એક મેમ્બરે કહ્યું કે મજૂરો કરતાં શિક્ષકોને ઓછા પગાર મળે એ બરાબર નથી. એક બીજા મેમ્બરે જાહેર કર્યું કે તેના ગામમાં પોલિસના નવા સિપાઈને ઓછામાં ઓછો ૭૭ પાઉન્ડનો વાર્ષિક પગાર મળે છે, તે કરતાં શિક્ષકનો પગાર ઓછો હોવો ન જોઇયે. હાલમાં ૨૦૦૦ ટ્રેન્ડ શિક્ષકોને દર વર્ષે ૫૦ પાઉન્ડથી ઓછો પગાર મળે છે.

(૫) કન્યાશાળાની ટ્રેન્ડ સ્ત્રી શિક્ષકો કરતાં બાળ શાળાઓની ટ્રેન્ડ સ્ત્રી શિક્ષકોને કમી પગાર આપવાનો વહિવટ નાપસન્દ કરવામાં આવે છે.

ઉપરના તથા બીજા ઠરાવો કરીને તથા કોન્ફરન્સના કામમાં જેગણે મદદ આપી હતી તેમનો ઉપકાર માનીને સભાનું કામ બન્ધ કરવામાં આવ્યું.

સમાજનું કામ ચાલતાં કેનેડા પ્રાન્તથી નીચે પ્રમાણે તાર આવ્યો હતો:—"કેનેડા અને ઓન્ટેરીઓના કૉન્ફરન્સમાં મળેલા શિક્ષકો તરફથી મુબારકબાદી ". આ તારનો પ્રેસિડન્ટે જવાબ વાળ્યો કે "એક રાજ્યના અને એક જ ધન્ધાના તમારા બન્ધુઓ તમને પણ મુબારકબાદી આપે છે."

કૉન્ફરન્સના કામ સાથે મરનાર શિક્ષકોની વિધવાઓ અને બાળકોને મદદ કરનાર ફન્ડ તથા ધર્માદા ફન્ડની કમિટીઓનું કામ પણ કરવામાં આવ્યું હતું. આખા દેશના શિક્ષકોએ ધર્માદા ફન્ડ માટે મોકલેલી રકમો સ્વીકારવાની ક્રિયા માન્ચેસ્ટરના મેયરની પત્નીને હાથે ઘણા દબદબા સાથે કરાવવામાં આવી હતી, અને તે ગણી જોતાં એકન્દર ૧૩,૬૦૦ પાઉન્ડની રકમ થઈ હતી.

દારૂ નિષેધક મંડળી તરફથી, માન્ચેસ્ટરના મેયર તરફથી, ઓવન્સ કૉલેજના પ્રોફેસરો તરફથી, અને શહેરના બીજા ગૃહસ્થો તરફથી એકઠા થયેલા શિક્ષકોને ખાનાં આપવામાં આવ્યાં હતાં, તથા નાચ, રમત ગમતો, વગેરેની પૂરતી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી.

કૉન્ફરન્સમાં હાજર થયેલી સ્ત્રી પ્રતિનિધિઓનો અને શહેરની બીજી સ્ત્રીઓનો પણ આ પ્રસંગે ચિત્ર સંગ્રહસ્થાનના મકાનમાં એક ખાસ મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. એ વખતે ૪૦૦ સ્ત્રીઓ હાજર થઈ હતી. મેળાવડામાં સંગ્રહસ્થાનના અધિકારીએ ચિત્રો એકઠાં કરવાની અગત્ય અને તેથી બાળ કેળવણી ઉપર થતી અસર વિષે મઝેનું વિવેચન કર્યું હતું. ત્યાર પછી ઓવન્સ કૉલેજના પ્રોફેસર એલેકઝાન્ડરે શિક્ષકોને માનસ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તેણે કહ્યું કે "શિક્ષકે બાળકના મન સાથે કામ કરવાનું છે તેથી તેને મનના નિયમ જાણવાની ઘણી જરૂર છે. કારીગરને જે વસ્તુ ઉપર કામ કરવાનું હોય તે વસ્તુની માહિતી હોવી જોઈએ. શિક્ષણના સઘળા નિયમોનો આધાર મનના નિયમો ઉપર રહેલો છે, તેથી તેમના આધારભૂત મા-

નસ શાસ્ત્રના નિયમો જાણ્યા વિના સારામાં સારી પદ્ધતિઓ પણ સમજાતી નથી અને યન્ત્ર જેવી નિર્જીવ બને છે. ઘણા જમાનાથી ચાલતી આવેલી પદ્ધતિએ વસ્તુ વિના માત્ર શબ્દોના ગોખણને પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું, પરન્તુ પેસ્ટેલોઝાઈ જેવા શિક્ષકો થયા પછી એ પદ્ધતિ બદલાઈ છે. હવે વસ્તુદ્વારા ઇન્દ્રિયો તથા કલ્પના કેળવીને શિક્ષણ અપાય છે, અને એ કારણથી ભૂગોળ, અંકગણિત, વગેરે શિખવવાની જૂની રીતો ફરી જઈ વધારે મનોરંજક રીતો દાખલ થઈ છે. છેક બાલ્યાવસ્થામાં બાળકની વિચાર શક્તિ ઉપર દબાણ થવું ન જોઇયે, તેમ જ જૂના જ્ઞાનને આધારે નવું જ્ઞાન આપી તે બન્નેને ભેળસેળ કરવાં જોઇયે. છેક ન્હાનાં બાળકોને તેમની જીંદગીની બહુ અગત્યની તથા જલદી છાપ પડે તેવી વયે કેળવવાનું કામ સ્ત્રી શિક્ષકોને કરવું પડે છે, માટે તેમણે માનસ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખસૂસ કરવો જોઇયે. તેઓ બાળકોનું અવલોકન કરી બાળસ્વભાવની જે હકીકત ખોળશે તે માનસશાસ્ત્રીઓને પણ ઉપયોગી થઈ પડશે.” વ્યાખ્યાનો પત્યા પછી સંગ્રહસ્થાનમાંનાં ચિત્રો જોઈ તથા ચાહ પાઈ એકઠી મળેલી સ્ત્રીઓ વિસર્જન થઈ હતી.

આ પ્રાન્તના શિક્ષકોએ સમાજો સ્થાપવા માંડી છે અને કોન્ફરન્સો ભરવાની શરૂઆત કરી છે, તે કારણથી તેમના ઇંગ્લંડના બન્ધુઓના કામનો હમે અત્રે જરા વિગત સાથે હેવાલ આપ્યો છે. એ દેશની માફક આ દેશમાં પણ કાયમ અસર કરવા માટે પરગણાવાર કાયમ સમાજો થવી જોઇયે, અને તેમના પ્રતિનિધિઓનો વાર્ષિક મેલાવડો ભરાવો જોઇયે. ત્યાંની માફક અત્રે પણ શિક્ષકોએ ઉત્સાહથી મંડયા રહેવું જોઇયે, અને ત્યાંના હાલના પ્રેસિડન્ટ મિ. ઇવેરીનો દાખલો લેવો જોઇયે; વળી દરેક જણે પોતપોતાની શક્તિ મુજબ કાર્યબોજનું ન્હોં ઉપાડવું જોઇયે. ઉપરના હેવાલથી જણાયું હશે કે ત્યાંના ઘણા શિક્ષકોના પગાર ન્હાના છે અને તે બાબત તેમની બૂમ પણ છે. પગારોના પાઉન્ડની રકમ આપણા રૂપિયાના હિસાબે મ્હોટી દેખાય છે, પરન્તુ એ દેશના જરૂરીઆતો, રીતભાત, અને મોંઘવારી પ્રમાણે દરેક માણસને

આ દેશ કરતાં ઘણો વધારે ખરચ કરવો પડે છે, અને નહિ પરણેલા શિક્ષકોમાંથી પણ બહુ થોડા ઘડપણ માટે કાંઈ બચાવી શકે છે. અંપૂરામાં પૂરું પેન્શન નહિ હોવાથી ઘણા શિક્ષકોને પાંસઠ સિત્તેર કે તેથી પણ વધારે ઉમ્મર સુધી ધન્ધામાં જોડાઈ રહી અશક્ત શરીરે જુવાન માણસ જેવું કામ કરવું પડે છે, અથવા ભીખારીની અવસ્થા ભોગવવી પડે છે. આમ છતાં સામાજિક કામ માટે તેઓ વાર્ષિક લવાજમ આપવા ચૂકતા નથી, અને આપણે જોયું કે હાલમાં એ લવાજમની રકમ દર વર્ષે સુમારે દસ હજાર પાઉન્ડની થાય છે. આમાંથી સમાજના પગારી સેક્રેટરી તથા કારકુનોના પગાર અપાય છે, પત્ર વ્યવહાર, છપામણી, વગેરેનો ખર્ચ થાય છે, સમાજ ભરવાનો ખર્ચ નીકળે છે, કમિટીઓના મેમ્બરોને સમાજને કામે રખડવું પડે છે તેનો મુસાફરી ખર્ચ મળે છે, શિક્ષકોને ગેરવ્યાજબી રીતે બરતરફ કરવામાં આવે છે ત્યારે નુકસાનીના દાવાનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે, કોઈ શિક્ષકના ઉપર ધન્ધાને અંગે ગેરવાજબી ફર્યાદ થાય છે તો તેના બચાવ માટે વકીલ રોકવામાં આવે છે, અને સામાજિક હિતનો બીજો ખર્ચ થાય છે. સમાજ તરફથી કેળવણીને લગતા એક ન્યુઝપેપરને મદદ કરવામાં આવે છે, અને તેમાં સમાજનાં પ્રોસિડિંગો પ્રસિદ્ધ થાય છે. દેશ પરદેશનાં કોન્ફરન્સોમાં સમાજના પ્રતિનિધિ મોકલવા પડે છે ત્યારે તેમને મુસાફરીનો ખરચ સમાજના ફન્ડમાંથી મળે છે. સિવાય માંદે સાજે અથવા મરણ સમયના અરસપરસ લાભનું અને ધર્માદાનું એમ જુદાં ફન્ડો કર્યાં છે તેમાં જેમની ખુશી હોય તે શિક્ષકો સામિલ થાય છે. આપણે ઉપર જોયું કે આ કોન્ફરન્સ વખતે શિક્ષકોએ ધર્માદા ખાતે સુમારે ૧૪,૦૦૦ પાઉન્ડ મોકલ્યા હતા. આ બધી વાતો બાજૂ ઉપર મૂકીએ તોપણ સમાજના કામ માટે અવશ્યના ખર્ચ પૂરતું લવાજમ અહિંના શિક્ષકોએ પણ આપવા તૈયાર થવું જોઇયે. અહિં તાલુકા સમાજો થાય તો દરેક સમાજને ખર્ચે તાલુકાના શિક્ષકોને ઉપયોગી પડે તેવાં પુસ્તકો અને ન્યુઝપેપરો ખરીદી વારા ફરતી બધામાં ફેરવી શકાય. એકન્દરે ઉત્સાહ, આગ્રહ, અને કાંઇક પૈસાનો ભોગ, એ સિવાય કાયમ લાભનું સામાજિક

કામ બની શકતું નથી, અને તે સઘળા માટે આપણા શિક્ષકોએ તૈયાર થવાની જરૂર છે.

ઉપરની હકીકત લખાયા પછી એક ખબર પત્રી તરફથી નીચે મુજબ ખબર મળી છે તે આપતાં હમને ઘણો જ સન્તોષ થાય છે, અને બીજા જિલ્લાઓ તેનું અનુકરણ કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ. તે લખે છે કે "ગયા ડિસેમ્બર માસની તારીખ ૨૮-૨૯-૩૦ ને રોજ ખેડા જિલ્લાના શિક્ષકોનું કોન્ફરન્સ કરમસદ નજીક લાંભવેલા હનુમાનની ધર્મશાળામાં મળ્યું હતું. તે વખત આશરે ૧૭૫ શિક્ષકો અને ૫૦ બીજા ગૃહસ્થો મળી એકન્દર ૨૨૫ ગૃહસ્થો હાજર થયા હતા. ઉતરસંડાના મહેતાજી મિ. છોટાલાલ હરગોવિન્દદાસને પ્રમુખ સ્થાન આપ્યું હતું, અને ખેડા જિલ્લાના સાત તાલુકા માસ્તરોની વ્યવસ્થાપક કમિટી નીમી હતી. શિક્ષણના વિષયોની કેટલીક ચર્ચા થયા બાદ કેટલાક શિક્ષકોએ પોતાને પડતી હરકતો સમાજ રૂબરૂ રજુ કરી તેનો વિચાર આવતી સમાજ ઉપર મુલતવી રાખ્યો છે. ત્યારપછી ઘણા શિક્ષકોનો વિચાર થવાથી ધોરણોનો એક ખરડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો, અને પ્રોફેસર ગજ્જર કૃત બાળગણિત પોથી વિષે વિવેચન થયું હતું. સભા સ્થાયી કરવામાં આવી છે, અને આવતી સાલ માટે સમાજની વ્યવસ્થા તથા ખર્ચની ગોઠવણ કરવાનું સિંહુજના મહેતાજી મિ. મૂળજીભાઈ નાથાભાઈએ માથે રાખ્યું છે. સમાજના જાયુ નિભાવ માટે કેટલાક શિક્ષકોએ બક્ષીસ તરીકે રકમો આપી તે રૂા.૧૭૫)ની થઈ છે, અને દરેક મેમ્બરના માસિક પગારના રૂપિયા જેટલા આના વાર્ષિક લવાજમ તરીકે ભરવા સર્વેએ ખુશી બતાવી છે. સમાજનું દફ્તર કરમસદના મહેતાજી મિ. કહાનદાસ ડુંગરદાસની દેખરેખ નીચે તેમના પહેલા આસિસ્ટન્ટ મિ. છોટાભાઈ ભૂલાભાઈને સોંપવામાં આવ્યું છે. હાલની સમાજનું કામ ઘણી સન્તોષકારક રીતે પાર પડ્યું છે, અને હવે પછી તે સારા પાયા પર આવશે એમ આશા રાખવામાં આવે છે. શિક્ષકોએ બતાવેલું ઐક્ય ઘણી ખુશી ઉપજાવે તેવું હતું."

अवलोकननी टेव.

કુદરતરૂપી પુસ્તક દરેક માણસની આંખ આગળ ઊઘાડું છતાં ઘણાને જાણે આંખો જ ન હોય અથવા તેઓ કાંઈ દેખતા ન હોય તેમ વર્તતા જોઈયે છીએ. એક નિશાળના સત્તર અરાઢ અને તે ઉપરાન્તની ઉમ્મરના ભૂતળ શીખનાર વિદ્યાર્થીઓને પૂછવામાં આવ્યું કે ઊઘાડી જગામાં એક ઊભો થાંભલો હાટીએ તો અમુક ઋતુમાં સૂર્યનો પડછાયો કઈ દિશા તરફ ઢળતો જણાશે. આ વાત છેક સહેલી છે અને રોજ જોવામાં આવે છે તેમ જ તેનું બાળકોને અવલોકન કરાવવું જોઈયે, છતાં આ મ્હોટી ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીઓને પુષ્કળ ગૂંચવણ પડી હતી. તેમને અવલોકનની ટેવ નહિ પાડેલી એ જ ગૂંચવણનું કારણ હતું. ચોપડીઓમાં બીજાએ લખેલી હકીકત ગોખવી, અને પોતાની આંખે દેખાતી છતાં તે જાતે જોવી નહિ એ વેદીઆ ઢોરનું લક્ષણ છે, અને બાળકોને તેવાં બનાવવાં એ પસન્દ કરવા જેવું નથી. મગજમાં જ્ઞાન દાખલ થવા માટે ઇશ્વરે ઇન્દ્રિયોરૂપી દરવાજા આપ્યા છે, તેમનો ઉપયોગ કરવાની છેક બાલ્યાવસ્થાથી ટેવ પાડવાની બહુ જરૂર છે. ચોપડીઓમાંથી હકીકત મેળવવી એ અગત્યનું છે; પોતાની જાતે તે સમ્પાદન કરવાને શક્તિમાન થવું એ વધારે અગત્યનું છે. માટે બાળકો અવલોકન કરે, પોતાની મેળે કુદરતી નિયમો ખોળવાનો પ્રયત્ન કરે, જે હકીકતની જરૂર હોય તે માટે માત્ર પુસ્તકો ઉપર આધાર ન રાખતાં પોતાની મેળે શોધી કાઢવાની તેમને ટેવ પડે, તે સારૂ કથિતપાઠ આપવા ઉપરાન્ત બીજી અનેક યુક્તિઓ કરી શકાય છે. નમુના દાખલ થોડી યુક્તિઓ નીચે બતાવીએ છીએ, અને આશા રાખીએ છીએ કે તેમનો ઉપયોગ કરવાથી બાળકોને મઝા પડશે, ઉપર કહેલી ટેવો પડશે, અને કુદરતનો શોખ પેદા થશે.

નીચેના નમૂના મુજબ અમુક વર્ગ અથવા વર્ગોના દરેક બાળક પાસે એક નોટબુકમાં પત્રક અંકાવી પોતાની જાતના અવલોકનથી તે વખતે વખત ભરવાનું કહેવું.

દેશી મહિનાનું નામ.	ઋતુનું નામ.	ઝાડોની હકીકત.						
		જે ઝાડોનાં પાંદડાં સુકાઈને ખરી પડે છે તેમનાં નામ.	જે ઝાડોને નવાં પાંદડાં આવે છે તેમનાં નામ.	પાંદડાંનો શો ઉપયોગ થાય છે.	જે ઝાડોને ફૂલ કે મોર આવે છે તેમનાં નામ.	ફૂલ શા ઉપયોગમાં લેવાય છે.	જે ઝાડોને ફળ આવે છે તેમનાં નામ.	ફળ શા ઉપયોગમાં લેવાય છે.
કાર્તક								
માગશર								
પોસ								
માહ								
ફાગણ								
ચૈત્ર								
વૈશાખ								
જેઠ								
અસાડ								
શ્રાવણ								
ભાદરવો								
આસો								

પત્રક સફાઈબન્ધ અંકાવવું અને સફાઈથી ભરવા ફરમાવવું. દરેક માસમાં તેને લગતી હકીકતનું અવલોકન કરી પત્રકમાં તે માસના નામ સામે ભરવા કહેવું, અને માસ આખરે શિક્ષકે પત્રક જોઈ લેઈ તેની સામે પોતાની ટૂંકી સહી કરવી. શુદ્ધ, સ્વચ્છ, અને પૂરી હકીકતના પ્રમાણમાં નમ્બર કે માર્ક આપવાથી વધારે હોંશ પેદા થશે. જોઈ લેતી વખત પત્રકમાં ભરેલી હકીકત વિષે થોડા પ્રશ્ન પૂછવા અને શિક્ષકે જાતે પણ કાંઈ મનોરંજક હકીકત કહેવી. જે માસની હકીકત લખાઈ આવી હોય તે પછીના મહિનામાં તે ઝાડો વગેરે સમ્બન્ધી કથિતપાઠ આપવા, અને વાંચન ચોપડીમાં તેમનું વર્ણન આવે ત્યારે જોયેલી વાત યાદ દેવરાવવી. વખતે વખત જોયેલી વસ્તુઓ મંગાવી નિશાળના સંગ્રહસ્થાનમાં રાખવાથી ઘણો લાભ થશે.

શિક્ષકની નજરમાં આવે તો પત્રકનાં ખાનાંમાં વધઘટ કરવા હરકત નથી. એક વર્ગને ઝાડોનું અવલોકન કરવાનું કહેવામાં આવે, તો બીજાને છોડવા, વેલા, કે ખેતરના તૂલ સમ્બન્ધી, ત્રીજાને પ્રાણીઓ સમ્બન્ધી, ચોથાને સૂર્ય, ચન્દ્ર, કે કોઈ ગ્રહ સમ્બન્ધી, એમ જુદા જુદા વર્ગોને વારાફરતી જુદું જુદું કામ સોંપવાથી કામ ભારે નહિ પડે, એક જ વાત ઉપર ધ્યાન રહેવાથી તેનું અવલોકન સારું થશે, બધા વર્ગોને અવલોકન કરવાનું મળશે, અને જેમ વર્ગ ચઢતાં જશે તેમ સઘળાં બાળકોને જુદી જુદી વસ્તુઓ જોવાની તક મળશે. ખેતરના કોઈ તૂલ સમ્બન્ધી હકીકત માગી હોય ત્યારે બી તરીકે શું વવાય છે, તે ક્યારે વવાય છે, તે પહેલાં ખેતરની શી વ્યવસ્થા કરવી પડે છે, કૂવા કે નદીનું પાણી પાવું પડે છે કે નહિ, માત્ર વરસાદ કે ઝાકળથી નભે છે કે કેમ, વાવ્યા પછી કેટલે દિવસે કણગો ફૂટે છે, છોડ સાધારણ રીતે કેટલો મ્હોટો થાય છે, ક્યારે ફૂલ આવે છે, ક્યારે ફળ થાય છે, વગેરે હકીકતનાં ખાનાં પાડી અવલોકન કરાવી શકાશે. પ્રાણીઓ વિષે અવલોકન કરાવવાનું હોય ત્યારે એક વરસ પશુ સમ્બન્ધી, એક વરસ પક્ષીઓ સમ્બન્ધી, એક વરસ જીવડાં, પતંગીઆં, વગેરે સમ્બન્ધી, એમ વારાફરતી તપાસ કરવાનું કહેવાથી ઠીક પડશે. પ્રાણીઓ વિષે તજવીજ કરાવતાં તેમનાં

શાં લક્ષણ છે, ક્યારે વિયાય છે, બચ્ચાં ક્યાં સુધી મા સાથે રહે છે અને ક્યારે છૂટાં પડે છે, જીવતાં તેમનો શો ઉપયોગ છે, કેટલી ઉમ્મરે ઉપયોગમાં લેવાય છે, સાધારણ રીતે કેટલી ઉમ્મર સુધી જીવે છે, મુઆ પછી લોકો તેનું શું કરે છે, તેના શરીરના કયા ભાગ ખપમાં આવે છે, તે શા ખપમાં આવે છે, વગેરેનું અવલોકન કરાવવું. પક્ષીઓ સમ્બન્ધી હકીકત હોય ત્યારે ક્યાં પક્ષી બારે માસ જણાય છે, ક્યાં અમુક ઋતુમાં જ દેખા દે છે, તેઓ કઈ ઋતુમાં આવે છે, કઈ ઋતુમાં પાછાં જતાં રહે છે, કેણી તરફથી આવે છે અથવા જતાં રહે છે, જુદાં જુદાં પક્ષીઓ કઈ જગાએ માળા બાંધે છે, શેના અને કેવા ઘાટના માળા કરે છે, તેમાં નર કેટલી મદદ કરે છે, કઈ વખતે ઈંડાં મૂકે છે, ઈંડાંમાંથી બચ્ચાં નીકળતાં કેટલા દિવસ લાગે છે, ત્યાં સુધી માદા શું કરે છે, કેટલા દિવસમાં બચ્ચાં ઊડતાં શીખે છે, ક્યાં પક્ષીઓ ટોળામાં ફરે છે અને ક્યાં છૂટાં રહે છે, ટોળામાં ફરનારનો નાયક કેવો હોય છે, પીંછાં વગેરેનો આપણે શો ઉપયોગ કરીએ છીએ, ઇત્યાદિ તપાસવાનું કહેવાશે. જીવડાં સમ્બન્ધી પણ તેવા જ પ્રકારની ખોળ ચાલી શકશે; ક્યાં જીવડાં કઈ ઋતુમાં ઘણાં દેખાય છે, કેટલી મુદત ટકે છે, તેમના શરીરમાં શા ફેરફાર થાય છે, તેઓ શું ખાય છે, ક્યાં જીવડાં શેને નુકસાન કરે છે, તેમનાથી કાંઈ લાભ થાય છે કે નહિ, ક્યાં જીવડાં કોશેટા બનાવે છે, તેમનો કાંઈ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે કે નહિ, વગેરે. સૂર્ય, ચન્દ્ર, વાયુ, વગેરેનું અવલોકન પણ કરાવી શકાશે. સૂર્યને માટે તે કઈ દિશામાં ઊગે છે, કઈ દિશામાં આથમે છે, સવારે, દસ વાગે, બપોરે, ત્રણ વાગે, અને સાંજે પડછાયો કઈ દિશા તરફ કેવડો લાંબો પડે છે, કયા મહિનાથી કયા મહિના સુધી આકાશમાં સૂર્ય ઉત્તર કે દક્ષિણ તરફ ઢળતો દેખાય છે, તે તે મહિનામાં પડછાયો કઈ કઈ દિશા તરફ ઢળતો પડે છે, જુદા જુદા માસમાં કેટલા વાગે સૂર્ય ઊગે છે અને કેટલા વાગે આથમે છે, ક્યા માસથી ક્યા માસ સુધી રાત્રિ કરતાં દિવસ લાંબો અથવા ટૂંકો હોય છે, વગેરેનું અવલોકન કરાવાશે. ચન્દ્રના અવલોકન માટે માસવારી પત્રક ન કરતાં તિથિ પ્રમાણેનું કરવું પડશે. નીચે એક નમૂનો આપીએ છીએઃ—

તિથિઓનાં નામ.	પ્રથમ કેટલા વાગે દેખાય છે.	આકાશમાં કઈ જગાએ પ્રથમ દેખાય છે.	કેટલા વાગે આથમે છે.	આથમતી વખત આકાશમાં કઈ જગાએ હોય છે.	કયો અંને કેવડો ભાગ અજવાળાવાળો હોય છે.	કઈ તરફનો ભાગ પ્રકાશ વિનાનો હોય છે.	ચન્દ્રના પ્રકાશવાળા ભાગનીઆકૃતિ.	
સુદ પડવે.								
,, બીજ.								
વગેરે.								
વદ પડવે.								
,, બીજ.								
વગેરે.								

છઠ્ઠી ચોપડીમાં ચન્દ્રની ક્ષયવૃદ્ધિના પાઠ આવે છે, અને સારો શિક્ષકો પાટીઆ પર આકૃતિઓ દોરી સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે, છતાં કેટલીક વખત છોકરાંને પૂરી સમજ પડતી નથી. બાળકો રોજ ચન્દ્ર જુએ છે, પરન્તુ તેનું પૂરું અવલોકન નહિ કરેલું હોવાથી તેઓ ગૂંચવાય છે. ઉપર મુજબ તેઓ એક વાર પોતાની મેળે જોઈ નોંધ કરશે તો પાછળથી પાઠ આવશે ત્યારે સમજ પડતાં વાર લાગશે નહિ. શુક્ર, મંગળ, વગેરે જેવા જે ગ્રહો સ્પષ્ટ જણાય છે તેમનું પણ છઠ્ઠા ધોરણનાં બાળકોને અવલોકન કરાવવાથી ઠીક પડશે; અને હાલમાં ઘણુંકરીને તેઓ સાતમી ચોપડીમાંથી ગ્રહોનાં માત્ર નામ ગોખે છે તે જ્ઞાન વધારે સ્પષ્ટ થશે. વાયુ વિષે અવલોકન કરાવવાનું હોય ત્યારે જુદી જુદી ઋતુઓમાં તે કઈ

કઈ દિશા તરફથી વાય છે, ક્યારે કઈ દિશા તરફથી વાદળાં ધસડી લાવે છે, ક્યારે તે તોફાની હોય છે, વગેરેની નોંધ કરાવાશે. વરસાદ પણ સાધારણ રીતે વરસમાં કયે દિવસ શરૂ થાય છે, કયે કયે દિવસ આવે છે, ચોમાસાના કેટલા દિવસ કોરા હોય છે, થોડા છાંટા જ પડે છે ત્યારે પાણીનું શું થાય છે, જોરમાં વરસાદ આવે છે ત્યારે પાણીની શી વ્યવસ્થા થાય છે, પાણી કેણી તરફ વહે છે, નાન્હા રેલા કે વહેળીઆં પોતાના ગામના કયા મ્હોટા વહેળામાં મળે છે, તે વહેળાનું પાણી કયા તળાવ કે નદીમાં જાય છે, તળાવનું પાણી ઉભરાય છે ત્યારે કયા વહેળામાં થઈ ક્યાં જાય છે, વગેરેનું અવલોકન કરાવવાથી રમૂજ સાથે જ્ઞાન મળશે. મેઘધનુષ્ય થાય ત્યારે તેના રંગો જોવરાવી તેમનો કાચના લોલકમાંથી દેખાતા રંગો સાથે મુકાબલો કરાવવો, અને કયા અનુક્રમમાં તે રંગો ગોઠવાયા છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું. દરીઆ કિનારાનાં ગામોમાં ભરતીનું પણ ઉપર પ્રમાણે અવલોકન કરાવી શકાશે.

આ મુજબ અવલોકન કરાવવાથી બાળકોને પોતાની મેળે હકીકત ખોળવાની તથા પોતાની જાત ઉપર આધાર રાખવાની ટેવ પડશે; ધૈર્ય, નિયમિતપણું, ખન્ત, વગેરે ગુણો કેળવાશે; તેમને કુદરતનો શોખ પેદા થશે તથા રસ લાગશે; ચોપડીઓમાં એ જ હકીકત આવશે ત્યારે વધારે સારી સમજણ પડશે, જ્ઞાનસંગીન થશે, અને કાર્ય કારણનો સમ્બન્ધ જોડવાના પ્રસંગ આવવાથી વિચારશક્તિ ખીલશે. ઉપર કહેલા બધા જ વિષયનું બધાં છોકરાંને અવલોકન કરાવવાનું ન બને તેની ફિકર નથી. મુખ્ય મતલબ અવલોકનની ટેવ પાડવાની છે; અને થોડા વિષય લઈને પણ એ ટેવ પાડવામાં આવશે તો તે હમેશાં ગમે તે પ્રકારનું જ્ઞાન સમ્પાદન કરવામાં ખપ લાગશે. બાળકો જે થોડાં વરસ નિશાળમાં ગાળે છે તેટલામાં તેમને આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન આપી શકાય નહિ; પરન્તુ [illegible]ટલી મુદ્દતમાં તેમનામાં પોતાની મેળે જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ આણવી [illegible]યે કે મ્હોટા થયેથી તેમને અડચણ નડે નહિ. જેટલું કરવું એટલું પાકું કરવાનું ધ્યાનમાં રાખવું; અને દરેક વર્ગને કામ સોંપતાં [illegible]ની શક્તિનો વિચાર રાખવો. છતાં હર વરસ દરેક વર્ગને તેની

શક્તિ મુજબ કાંઈ ને કાંઈ ખોળવાનું સોંપ્યા વિના રહેવું નહિ. જે બાબતનું અવલોકન કરાવવું હોય તેને લગતાં ખાનાં પાડી પત્રક કરી આપવાથી બાળકોએ શું શું જોવું અને નોંધવું તે તરફ તેમનું ચોકસ ધ્યાન ખેંચાશે, ઘોટાળો થશે નહિ, અને થોડામાં ઘણી હકીકતનો સમાસ કરી શકાશે. હમને આશા છે કે બાળકોના મગજમાં માત્ર જ્ઞાન ભરવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં તેમની શક્તિઓ ખિલવવાપર શિક્ષકો વધારે ધ્યાન આપશે.

गुजरातनी प्रान्त भाषाओ अने जाति भाषाओ

(લખનાર ડૉ. હ. હ. ધ્રુવ.)

આ પત્રના વર્ષ પ્રારમ્ભમાં તન્ત્રીએ કરેલી યોજના સર્વ શોધકોએ અને ભાષાભક્તોએ અનુમોદન આપવા યોગ્ય છે. પાશ્ચાત્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ શાસ્ત્રના બન્ધારણના જુદા જુદા ક્રમ બાંધે છે તેમાં તેને પરિપૂર્ણતાએ પ્હોચવા પહેલાં આવા સંગ્રહોનો ક્રમ આવશ્યક ગણે છે. આવા શબ્દ, રૂપ, વાક્યાદિ યોજનાઓના સંગ્રહથી, તેનું અવલોકન કરવાનું, તેની પરસ્પર તુલના કરવાનું સરળ પડે છે; અને આવા એકઠા થયેલા પુરાવા ઉપરથી અનુમાન બાંધવા કે નિર્ણય કરવાનું ચોકસ, દૃઢ, સાબીત કામ થાય છે. માટે આ યોજનાને માટે તન્ત્રીને અમો ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

ભાષાના વર્ગતના અધ્યયનમાં આવા સંગ્રહ તરફ લક્ષ રાખતાં મારા મિત્રો તરફથી મને જે સાધનો મળ્યાં છે તે આ સંગ્રહમાં પ્રકટ થવા હું નિવેદન કરું છું તે પણ શોધકોને ઉપયોગી થઈ પડશે. ભાષાને કે તે બોલનારાને આર્ય કે અનાર્ય નામ આપવાના સમ્બન્ધમાં ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય અને અગત્યની સૂચના કરવી મને ઇષ્ટ લાગે છે. આર્ય પદને માટે તો ઠીક છે પણ અનાર્ય પદમાં ચોકસપણું નથી આવતું. વળી બાહ્ય દેખાવ અથવા તેના બોલનારાની જાતિ કે બોલીમાં અતિશય જણાતા વિકાર ઉપરથી ભાષા અથવા બોલીને અનાર્ય કહેવી વાજબી નથી. આ પત્રમાં અથવા બીજે જ્યાં જ્યાં અનાર્ય બોલી કહેવામાં આવી છે તે અનાર્ય ન છતાં વિકૃત આર્ય જણાવવામાં આવી છે. માટે તન્ત્રીએ માગેલા સંગ્રહમાં તે તે સંગ્રહને આર્ય કે અનાર્ય

નામ નહિ આપતાં, તે બાબતના અભિજ્ઞો અને શોધકોને સારૂ તે નિર્ણય સંગ્રહ કરનારાઓએ રાખવો જોઇયે.*

આપણી ભાષા તે બોલનારાઓની સાથે આખા ભરતખંડમાં તો શું, પણ તેની બહાર પણ, તેઓ જ્યાં ગયા છે ત્યાં ગઈ છે. **નાગરો** શુદ્ધ ગુજરાતના અને અસલ ગુજરાતી છે, છતાં તેમના કલમ કડછી બરછીના પેશાથી તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં જ્યાં ગયા છે ત્યાં તે ઘરમાં રાખી રહ્યા છે. ન્હાયા પછી તેઓ સ્વભાષા જ બોલે છે એમ ગણાય છે, જો કે વ્યવહારમાં તેમની બોલી હિન્દુસ્તાની કે જે તે દેશની છે. અને રજપૂતાના કે ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં જ્યાં ત્યાં આ બોલીની શોધ કરશો ત્યાં તે હાલની નહિ, પણ કંઈ જમાના આગળની રૂપવર્ણમાં લાગશે કે જ્યારે તેઓ સ્વદેશથી બહાર ગયા હશે. પ્રયાગ (અલ્લાહાબાદ) માં "નાગર જ્ઞાનવર્દ્ધક સભા" નો એક પ્રકટ થયેલો વાર્ષિક હેવાલ મ્હને મળ્યો હતો તેમાંથી ત્યાંના નાગરોનો સ્વભાષા હાલની સ્થિતિમાં જાણવા શીખવાનો આદર જોવામાં આવ્યો હતો.

ત્યાર પછી ગુજરાતની બીજી જાતિ મોઢ બ્રાહ્મણની છે, તેમાંનાં સેંકડો કુટુમ્બો હાલ મદરાસ ઇલાકામાં બેલારી અને તે તરફ જાણવામાં આવ્યાં છે તેમણે પણ સ્વભાષાને અંગે આવો પ્રથા ચાલુ રાખ્યો છે, જો કે વ્યવહારમાં તો તેમની દેશભાષા જ આવી રહી છે. આ કુટુમ્બો તે તરફ ગયાને નાગરો ઉત્તરમાં ગયા કરતાં ઝાઝાં વર્ષો લાગે છે. એનો ઘણો જ જૂનો નમૂનો મળી આવેલો પાછળ આપ્યો છે. એ જ પ્રમાણે તળ મદરાસમાં અને બીજે ખેડાવાળ બ્રાહ્મણો ઘણી સંખ્યામાં છે. તેમના તરફના પણ કંઈ આવા નમૂના શેષ રહેલા ગંગાવવામાં આવી પ્રકટ થાય તો કંઈ ઉપયોગી પુરાવો જડે ખરો.

---

* ૯૨ મે પૃષ્ઠ અને પાછલા અંકોમાં જોવાથી જણાશે કે **અનાર્ય બોલી** એવું મથાળું હમે કર્યું નથી, પણ **અનાર્ય લોકની** એટલે અનાર્ય લોકો બોલે છે તે ભાષા એવું મથાળું કર્યું છે. તેથી એમ સમજવાનું નથી કે તેમાં આવતા સઘળા શબ્દ અનાર્ય મૂળના છે. હાલ તરત તો સંગ્રહ જ કરવાનો છે. દરેક શબ્દનું મૂળ હવે પછી ભાષાશાસ્ત્રીઓ નક્કી કરશે. —**તન્ત્રી.**

મધ્ય પ્રાન્તમાં, અને ચેવલા આદિ ઠેકાણે, પણ ગુજરાતના કણબીઓ અને શ્રીમાળી વાણીઆઓ જાણવામાં આવે છે. તેમના સમ્બન્ધમાં પણ આવી ભાષાની ઉતરતી ઓટ પછીની શેવાળો બાકી રહેલી લાગે છે તો તેનો પણ શોધ થવાની સૂચના છે. તેમ જ નન્દુરબાર, બુહ્રાનપુર, વગેરે માળવા, ખાનદેશના સન્ધિ ભાગોમાં પણ તેની ખોળ થવી ઇષ્ટ છે.

આ જ પ્રમાણે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, અને જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી ભાષા બોલાતી હોય ત્યાંના અનાર્ય કહેવાતા ભીલ, કોળી, દુંડિયા, ગામતા, નાયકડા, વગેરે લોકોની બોલી અને બોલ એકઠાં કરવાં ઘટે છે. નવસારી પ્રાન્તમાં મહુવા વ્યારા વિભાગના કેળવણીખાતાના ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરે મ્હને આવો સંગ્રહ મોકલવા કૃપા કરી છે તે આ સાથે સામિલ રાખ્યો છે. વ્યારા અને મહુવાની આવા લોકોની નિશાળોના મહેતાજીઓની આ સંગ્રહમાં મહેનત સ્તુત્ય છે અને તે બીજાઓને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

જાનેવારી માસના શાળાપત્રના અંકમાં ઉચ્ચારણના ફેરફારમાં "ળ" નો "ર" ઉચ્ચાર ચરોતરમાં જ બતાવ્યો છે. પણ તે ઉચ્ચાર નવસારી પ્રાન્તમાં અને તેના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં બહુ જ સાધારણ છે. આ ઉચ્ચાર શુદ્ધ આર્ય ગુજરાતી પ્રજાનો ત્યાં કે અહિં નથી. તે ત્યાં ત્યાંની અનાર્ય કોળી આદિ પ્રજાનો છે, પણ તેમના સંસર્ગ અને સહવાસથી તે આર્ય પ્રજામાં પણ સાધારણ થયો છે. •અનાર્ય જાતિઓની મૂળ વર્ણવ્યવસ્થામાં તે ન હોવાથી નથી હોતો, 'અને આપણામાં હોય છે તે આ સાંસર્ગિક કારણથી કાળે કરીને જાય છે. ગુજરાતના લેઉવા કણબીઓ અને મળતી ગુર્જર જાતિઓએ આવી ભરૂચ આદિમાં ગુર્જર રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને દેશને નામ આપ્યું. તેઓ કંઇક પરકીય છે, એટલે સ્થલોદ્ભવ (તળપદા) કોળી આદિ પ્રમાણે તેમનામાં પણ આ અને બીજા ઉચ્ચારણના ફેરફાર જે જોવામાં આવે છે તે સહજ જ છે. પણ ચરોતરના બ્રાહ્મણ વાણિયામાં અને નવસારી દક્ષિણ વિભાગના અનાવળા બ્રાહ્મણ આદિમાં પણ જે આવો ઉચ્ચારણનો ફેરફાર છે તે તેમની પાસેની આવી પરકીય જાતિના કારણ-

થી બે જણાય છે. નવસારી તરફના મોઢ બ્રાહ્મણ વગેરે પણ આવા ઉચ્ચારણના ફેરફારને પાત્ર થયા જોવામાં આવે છે.

"જે", "છિયે" આદિનાં "છ", "ચ", "છયે", "છેયે", આદિ રૂપ ગોત્ર શબ્દોના અને રૂપોના વધારે ઓછા ઘસારાનાં પરિણામ છે, અથવા "પારસી" જેવી પરકીય પ્રજાના દીર્ઘકાલીન સંસર્ગનાં પણ પરિણામ છે. "પારસી"ઓની મૂળ ભાષામાં જેમ "જ" જણવામાં નથી આવતો તેમ "છ" પણ જણાતો નથી. માટે તેમને બદલે "સ", "ર", કે "ચ" અનુક્રમે આવે તે બનવા જેવું છે. મ્હારાં "વિલ્સન ફિલોલોજિકલ ભાષણો" માં, તેમ મુમ્બઈની "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી" આગળના "ગુજરાતી ભાષાના કૌટુમ્બિક સમ્બન્ધ"ના ભાષણમાં આવી બાબતોનો અધિક વિસ્તાર આપેલો છે તે જોવા વાચકોને સૂચના છે.

(અપૂર્ણ.)

પ્રાણીવર્ણન.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૬૦ થી.)

આ પ્રાણી ફળ, દાણા, બીઆં, શીંગો, પાદડાં, અને કૂમળી ડાળીઓ ખાઈને જીવે છે; તેમાં મુખ્યત્વે કરી પાંદડાં અને ડાળીઓ પર તેનો વધારે આધાર છે. કેટલીક ઝેરી વનસ્પતિઓ આ પ્રાણી ખાઈ જાય છે, પણ તેને ઝેરની ઝાઝી અસર થયેલી જણાતી નથી. પાંચથી દસ ઘઉં ભાર ઝેરકોચળાનું સત્વ હનુમાન અને બીજી જાતનાં વાંદરાંને ખવરાવવામાં આવ્યું હતું. તેમાં હનુમાન વાંદરે ઉપર તેની કોઈ પણ અસર ન થઈ અને બીજી જાતનાં વાંદરાં મરી ગયાં હતાં.

આ જાતનાં ન્હાનાં મ્હોટાં સૌ એકઠાં નરમાદા ટોળીઓ બાંધીને રહે છે. કેટલાક લોકો એમ ધારે છે કે નર અને માદાની ટોળીઓ જુદી જુદી હોય છે, પણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. એટલું તો ખરું છે કે તરતની વિયાયેલી માદાઓ થોડાક વખત સુધી ટોળામાંથી જુદી પડે છે. ઘણીખરી ટોળીઓમાં માદા કરતાં નરની સંખ્યા બહુ જ ઓછી હોય છે.

ટોળીમાંની માદા વિયાય છે કે તરત જો અવતરેલું બચ્ચું નર હોય છે, તો ટોળીમાંના નર વાંદરો તે બચ્ચાને મારી નાંખવા યત્ન કરે છે. તેથી માદાઓ તેવે વખતે બચ્ચું જરા મ્હોટું થતા સુધી ટોળીમાંથી જુદી પડે છે. ઘાડાં જંગલો અને પહાડોમાં પણ આ વાંદરો વસે છે.

આ વાંદરો ચાર પગે ચાલે છે, દોડે છે, અને ફાળો ભરે છે. તેની ફાળ બહુ મ્હોટી હોય છે. ડાળીઓ પર અને ઘરો પર તેમ જ પહાડોના ઢાળો પર ૨૦ થી ૩૦ ફુટ લાંબી ફાળ ભરતા વાંદર માલૂમ પડ્યા છે. જમીન પર દોડવામાં પણ તે બહુ ઝડપવાળા છે. તે દોડતી વખતે પૂંછડીને વાઘની પેઠે માથા પર રાખે છે. મ્હોટા વાંદર કરતાં બચ્ચાં બહુ ટીખળી હોય છે.

તેનો અવાજ મ્હોટો હોય છે, અને તે ઘણે ભાગે સવારે તથા સાંજે સાંભળવામાં આવે છે. તેમના બે જાતના અવાજ જાણવામાં આવ્યા છે. એક તો તે જ્યારે ખુશીમાં હોય છે અને ઝાડની ડાળોમાં કૂદતા હોય છે ત્યારે હૂક નાદ કરે છે તે ઉપરથી ગુજરાતમાં લોકો હનુમાનને હૂકે પણ કહે છે. બીજું તે જ્યારે દીલગીર હોય છે અગર કાંઈ ભય દેખે છે ત્યારે ગળામાંથી કઠોર નાદ કરે છે. આ નાદ દાંત કચકચવાના નાદને મળતો આવે છે. વાઘના રહેઠાણવાળા જંગલોમાં રહેનાર વાંદર ઊંચા ઝાડ પર બેસી કઠોર નાદ વડે બીજાં પ્રાણીઓને વાઘ આવતો જતો હોય ત્યારે ચેતાવે છે. તેમ જ શિકારીઓ જ્યારે વાઘનો શિકાર કરવા જાય છે ત્યારે જંગલમાંના વાંદરો જે જગાએ વાઘ હોય તે જગાએ ઝાડ પર રહી ઉપર કહેલો અવાજ કરી શિકારીઓને ચેતાવે છે.

પાંજરામાં પૂરેલા વાંદર બહુ દીલગીર અને ચીડીઆ સ્વાભાવના થાય છે. જંગલમાં પણ ઘરડા વાંદર હમેશાં ચીડીઆ માલૂમ પડે છે. માંકડાંના જેવાં આ પ્રાણી માયાળુ અને હળી જાય તેવાં નથી. જેવો તેનો દેખાવ ગંભીર અને ઉમદા છે તેવો જ આ વાંદર પણ ગંભીર અને ઉમદા છે. આ પ્રાણીમાં માદાને કોઈ કોઈ વાર જોડકાં અવતરે છે. માદાનો ગર્ભવાસ કાળ હજુ સુધી નક્કી થયો નથી. તેમ જ આ પ્રાણી વધારેમાં વધારે કેટલું જીવે છે તે પણ નક્કી થયું નથી.

थर्ड ग्रेड पब्लिक सर्विस परीक्षा, १८९५.

अंकगणित.

(ચાલુ પૃ૪ ૫૫ થી.)

પ્રશ્નો સમજુતી સાથે.

૬. એક ઓરડાને શેત્રંજી જડવાનું ખરચ ૭ પૌં. ૪ શિ. થાય છે, અને એ જ ઓરડાની દિવાલને કાગળ જડવાનું ખરચ, જો દરચોરસ ફુટ કાગળની કિમ્મત ૨॥ પેન્સ હોય તો ૧૦ પૌં. ૧૨ શિ. ૬ પે. થાય છે. એ ઓરડો ૧૮ ફુટ લાંબો છે, અને જે પહોળાઈ છે તેથી ૪ ફુટ ઓછી હોત તો શેત્રંજી જડવાનું ખરચ થયું તેના કરતાં ૧ પૌં. ૧૬ શિ. ઓછું થાત. ત્યારે એ ઓરડાની ઊંચાઈ શોધી કાઢો.

ઓરડો કાટખૂણુ ચોખૂણુ (સામસામેની બાજૂઓ સરખી અને દરેક ખૂણો કાટખૂણો) સમજવો. ઓરડાની પહોળાઈ ૪ ફુટ ઓછી હોત તો તેટલી જમીન (૧૮ ફુટ લાંબી × ૪ ફુટ પહોળી=૭૨ ચો. ફુ. ક્ષેત્રફળ) માં શેત્રંજી જડવાનું ખરચ (૩૬ શિ.) બચત, અર્થાત્ ૭૨ ચો. ફુ. જેટલી જમીનમાં શેત્રંજી જડવાનું ખરચ ૩૬ શિ. થાય છે અને આખા ઓરડાના ભોંય તળીઆને શેત્રંજી જડવાનું ખરચ ૧૪૪ શિ. થાય છે. તો તે ઉપરથી આખા ઓરડાના ભોંય તળીઆનું ક્ષેત્રફળ શોધી કહાડો. ભોંયતળીઆના ક્ષેત્રફળને ઓરડાની લમ્બાઈએ ભાગશો તો ઓરડાની પહોળાઈ માલૂમ પડશે.

પછી ૧૦ પૌં. ૧૨ શિ. ૬ પે. ને ૨॥ પે. વડે ભાગશો તો ઓરડાની ચારે દિવાલો મળી કેટલા ચોરસ ફુટ (ક્ષેત્રફળ)માં કાગળ જડાશે તે માલૂમ પડશે. ઓરડાની ચારે દિવાલોની ઊંચાઈ સરખી છે. ઓરડાની લમ્બાઈમાં સામસામે આવેલી બે દિવાલોની લમ્બાઈ ઓરડાની લમ્બાઈ જેટલી હોય છે તેમ જ ઓરડાની પહોળાઈમાં સામસામે આવેલી બે દિવાલોની લમ્બાઈ

ઓરડાની પહોળાઈ જેટલી હોય છે. જો એ ચારે દિવાલોને પોતાને સ્થળેથી ખસેડી એક સીધી લીટીમાં મૂકીએ તો એક મ્હોટી દિવાલ બને, માટે નવી દિવાલની ઊંચાઈ મજકૂર ચારે દિવાલોની ઊંચાઈ જેટલી રહેશે અને નવી દિવાલની લમ્બાઈ મજકૂર ચારે દિવાલોની લમ્બાઈના સરવાળા જેટલી થશે. છેવટે નવી દિવાલના ક્ષેત્રફળને તેની લમ્બાઈએ ભાગશો તો ઓરડાની લમ્બાઈ નીકળશે.

જવાબ. પહોળાઈ ૧૬ ફુટ; ઊંચાઈ ૧૫ ફુટ.

૭. (અ) ૨૩૨૯$\frac{૧૫૨}{૧૨૧}$ નું વર્ગમૂળ શોધી કાઢો.

$\frac{૯}{૧૨૧}$, $\frac{૩}{૨૫}$, $\frac{૫}{૮}$, $\frac{૨}{૩}$ જેવાં વ્યવહારી અપૂર્ણાંકનું વર્ગમૂળ કહાડવાની ત્રણ રીતો છે:—

(૧) જો છેદનું વર્ગમૂળ પૂરા પૂર્ણાંક આવતું હોય તો અંશના વર્ગમૂળને છેદના વર્ગમૂળે ભાગવા. જેમકે,
$\sqrt{\frac{૯}{૧૨૧}}=\frac{૩}{૧૧}$; $\sqrt{\frac{૩}{૨૫}}=\frac{\sqrt{૩}}{૫}=\frac{૧.૭૩}{૫}=$·૩૪૬ લગભગ.

(૨) જો છેદનું વર્ગમૂળ પૂરા પૂર્ણાંક ન આવતું હોય તો અપૂર્ણાંકને દશાંશનું રૂપ આપી દશાંશનું વર્ગમૂળ કાઢવું.
જેમકે, $\sqrt{\frac{૫}{૮}}=\sqrt{·૬૨૫}=\sqrt{·૬૨૫૦}=$·૭૯ લગભગ.
$\sqrt{\frac{૨}{૩}}=\sqrt{·\dot{૬}}=\sqrt{·૬૬૬૬}=$·૮૧ લગભગ.

(૩) છેદનું વર્ગમૂળ પૂરા પૂર્ણાંક આવતું ન હોય પણ તેને કોઈ સંખ્યાએ ગુણવાથી તેનું વર્ગમૂળ પૂરા પૂર્ણાંક નીકળી શકતું હોય તો અંશ અને છેદને તે સંખ્યાએ ગુણવા, પછી ૧લા નિયમ પ્રમાણે વર્ગમૂળ કાઢવું. જેમકે,
$\sqrt{\frac{૧}{૩}}=\sqrt{\frac{૧\times૩}{૩\times૩}}=\sqrt{\frac{૩}{૯}}=\frac{૧.૭૩}{૩}=$·૫૭૬ લગભગ.

૨૩૨૯$\frac{૧૫૨}{૧૨૧}$ નું વર્ગમૂળ ૧ લા નિયમ લગાડી કાઢવું. ૨ જો નિયમ લગાડી કાઢશો તો કસર આવશે. જવાબ, ૪૮$\frac{૩}{૧૧}$.

(બ) $\frac{૩·૨૭૬૮}{·૩૩૭૫}$ નું ઘનમૂળ કાઢો.

આપેલા દશાંશ મિશ્રઅપૂર્ણાંકના અંશ અને છેદને ૧૦,૦૦૦ વડે ગુણવાથી બન્ને પૂર્ણાંક થઈ જશે. પછી અંશ અને છેદનું જાુદું જાુદું ઘનમૂળ કાઢો. છેવટે અંશના ઘનમૂળને છેદના ઘનમૂળે ભાગો એટલે **બરાબર** જવાબ આવશે. આવેલા દશાંશનું કોઈ બીજી રીતે ઘનમૂળ કાઢવાથી જવાબમાં કસર આવશે.

જવાબ, ૨.૧૩

૮. એક વેપારી ૩ મણ અને ૮ શેર ચાહ લાવ્યો અને તેનો ભાવ દર શેરે ૩ રૂપીઆ. ૨ આના. આપ્યો. વેચતાં વેચતાં ૮ શેર બગડી ગઈ તો બાકીનીને દર શેરે ૪ રૂપીઆને ભાવે વેચતાં એકન્દર તેને સેંકડે કેટલા ટકા ફાયદો કે ગેરફાયદો થશે તે શોધી કહાડો.

લાવેલી ચાહના કેટલા રૂપીઆ બેઠા તે પહેલાં શોધી કાઢો. ૮ શેર ચાહ બગડી ગઈ તેનું કાંઈ ન ઉપજ્યું એમ સમજવું માટે તેટલી ચાહ લીધેલી ચાહમાંથી બાદ કરી બાકી જે ચાહ રહી તેનું શું ઉપજ્યું તે શોધી કાઢો. પછી ઉપજ (ઉપજેલા રૂપીઆ) માંથી ખરચ (બેઠેલા રૂપીઆ) બાદ કરતાં જે બાકી રહે તેટલો ખરચ ઉપર નફો થશે અને તે ઉપરથી ખરચના દર સેંકડે કેટલો નફો થશે તે ત્રિરાશી બાંધી શોધી કાઢો.

જવાબ, ૨૦ ટકા નફો.

રંગ વિષે પાઠ.

(લખનાર ગ. ગો. બર્વે.)

(સાંધણ પુ. ૩૪ માના પૃ૪ ૩૮૯થી.)

પીળા કિરણમાં લાલ કિરણ ઉમેરવાથી નારંગી રંગનું, તેમ જ આસમાની કિરણમાં પીળું કિરણ ઉમેરવાથી લાલ રંગનું, અને બાગા જાંબુઆં કિરણમાં લાલ કિરણ ઉમેરવાથી જાંબુડા રંગનું કિરણ પડે છે, આ બધી બાબતો રંગને લાગુ પડે છે. આ ઉપરથી સાધારણ રીતે લાલ,

પીળો, અને આસમાની એ ત્રણને આપણે મૂળ રંગ કહીએ છીએ; પણ જો આ ત્રણેના મિશ્રણથી આપણે ધોળો રંગ બનાવવાનું ધારીશું તો તે પ્રમાણે નહિ બની શકે, તથાપિ આ ત્રણે તત્વો ઘણાં ઉપયોગી છે.

ધોળો રંગ એ સાતે રંગનું મિશ્રણ છે તે બતાવવા માટે ન્યૂટન નામના પંડિતે જે પ્રયોગ કર્યો હતો તે આપણે કરી જોઇયે.

જુઓ, આ કાગળના પૂંઠાનો ગોળાકાર કડકો લઈ તેની કોરો કાળા કાગળ વડે મઢી લઉં છું; તેમ જ તેનું મધ્યબિન્દુ પણ કાળા કાગળ વડે જડી લઉં છું. વચલી જગ્યામાં "પ્રકાશના સાત રંગનાં કિરણો જેવા રંગની કાગળની પટ્ટીઓ ચોઢું છું. આ બધી પટ્ટીઓ (રંગિત કાગળના ચોટાડેલા કડકાઓ) મધ્ય બિન્દુમાં મળેલી અને પરીધને અડતાં મ્હોટી એવી શંકવાકાર છે. આ ચક્રને હવે ગોળ (વર્તુલાકાર) ગતિ આપું છું. અહાહા ! કેવું ચમત્કારિક દેખાય છે. જાણે સાતે રંગના કાગળના કડકા ચોટાડ્યા જ હોયની !

એ ઉપરથી જણાશે કે ધોળો રંગ એ સાતે રંગનું મિશ્રણ છે. આ ચક્ર ખૂબ ફેરવવાથી સાતે રંગ એકી વખતે આંખ આગળ આવીને ઊભા રહ્યા, અને સાતે કિરણના એકીકરણ વડે જે કાંઈ કાર્ય થવાનું તે થઈ સ્પષ્ટ દેખાયું. સાત રંગના કાગળ આ ચક્ર ઉપર ન ચોટાડીએ અને તે પૈકી ૩, ૪, કે ૫ રંગના કાગળ ચોટાડી ચક્ર ફેરવીશું તો ધોળો રંગ નહિ દેખાય, પણ કોઈ જુદા જ રંગની છાયા જોવામાં આવશે. આ ઉપરથી જુદા જુદા રંગનું મિશ્રણ થવાથી કયા કયા રંગો ઉત્પન્ન થશે તે પણ સહેલાઈથી જાણી શકાય. બસ હવે આનન્દસાગર, તમે આ ઉપરથી સમજ્યા તો હશો કે "રંગ એ તો કાંઈ જ પદાર્થ નથી, પણ તે તો માત્ર પ્રકાશનાં કિરણોનું જ ફળ છે." કહે જોઇયે, તારી ટોપી, મ્હારી પાઘડી, આ લાલ રંગનો કાગળ, તેમ જ તમે પેલી વાટકીમાં પલાળેલી લાલ રંગની શાટી એ બધા પદાર્થો લાલ કેમ દેખાય છે ! તમે એટલું યાદ રાખજો કે પદાર્થને બે ગુણો હોય છે. એક તો રંગિત કિરણોનું શોષણ કરવાનો અને પરાવર્તન પમાડવાનો એવા બે ગુણો હોય છે.

(અપૂર્ણ.)

अनार्य लोकनी भाषा.

(સાંધણ પુ. ૩૪ માના પૃષ્ઠ ૩૮૮ થી).

ગુજરાતી.	પહાડી.	ગુજરાતી.	પહાડી.
બ્હનેવી.	જીજોજી.	ફોઈ.	ભૂવા.
લૂંડી.	મનખા.	ત્રાજવાં.	તાકડાં.
ગન્ધાવું.	પોમળવું.	ફેલાવું.	ગૅંગાવું.
ચોડું.	ફોરું.	લાડુ.	લાડગા.
તરઘટ.	અમરોઠ.	પાંખાળી થાંભલી.	પારવઈ.
રાશ.	રાંડગું (દોરડું).	મોભ.	શરો.
ગાડું.	રેંડવું.	પાંજરી.	ઉરેડું.
મોર,	કળાવ.	પીછાં.	વેરો.
ગોખલો.	આળીઉં.	કોડીઉં.	દીવન્યું.
પત્થર.	પાણુકો.	બકરાં.	બોકડાં.
ફાળીઉં.	કણો (માથે બાંધવાનો).	તીરપાઈ.	માંચડો.
પડવાસ.	ફડક.	ટોલ્લા.	તેપડા.
કરો.	કરાયો.	ઝાંખરું.	ભેડું.
ઘંટડી.	કણુસટ.	નાડું.	ઘનાડું.
હાલણું (બળદનું).	ઢાલું.	મ્હોટી સાળી.	પાટલા સાસુ.
હમણાં.	આહુ.	ફેરવવું.	ચાળો દેવો.
વાંસની લાકડી.	કડોલ.	છેંટલો (બે પાંખાળી લાકડીખેડુતો વાપરે છે)	કેંહરો.
ગાવું.	ઘુમર.		
નાયડી.	ઢાળ.	ઢગલો.	ઓરો.
કુલ્લી.	ચૂડી.	વાંસની ટટ્ટી.	કડો.
મ્હોટું ખેતર.	પાનવો.	ચાદર.	દોવડ.
નીચાણ.	બીંતડી.	ટેકરી.	ટએકો.
લાભરડો.	ડેર.	દાદી.	ગડીઆઈ.

ગુજરાતી.	પહાડી.	ગુજરાતી.	પહાડી.
દાદો.	મ્હોટો બાબો.	ડાળખું.	ગાઉશું.
બાટી.	પાનીઉ (રોટલો).	મ્હોતીઉં.	મ્હોવટી.
હાલરું.	દામણી.	કોયલા.	મશીઆ.
ચંક.	ચોક.	રસ્તો.	રવો.
કુલ્લું.	ડાકડું.	ન્હાનો.	સાંદો.
ધણી.	શિરવી.	સાખીઆં.	પટડો.
જુસરી.	સાની.	વાડકી.	વાટકી.
શાક.	સાયણું–લાવણુ.	ઢાકી.	બાખી.
ધંરી.	ધટી.	ચલમ.	ચમલ.
વાઢી.	વારીઉ (ઘીનું).	દોરડું.	શાંકચું.
માટલું.	ભાચરીઓ.	પારણું.	હાલરું.
વાછરડો.	રડો.	માંકડી.	હલોડી.
ખીલો.	કુકરી.	લાકડું.	ઢોઠડું.
લાકડી.	ડંડીઓ.	મ્હોટી લાકડી.	ડંગો.
ઢગલો.	ઓંદાણી.	ગંજી.	વાંટ.
ગોદડી.	ચૂંથું.	ગાય.	ડગરી.
જથો.	ચોંપુ.	દેવડું.	ગુણીઓ.
વાછરડી.	કેર.	કઢી.	ખાંટો.
ગધેડો.	ખોલ.	મરધી.	તીતું.
ગુગળ.	સલેડો.	ક્યારડો.	તળાઈ.
કાળુ–ળી.	કાલ્યાટ.	નેત્રાં (વલ્હોવવાનાં).	ચૂહા.
ખજૂરીનો ગર.	બળો.	ટેટા.	ઢોહા.
સાગ.	સાગડા.	મરવા.	ગોગણા.
મેદાન.	આળી.	બપડકું (ભેંસ).	કુવો–કારો.

શિક્ષક સમાજો.

વડોદરા પ્રાન્ત શિક્ષક સમાજ.

વડોદરા પ્રાન્તનો શિક્ષક સમાજ વડોદરા ખાતે રાવપુરા ગુ. નિશાળ નં. ૧ લા ના મકાનમાં તા. ૧૧–૧૧–૯૫ થી તા. ૧૬–૧૧–૯૫ સુધી ગળ્યો તે વખતે અધ્યક્ષ સ્થાન રા. સા. ગિરધરલાલ બાળુભાઈ મોદી બી. એ. એ. ઇ. મ. વડોદરા, એમણે લીધું હતું. અને તેમને સહાયક. રા. સા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ. બી. એ. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલ તથા મદદનીશ મિ. કનૈયાલાલ બી. એસ. સી. એમણે સારી સહાયતા આપી હતી. શિક્ષક વર્ગમાંથી ૧૯૮ હાજર હતા. તે ઉપરાન્ત પ્રેક્ષક સારા લાયક ગૃહસ્થો આવતા હતા. દરખાસ્તો નીચે મુજબ મૂકાઈ હતી:—

દરખાસ્તો.

૧. ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં હાલ જે નીચલા આસિ. ની સંખ્યા મોકલવામાં આવે છે તેને બદલે લાયક આસિ. ૨૧૦) વાળા મોકલાવવા તજવીજ થવી જોઇએ.

૨. આસિ. ની સંખ્યામાં વધારો થવો જોઇએ, અને જેટલી વધારાની સંખ્યા થાય તેટલી આવનાર સ્કોલરોમાંથી કમી જોઇયે. મરેઠી શાળાના માસ્તરોને જે લાભ મળતો નથી તે મળવો જોઇયે.

૩. ની. ભા. ૨ જાની કલમ ૩૮૮ માં શિક્ષકોને માટે પાંચ વર્ષનો પ્રતિબન્ધ રાખેલો છે. તેને બદલે બે વર્ષની મુદત રાખવી જોઇયે.

૪. શહેર વડોદરામાં ઉપલાં ધોરણો એક શાળામાં ચલાવવાં.

૫. સરકાર તરફથી દરેક શાળા માટે ધોરણવાર સંગ્રહસ્થાનની ગોઠવણ થવી જોઇયે.

૬. દફતરી કામમાં ઘટાડો કરવો જોઇયે.

૭. મુખ્ય માસ્તરને દશ દિવસની કેઝ્યુ. રજા મંજૂર કરવાનો અધિકાર આપવો.

૮. કમી મુદતના અને નાલાયક છોકરાને પરીક્ષામાં ન બેસારવાનો અધિકાર હેડ માસ્તરને આપવો.

૯. શિક્ષકો કસરત અને કવાયત શાળામાં શીખવે તો તેમને પગારમાં કંઈ પણ ઉત્તેજન મળવું જોઇયે.

૧૦. ગામ લોકોને અનુકૂળ પડતી મોસમમાં પરીક્ષા લેવાનું થવું જોઇયે.

૧૧. પેન્શનની મુદ્દત ૩૦ વર્ષની છે તેને બદલે પચીસ વર્ષની થવી જોઇયે. કારણકે માસ્તરોમાં પેન્શન ખાના જેવી સંખ્યા થોડી જ હાલ જણાય છે.

૧૨. શિક્ષકોનું ગ્રેડેશન લિસ્ટ તૈયાર કરાવી છપાવવું જોઇયે કે કોઈના હક બાબત પાછળથી બૂમ પડે નહિ.

૧૩. પરીક્ષાનો વહિવટ એક સરખો રહેવો જોઇયે.

૧૪. ફીના દરમાં ઘટાડો થવો જોઇયે.

૧૫. ઉપશિક્ષકોના પગાર કમીમાં કમી ૨૧૦) જોઇયે. હાલ ઉંચો ગ્રેડ ૨૫) બાબાશાઈનો છે તે બદલવો.

૧૬. અકસ્માત રજા ઉપરે જતી વખતે બીજા ખાતાના સ્થાનિક અધિકારી અથવા મેમ્બરોને જાહેર કરવાની બાબત કાઢી નાંખવી જોઇયે. પણ રજાનો કાગળ જે દિવસે નીકળવાનું હોય તે દિવસે ટપાલમાં નાંખવો જોઇયે (અધિકારી સાહેબ તરફ).

૧૭. શિક્ષકોના થયેલા દંડ કેળવણી ચોપાનીઆમાં છપાવવા નહિ જોઇયે.

૧૮. દફતરે દાખલો રાખી મુખ્ય માસ્તરને રવિવાર કે તહેવારે સદર સ્ટેશન છોડવા પરવાનગી મળવી જોઇયે.

૧૯. પહેલા અને બીજા ગ્રેડની શાળાઓમાં છોકરાઓને પાણી પાવાને કામાટી નીમી આપવો જોઇયે (ત્રણુસે ઉપરની શાળાઓમાં).

૨૦. માફીની સંખ્યા સેંકડે ૨૦ ને બદલે ૨૫ થવી જોઇયે.

૨૧. સરક્યુલર નં. ૧૨ માં જે વર્ણના છોકરાઓને માફી કરવાના છે તે જ્ઞાતિમાં રાવળીઆ, મોચીની જાત વધારવી જોઇયે તથા

દશ રૂપીઆની અન્દરના શાળાખાતાના નોકરોના છોકરાને માફી કરવા. મરાઠી શાળામાં કુનબીની જાત ગરીબ છે તેમને માફીમાં દાખલ કરવા જોઇયે.

૨૨. અકસ્માત કારણને લીધે ત્રણ કલાક શાળા બન્ધ રાખવાનો અધિકાર મુખ્ય માસ્તરને મળવો જોઇયે.

૨૩. ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં જેટલી મુદત ગાળી હોય તેટલી મુદત તે શિક્ષકના પેન્શનની મુદતમાં ગણાવી જોઇયે.

૨૪. ધો. ૬–૭ મામાં પ્રયોગ અને પ્રદર્શનવાળા પાઠનાં સાધનોની તજવીજ થવા બાબત વિચાર કરવો જોઇયે. સાધન વગર શિખવવું ઠીક નથી.

૨૫. હાલ જે સંખ્યા ઉપર ગ્રેડ બાંધવામાં આવેલ છે તેને બદલે સંખ્યા અભ્યાસ વગેરે પર એકન્દર ધોરણ રાખી ગ્રેડ બન્ધાવા જોઇયે.

૨૬. શાળાઓની લાઇબ્રેરીમાં શિક્ષકોના જ્ઞાનમાં વધારો થવા માટે જુદા જુદા વિષયો પર લખાયેલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ જોઇયે.

૨૭. આગલી હાજરીનો દાખલો મળે અને પછીની હાજરી જોડાય તો પરીક્ષાની મુદતમાં બાધ લેવો ન જોઇયે.

૨૮. કિન્ડરગાર્ટન, ચિત્રવિદ્યા, કથિતપાઠ દરેક મ્હોટી શાળામાં ચાલવાં જોઇયે.

૨૯. નીતિ શિખવવાને આપણે કયો વિષય પકડવો તે નક્કી કરવું.

૩૦. મહેતાજીઓના પ્રોવિડન્ટ ફન્ડ બાબત વિચાર કરવાની જરૂર છે.

૩૧. ધર્મની કેળવણી આપવા બાબત (સામાન્ય) પુસ્તક તૈયાર કરાવવું.

૩૨. હવે પછીને માટે ધોરણોના બન્ધારણમાં મહત્ત્વનો ફેરફાર કરવાનો હોય તો સદરહુ ધોરણની નકલ સારા સારા હેડમાસ્તરો તરફ મોકલવી અને તેમણે સુધારો વધારો કરેલો હોય તે જોવું. પછી પાકાં ધોરણો બાંધવાં.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૩૫ મું. એપ્રિલ ૧૮૯૬. અંક ૪ થો.

માસ.

ગયા અંકમાં ખેડા જિલ્લાની શિક્ષક સમાજનું વૃત્તાન્ત આપતાં હમે જણાવ્યું હતું કે આવતી સાલનું કોન્ફરન્સ નડીઆદ મુકામે મળશે અને તેની વ્યવસ્થા અને ખરચની ગોઠવણ કરવાનું સિહુંજના મહેતાજી મિ. મૂળજીભાઈએ માથે રાખ્યું છે. તે લખાયા પછી હમને ખબર મળી છે કે એ કામમાં મિ. મૂળજીભાઈની સાથે ઉતરસંડાના મહેતાજી મિ. છોટાલાલ હરગોવનદાસ, આણંદના મહેતાજી મિ. વ્રિજવલ્લભદાસ હરજીવનદાસ, અને ચકલાસીના મહેતાજી મિ. ચુનીલાલ મોતીલાલ પણ સામિલ છે. આ બધા મહેતાજીઓનો આ શુભ કામમાં આગ્રહ જોઈ હમને ઘણો આનંદ થાય છે, અને સઘળા શિક્ષકો આવો ઉત્સાહ રાખશે એવી ઉમેદ રાખીએ છીએ.

વડોદરા શિક્ષક સમાજે કરેલા ઠરાવો હમે ગયા માસમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તે પૈકી એક ઠરાવ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. સમાજ ભલામણ કરે છે કે, "હવે પછીને માટે ધોરણોના બન્ધારણમાં ગહત્વનો ફેરફાર કરવાનો હોય તો સદરહુ ધોરણની નકલ સારા સારા હેડ માસ્તરો તરફ મોકલવી, અને તેમણે સુધારો વધારો કરેલો હોય તે જોવું, પછી પાકાં ધોરણો બાંધવાં." આ ભલામણ બહુ અગત્યની છે, અને ઇમેજી તેમ જ વડોદરા રાજ્યના લાગતા વળગતા અધિકારીઓએ ધ્યાનમાં લેવી ઘટે છે. થોડા દિવસ ઉપર મુમ્બઈની યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલરે પોતાના વાર્ષિક સમારમ્ભ (કોન્વોકેશન) ના ભાષણમાં આ યુનિવર્સિટીનો વિલાયતની જૂની યુનિવર્સિટીઓ સાથે મુકાબલો કરતાં આવી જ ભલામણ કરી હતી, અને કહ્યું હતું કે કોલેજોના પ્રોફેસરો હમેશ વિદ્યાર્થીઓના સહવાસમાં રહે છે, તેમની આવડ અને શક્તિથી માહિતગાર હોય છે, માટે અભ્યાસક્રમો ઠરાવવામાં તથા યુનિવર્સિટીના વહિવટ

માટે નિયમો બાંધવામાં પ્રોફેસરોને આગળ પડતો ભાગ આપવો જોઈએ. યુનિવર્સિટીના સમ્બન્ધમાં જે બલામણ વાઇસ ચેન્સેલર સાહેબ કરે છે તે જ ભલામણ વડોદરાના શિક્ષકો પ્રાથમિક શાળાઓના સમ્બન્ધમાં કરે છે. એ વાત ખરી છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીને લીધે કેટલીક વખત પ્રાથમિક શિક્ષકોને માનસશાસ્ત્ર અને કેળવણીનાં ખરાં તત્ત્વોની પૂરી માહિતી હોતી નથી, અને ઇંગ્રેજી ન જાણવાથી અન્ય ભાષાઓમાં લખેલાં પુસ્તકોથી તેઓ એ ખોટ પૂરી કરી શકતા નથી. છતાં તેઓ હમેશ બાળકોના સહવાસમાં રહે છે, અને જોડો ક્યાં ડંખે છે તે તેઓ જેટલે દરજ્જે જાણી શકે તેટલે દરજ્જે ઉપલી હવામાં રહેલા ધોરણ ઘડનાર અધિકારીઓ જાણી શકે નહિ. આ કારણથી પ્રાથમિક ધોરણો બાંધવામાં ઊંચી કેળવણી પામી માનસશાસ્ત્રનાં અને ખરી કેળવણીનાં શાસ્ત્રીય તત્ત્વો જાણનાર વિદ્વાનો અને દર રોજ પ્રાથમિક કેળવણી આપનાર શિક્ષકો એ બન્નેની સહાયની જરૂર છે. આજ સુધી પ્રાથમિક શિક્ષકોને બહુ ગણતરીમાં ગણવામાં આવ્યા નથી, તેથી ઊંચા અધિકારીઓના લક્ષમાં ન આવી શકે તેવી કેટલીક ખામીઓ ધોરણોમાં માલૂમ પડે છે. આખી પ્રજાને કેળવવાનું જોખમ ભરેલું કામ જેમને સોંપવામાં આવ્યું છે તેમને હલકા ગણવા, તેમની કાંઈ વિસાત કે ગુંજાશ નથી એમ માનવું એ વ્યાજબી નથી એટલું જ નહિ પણ હાનિકર્તા છે. જેમને હલકા માનવામાં આવે છે તે કાળે કરી પોતાની જાતને હલકી માનતા થાય છે, અને ઉત્તમ કામ કરવાને નાલાયક બને છે. ઘરસંસારમાં પણ જેને બધા મૂર્ખ કહે છે તે અન્તે મૂર્ખ જ બને છે. માટે શિક્ષકો પાસે ઉત્તમ કામ લેવું હોય તો તેમનામાં કાંઈ છત છે, તેમનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ છે, તેઓ પણ અનુભવ મેળવી તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે, ટૂંકામાં તેઓ માણસ છે—અને તે પણ થોડા વધારે કેળવાયેલા માણસ છે—એમ માનીને તેમની સાથે વર્તવું જોઇયે. તેમ થશે તો જ તેમને પોતાની જાત પર વિશ્વાસ પેદા થશે, તો જ તેઓ વિચાર કરતા થશે, તો જ તેઓ પોતાની જવાબદારી સમજશે, અને ઉત્તમ પ્રકારે કેળવણી આપી પ્રજાને ખરો લાભ કરી શકશે. મિ. સોનેશ્વન ઇગ્લન્ડનાં ધોરણો પર ટીકા કરી તેમની ખામી બતાવતાં ખરું કહે છે કે, " પ્રાથમિક ધોરણો ઘડ-

વા માટે શાસ્ત્રીય માણસો અને અનુભવી શિક્ષકોની કમિટી થવી જોઇયે, કે તેઓ એક તરફથી ખરી કેળવણી માટે જુદા જુદા વિષયોની અગત્ય સમજીને, અને બીજી તરફથી શીખનાર બાળકોની હાજતો અને મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં રાખીને ઘટતો અભ્યાસક્રમ ગોઠવી શકે."

વડોદરા સમાજે આસિસ્ટન્ટોના પગાર વધારવા, કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષણ દાખલ કરવા, પ્રદર્શનના પદાર્થો પૂરા પાડવા, ચિત્રવિદ્યા અને ટચિતપાઠનું શિક્ષણ આપવા, શિક્ષકોના મોભામાં વધારો કરવા, ગાદી છોકરાની સંખ્યા વધારવા, વગેરે કેટલીક બાબતો માટે ઘણી અગત્યની સૂચનાઓ કરી છે. તે સમ્બન્ધી આ પત્રમાં એટલી વાર વિવેચન થયું છે, અને તે એવી સર્વમાન્ય થવા લાગી છે, કે હવે ફરીથી વિવેચન કરવાની અગત્ય રહેતી નથી. એ સઘળી સૂચનાઓ પસન્દ કરવા યોગ્ય છે અને તે પર પૂરતું ધ્યાન અપાશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

વડોદરાના શિક્ષકો "પરીક્ષાનો વહિવટ એક સરખો રાખવા" સૂચવે છે, પરન્તુ નિશાળના દરેક વિદ્યાર્થીની દરેક વિષયમાં વાર્ષિક પરીક્ષા લેવાના વહિવટથી કાંઈ નુકસાન થયું છે કે કેમ તે વિષે તેમણે હવે વિચાર કરવો ઘટે છે. આ વહિવટ ઇંગ્લન્ડ સિવાય બીજા કોઈ દેશે દાખલ કર્યો નથી, અને ઇંગ્લન્ડે પણ તેનો અનુભવ લીધા પછી હવે છોડી દીધો છે. આપણા દેશમાં કેળવણીખાતાની શરૂઆત થઈ તે વખત વર્ગવારી પરીક્ષા લેવાનો વહિવટ હતો, પરન્તુ ઇંગ્લન્ડમાં સને ૧૮૬૧ માં દરેક વિદ્યાર્થીની દરેક વિષયમાં પરીક્ષા લેવાનું ઠર્યા પછી તેની આ દેશમાં નકલ કરવામાં આવી. ઇંગ્લન્ડની સઘળી શાળાઓ ગ્રાન્ટઇનએડ છે, અને વાર્ષિક પરીક્ષાના દરેક વિષયમાં પાસ થનાર વિદ્યાર્થીની સંખ્યા પ્રમાણે લવાજમ આપવાથી શિક્ષકો બરાબર કામ કરશે, એમ ધારી એ વહિવટ મિ. રોબર્ટ લો નામના કેળવણીખાતાના વાઇસ પ્રેસિડન્ટે તે વખત બેઠેલા એક રોયલ કમિશનની ભલામણ ઉપરથી દાખલ કર્યો હતો. તેની નકલ કરતાં આપણે અહિં પણ ગ્રાન્ટઇનએડ નિશાળોને પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે મદદ આપવાનો, અને સરકારી શાળાઓના ટ્રેન્ડ મહેતાજીઓને પ્રોફિસ્યન્સી આલાવન્સ આપવાનો રિવાજ દાખલ કરવામાં આવ્યો, અને હજી તેની હિમાયત કરનારા લોકો આ દેશમાં છે.

પરન્તુ એથી ઇંગ્લન્ડમાં નીચે મુજબ અનિષ્ટ પરિણામો થયેલાં ગણાવવામાં આવે છે. (કેળવણીનો સર્વસંગ્રહ જુઓ):—

"૧. દરેક વિદ્યાર્થીની દરેક વિષયમાં વાર્ષિક પરીક્ષા લેવાથી ગોખણ ઘણું વધ્યું છે, અને શિક્ષણની રીતો તપાસવાના બદલામાં પરીક્ષાના પરિણામને જોઇયે તે કરતાં વધારે વજન આપવામાં આવે છે.

૨. બુદ્ધિમાન અને ઓછી બુદ્ધિના સઘળા વિદ્યાર્થીને સરખી ત્વરાએ ચલાવવામાં આવે છે, એટલે દરેક ધોરણના સઘળા વિષય બધાને એક વરસમાં સાથે પૂરા કરવાના હોય છે.

૩. પરીક્ષામાં સેંકડે કેટલી સંખ્યા પાસ થઈ તે માત્ર જોવામાં આવે છે, પરન્તુ કેળવણીથી બાળક પર શી અસર થઈ, અને મૂળની ગફલત, કમ અક્કલ, ઘરની ખરાબ અસરો એ સઘળાની સામે ટક્કર લેઈ સુધારો કરવામાં શિક્ષક કેટલે દરજ્જે ફતેહ પામ્યો છે તે જોવાતું નથી.

૪. પૈસા પેદા કરવાની લાલચ વારંવાર શિક્ષકની નજર આગળ ખુલ્લી રીતે રાખીને શિક્ષણના ધન્ધાને હલકો બનાવી દેવામાં આવે છે. દર રોજ આવું જોવાથી શિક્ષકના વિચાર હલકા થાય છે, અને જે છોકરા ગ્રાન્ટ અપાવે એવા ન હોય અથવા જ્યારે ગ્રાન્ટ કે પૈસાનો બદલો ન મળવાનો હોય ત્યારે તેમની ઉપેક્ષા કરવાની તેને લાલચ થાય છે.

૫. શિક્ષકને યન્ત્રની માફક પરીક્ષા માટે છોકરા તૈયાર કરવાની જ લાલચ રહે છે; તેમને બુદ્ધિ તથા નીતિની વાસ્તવિક કેળવણી આપવાનું ઉત્તેજન રહેતું નથી.

૬. આ પદ્ધતિએ શીખેલા વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં ઉપર આવવા છતાં *ઘણી વખત ઉપલી નિશાળોમાં ગયેથી અથવા પાછળથી તેવા* ચપળ જણાતા નથી."

આ અને બીજાં પરિણામો જોયા પછી ઇંગ્લન્ડે પોતાનો વહિવટ બદલ્યો છે, અને થોડાં વરસ ઉપર વાનગીની પરીક્ષા દાખલ કર્યાં પછી હાલમાં વાર્ષિક પરીક્ષા સમૂળગી કાઢી નાંખી તેના બદલામાં તપાસણી દાખલ કરી છે. આ દેશને ઇંગ્લન્ડની નકલ કરતાં તેના જેવો અનુભવ થયો છે કે નહિ, અને હાલનો વહિવટ બદલવાની જરૂર છે કે કેમ તે હવે આપણા

શિક્ષકોએ અને કેળવણીના હિતચિન્તકોએ વિચારવાનું છે. હમે આશા રાખીએ છીએ કે હવે પછીની શિક્ષક સમાજોમાં આ બાબતની યોગ્ય ચર્ચા થશે. એટલું તો ખરું છે કે તપાસણીનો જ વહિવટ હોય છે ત્યાં શિક્ષકોને તેમ જ ઇન્સ્પેક્ટરોને હમેશ પોતાની નજર આગળ પોતાની ફરજ અને જવાબદારી સમ્બન્ધી ઘણો ઊંચો વિચાર રાખવો પડે છે.

व्याकरण शिक्षण.

આપણી નિશાળોમાં સાધારણ રીતે વ્યાકરણ સારું શિખવાતું નથી એવી ફર્યાદ હમે ઘણી વખત પરીક્ષકોને મ્હોએથી સાંભળી છે. વિષય અઘરો અને વિચાર શક્તિનો છે, તેથી ન્હાનાં બાળકોની બાબતમાં તેમ બનવા જેવું છે; પરન્તુ સોળ, સત્તર, કે તેથી વધારે વયના વિદ્યાર્થીને સારું જ્ઞાન ન થાય એ ખેદકારક છે. કાંઇક નિશાળો માટે ઠરાવેલા પુસ્તકની ખામીથી, કાંઇક ધોરણોની અસ્પષ્ટતાથી, કાંઇક શિક્ષકોના અજ્ઞાનથી, અને કાંઇક શિક્ષણની હાલ ચાલતી રીતથી આવું પરિણામ આવે છે. અત્રે આ વિષય શિખવવાના ક્રમ અને રીત વિષે લખીશું.

પરભાષા અને સ્વભાષા શીખવાના ક્રમમાં ફેર છે. સ્વભાષાનું વ્યાકરણ શરૂ કરતી વખત બાળકને ભાષાનું કેટલુંક જ્ઞાન થયેલું હોય છે, તે વાક્યો બોલે છે અને સમજે છે, અને વ્યાકરણનો અભ્યાસ વાક્ય પૃથક્કરણથી શરૂ કરવાથી બુદ્ધિ કેળવાવા ઉપરાન્ત તેને રસ પડે છે. પ્રથમ જ બાળકને અક્ષરોના વિભાગો શિખવવા, પછી શબ્દો અને તેમનાં રૂપાખ્યાન ગોખાવવાં, અને પછી વાક્યો પર જવું એ કેવળ નીરસ છે, અને તેથી જોઇએ તેવું પરિણામ આવતું નથી. હાલની આપણી પદ્ધતિ આને મળતી છે. પ્રથમ બધા શબ્દોના વર્ગો ઓળખાવીએ છીએ, પછી રૂપાખ્યાનો ગોખાવીએ છીએ, અને છેવટે છઠ્ઠા ધોરણે પહોંચતાં વાક્ય પૃથક્કરણ કે વાક્ય રચનાનો નહિ જેવો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડી છે એ વાત સઘળા કબુલ કરે છે. ન્હાનાં બાળકો માટે વાક્યો પરથી શબ્દો પર અને તે પરથી અક્ષરો પર જવું, શબ્દોના સંજ્ઞા વર્ગો સામટા શેખાના બદલામાં તે એક પછી એક ખપ પડતો જાય

તેમ લેવા, એ જ સહેલો અને વ્યાજબી રસ્તો છે. ઇતિહાસિક પદ્ધતિ પણ એ જ છે, અને ભાષાના વ્યાકરણની જેમણે પ્રથમ ખોળ કરી હશે તેમણે લગભગ તે જ રસ્તે કરેલી હોવી જોઇયે. વાક્યોથી શરૂ કરવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. વ્યાકરણ એ ભાષાના નિયમોનો સંગ્રહ છે, તે નિયમો વાક્યો તથા તેમને સમ્બન્ધે શબ્દો તપાસવાથી નીકળે છે, બાળકોની બુદ્ધિ ખિલવવાને તે તેમની પાસે જ કઢાવવા જોઇયે, વળી એ નિયમોનો કેવી રીતે ઉપયોગ થાય છે તે તેમણે વાક્ય પૃથક્કરણથી ખોળવું જોઇયે, અને નવાં વાક્યો રચી તેમનો ઉપયોગ કરવાનો મ્હાવરો કરવો જોઇયે. એટલે હાલ જેને આપણે વ્યાકરણ સમજીએ છીએ તે, વાક્ય પૃથક્કરણ, અને વાક્ય રચના સાથે સાથે ચાલવાં જોઇયે. યુરોપની ઘણી સારી નિશાળોમાં આ રીતે ચાલે છે એ હમે પહેલાં કહેલું જ છે.

વળી સંસ્કૃતને મુકાબલે આપણી ભાષામાં હાલની યુરોપી ભાષાઓની પેઠે શબ્દ રૂપાન્તરો ઘટી ગયાં છે. સંસ્કૃતના કાળોને બદલે આપણે કૃદન્તો અને સહાયકારી ક્રિયાપદથી ચલાવીએ છીએ, ઘણાં વિશેષણોને જાતિ વચનના પ્રત્યય લાગતા નથી, વિશેષણોને વિભક્તિના પ્રત્યય તો (વિશેષણનું જ ખરું કામ કરતાં હોય ત્યારે) છે જ નહિ, દ્વિવચનનો તથા અધિકતા અને શ્રેષ્ઠતા દર્શક રૂપોનો લોપ થયો છે, નામની પણ બીજી અને ઘણા દાખલામાં પહેલી વિભક્તિ જતી રહી છે, ચોથી વિભક્તિને બદલે શબ્દયોગીથી કામ લઈએ છીએ, ઘણી વખત તેનું તે જ નામ એક વચન અને બહુ વચન બન્નેમાં વપરાય છે, એકના એક શબ્દનો જુદી જુદી જાતના અવ્યય તરીકે ઉપયોગ થાય છે, અને ઘણી વખત શબ્દોનો ઉપયોગ અને અર્થ વાક્યની રચના કે સમ્બન્ધ ઉપરથી જ નક્કી કરવાની જરૂર પડે છે. "ભેંશ વાઘ મારે છે," અને "વાઘ ભેંશ મારે છે," એમાં મારનાર કોણ અને મારવાનું શું તે સમજવાને વાક્યની રચના તપાસવા સિવાય બીજો રસ્તો નથી. શબ્દનાં રૂપ એ કામમાં મદદ કરતાં નથી "વાઘ આવ્યો." અને "આ જંગલમાં ઘણા વાઘ છે," તેમાં વાઘનું વચન વાક્યની રચના ઉપરથી જ જણાય છે. "હું ઉપર આવ્યો," અને "હું મેડા ઉપર આવ્યો," એમાં "ઉપર"

ક્રિયાવિશેષણ છે કે શબ્દયોગી તે પણ વાક્યની રચનાં ઉપરથી સમજવાનું છે. "હું કામ કરતાં શીખ્યો," અને "તે કામ કરતાં મરી ગયો," એમાં કૃદન્તના જુદા જુદા ઉપયોગ છે. "તમે આજે શું ખાશો ?" અને "તમે શું આવ્યા ?" એમાં "શું" જુદા જુદા વર્ગનો શબ્દ છે. "ને" દર્શક સર્વનામ છે કે પુરુષ સર્વનામ એ સમજવાને પણ વાક્ય તપાસવાની જરૂર પડે છે. આવા ઘણા દાખલા આપી શકાય, પણ લમ્બાણ કરવાની જરૂર નથી. ટૂંકામાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે વાક્યોના સમ્બન્ધ વિના ગુજરાતી વ્યાકરણ શિખવવું ન્યાય પુરઃસર નથી, અને તે કારણથી જ હાલની પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડી છે. હમને લાગે છે કે હાલની યૂરોપી પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણે પણ વાક્ય પૃથક્કરણથી શરૂ કરી વ્યાકરણ અને વાક્ય રચનાને સાથે સાથે લઈશું તો શિક્ષણ વધારે ફળદાયી થશે.

આપણા પાંચમા ધોરણમાં કાગળ અને છઠ્ઠા ધોરણમાં નિબન્ધ શિખવવાનું ઠરાવ્યું છે, પણ ક્રમસર વાક્ય રચના શીખ્યા વિના કાગળ કે નિબન્ધ શિખવવાનો પ્રયત્ન કરવો મિથ્યા છે. વાક્ય શું છે, તેના ભાગ કયા છે, તે કેમ રચાય છે, શાં શાં કારણથી તેની રચનામાં કેવો ફેર થાય છે તે સમજાશે અને વાક્યો બનાવવાનો મ્હાવરો થશે તો વ્યાકરણ અને વાક્ય રચનાના દોષ નિબન્ધમાંથી દૂર થશે. હાલ કેવા નિબન્ધ લખાય છે તે ગયા જાન્યુઆરીના અંકથી જણાયું હશે. વ્યાકરણ અને વાક્ય રચના સાથે શિખવવાં એ જ હાલ થતી ભૂલો દૂર કરવાનો ઉપાય છે. વાક્ય રચતાં આવડ્યાં એટલે નિબન્ધ માટે તેમને વિચારના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવાં, પેરેગ્રાફ પાડવા, એ વગેરે કામ જ બાકી રહેશે.

આ પ્રસંગે કહેવું જોઇયે કે દરેક ડગલે અને દરેક નિયમ માટે નમૂનાનાં યોગ્ય વાક્યો પસન્દ કરી બાળકો આગળ રજુ કરવામાં શિક્ષકની સઘળી ચતુરાઈનો ખપ પડશે. દરેક વખતે જે શીખવ્યું હોય કે શિખવવું હોય તેવાં જ વાક્ય લેવાં, અને બાળકોને સામટી ગૂંચવણમાં નાંખવાં નહિ. પહેલી વારના શિક્ષણ વખત વ્યાકરણની ચોપડીનો ક્રમ રાખવાની જરૂર નથી; તે ક્રમ છેવટે પુનરાવર્તન વખત લેવાથી વધારે લાભ થશે.

હવે શિક્ષણ ક્રમ ઉપર આવીએ. આપણે અહિં ત્રીજા ધોરણમાં વ્યાકરણ શરૂ થાય છે તે વ્યાજબી જ છે. ત્યાં સુધીમાં બાળકો આઠ નવ વરસનાં થયાં હોય છે, ચોથી ચોપડી વાંચતાં હોય છે, અને વગર વ્યાકરણે પણ તેમને ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનો અને શુદ્ધ વાક્યો બોલવા લખવાનો કેટલોક મ્હાવરો થયેલો હોય છે. હવે તેમણે તે મુજબ બોલવા લખવાનાં કારણો ખોળવાં એ કામ બાકી રહે છે. છતાં ઇંગ્લન્ડની પેઠે બાળવર્ગથી માંડીને સઘળા જવાબ ટૂંકાં અને સહેલાં પણ શુદ્ધ વાક્યમાં લેવાનો વહિવટ રાખીશું, અને મ્હોએ તેવાં વાક્યો રચાવીશું તો સરળતા વધશે અને વિશેષ લાભ થશે. ત્યાં વ્યાકરણ અને સ્વભાષાના મથાળા હેઠળ પહેલાં બે ધોરણ માટે નીચે મુજબનો અભ્યાસ ઠરાવ્યો છેઃ—

ધોરણ ૧ લું—મ્હોએ પૂર્ણ વાક્યોમાં પ્રશ્નોના જવાબ દેવા.

ધોરણ ૨ જું—મ્હોતી વાક્ય રચના. જાણીતી વસ્તુઓ અને દેખાવો વિષે પ્રશ્નોના ઉત્તર પૂર્ણ વાક્યોમાં આપવા.

ત્યાં પહેલાં બે ધોરણોમાં ઉપર મુજબ ઠરાવ્યું છે, અને આપણાં ધોરણમાં એ રીતે સ્પષ્ટ ન લખ્યા છતાં તેમ ચલાવવાને હરકત નથી. જે જે વિષયો ચાલે છે તે બધાના જવાબ પૂર્ણ વાક્યોમાં લેવાનો વહિવટ રાખીશું તો તે વિષયો સાથે ભાષા શિક્ષણ પણ ચાલશે, ત્રીજા ધોરણમાં વ્યાકરણ શરૂ કરતી વખત સરળતા વધશે, અને વાક્યો લઈ તે ઉપરથી બાળકો પાસે નિયમો ખોળાવી તેમની બુદ્ધિ કસવાનું વધારે અનુકૂળ પડશે.

ત્રીજું ધોરણ.

ત્રીજા ધોરણમાં વ્યાકરણ શરૂ કરતાં પ્રથમ વાંચન ચોપડીનો એકાદ પાઠ વંચાવવો, અને તેમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે વાક્યો વડે કહ્યું છે, તેમ જ આપણે જે વાત કે વિચાર કરીએ છીએ તે વાક્યોમાં કરીએ છીએ એ તરફ દૃષ્ટાન્તોથી ધ્યાન ખેંચવું. આ રીતે વાક્ય એટલે શું તેનો ખ્યાલ આવે એટલે તે શબ્દોનું બન્યું છે તે સમજાવવું. પછી નીચે મુજબનાં કેટલાંક વાક્ય પાટીઆ પર લખવાંઃ—

છોકરો જાય છે,
બળદ દોડે છે,
ચકલી ઊડી,
ઝાડ પડ્યું, વગેરે.

"છોકરો જાય છે" એ વાક્યમાં આપણે છોકરાની વાત કરીએ છીએ, અને તેને વિષે કહીએ છીએ કે તે જાય છે. એ જ રીતે પ્રશ્નોવડે બીજાં વાક્યોમાંથી કઢાવવું, એટલે સમજાશે કે દરેક વાક્યમાં બે વાનાં હોવાં જોઇયે, (૧) જેની આપણે વાત કરીએ તે, (૨) તેના વિષે જે વાત કરીએ તે વાત. છોકરો જેની આપણે પહેલા વાક્યમાં વાત કરીએ છીએ અને જે જવાનું કામ કરે છે તેને વાક્યનો કર્ત્તા કહે છે, અને "જાય છે" એ શબ્દ કામ—ક્રિયા—સૂચવે છે તેને ક્રિયાપદ કહે છે. એ જ મુજબ બીજાં વાક્યો તપાસાવી કર્ત્તા અને ક્રિયાપદની પાકી સમજ પાડવી. ચોથી ચોપડીમાં અને તે પહેલાં જગતકર્ત્તા વગેરે શબ્દો આવે છે, એટલે કર્ત્તા અને ક્રિયા તથા ક્રિયાપદ શબ્દો સમજવાને અઘરું પડશે નહિ. હાલ ક્રિયાપદની પૂરી વ્યાખ્યા પર જવાની જરૂર નથી, તેમ જ વિધાનપક્ષ શબ્દ દાખલ કરવાની અગત્ય નથી. હાલ તરત વિધાનપક્ષનાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે ક્રિયાપદ જ લેવાનાં છે એટલે ક્રિયાપદ શબ્દથી નભશે, અને આગળ જરૂર પડશે ત્યારે વિધાનપક્ષ શબ્દ દાખલ થશે. શરૂમાં વ્યાખ્યાઓ પણ પૂરેપૂરી ચોક્કસ લેવાની જરૂર નથી, શબ્દોમાં જોઇતી સમજ પડશે એટલે બસ થશે. જેમ અભ્યાસ આગળ વધે અને વધારે સમજ પડતી જાય તેમ વ્યાખ્યાઓ વધારે ચોક્કસ કરાવતા જવું. વ્યાખ્યાઓના સમ્બન્ધમાં એટલું પણ યાદ રાખવું કે કોઈ પણ વાત વ્યાખ્યાથી શરૂ કરવી નહિ. દૃષ્ટાન્તો વગેરેથી પાકી સમજ પડ્યા પછી છેડે વ્યાખ્યા આવવી જોઇયે.

કર્ત્તા અને ક્રિયાપદ શું છે તે સમજાયું એટલે ટૂંકાં ટૂંકાં પુષ્કળ વાક્યો લઈ તેમાંથી તે ખોળી કઢાવવાં, અને ત્યારપછી દેવતા, ઘોડો, પોપટ, બાયડી, સળગે છે, દોડે છે, બોલે છે, ઊંઘે છે, જેવા અનેક શબ્દો પાટીઆ પર લખી તથા તે પૈકી એકને કર્ત્તા અને એકને ક્રિયાપદ તરીકે બેવડાવી વાક્યો રચાવવાં. અત્યાર સુધીનું કામ એક પાઠમાં કે એક

દિવસમાં થશે નહિ. પાકું આવડતા સુધી તે જ પાઠ ચલાવ્યા કરવો, અને પુષ્કળ મનોયત્નો આપી ટૂંકાં વાક્યો રચાવવાં તથા તેમનું પૃથક્કરણ કરાવવું.

ત્યાર પછી પૂરતા દાખલા લઈ નામની સમજ પાડવી, અને પ્રાણી, પદાર્થો, વગેરેનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાન્તોથી નામ એ શું છે તેનો ખ્યાલ આપવો. યાદ રાખવું કે વસ્તુ જાતે અને વસ્તુના નામ તરીકે બોલાતો શબ્દ એ બે કેવળ જુદાં છે. આ ભેદ બાળકોના લક્ષમાં ઉતારવો, અને તેઓ ભૂલ ન કરે તેની સમ્ભાળ રાખવી. નામ સમજાયા પછી જુદાં જુદાં વાક્યોમાંથી તે ખોળી કઢાવવાં, અને પ્રથમ લીધેલાં વાક્યોમાં તથા બીજાં દૃષ્ટાન્તોમાં નામ વાક્યનો કર્તા થાય છે તે તરફ લક્ષ ખેંચવું. પછી થોડાં નામ અને ક્રિયાપદ પાટીઆ પર લખી તથા નામને કર્તા તરીકે લેવરાવી વાક્યો રચાવવાં.

આ રીતે નામ અને ક્રિયાપદનું સાથે ઓળખાણ કરાવાશે, અને તેમનો વાક્યમાં ઉપયોગ પણ શિખવાશે. વાક્યો વિના શબ્દોના વર્ગોથી શરૂ કરી, નામ પછી સર્વનામ, પછી વિશેષણ, પછી ક્રિયાપદ, પછી અવ્યય, એ મુજબ હાલ શિખવાય છે, તેથી બાળકોને છૂટા શબ્દોનું જ્ઞાન કરાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે, તેમના ઉપયોગનું ભાન કરાવી શકાતું નથી, અને ઉપયોગના ભાન વિના પૂરી સમજ પડતી નથી તથા વિષય નીરસ લાગે છે. નામ અને ક્રિયાપદ સાથે લેવાથી આ હરકત દૂર થાય છે, અને વ્યાકરણ, વાક્ય પૃથક્કરણ, અને વાક્ય રચના સાથે સાથે ચાલે છે.

ક્રિયાપદના સકર્મક અને અકર્મક એ પ્રકારમાં હાલ ઉતરવું ઠીક નથી, તેથી હાલ માત્ર અકર્મક ક્રિયાપદનાં દૃષ્ટાન્ત લેવાં. છતાં આટલે આવ્યા પછી સકર્મક ક્રિયાપદ દાખલ કરવાની મરજી થાય, તો કર્મ શી વસ્તુ છે તે તથા નામનો કર્મ તરીકે ઉપયોગ એ સમજાવવી, કર્તા અને કર્મ તરીકે એક એક નામ અને એક એક ક્રિયાપદ લઈ વાક્યો રચાવવાં. આ પ્રસંગે પણ હોય જેને કર્માર્થે પહેલી વિભક્તિ કહે છે એટલે જે પ્રત્યય વિનાનું રૂપ છે તેનો જ ઉપયોગ કરાવવો. "ને" પ્રત્યયવાળા કર્મનો ઉપયોગ હાલ દાખલ કરવો નહિ. પરન્તુ સકર્મક ક્રિયાપદ અને નામનો કર્મ તરીકે ઉપયોગ ચોથા ધોરણ માટે રહેવા દેવાં એ અમને વધારે ઠીક લાગે છે.

નામ અને ક્રિયાપદનું ઉપર મુજબ શિક્ષણ આપ્યા પછી વિશેષણ દાખલ કરવાં. "છોકરો જાય છે" એમાં કયો છોકરો જાય છે, "બળદ દોડે છે" એમાં કેવો બળદ દોડે છે, "રૂપિયા પડ્યા" એમાં કેટલા રૂપિયા પડ્યા, વગેરે પ્રશ્નોવડે નીચે મુજબનાં વાક્યો બનાવરાવવાં:—

ડાહ્યો છોકરો જાય છે,
ધોળો બળદ દોડે છે,
પાંચ રૂપિયા પડ્યા, વગેરે.

પછી ડાહ્યો, ધોળો, પાંચ, વગેરે શબ્દો છોકરો, બળદ, રૂપિયા, વગેરે નામોને ઓળખાવે છે, તેમનામાં શો ગુણ છે તે બતાવે છે, તેમની હદ બાંધે છે, તેમના અર્થમાં વધારો કરે છે, માટે તેમને વિશેષણ કહે છે ને વાત ઉપર છોકરાંને લાવવાં. નામની પેઠે આ પ્રસંગે પણ બાળકોના ધ્યાનમાં ઉતારવું કે ગુણ જાતે અને ગુણને માટે બોલાતો શબ્દ એ જુદાં છે. આપણે જેને વિશેષણ કહીએ છીએ તે જાતે ગુણ નથી પણ તે ગુણને માટે બોલાતો શબ્દ છે. શિક્ષકે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે વિશેષણ જેમ નામના અર્થમાં વધારો કરે છે તેમ તેના વર્ગની હદ બાંધે છે—તેને સંકોચાવે છે. નીચેની આકૃતિમાં

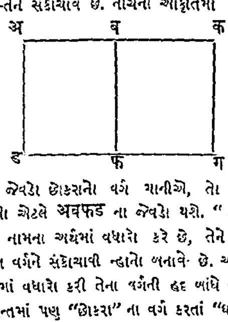

अकगड જેવડો છોકરાનો વર્ગ માનીએ, તો ડાહ્યા છોકરાનો વર્ગ તેથી ન્હાનો એટલે अबफड ના જેવડો થશે. "ડાહ્યો" વિશેષણ "છોકરો" એ નામના અર્થમાં વધારો કરે છે, તેને ઓળખાવે છે, તેની સાથે તેના વર્ગને સંકોચાવી ન્હાનો બનાવે છે. અર્થાત્ વિશેષણ વિશેષ્યના અર્થમાં વધારો કરી તેના વર્ગની હદ બાંધે છે. "ઘણા છોકરા" એ દૃષ્ટાન્તમાં પણ "છોકરા" ના વર્ગ કરતાં "ઘણા છોકરા" નો

વર્ગ ન્હાનો જ થશે. "બધા છોકરા" એવું હશે તો બન્ને સરખા થશે, છતાં છોકરાના વર્ગની હદ તો બધારી જ.

વિશેષણ ઓળખાયાં એટલે વાંચન ચોપડીનાં અને બીજાં વાક્યોમાં વિશેષણ, નામ, અને ક્રિયાપદ ઓળાવવાં, અને તે શું કામ કરે છે તે પૂછવું. પછી પાટીઆ પર કેટલાંક નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાપદ લખી તે પૈકી એક એક લઈ વાક્યો રચવા કહેવું. નામના જે ઉપયોગ ઉપર કહ્યા છે તેટલા જ હાલ લેવા, તેથી આગળ જવું નહિ. એકલા નામ અને વિશેષણથી વાક્ય બનતું નથી, અધૂરું રહે છે, તે તરફ હવે ધ્યાન ખેંચવું, અને બતાવવું કે વિશેષણ હોય કે ન હોય પણ દરેક વાક્યમાં એક કર્ત્તા અને એક ક્રિયાપદ તો હોવાં જ જોઇયે. કર્ત્તા કેટલીક વાર અધ્યાહાર હોય છે તે વાત હાલ લેવી નહિ, અને દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેવાં વાક્યો પણ આપવાં નહિ.

આટલું થયા પછી ડાહ્યો, ગાંડો, રાતો, પીળો, વગેરે ગુણ વિશેષણ છે, અને પાંચ, ૭, સાત, વગેરે સંખ્યા વિશેષણ છે. તે તરફ ધ્યાન ખેંચવા મરજી હશે તો હરકત નથી, પરન્તુ આ વખત આથી વધારે ઊંડા ઉતરવું નહિ. આ વાત ચોથા ધોરણ ઉપર મુલતવી રાખવાને પણ હરકત નથી.

નામનો ગુણ બતાવનાર—તેના અર્થમાં વધારો કરનાર—જેમ વિશેષણ છે, તેમ ક્રિયાનો ગુણ બતાવનાર અને તેના અર્થમાં વધારો કરનાર ક્રિયાવિશેષણ છે, માટે વિશેષણની ઓળખ પૂરી થયા પછી તરત ક્રિયાવિશેષણ લેવાં. "અવ્યય" એ શબ્દ તથા તેની વ્યાખ્યા હાલ દાખલ કરવાં નહિ. "છોકરો ગયો" એમાં તે ક્યાં ગયો, "બળદ દોડ્યો" એમાં તે ક્યારે દોડ્યો, "રૂપિયા પડ્યા" એમાં તે કેવી રીતે પડ્યા, વગેરે પ્રશ્નોથી નીચે મુજબનાં વાક્ય તૈયાર કરાવવાં:—

છોકરો **ઉપર** ગયો,
બળદ **હમણાં** દોડ્યો,
રૂપિયા **હળવે** પડ્યા, વગેરે.

ત્યારપછી એ વાક્યોમાં વિશેષણ ઉમેરાવવાં, જેમકે,

ડાહ્યો છોકરો ઉપર ગયો,
ધોળો બળદ હમણાં દોડ્યો,
પાંચ રૂપિયા હળવે પડ્યા, વગેરે.

પુષ્કળ દૃષ્ટાન્તોથી ક્રિયાવિશેષણની પાકી ઓળખ કરાવવી, ચોપડીમાંનાં તથા બીજાં વાક્યોમાં તે ખોળાવવાં, તેમનો ઉપયોગ કહેવરાવવો, અને પાટીઆ પર કેટલાંક નામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાવિશેષણ લખી તે ઉપરથી વાક્યો રચાવવાં. છોકરા પોતાની મેળે નામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાવિશેષણની યાદીઓ બનાવે અને તે ઉપરથી વાક્યો રચે તેવાં મનોયત્ન પણ કરાવવાં.

આ રીતે નામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાવિશેષણની ઓળખ અને તેમનો વાક્યોમાં ઉપયોગ ત્રીજા ધોરણ માટે બસ થશે. હાલના ત્રીજા ધોરણમાં સર્વનામ અને બાકીના અવ્યયો પણ દાખલ કરેલા છે, પરન્તુ તે ઉપલાં ધોરણમાં લઈ જવાનું હમને વધારે ઠીક લાગે છે. ઉપર બતાવેલું કામ બરાબર કરવું હોય તો તે ત્રીજા ધોરણ માટે ઓછું નથી. છતાં સર્વનામ ત્રીજા ધોરણમાં દાખલ કરવાં જ હોય તો ઉપર કહેલું કામ પૂરું થયા પછી માત્ર પુરુષ સર્વનામનાં ત્રણ મૂળ (પહેલી વિભક્તિ એક વચનવાળાં) રૂપ ઓળખાવવાં; હાલ તેથી વધારે ઊંડા ઉતરવું નહિ. ક્રિયાવિશેષણ સિવાયના અવ્યયો તો ઉપલાં ધોરણમાં જ જવા જોઈયે. સર્વનામના સમ્બન્ધમાં યાદ રાખવું કે તે ઘણા ઉપયોગી છતાં અવશ્યના શબ્દો નથી. કોઈ ભાષા તેમના વિના ચલાવવા માગે તો ચલાવી શકે; નામ અને ઉપર ગણાવેલા બીજા શબ્દો વિના ચલાવવું કઠણ પડે. નામને ઠેકાણે વપરાતા શબ્દને સર્વનામ કહે છે એ વ્યાખ્યા ઉપર જતું છે, અને એ વ્યાખ્યા ખરેખરી માત્ર ત્રીજા પુરુષ સર્વનામને લાગુ પડે છે, માટે ત્રીજા પુરુષ સર્વનામથી શરૂ કરવું વધારે અનુકૂળ પડશે. "છોકરો આવ્યો, છોકરો જાય છે, છોકરો બૂમ પાડે છે," એ રીતે વારંવાર "છોકરો" એ નામ બોલવાના બદલામાં તેને ઠેકાણે "તે" શબ્દ વાપરીએ છીએ તેને ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ કહીએ છીએ. ત્રીજો પુરુષ સમજાયા પછી બતાવવું કે બોલનાર પોતાની જાતને માટે "હું" અને સાંભળનાર માટે "તું" શબ્દ વાપરે છે તેને પહેલો અને બીજો

પુરુષ સર્વનામ કહે છે. આટલી ઓળખ થયા પછી શિખવેલાં સર્વનામ વાક્યોમાં ખોળાવવાં, કયા નામને બદલે એ આવ્યાં છે તે પૂછવું, તે આવે એવાં ટૂંકાં વાક્ય રચાવવાં, અને નામવાળાં વાક્યમાં નામને ઠેકાણે તેમને મૂકવાનાં મનોયત્ન કરાવવાં.

(અધૂરૂં.)

શિક્ષકોની ત્રિમાસિક સ્પર્ધા.

ગયા ત્રિમાસિકની સ્પર્ધાનું પરિણામ નીચે મુજબ છેઃ—

પ્રશ્ન ૧ લો.—આઠ જણના જવાબ આવ્યા હતા તેમાંથી રણછોડ દામોદર શાહ, મહેતાજી મોજે કુરચણ તાલુકે આમોદનાને રૂા. ૨) નું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન ૨ જો.—૨૧ જણના જવાબ આવ્યા હતા તેમાંથી ધનેશ્વર નાનાભાઈ દેસાઈ, મહેતાજી ઉછવ તાલુકે જમ્બુસરનાને રૂા. ૧) નું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન ૩ જો.—૧૨ જણના જવાબ આવ્યા હતા તેમાંથી મૂળશંકર અંમથારામ ભટ્ટ, મહેતાજી કેરવાડા તાલુકે આમોદનાને રૂા. ૨) નું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ ત્રિમાસિકમાં નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખી મોકલવાઃ—

૧. અમુક સ્થળે અમુક ઇન્ચ વરસાદ પડે છે એમ કહેવાનો અર્થ શો છે? હિન્દુસ્તાનનો નકશો દોરી જુદા જુદા પ્રદેશોમાં કેટલો વરસાદ વરસે છે તથા મુખ્યત્વે કરી શો પાક થાય છે તે તેમાં દર્શાવો. જુદા જુદા ભાગોમાં ક્યારે વર્ષાઋતુ શરૂ થાય છે અને ક્યારે પૂરી થાય છે તે પણ તેમાં બતાવો. ઇનામ રૂ ૨).

૨. બાળવર્ગનાં અને પહેલા ધોરણનાં છોકરાંને બોલતાં તથા વાંચતાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરવાનું કેવી રીતે શિખવશો તે લખો. ઇનામ રૂ ૨).

૩. બાળ શિક્ષણમાં કલમ, પથ્થરપેન, અને પેન્સિલનો ઉપયોગ કયા અનુક્રમમાં દાખલ કરશો તે કારણ સાથે લખો. ઇનામ રૂ ૧).

ટીપ.—એપ્રિલ સને ૧૮૯૭ ના શાળાપત્રમાં સ્પર્ધાના નિયમ જોવા. તા. ૨૦ મી મે પછી આવેલા જવાબ લક્ષમાં લેવાશે નહિ.

૪. કેટલાક જણ દરેક પગથીઆને છેડે આધાર બતાવતા નથી. ભૂમિતિમાં કોઈપણ પગલું વગર આધારે ભરવામાં આવતું નથી, માટે દરેક પગલે આધાર બતાવવો જોઇયે.

૫. ભૂમિતિમાં કાર્યકારણનો સમ્બન્ધ જોડાયેલો હોવાથી ઘણા જણ તેના પ્રશ્નોના જવાબ ઇતિહાસ ભૂગોળની માફક ઝડપથી લખી શકતા નથી. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે ઘણા જણ આપેલા વખતમાં આપેલા બધા પ્રશ્નોના જવાબ લખી શકતા નથી. જો દરેક જણ અર્ધો સિદ્ધાન્ત રોજ અથવા ત્રીજે ત્રીજે દહાડે લખવાનો મહાવરો રાખશે તો પરીક્ષા વખત ઘણી ઝડપથી લખી શકશે. આવી જાતનો મહાવરો નહિ રાખવાથી અંગ્રેજી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને પણ પરીક્ષા વખત નુકસાન ખમવું પડે છે.

૬. દરેક વિષયના સવાલના જવાબ લખતાં અક્ષર વંચાય તેવા લખવા અને શબ્દો જુદા પાડવા જોઇયે. આ નિયમનો અનાદર કરવાથી પરીક્ષામાં દોકડા ઓછા મળવાનો સંભવ રહે છે. કેટલાક ધારે છે કે ફક્ત ડિક્ટેશનમાં જ શબ્દ છુટા પાડવાની જરૂર છે, પણ તેવું ધારવું નુકસાનકારી છે.

૭. બનતા લગી દરેક જાતના લખાણમાં દરેક શબ્દની અને તેમાં મુખ્યત્વે કરી પારિભાષિક શબ્દોની જોડણી શુદ્ધ લખવી જોઇયે. કેટલાક જણ "ભૂમિતિ, ત્રિકોણ, સિદ્ધાન્ત, પ્રતિજ્ઞા, બિન્દુ" જેવા પારિભાષિક શબ્દો નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—"ભૂમીતી, ભુમીતી, ત્રીકોણ, સીધાંત, પ્રતીગ્નાં, બીંદુ."

૮. પરીક્ષા શરૂ થતા પહેલાં ઉમેદવારોને અપાતા છાપેલાં સૂચના પત્રો લક્ષપૂર્વક વાંચી જવાની અને જવાબના કાગળો ફરી વાંચી જવાની કેટલી જરૂર છે તે સને ૧૮૯૫ ના ડિસેમ્બરના શાળાપત્રમાં "થર્ડગ્રેડ પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા, ૧૮૯૫, અંકગણિત" એ મથાળા નીચે લખાણથી દર્શાવ્યું છે, માટે અહિં ફરી લખવાની જરૂર નથી. ભૂમિતિના સવાલના જવાબ ફરી નહિ વાંચી જવાથી ઘણી નુકસાનકારી ભૂલો રહી જાય છે, જેવી કે, अ क ब ખૂણાને બદલે अ ब क ખૂણો, अ ट ब

ત્રિકોણને બદલે अकव ત્રિકોણ, अवकड સમાન્તરબાજૂ ચતુષ્કોણને બદલે अवहड् સમાન્તરબાજૂ ચતુષ્કોણ લખે છે.

૯. સિદ્ધાન્ત અથવા અનુમાનમાં બિન્દુ, ખૂણા, અને આકૃતિઓ ઘણું કરીને અંગ્રેજી મૂળાક્ષરથી બતાવવામાં આવે છે. તે અક્ષરો નજરમાં આવે તે પ્રમાણે નહિ પણ સ્વભાવિક ક્રમમાં લેવાય છે. પહેલો અક્ષર (अ) લેવાઈ ચૂકયા પછી બીજો અક્ષર (ब) લેવો, બીજો (ब) લેવાઈ ચૂકયા પછી ત્રીજો (क) લેવો. અંગ્રેજી મૂળાક્ષરને ઠેકાણે ગુજરાતી મૂળાક્ષર વાપરવામાં કાંઈ હરકત જેવું નથી, પણ ક્રમમાં થોડોક ફેરફાર કરવો પડે.

૧૦. લીટી, ખૂણો, અથવા આકૃતિ એક કરતાં વધારે અક્ષરથી બતાવવાની જરૂર પડે છે ત્યારે કેટલાક જણ બબ્બે અક્ષરની વચમાં પૂર્ણ વિરામ જેવું ચિન્હ મૂકે છે; જેમકે, अ. ब. લીટી, अ. ब. ખૂણો, अ. ब. क. ત્રિકોણ; આ રિવાજ સારો નથી. માટે "अव લીટી, अव ખૂણો, अवक ત્રિકોણ" એમ લખવું જોઇયે.

ગુજરાતની પ્રાન્ત ભાષાઓ અને જાતિ ભાષાઓ.

(લખનાર ડૉ. હ. હ. ધ્રુવ.)

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૮૬ થી).

૧. મદરાસ ઇલાકામાં બેલારી તરફના મોઢ બ્રાહ્મણોમાં ચાલતી ગુજરાતીનાં તૂટક વાક્યો.

ગામ મેરીકણે આવી રહ્યા છે.=ગામમાંથી આવી રહ્યા છે.

કેવુણે જિય છે કિફળાવણી.=ક્યારે જાય છે તે હમણા નથી.

આવ રચવેલું કાય અપળાય રયા.=આવે તારે શું લાવી આવ્યા હતા.

ભાત (અન્ન)

જમ્યા (   )

કાય કાય જમ્યા (   )

તુમલાણુપણો (જમરૂક)

કેળાણુપણો (કેળા)

---

૨. ચોધરા લોકોની બોલી.

ત્રીજી ચોપડીનાં પાઠ ૧૪ માનું ભાષાન્તર.

એક વાઘરી હુતો, તો ચોપટાએ કોહામાંથી પોપટાણે બેં બચ્ચે ને ગો. તીયામાણો એક હારા માણુહા હીયે વેચ્યો, ને બીઝ ભૂંડા માણુહાય ઘર વેચ્યો. પલા હારા માણુહાય હીંયે વીઢાડ કાય ની કરતી ને ભૂંડા માણુહાણે હીયે ખૂબ વીઢાવડે. એ ખુજળુની ભૂંડો બોને. એ ખુજણુ આપણે હીયે પાવણો આવે, તીયાંણે આપડે હારો કરીની બોનાવજે, પાણી પાવજે. પલો પોપટ બધ હીખી ગો. તીયે ગામણો એક રાજા તીયે રયન જાતનો. તીયા રાજાણે દેખીને તો પોપટ તીયા રાજાણે ખુબ વીડે. ને તો પોપટ બોન્યો, ઈયાણે મારી નાંખા. ઈ ઉનાઈને રાજાણે માઠો નાગો પણ છીરીઆણુ ની બોન્યો. આગળ જાતાં પલા હારા માણુહાણે ઘર આવો. તીયે રાજાણે દેખીને પલો પોપટ હારો બોન્યો. ઈ ઉનાઈને રાજાણે નવાઈ નાગી, ને વિચાર કરતો કરતો ઘર ગો. પૂઠી તપાહ કરતાં પલા રાજાણે માલમ હુવો, એ બેઉ પોપટ એકુજ આહાય આંચાણે હોઈ. પણ એક નહારી સોબાતમાં રયો તીયાથી નહારો નીકલ્યો, ને બીંઝ હારી સોબાતમાં રહો તીયાથી હારો નીકલ્યો. એ હીખામણ કોઈ દી વીહરાવવી ની. સોબાત તેવી અસર એટલે હારે હુંગડે પેરે તો હારો દેખાય.

નીચેનાં ગીત લગ્ન વખતે ગાય છે.

રામકુંવેણીએ=આમે રામલી ચોધરાણીએ.
પારતાના જજારા=તુમે છૂંદી મારહારા.
તાડીના મ્હારા=તુમે તાણીને હારા.
દારૂના મ્હારા=તુમે દાવો કરહારા.

નાવરા મોરા મોર=કાંહકી દોરો નાવ.
ઓરી ઓરી આવે દુઈ=તુને કાંહકી દોરો આપ.
ધએ ઝાડ આવે દુઈ=તુને કાંહકી દોરો આપ.
આપ એ દુઈ=તુને કાંહકી દોરો આપ.
ધએ ખટ આવે દુઈ=તુને કાંહકી દોરો આપ.

આપ એ ટુઈ=તુને કાંહકી દોરો આપ.
પ્રએ ઓટે આવે=તુને કાંહકી દોરો આપ.
આપ એ ટુઈ=તુને કાંહકી દોરો આપ.
પલે ખૂણે આવે ટુઈ=તુને કાંહકી દોરો આપ.
આપ એ ટુઈ=તુને કાંહકી દોરો આપ.

રાહ બાંધે તે રાહુ તોડરા=મંગા તોરે ખેદની છોડ.
બેડી પેરાવે તે બેડી તોડરા=મંગા તોરે ખેદની છોડ.
દોરી બાંધે તે દોરી તોડરા=મંગા તોરે ખેદની છોડ.
દોડ બાંધે તે દોડ તોડરા=મંગા તોરે ખેદની છોડ.
નાડી બાંધે તે નાડી તોડરા=મંગા તોરે ખેદની છોડ.
નુંગરો બાંધે તે નુંગરો તોડરા=મંગા તોરે ખેદની છોડ.

પોપની પોપનીઈ=કાણુ આવી બેઠો એ પોપની.
ઓ તેતોરે=હુહરો આવી બેઠો.
દાજી દાજી વલતે છાંયે=બેહજારે દાજી.
હાય તે નોયે=રંગાગ ગય.
પોપની પોપનીઈ=કાણુ આવી બેઠો એ પોપની.
એ તોતોરે=હાહુ આવી બેઠી.
આયજી આયજી વલતે છાંયે=બેહજારે આયજી.
હાય તે નોયે=રંગાય ગય.
પોપની પોપનીઈ=કાણુ આવી બેઠો એ પોપની.
ઓ તોતોરે=મામોહ આવી બેઠો.
મામા મામા વલતે છાંયે=બેહજારે મામા.
હાય તે નોયે=રંગાય ગય.
પોપની પોપનીઈ=કાણુ આવી બેઠો એ પોપની.
ઓ તોતોરે=કાખોહ આવી બેઠો.
કાકા કાકા વલતે છાંયે=બેહજારે કાકા.
હાય તે નોય=રંગાય ગય.

કીદોડ ઉઠેહ=રાલાય આહાય.
ઠેચ્ચેવાહે=રાલાય આહાય.
પોંજ્જેવાહે=રાલાય આહાય.
દોલને ઉઠે=રાલાય આહાય.
છડને ઉઠે=રાલાય આહાય.
કીદાડે ઉઠેહ=રાલાય આહાય.
રાલો રડતો વા=એ રાલાય આહાય.

પોપટા પોપટા માને=રીઝ પેરાબ્યરા પોપટા હોવે બાખી.
એક ચેણે હાડી પેરાવીરા=પોપટા હોવે બાખી.
એક ચેણે કાપડે પેરાવીરા=પોપટા હોવે બાખી.
એક ચેણે નુંગડો પેરાવીયરા=પોપટા હોવે બાખી.
તું સાડાપાર બેઠોરા=પોપટા હોવે બાખી.

વાહડે બેહીને વાહતે=નીરા ગુગુગુ.
સરાણે પાણી પીતી=હોની ગુગુગુ.
સડને બેહીને વાહતે=નીરા ગુગુગુ.
માણ્યા કોદરા ખાતી=હોની ગુગુગુ.
કોદરી થોતે નીરા=હોની ગુગુગુ.
ચાળી હાકેઠે=નાવતેરા ગુગુગુ.
ચાલાહોના માળો=બાંધતે ગુગુગુ.

આમારી છોરી તે=કેલીએ જે કૂપલો.
તુમારે છોરો તે=તાડાય જેહે તુળો.
આમારી છોરી તે=ખજૂર કોપરે ખાનારી.
તુમારે છોરો તે=લુખા રોટલા ખાનારો.
આમારી છોરી તે=ફુદ ફુદ ચાને.
તુમારે છોરો તે=ફુદ ફુદ ચાને.

ખુલ્ન ખુલ્ન ખુગરી વોજ=ચમળી નાચે મોર.
મોર પીછ રીતારે રણ્યા=ખેબરી ને ગોચોર.
બાપ બાવડીઓ કાંછેગો=ગારદી પીપલે ખાને ગો.
ખાતા ખાતા પડીમો=નાવે હાલી ચોપડો તેન.
ઓ ગોરા બાજ્ઞા=મોધો તેન.

આ ગીત હોળી ઉપર ગવાય છે.

બોડ હાળોગરા પાદ ચીમડી ઉગી.
તે ચીમડી બા કોદડી=ગાય ખાય તદડી.
તે ગાય બા કદડી=દુધ દેય તદડી.
તે દુધ બા કદડો=દહીં થાય તદડો.
તે દહીં બા કદડો=સાદ હોય તદડો.
તે સાદ બા કદડી=માખણ હોય તદડી.
તે માખણ બા કદડો=ઘી હોય તદડો.
તે ઘી બા કદડો=વાણીઓ લે તદડો.
તે વાણીઓ બા કદડો=પૈશા દેય તદડો.
તે પૈશા બા કદડા=ટટી લેય તદડા.
તે ટટી બા કદડી=પોહે હોય તદડી.
તે પોહે બા કદડે=આબો આપે તદડે.

(અધૂરું).

મોતીભાઈ લાલાજી.
હેડ માસ્તર, મહુવા બોર્ડિંગ

વાળગીત.

સ્વાદ વિષે માનું ગીત બાળકને.

વ્હાલા મ્હોડું ઉઘાડ ત્હારું,
આપું તને કાંઈ સારું સારું;
પોચું પાકું આ બોર વ્હાલા,

ચાખી જો કડકો કોર વ્હાલા;
કેવું લાગે છે? "બહુ રસ આવે,
મીઠું મીઠું મારી જીભને ભાવે".

કાચું બોર આ ચાખ વ્હાલા,
ખાઈ ખુશી મન રાખ વ્હાલા;
મોઢું કટાણું તેં કેમ કીધું,
થૂ થૂ કરી શીદ થૂંકી દીધું?
ખાટું છે કે? "ખાટું ખાટું માડી,
મીઠું મીઠું કાંઈ આપ માડી".

આ કરીઆતું ચાખજે વ્હાલા,
ધીમે ધીમે દાઢે લગાડે વ્હાલા;
કડવું તરત જ લાગે આકરું,
પાછળથી ગુણકારી હું પણ કે;
બહુ ગીજ પહેલે કડવી લાગે,
કાળે જતાં સહુ મીઠી થાશે.
કાચું કાચી ચીજો જે ખાશો,
મોજ માણી પછી દુઃખી થાશો;
પાક્યા વિના કાંઈ ખાશો ન વ્હાલા,
ખાશો તો પસ્તાશો વ્હાલા;
જે કાંઈ પાક્યું ન હોય વ્હાલા,
તે કાંઈ ત્યારે ન લેવાય વ્હાલા.

ટીપ.—સ્વાદ વિષેના કથિતપાઠને અન્તે પણ આ ગીત ગવરાવી શકાશે.

રંગ વિષે પાઠ.

(ગ. ગો. બંધ).

(જુઓ પૃષ્ઠ ૪૨ મી).

આનન્દસાગર—સાહેબ, પ્રકાશનાં કિરણો ટોપી ઉપર, આપની પાઘડી ઉપર તેમ જ બીજી સઘળે દેખાતા લાલ રંગના પદાર્થો પર પડીને

તેમાંથી લાલ રંગનાં કિરણો જ માત્ર પરાવર્તન પામ્યાં અને બાકીનાં કિરણો સોસાઈ ગયાં; તેથી ટોપી, પાઘડી, લાલ કાગળ, લાલ શાહી વગેરે પદાર્થો લાલ રંગના દેખાય છે.

મહેતાજી—શાબાશ, આનન્દસાગર. તું હવે સમજ્યો ખરો. જેવી રીતે આ લાલ રંગના પદાર્થો દેખાય છે તેવી જ રીતે જુદા જુદા રંગવાળા પદાર્થો દેખાય છે. ઝાડનાં પાન લીલાં દેખાય છે તેનું કારણ એ છે કે તે ઉપર પ્રકાશનાં કિરણો પડી માત્ર લીલા રંગના પ્રકાશનાં કિરણો પરાવર્તન પામી આપણી આંખમાં આવ્યાં અને બાકી રહેલાં કિરણોને શોષી લીધાં. તેથી વનસ્પતિનાં પાનાં લીલા રંગનાં દેખાય છે.

એ ઉપરથી જાણશો કે લાલ, લીલા, ધોળા, વગેરે રંગના પદાર્થો જોવામાં આવે છે તે રંગો તે તે પદાર્થના પોતાના હોતા નથી પણ પૃથગ્ભૂત કિરણો પૈકી જે રંગના પ્રકાશનું પરાવર્તન પદાર્થના પૃષ્ઠભાગથી થાય છે તે રંગના પદાર્થો જોવામાં આવે છે. મતલબ કે પદાર્થ ઉપર જે રંગના પ્રકાશનું પરાવર્તન થાય તે રંગના પદાર્થ દેખાય. વારુ, ઉલ્લાસરામ, ત્હારી ટોપી તથા મ્હારા હાથમાં સાતમી ચોપડી છે ત્હેનું પૂંઠું એ બે પદાર્થો કાળા રંગના કેમ દેખાય છે ?

ઉલ્લાસરામ—સાહેબ, આપે પૂછેલો પ્રશ્ન ઘણો કઠણ છે માટે જરા વિચાર કરીને કહું છું. (જરા વિચારમાં પડે છે.) સાહેબ, આપે કહ્યું હતું કે પદાર્થને અંગે બે ગુણો હોય છે. તે એ કે, રંગવાળાં કિરણો શોષણ કરવાનો અને પરાવર્તન પમાડવાનો. ત્યારે મ્હને તો એમ લાગે છે કે કિરણો પદાર્થ ઉપર પડી સોસાઈ જાય અને એકે કિરણ પરાવર્તન પામે નહિ ત્યારે પદાર્થો કાળા દેખાય, તેવી જ રીતે મ્હારી ટોપી અને આ પૂંઠું કાળું દેખાતું હશે.

મહેતાજી—ખરું છે ઉલ્લાસરામ. જો કે તારું કહેવું તને જરા સંશય ભરેલું લાગતું હશે પણ ત્હેં આપેલો જવાબ અક્ષરે અક્ષર ખરો છે. સાતે રંગ, ધોળો, કાળો વગેરે જુદા જુદા પદાર્થોના શાથી દેખાય છે તે તો સારી રીતે સમજ્યા. હવે તમને એક સવાલ પૂછું છું. કેટલાક પ-

ર્થોમાં જે અનેક રંગની છાયા દેખાય છે તેનું કારણ શું હશે? હર- ર્ન, તું જ કહે.

હરકિષન—તેનું કારણ એ છે કે, તેવા પદાર્થોને અંગે જુદા જુદા ાણમાં જુદાં જુદાં કિરણો પરાવર્તન પમાડવાની શક્તિ હોય છે તેથી નેક રંગની છાયાવાળા પદાર્થો દેખાય છે. જો બધા કિરણોનું એકદમ ાવર્તન થાય તો તે કિરણો મિશ્ર થઈને પદાર્થ જુદા જ રંગનો દેખાય.

મહેતાજી—હરકિષન, ત્હારું કહેવું વ્યાજબી છે. તમારી પાસે પહેલ ાલા રંગો મંગાવ્યા અને તેમાં જે કપડાંના કકડાઓ પલાળી રંગ્યા શું કહેવાય?

હરકિષન—ઉપરની બધી રંગ વિષેની શાસ્ત્રીય કલ્પના કરી તે રથી "પ્રકાશ ઉપર જે દ્રવ્યનું કાર્ય લુગડાં (પદાર્થો) ના સ્વાભાવિક ભાગથી છેક જુદા જ પ્રકારનું થાય, એવાં દ્રવ્યો તે ઉપર સ્નેહાકર્ષણવડે કાં બેસારવાં તેનું નામ રંગ આપવું અગર ચઢાવવું." પહેલી વાટકીમાં લ રંગ પલાળ્યો અને અન્દર કપડું બોળ્યું ત્યારે તે લાલ રંગનું થયું. ર્થાત્ તે ઉપર આપણે લાલ રંગ ચઢાવ્યો. કપડાંનો પહેલાંનો સ્વાભાવિ- ક પૃષ્ઠભાગ ધોળો હતો પણ બોળવાથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું એટલે લ રંગનું થયું. વાટકીમાંનું પલાળેલું દ્રવ્ય સ્નેહાકર્ષણથી કપડાને ચોંટી ઈ પ્રકાશ ઉપર કાર્ય થયું તેથી કપડું પણ લાલ રંગનું દેખાવા લાગ્યું. ઉપરથી સમજાશે કે તમે લાલ, પીળો, લીલો, આસમાની વગેરે રંગ વેલા તે પોતે રંગ નથી પણ પ્રકાશ ઉપર કાર્ય કરનારાં (પોતે જે તનાં હોય તે જાતનાં રંગિત કિરણો, બીજા પદાર્થ ઉપર પડી પરાવ- ન પમાડે તેવાં) દ્રવ્યો છે. તમે હમેશાં જે લાલ શાહી બનાવવા માટે ની ભૂકી બજારમાંથી લાવો છો તે ભૂકી પોતે રંગવાળી નથી પણ લાલ રંગનાં જ કિરણો પરાવર્તન કરે એવી એક વસ્તુ છે. તે વસ્તુ કોઈ પદાર્થમાં ભળે એટલે તે પદાર્થ ઉપરથી પણ લાલ રંગનાં જ કિ- ણો પરાવર્તન પામે. એવી જ રીતે જુદા જુદા રંગોનું સમજવું.

(અપૂર્ણ).

पत्र व्यवहार.

?રમાં સ્ત્રી કેળવણી સમ્બન્ધે થયેલો સ્ત્રી સમાજ.

?કવાડી રાજ્યમાં દિન પ્રતિદિન કેળવણીના કામમાં ઘણો સુધારો તો જાય છે. તે જ પ્રમાણે જો કન્યાશાળાના ઇનામના મેળાવડા જ રૂપે જ થાય તો સ્ત્રી કેળવણી વધારે રહેલાઈથી ફેલાય.

ચાલુ સાલની કન્યાશાળાનાં ઇનામો સ્ત્રી સમાજ મેળવી ?ર્યું છે; તેથી સ. ગુ. કન્યાશાળાની વાર્ષિક પરીક્ષા મે. રા. સા. વિભાગ ડે. એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે લીધેલી તેનો ઇનામ તા. ૭-૧૨-૯૫ એ ઘણા ઠાઠમાઠથી થયો હતો. સભાજ સ્થળ ઊનનાં ભરત કામ, ઝીક, કસબનાં ભરત કામ, કિન્ડરગાર્ટનની કન્યાશાળાઓનાં ડ્રોઇંગ કામ વગેરેથી સુશોભિત થયું હતું. મધ્યસ્થળમાં જુદા જુદા પણ મળતા આવતા રંગથી વર્તુ-?ર્ક આકૃતિ કહાડી અન્દર નીતિ વચનો, મહારાજા સાહેબને ?નો, વગેરે રંગેળી તથા કસુંકાથી લખી સમાજ સ્થળની સારો વધારો કર્યો હતો.

?ાર્થી બાળાઓ વાજતે ગાજતે મધુર રાગની ગરબીઓ ગાતી વાગે સમાજસ્થાને આવી પહોંચ્યાબાદ શહેરની સ્ત્રીઓનાં પછી એક આવવા લાગ્યાં હતાં; અને ચાર વાગ્યા સુધીમાં ?-૫૦૦ સ્ત્રીઓનો જમાવ થયો હતો.

?ુખસ્થાન વિરમગામ કન્યાશાળાનાં હેડમિસ્ટ્રેસ સૌ. ઇચ્છાબહેનને ?દ' અન્ય પુરુષ વર્ગને ત્યાં રહેવાની છૂટ ન હોવાથી કન્યાશાળાના તરફથી શાળાનો વાર્ષિક હેવાલ વંચાઈ, શ્રીમન્ત મહારાજા સા-ઉદારવૃત્તિથી સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન આપે છે તેમનું રાજ્ય ?હેવા સમ્બન્ધી ગરબી બાળાઓએ મધુર રાગથી ગાઈ હતી. ત ?. ઇચ્છાબહેને સ્ત્રીઓને કેળવણીની જરૂર, સ્ત્રી કેળવણીની પ્રા-?ા અર્વાચીન સ્થિતિ, બાલ, યુવા અને વૃદ્ધા અવસ્થાની સ્ત્રીઓનાં ?મ્બનાં માણુસો સાથે રાખવાનું સદ્વર્તન, વગેરે સમ્બન્ધી અસરકારક.

ડિરેક્ટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનની યાદી નં. ૭૪૯૯ તા. ૨૯ મી, માર્ચ ૧૮૯૫ ની.—

સક્કરની એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલના હેડમાસ્તર મિ. વસનમલ જેરામદાસને સક્કર મ્યુનિસિપાલિટીના ધારાનું સિન્ધી ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યા બદલ રૂ. ૨૫૦)નું મહેનતાણું આપવાની સિવિલ સર્વિસ રેગ્યુલેશન્સની કલમ ૯૧ ની રૂલ એ મુજબ મંજૂરી મળવા માટે સિન્ધના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના શિરનામાની સક્કર મ્યુનિસિપલ સેક્રિટરી તરફથી નં. ૧૮૮૭ તા. ૧૩ મી માર્ચ ૧૮૯૫ ની આવેલી અરજી મંજૂર થવા રવાને કરતાં લખે છે કે સ્કૂલબોર્ડની મંજૂરી લેઈ ભાષાન્તર કરવાનું કામ તેણે માથે લીધું હતું તથા હેડમાસ્તરના સરકારી કામને અને નિશાળના વખતને હરકત ન આવે એવી રીતે પૂરું કર્યું હતું.

સિન્ધના કમિશનરની યાદી નં. ૧૮૯૭ તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટ ૧૮૯૫ ની.—

ઉપલું લખાણ રવાને કરતાં અરજીના સમ્બન્ધમાં મરજી અનુસાર સરકારનો હુકમ થવા અરજ કરે છે. વળી લખે છે કે તે બાબત શિકારપુરના કલેક્ટર તરફથી આવેલા જુદા લખાણના સમ્બન્ધમાં ચાલેલા તુમારથી જણાય છે કે પોતાના ખાતાના ઉપરીને જણાવ્યા વગર અને (સિવિલ સર્વિસ) રેગ્યુલેશન્સમાં ફરમાવ્યા મુજબ પ્રથમથી મંજૂરી મેળવ્યા વગર મિ. વસનમલે મહેનતાણું લીધું છે, એવું કારણ જણાવીને કે પ્રથમથી મંજૂરી મેળવવી જોઇયે એવી ખબર નહોતી. (૪ થા પેરેગ્રાફમાં) લખે છે કે પરહકુમતની નોકરી માટે ધીરેલા કેળવણી ખાતાના નોકરોએ સમજવું જોઇયે કે તેઓ સરકારના બન્દોબસ્તના નિયમોના બન્ધનથી મુક્ત નથી તેમ જ પ્રથમથી મંજૂરી મેળવ્યા વગર પોતાના નજીકના ઉપરી પાસેથી તેમણે ઇનામ લેવાં ન જોઇયે એ વાત ઘણી અગત્યની છે; અને દેશી રાજ્યને ધીરેલા કામદારોના સમ્બન્ધમાં પોલિટિકલ ખાતામાં સરકારે આ બાબતને ઘણી અગત્યની ગણેલી હોવાથી લોકલબોર્ડને ધીરેલા કામદારોના સમ્બન્ધમાં એ બાબત પર એટલું જ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. કેટલું મહેનતાણું મં-

તે સમ્બન્ધમાં લખે છે કે રૂ. ૧૦૦) નું મહેનતાણું બાકીની રકમ પાછી ભરી દેવા મિ. વસનમલને ફરમાવ-વશે તો તેને ઓછું આપ્યું નહિ ગણાય એવું તેઉ સાહેબને ધી હકીકત જોતાં લાગે છે.

ાઉન્ટન્ટ જનરલનો રિપોર્ટ નં. એલ. એફ. ૧૮૭૪૪ મી ઓક્ટોબર ૧૮૯૫ નો.—

સલામ સાથે રિપોર્ટ જે મિ. વસનમલ પહેલા પ્રકારની પર નોકરીના કામદાર ગણાય નહિ અને તેથી સિવિલ સર્વિસ ઝની કલમ ૮૦૯ ની શરતો તેને લાગુ પડે નહિ (કેળવણી સરકારના ઠરાવ નં. ૨૫૮૪ તા. ૬ ઠ્ઠી ડિસેમ્બર ૧૮૯૪ ની ગાં દાખલ કરેલો આ ઑફિસનો નં. એ. સી.—૮૨૮૩ તા. જાુન ૧૮૯૪ નો જુઓ).

સને ૧૮૭૩ ના મ્યુનિસિપલ આકટની સુધારેલી ૨૪ મી અનુસરીને સરકારે ઘડેલા અને છેલ્લા પેરેગ્રાફમાં દર્શાવેલા સર-કારીવથી મંજૂર કરેલા નિયમો મુજબ મ્યુનિસિપલ શાળાઓના । આપવાના પગારના દર અને બીજી બાબતો નક્કી કરવામાં । (જુઓ નિયમ ૨ જો), અને મિ. વસનમલની કેળવણી ાંથી બદલી કરવામાં આવી છે તેથી ૭ મો તેમ જ ૨ જો નિયમ ગુ પડે છે. સિવિલ સર્વિસ રેગ્યુલેશન્ઝ, ભાગ ૨ જો, પ્રકરણ મુજબ મહેનતાણાં પગારના વધારા તરીકે ગણાય છે અને સર-જ નોકરી કરનાર કામદારોને જે બન્ધનો લાગુ પડે છે તે જ ઉપર દર્શાવેલા ૨ જા તથા ૭ મા નિયમ મુજબ મિ. વસનમ-લગુ પડે છે તેથી સિવિલ સર્વિસ રેગ્યુલેશન્ઝની કલમ ૯૧ મીની અ તેને લાગુ પડતી જણાય છે.

ઠ. મ્યુનિસિપાલિટીને ધીરેલા કામદારના સમ્બન્ધમાં સિવિલ સ-રેગ્યુલેશન્ઝની કલમ ૯૧ માટે **ખાતાનો ઉપરી** કોને ગણવો બતના સવાલના સમ્બન્ધમાં એકાઉન્ટન્ટ જનરલનો એવો અભિ-છે કે સિવિલ સર્વિસ રેગ્યુલેશન્ઝની કલમ ૯૧ સારૂ મ્યુનિસિ-ટીને **ખાતાની ઉપરી** ગણવી અથવા **ખાતાના ઉપરીની**

સત્તા ડિરેક્ટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શને પોતાના હાથમાં રાખવી તે બાબતનો નિર્ણય કરવાની સત્તા ૨ જા નિયમ મુજબ ડિરેક્ટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને છે, પરન્તુ તેવા ઠરાવ ઉપર સરકારમાં અપીલ કરી શકાય છે.

ડિરેક્ટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનનો રિપોર્ટ નં. ૫૨૫૮ તા. ૧૯ મી નોવેમ્બર ૧૮૯૫ નો.—

આ ખાતાની યાદી નં. ૨૧૭૭ તા. ૭ મી નોવેમ્બર ૧૮૯૫ ના સમ્બન્ધમાં લખે છે કે કમિશનરની યાદીના ૪ થા પેરેગ્રાફની સાથે તે મળતા આવે છે અને મ્યુનિસિપાલિટીને ધીરેલા સરકારી મહેતાજીઓના સમ્બન્ધમાં પોતે **ખાતાના ઉપરી** તરીકે ગણાતા બન્ધ થયા છે એવો કોઈ પણ હુકમ તેમના જાણવામાં નથી. વળી લખે છે કે મહેનતાણું કેટલું આપવું તે બાબતનો નિર્ણય કમિશનર સાહેબ સારી રીતે કરી શકે છે.

ઠરાવ.—જનરલ ખાતાના ઠરાવ નં. ૨૦૭૮ તા. ૩૧ મી મે ૧૮૮૯ ના કાયમ હુકમમાં લખેલું છે કે દેશી રાજ્યો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, અને રેલ્વે અથવા બીજી કમ્પનીઓને ધીરેલા સરકારી કામદારો જ્યાં સુધી પર હકુમતની નોકરીમાં રહેશે ત્યાં સુધી જે સામાન્ય તથા બન્દોબસ્તના નિયમો સરકારની જ નોકરી કરનાર કામદારોને લાગુ પડે છે તે જ નિયમો તેમને પણ લાગુ પડશે. તેથી મિ. વસનમલે યોગ્ય અધિકારીની મંજૂરી મેળવ્યા વગર પોતાના મ્યુનિસિપલ ઉપરી પાસેથી રૂા. ૨૫૦) નું મહેનતાણું લેવામાં ભૂલ કરી છે. કામની બધી હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં રૂા. ૧૦૦) નું મહેનતાણું પુષ્કળ છે એવું જે કમિશનર સાહેબ ધારે છે તેને નેક નામદાર ગવર્નર ઇન્ કાઉન્સિલ મળતા આવી ફરમાવે છે કે મિ. વસનમલે બાકીના રૂા. ૧૫૦) મ્યુનિસિપાલિટીને પાછા ભરી દેવા.

૨. ઉપર દર્શાવેલા સરકારના ઠરાવ નં. ૨૦૭૮ તા. ૩૧ મી મે ૧૮૮૯ નો હુકમ ફરી છપાવી તેની નકલો બધા કલેક્ટરો તરફ એવી સૂચના સાથે મોકલવી કે તેમના તાબાની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલબોર્ડને ધીરેલા કેળવણી ખાતાના અને બીજા કામદારોને તે હુકમથી વાકેફ કરે.

(સહી) J. D C. Atkins.
સેક્રિટરી નિસ્બત સરકાર.

તા. ૧૫ જાન્યુઆરી ૧૮૯૬ ના ઠરાવ નં. ૮૦ ની સાથે સામિલ રાખેલા ઠરાવ.

સરકારી નોકરોની વર્તણૂક સમ્બન્ધી નિયમો.

નં. ૨૦૫૪. જનરલ ખાતું.

કિલ્લે મુમ્બાઈ, તા. ૩૧ મી મે ૧૮૮૯.

હોમ ખાતાની ઇન્ડિયા સરકાર તરફથી આવેલી યાદી, પબ્લિક નં. ૧૧-૮૩૧ તા. ૬ ઠ્ઠી મે ૧૮૮૯ ની—નં. ૧૬, વસુલાત, તા. ૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૯ નો મહારાણી સાહેબના સેક્રેટરી આવ્ સ્ટેટ તરફથી આવેલા નીચેના લખોટાની નકલ જાણ તથા અમલ થવા રવાને કરે છેઃ—

૧. * * * * એ હૈદ્રાબાદ માઇનિંગ કમ્પનીના શેર લીધા તે બાબતમાં ગયા ડિસેમ્બરની તા. ૧૪ મી ના માર્કિવસ આવ્ ડફરિનના પત્ર નં. ૧૨ (વસુલાત) ની સાથે આવેલા કાગળો મ્હેં વાંચી જોયા છે. જે હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો છે તે હું બહાલ રાખું છું અને મ્હને ખાતરી છે કે યોગ્ય વખતમાં તે હુકમ અમલમાં લવરાવવાને જોઇતા ઇલાજ લેવામાં આવશે.

૨. તુમાર ઉપરથી જણાય છે કે * * * * ની નોકરી કમ્પનીને ધીરવામાં આવી તે વખતે તેના સમજવામાં એમ હતું કે તેની નજરમાં આવે તેટલો પગાર તે લેઈ શકે છે, અને સરકારી કામદારો જે જિલ્લાઓમાં નોકરી કરતા હોય તે જિલ્લાઓમાં તેમણે વેપારમાં નાણાં રોકવાં કે સટ્ટો કરવો નહિ * * * * એવા નિયમોથી પોતે એવી પર હકુમતની નોકરી કરે ત્યાં સુધી મુક્ત છે. આવી રીતની હકીકત છે તેથી મ્હને ઇષ્ટ લાગે છે કે દેશી રાજ્યો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, અને રેલ્વે અથવા બીજી કમ્પનીઓને સરકારી નોકરો ધીરવા સમ્બન્ધીના નિયમો એવી રીતે ફેરવવા કે નીચેની બાબત સ્પષ્ટ થાયઃ—

૧. ધીરેલા નોકરોને તેમને માટે ઇન્ડિયા સરકારે મંજૂર કરેલો અથવા કબૂલ રાખેલો પગાર મળશે. * * * *

૨. સરકારની જ નોકરી કરનાર કામદારોને જે સામાન્ય અને બન્દોબસ્તના નિયમો લાગુ પડે છે તે જ નિયમો ધીરેલા નોકરો જ્યાં સુધી પર હકુમતની નોકરીમાં રહેશે ત્યાં સુધી તેમને લાગુ પડશે.

ઠરાવ.—સેક્રિટરી આવ્ સ્ટેટ ફૉર ઇન્ડિયાના લખોટાની નકલ સેક્રિટરીઆટનાં બધાં ખાતાં અને તે ખાતાંના તાબાની ઑફિસોના બધા ઉપરીઓ તરફ જાણ તથા અમલ થવા રવાના કરવી.

(સહી) J. De C. Atkins.
આક્ટિંગ મદદનિસ સેક્રિટરી નિરખત સરકાર.

ગુજરાત ટ્રેનિંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનો મેળાવડો.

જાહેર ખબર.

ગુજરાત ટ્રેનિંગ કૉલેજની વરસગાંઠ તા. ૨૪ મી જુલાઈને રોજ હોવાથી કૉલેજમાં હર વરસ તે દિવસ તહેવાર તરીકે પાળવામાં આવે છે. હાલના વિદ્યાર્થીઓ જોડે કૉલેજના જૂના વિદ્યાર્થીઓ તથા મહેતાજીઓ એ સમારમ્ભમાં ભાગ લે, અને બધા એકઠા મળી ગુરસપરસ ઓળખ કરે તથા સ્નેહ વધારે એ ઇચ્છવા સરખું છે.

ઇંગ્લન્ડ વગેરે દેશોની ઘણી મ્હોટી નિશાળોના જૂના તથા નવા વિદ્યાર્થીઓ હર વરસ એક વખત ભેગા થઈ પોતાની નિશાળ તથા નિશાળ બન્ધુઓ પ્રત્યે પોતાનો સ્નેહ પ્રદર્શિત કરે છે, અને એવો રિવાજ અત્રે દાખલ થાય એ લાભકારક છે.

આ કામ માટે અમદાવાદ શહેરના શિક્ષક સમાજની એક કમિટી નીમાઈ છે. તેમના તરફથી નોટિસ આપવામાં આવે છે કે આવતી તા. ૨૪ મી જુલાઈના સમારમ્ભમાં સદરહુ કૉલેજના જૂના વિદ્યાર્થીઓ તથા મહેતાજીઓ પૈકી જેમની ભાગ લેવાની મરજી હોય, તેમણે નીચે સહી કરનારને તા. ૧ લી જુલાઈ પહેલાં જણાવવા તસ્દી લેવી. આવેલા શિક્ષકોને ઉતારવા વગેરેની સોઈ કમિટી તરફથી કરવામાં આવશે. સમારમ્ભનો પ્રોગ્રામ હવે પછી ઠરાવવામાં આવશે. તા. ૧૮ મી માર્ચ ૧૮૯૫.

ભગવાનલાલ હરિભાઈ.
અમદાવાદ નમ્બર ૧ લા ની નિશાળના મહેતાજી,
શિક્ષક સમાજની કમિટીના સેક્રિટરી.

૨૨૩.૨૨ ૧૫-૧૦-૩૧

गुजरात शाळापत्र.

પુસ્તક ૩૫ મું. મે. ૧૮૯૬. અંક ૫ મો.

માસ.

ગયા અંકમાં હમે કહ્યું હતું કે ઇગ્લન્ડમાં હવે નિશાળોની વાર્ષિક પરીક્ષા લેવાનું બન્ધ થયું છે.તે વિષે ત્યાંનો એક ઇન્સ્પેક્ટર લખે છે કે, "પાછલાં વરસોમાં પરીક્ષા લેવાની હોવાથી જે મન્દ છોકરાં એક વરસમાં ધોરણ પૂરું કરવાના બદલામાં સોળ મહિને કે દોઢ વર્ષે પૂરું કરી શકતાં હતાં તેમને આખાં બે વરસ તેમાં રાખવાં પડતાં હતાં. નવા કોડ પ્રમાણે તેમને ગમે ત્યારે ઉપરના વર્ગમાં ચઢાવી શકાશે, અને દરેક બાળક પોતાના વર્ગનું કામ પૂરું કરે એટલે તેને ઉપર ચઢાવવું જ જોઇયે. પરન્તુ કેટલાક મહેતાજી પૂછે છે કે, 'તેવા બાળકની પરીક્ષા કેમ થશે? તે નીચેના વર્ગમાં ટોચ પર હતું અને ઉપરના વર્ગમાં પરાણે બાપડીઆં મારતું માલૂમ પડશે.' મ્હારી સલાહ એ છે કે શિક્ષકોએ ઇન્સ્પેક્ટરનો વિચાર જ મનમાંથી કાઢી નાંખવો. **નિશાળો ઇન્સ્પેક્ટર માટે નથી, બાળકો માટે છે;** અને નવા કોડ મુજબ ઇન્સ્પેક્ટરની એટલું જ જોવાની ફરજ છે કે નિશાળ સારી રીતે શિખવાય છે કે કેમ, તેની વ્યવસ્થા કેવી છે, અને મકાન અને સાહિત્યો જોઇયે તેવાં છે કે નહિ. શિક્ષણ સારું હશે તો નિશાળ સારી માલૂમ પડશે, અને દરેક બાળકને પોતાની શક્તિ મુજબ સારી કેળવણી મળશે. હવે ઇન્સ્પેક્ટરોને શિક્ષણનાં દરેક વિષયનું માપ કાઢી તેની કિમ્મત આંકવાનું નથી. કહેવાતા પરિણામોના માપવડે પ્રજાની કેળવણીની ઉત્તમ પદ્ધતિ સ્થાપવાનું બની શક્યું નથી. હવે બીજો પ્રયોગ અજમાવીએ છીએ, અને શિક્ષણની રીતો તથા સ્થિતિ ઉપર વધારે ધ્યાન આપીને તેવી પદ્ધતિ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. હવે ઇન્સ્પેક્ટરો સારી કે ખોટી રીતો કઈ છે તે બતાવશે, જુદી જુદી જાતના સુધારા સૂચવશે, ઉત્તમ રીતે નિશાળ ચલાવવાના રસ્તા દર્શાવશે, અને એ પ્રમાણે કેટલેક દરજ્જે પો-

તે જ નિશાળના વ્યવસ્થાપક બનશે. આવું હોવાથી હવે શિક્ષકોએ આખું વરસ સખત મહેનત કર્યાં છતાં વરસ આખરના પરિણામ માટે મુંજતા રહેવાની જરૂર નથી; તેમને ઇન્સ્પેક્ટરની પરીક્ષાનાં સ્વપ્નાં આવવાની અગત્ય નથી; અને માંદગી કે બીજા કારણથી સારાં છોકરાં પરીક્ષા વખત ગેરહાજર રહી અથવા બીજા અકસ્માત બની પરિણામ નબળું આવશે એવી ફિકર રાખવાની પણ જરૂર નથી. હવે તેમણે માત્ર બાળકોના હિત તરફ નજર રાખી ખન્તથી કામ કર્યાં કરવું. પરીક્ષા અને ઇન્સ્પેક્ટરોને ભૂલી જવાં."

એ જ બાબત સ્કૂલમિસ્ટ્રેસ પત્ર લખે છે કે, "પહેલાંથી ખબર આપ્યા વિના ઇન્સ્પેક્ટર નિશાળને ઓચિન્તી ભેટ આપશે તેથી શિક્ષકોને બરાબર ટાઇમટેબલ પ્રમાણે કામ કરવાની જરૂર પડશે, મકાનની સાફસુફી અને આરોગ્યતા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું પડશે, ... નિશાળના બન્દોબસ્ત તથા બાળકોનાં લક્ષણ ઉપર વધારે સારી અસર થશે".

વાર્ષિક પરીક્ષાના બદલામાં ઓચિન્તી તપાસણીનો અનુભવ લીધા પછી ઇંગ્લન્ડનો એક પ્રાથમિક શિક્ષક લખે છે કે, "મ્હારી નિશાળ મિશ્રશાળા છે એટલે તેમાં છોકરા છોકરી એકઠાં ભણે છે. ધોરણોનાં બાળકની સરાસરી હાજરી ૧૧૦ છે. શિક્ષકમાં મ્હારા ઉપરાન્ત એક આસિસ્ટન્ટ સ્ત્રી શિક્ષક અને બે પ્યુપિલટીચર છે. બાળશાળા મકાનના ભોંયતળીઆના ઓરડામાં જુદી બેસે છે, તેની સરાસરી હાજરી ૫૨ છે, અને તેને માટે એક સ્ત્રી શિક્ષક અને બે સ્ત્રી મોનિટરો છે. ગઈ સાલની વાર્ષિક પરીક્ષા પછી ત્રણેક મહિને મ્હને ખબર મળી કે નવા કોડ મુજબ આ નિશાળને પરીક્ષામાંથી બાતલ કરી છે, અને હવે પછી માત્ર ઓચિન્તી તપાસ થશે. આ ખબર મળતાં જ મ્હેં નવા નિયમ પ્રમાણે કામ ચલાવવાની ગોઠવણ કરવા માંડી. આખા વરસના અભ્યાસનાં માસિક અભ્યાસ પત્રક બનાવ્યાં, શિક્ષણ તથા દફતરનું કામ રોજનું રોજ રીતસર થયે જાય તેવી ગોઠવણ કરી, નીચલા વર્ગોના કામની દેખરેખ રાખી નોંધ

કરવા માંડી, હલકા શિક્ષકોને નોટબુકો બાંધી આપી તેમાં કથિતપાઠોની નોંધ દાખલ કરી, અને એ રીતે બરાબર કામ ચલાવવા માંડ્યું. આ ગોઠવણ કર્યા પછી આશરે ત્રણેક મહિને એક દિવસ બપોરે બેમાં દસ મિનિટ બાકી હતા ત્યારે પહેલાંથી ખબર આપ્યા વિના સબઇન્સ્પેક્ટર આવી પહોચ્યા. પાછલે પહોરે નિશાળ ભળવાનો વખત બે વાગ્યાનો છે, એટલે ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યા ત્યારે નિશાળ ઊઘડવાને દસ મિનિટની વાર હતી. વખતસર નિશાળ ઊઘડી અને શિક્ષકો આવ્યા. કોઈ શિક્ષક મોડો નહિ હોવાથી બધાને વખત સાચવવા બદલ સાબાશી મળી. ટાઇમટેબલ પ્રમાણે કામ ચાલવા માંડ્યું. ઇન્સ્પેક્ટર પ્રથમ બાળશાળાના ઓરડામાં ગયા, અને ત્યાં તેમણે અર્ધો કલાક ટકી તેના પહેલા વર્ગને મ્હોના હિસાબ અને બીજાને લખોટાયન્ત્ર ચાલતું હતું તે ધ્યાનપૂર્વક જોયું. પછી તે માળ ઉપર આવ્યા તે વખત છોકરાઓને ડ્રૉઇંગ અને છોકરીઓને સીવણ ચાલતું હતું. સીવણ જોયા પછી તે જ કામ ચાલતું રાખી તેમણે રજીસ્ટર વગેરે માગ્યું, અને બધું તે તારીખ સુધી બરાબર લખાયેલું જોઈ ખુશી બતાવી. ડ્રૉઇંગ અને સીવણ પૂરું થયું એટલે છોકરાંને દસ મિનિટ રમવાની છૂટી આપી, અને જોડેના વાડામાં તેમની રમત જોઈ ઇન્સ્પેક્ટરને બહુ આનન્દ થયો. દસ મિનિટ પૂરી થતાં ઘંટ વાગ્યો, છોકરાં વ્યવસ્થિત રીતે નિશાળમાં આવ્યાં, અને પાછું ટાઇમટેબલ મુજબ કામ ચાલવા માંડ્યું. મ્હારે મ્હારા વર્ગનો પાઠ ચાલુ રાખવો પડ્યો એટલે બીજા વર્ગોની તપાસણી વખત ત્યાં જઈ શકાયું નહિ અને શિક્ષકોને ભરોસે રહેવું પડ્યું. પરન્તુ પાઠોની નોંધ પહેલાંથી કાઢેલી હતી અને પાઠ કેમ આપવા તે તેમને સમજાવેલું હતું એટલે મ્હને બહુ ફિકર નહોતી. દરેક વર્ગને પાઠ અપાતો જોઈ તથા તેના ગુણદોષની પોતાની નોટબુકમાં નોંધ કરીને ઇન્સ્પેક્ટર પાછા બાળશાળામાં ગયા. ત્યાં સ્ત્રી શિક્ષકની પરવાનગી લઈ પોતે પાઠ આપવા માંડ્યો, અને તે એવો સુન્દર આપ્યો કે બાળકો ખુશખુશ થઈ ગયાં. પછી તે પાછા મેડે આવ્યા, અને એક વર્ગમાં ભૂગોળનો પાઠ ચાલતો હતો તે જોયો. પાઠ ડ્રાઇન નદી વિષે હતો. થોડીવાર જોઈ રહીને પછી તેમણે પોતે પાઠ આપવા માંડ્યો. ડ્રાઇન નદી તેમણે જોઈ હતી. તેથી પ્રાક

ઘણો રમૂજી નીવડ્યો, અને શિક્ષકે જે શીખવ્યું હતું તેમાં બહુ બોધદાયક વધારો થયો. છેલ્લો પાઠ ગાયનનો હતો, પણ ભૂગોળમાં વધારે વખત જવાથી તે લેઈ શકાયો નહિ. પછી દસ્તૂર મુજબ બધાં છોકરાંને એક ઓરડામાં પ્રાર્થના માટે ભેગાં કર્યાં, અને તે થઈ રહી એટલે રજા આપી. ત્યારપછી ઇન્સ્પેક્ટરે શિક્ષકોને એકઠા કરી સારા કામ માટે સાબાશી આપી, અને ભૂલો હતી તે ઘણી માયાથી બતાવી. ગામથી સ્ટેશન જરા દૂર હતું અને ત્યાં તેમને ચાલતા જવાનું હતું તેથી તેમણે મ્હને સાથે આવવા કહ્યું, અને રસ્તે હમે ઘણી છૂટથી અને મિત્રોની માફક નિશાળના કામ વિષે તથા કેળવણીને લગતા બીજા વિષયો સમ્બન્ધી વાત કરતા ચાલ્યા. હવે પછીની તપાસણીઓ આવા જ વિવેકથી ચાલશે, શિક્ષકોએ બતાવેલી મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લેવાશે, અને પ્રમાણિકપણે કરેલા કામની બૂજ થશે, તો તન દઈને મહેનત કરનાર શિક્ષકોની સઘળી ચિન્તાઓ દૂર થશે, છોકરાંનો ગોખણનો બોજો ઓછો થશે, અને કેળવણી ખરી પદ્ધતિએ અપાશે. પરીક્ષાના કહેવાતા પરિણામ કાઢી, બાળકના મગજની લમ્બાઈ પહોળાઈ માપવી અને તેમાં કેટલું જ્ઞાન માયું છે તે શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો તેના કરતાં ચાલતી નિશાળ જોઈ કેળવણી કેમ અપાય છે તથા તેથી બાળકની બુદ્ધિ, નીતિ, ટેવો, અને શરીરસમ્પત્તિ ઉપર શી અસર થાય છે એ તપાસવું વધારે અગત્યનું છે. શું શીખવ્યું તે જોવા કરતાં **કેવી રીતે** શીખવ્યું તે જોવાથી વધારે લાભ છે".

એક સ્ત્રી શિક્ષક પોતાની નિશાળની ઓચિન્તી તપાસણીના હેવાલમાં (હમે ઝીણી વિગત બાતલ કરીએ છીએ) લખે છે કે, "સઘળું વાંચન એક સાદે ચાલતું જોઈ ઇન્સ્પેક્ટરે વાંચનચોપડીના કેટલાક ભાગ પોતે વાંચી બતાવ્યા, અને ભાવ પ્રમાણે સાદ કેમ બદલવો તે શીખવ્યું. * * એકન્દરે આ દિવસ ઘણી મઝેથી પસાર થયો. ઇન્સ્પેક્ટરે સઘળી તપાસ વિવેકથી, મિત્રભાવે, અને મદદ કરવાને ઇરાદે કરી, અને આ નિશાળની જે ખાસ મુશ્કેલીઓ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે કદી તેમના જાણવામાં

આવી શકતી નહોતી તે આ તપાસણીથી જાણવામાં આવી. એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું કે છોકરાંને શું શીખવવું તે જોવા કરતાં કેમ શિખવાય છે અને નિશાળ કેવી રીતે ચાલે છે તે જોવાનો તેમનો ઇરાદો હતો. મ્હને લાગે છે કે જે શિક્ષકો પોતાનું કામ આખું વરસ દિલોજાનીથી કરે છે તેમને માટે તો વાર્ષિક પરીક્ષા કરતાં ઓચિન્તી તપાસણી વધારે સારી છે. આ તપાસણી માત્ર ગન્દા, અવ્યવસ્થિત, વખતસર કામ નહિ કરનાર, અને ગોખણીઆ શિક્ષકોને અનુકૂળ પડે તેમ નથી. હવે શિક્ષકોની પરીક્ષા તેમના પોતાના ગુણથી થશે; કોઈ વરસમાં ચાર છોકરાં હુંશીઆર કે નબળાં દાખલ થયાં તે ઉપર, એટલે બીજા બોલમાં કહીએ તો નસીબ ઉપર, તેનો આધાર રહેશે નહિ. દરેક શિક્ષકને હું નીચે મુજબ સલાહ આપું છું:—

(૧). છોકરાંને નિશાળમાં હારબન્ધ દાખલ કરવાનો અને તે જ રીતે રજા આપવાનો વહિવટ રાખો;

(૨). છોકરાંને સ્વચ્છ રહેવાની જરૂર પાડો;

(૩). તેમનાં દફતર, લુગડાં, વગેરે વ્યવસ્થિત રાખવાની ટેવ પાડો;

(૪). તમે જાતે સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રહો;

(૫). નકશા, ચોપડીઓ, વગેરે નિશાળનો સઘળો સામાન વ્યવસ્થિત રાખો, અને ખપ થઈ રહેથી તરત જ્યાંનો ત્યાં ગોઠવી દો;

(૬). કાંઈ ભાગે તૂટે તે તરત દુરસ્ત કરી દેવા માટે હમેશ નિશાળમાં થોડા ખીલા, હથોડી, ગુંદર, અને સરેસ હાજર રાખો;

(૭). રજિસ્ટરો વગેરે વખતે વખત લખતા રહો;

(૮). યોગ્ય ટાઇમટેબલો બનાવો; અને

(૯). વખતસર હાજર થઈ ટાઇમટેબલ પ્રમાણે કામ કરો".

व्याकरण शिक्षण.

(ચાલુ પાને ૧૧૦ થી).

ચોથું ધોરણ.

ત્યાર પછી ચોથા ધોરણનો અભ્યાસ શરૂ થશે. પુરુષ અને સ્ત્રીના દાખલાથી પ્રથમ નર અને નારી જાતિની સમજ પાડવી, અને તેમની પેઠે વપરાતાં નામનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાન્ત આપવાં. પછી એ બેમાંથી એકે જાતિમાં ન બોલીએ ત્યારે નાન્યતર જાતિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે ઉપર આવવું. ઘોડો—ઘોડી—ઘોડું, છોકરો—છોકરી—છોકરું, કોળી—કોળણ, વાઘ—વાઘણ, ધણી—ધણીઆણી, ભીલ-ભીલડી, સસરો-સાસુ, ભાયડો—બાયડી, ભાઈ—ભોજાઈ, એવાં અનેક નામો લઈ જુદી જુદી જાતિનાં રૂપ કરતાં શિખવવું, અને કેટલાંક નામ માત્ર અમુક એક કે બે જાતિમાં જ વપરાય છે તે તરફ લક્ષ ખેંચવું.

ત્યાર પછી કેટલાંક વિશેષણ અને ક્રિયાપદ પણ જાતિ પ્રમાણે બદલાય છે તે બતાવવું, અને

રાતો ઘોડો આવ્યો,
રાતી ઘોડી આવી,
રાતું ઘોડું આવ્યું,

એવાં વાક્ય રચાવવાં, તથા જાતિ પ્રમાણે ફેરવાવવાં. કોઈ વખત ક્રિયાવિશેષણની જાતિ પણ બદલાય છે તે તરફ હવે ધ્યાન ખેંચવું, અને વાક્યો બદલાવવાં તથા રચાવવાં, જેમકે,

રાતો ઘોડો મોડો આવ્યો,
રાતી ઘોડી મોડી આવી,
રાતું ઘોડું મોડું આવ્યું, વગેરે.

આ પ્રમાણે ચારે પ્રકારના શબ્દોની જાતિનો વિષય પૂરો થાય એટલે વચનનો વિષય લેવો. નામના એકવચન અને બહુવચન એ ભેદ સમજાય એટલે તે પ્રમાણે રૂપ કરતાં શિખવવું, અને કેટલાંક નામ હમેશા એક. કે બહુ વચનમાં જ રહે છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું. ત્યાર

પછી કેટલીક વખત વિશેષણ, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાવિશેષણ પણ વચન પ્રમાણે ફરે છે તે સમજાવી નીચે મુજબનાં વાક્ય બનાવરાવવાંઃ—

રાતો ઘોડો આવ્યો,
રાતા ઘોડા આવ્યા,
રાતા ઘોડા મોડા આવ્યા,
રાતાં ઘોડાં આવ્યાં,
રાતાં ઘોડાં મોડાં આવ્યાં, વગેરે.

ત્યાર પછી એક વચનનાં વાક્યોને બહુ વચનમાં, અને બહુ વચનવાળાં વાક્યોને એક વચનમાં બદલવાનાં મનોયત્ન કરાવવાં. વળી ટૂંકાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરાવવું, શબ્દોનું ચાલ્યું છે તેટલું પદચ્છેદ કરાવવું, તેમનો વાક્યમાં અરસ પરસ સમ્બન્ધ પૂછવો, અને શિક્ષકે પોતે શબ્દો આપીને અથવા છોકરાઓ પાસે શબ્દોની યાદીઓ કરાવીને જાતિ તથા વચનનો ઉપયોગ થાય તેવાં નવાં વાક્યો રચાવવાં.

વિશેષ્ય પ્રમાણે વિશેષણનાં અને કર્ત્તા પ્રમાણે ક્રિયાપદ અને ક્રિયાવિશેષણનાં જાતિવચન બદલાય છે તે આ પ્રસંગે બતાવવું.

ત્યારપછી ત્રીજા ધોરણમાં ન શીખવ્યા હોય તો ક્રિયાપદના સકર્મક અને અકર્મક એ પ્રકાર લેવા, કર્મ શું છે તે સમજાવવું, અને નામનો કર્મ તરીકે ઉપયોગ બતાવવો. પછી કર્મવાળાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરાવવું, અને પાટીઆ પર શબ્દો આપી તેવાં વાક્ય રચાવવાં. હોય જેને પહેલી વિભક્તિનાં કહે છે એટલે જે પ્રત્યય વિનાનાં નામ છે તેમનો જ હજી સુધી કર્ત્તા અને કર્મ તરીકે ઉપયોગ કરવો. વિશેષણ કર્ત્તાની પેઠે કર્મનો પણ ગુણ બતાવે છે, તથા કર્મના વિશેષણનાં જાતિવચન કર્મ પ્રમાણે બદલાય છે તે તરફ હવે ધ્યાન ખેંચવું. પછી

ડાહ્યો છોકરો સારી ચોપડી વાંચે છે,
ડાહ્યો છોકરો ધોળો બળદ ઉતાવળે લાવ્યો,

એ મુજબનાં વાક્ય રચાવવાં તથા તેમનું પૃથક્કરણ અને પદચ્છેદ કરાવવું. એટલું થયા પછી નામની વિભક્તિનો વિષય શરૂ કરવો.

જુદાં જુદાં દૃષ્ટાન્તોથી એક પછી એક વિભક્તિના પ્રત્યય બતાવવા, અને રૂપાખ્યાનો શિખવવાં. પછી ત્રણે જાતિ અને બન્ને વચનોનાં નામોને

પ્રત્યય લગાડી વિભક્તિઓ બનાવવાનાં મનોયત્ન કરાવવાં. એક જ નામને એક કરતાં વધારે વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે અને તેથી નામના અર્થપર શી અસર થાય છે તે પાંચમા ધોરણમાં વિભક્તિઓના અર્થ ચાલતા સુધી મુલતવી રાખવું.

પછી **વિકારી અને અવિકારી** (પહેલા અને બીજા પ્રકારનાં) નામ તથા વિશેષણની સમજ પાડવી, ત્રીજા ધોરણમાં ન ચલાવ્યા હોય તો ગુણ વિશેષણ અને સંખ્યા વિશેષણ એવા વિશેષણના ભેદ સમજાવવા, અને તે પછી **વિભક્તિઓના થોડા સહેલા ઉપયોગ (અર્થ)** ઉપર દૃષ્ટાન્તોવડે જવું, જેવા કે,

કર્તા ——પહેલી, ત્રીજી;
કર્મ ——પહેલી, બીજી;
સમ્બન્ધ–બીજી, છઠ્ઠી.

ઉપર પહેલી, બીજી, એવાં વિભક્તિઓનાં નામ હમે હોપ મુજબ આપ્યાં છે; બીજું કોઈ વ્યાકરણ ચલાવવું હોય તો તે પ્રમાણે નામ આપવાં. હાલ તરત વિભક્તિઓના અર્થમાં બહુ ઊંડા ઉતરવાની જરૂર નથી, પરન્તુ તેમનો કર્તા અને કર્મ તરીકે, તથા સમ્બન્ધ બતાવવા માટે ઉપયોગ થાય છે તે તરફ આ વખત લક્ષ ખેંચવું જ જોઇશે.

કર્તા પ્રમાણે ક્રિયાપદ અને ક્રિયાવિશેષણનાં જાતિ વચન બદલાય છે તે ઉપર આવ્યું છે, અને કર્મ પ્રમાણે પણ તે બદલાય છે એ વાત હવે દાખલ થઈ શકશે. પછી નીચે મુજબનાં વાક્યો રચાવી તથા બદલાવી શકાશે, અને તેમનું પૃથક્કરણ કરાવી શકાશેઃ—

નહારો છોકરો સારી રોટલી ખાય છે,
નહારે છોકરે સારી રોટલી ખાધી,
નહારે છોકરે સારો રોટલો વહેલો ખાધો,
ડાહ્યો છોકરો સારું બોર લે છે,
ડાહ્યા છોકરાએ સારું બોર લીધું,
ડાહ્યા છોકરાએ સારાં બોર લીધાં;
બાપ છોકરાને મારે છે; બાપે છોકરાને માર્યો; વગેરે.

ક્રિયાનાથ એટલે શું તે હાલ દાખલ કરવાની જરૂર નથી; એ વાત પાંચમા ધોરણમાં પ્રયોગો સાથે લેવી. ઉપસ્થ અને અનુપસ્થ કર્મની વાત પણ પાંચમા ધોરણમાં જ ચાલશે.

છઠ્ઠી વિભક્તિના નામનો વિકારી વિશેષણ જેવો ઉપયોગ છે તે ઉપર હવે આવવું, અને નીચે મુજબનાં દૃષ્ટાન્તોનો મુકાબલો કરી તેની સમજ પાડવીઃ—

રાતો ઘોડો,	છોકરાનો ઘોડો,
રાતી ઘોડી,	છોકરાની ઘોડી,
રાતું ઘોડું,	છોકરાનું ઘોડું,
રાતા ઘોડા,	છોકરાના ઘોડા,
રાતાં ઘોડાં,	છોકરાનાં ઘોડાં,
રાતા ઘોડાને,	છોકરાના ઘોડાને,
રાતા ઘોડાએ,	છોકરાના ઘોડાએ,
રાતે ઘોડે,	છોકરાને ઘોડે, વગેરે.

ઉપર મુજબ સમજ પડેથી વાંચન ચોપડીમાંનાં અને બીજાં વાક્યોમાં તે ઉપયોગ પૂછવો, અત્યાર સુધી ચાલેલાં રૂપાખ્યાન જેટલું પદચ્છેદ કરાવવું, શબ્દોનો અરસપરસ સમ્બન્ધ બતાવરાવવો, પૃથક્કરણ કરાવવું, અને નવાં વાક્યો રચાવવાં.

છઠ્ઠી વિભક્તિના બીજા ઉપયોગ (જેવા કે, હું **સવારનો** આવ્યો છું, ખાવાનું થયું છે, મ્હેં પૈસાનું ખાવાનું લીધું, હું **છોકરાનો બોલાવ્યો** નહિ આવું, વગેરે) પાંચમા ધોરણમાં બાકીની વિભક્તિઓના અર્થ ચાલે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખવા.

હવે કર્ત્તા કે કર્મ તરીકે વપરાયાં ન હોય તેવાં એટલે ગમે તે નામોનો, અને કોઈ વખત વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણનો પણ, વિશેષણ ગુણ બતાવે છે તે ઉપર આવવું, જેમકે,

હું **સારા** ઘરમાં રહું છું,
હું **સારા** છોકરાનો ઘોડો લઉં છું,
હું **બહુ** સારો ઘોડો લઉં છું,
તે **બહુ** મોડો આવ્યો,
તે **ઘણો** આગળ ગયો, વગેરે.

ઉપર મુજબ થયા પછી પુરુષ સર્વનામનો વિષય પાછો દાખલ કરી તેમનાં જાતિ, વચન, અને વિભક્તિનાં રૂપાખ્યાન કરાવવાં, ઉપર નામને માટે જેટલું શિક્ષણ આપવા કહ્યું છે તેટલું તેમને માટે આપવું, અને વાક્યોમાં તેમનો ઉપયોગ કરાવવો. "આપણે" અને "આપ" એ મૂળે સ્વવાચક સર્વનામ છતાં તેમનો ગુજરાતીમાં પુરુષ વાચક જેવો ઉપયોગ છે માટે તેમને આ પ્રસંગે જ લેવા. "હમે" પહેલા પુરુષનું બહુ વચન છે, તથા બોલનાર માનાર્થે પોતાની જાત માટે "હમે" વાપરે છે, છતાં તેનો સાધારણ ઉપયોગ પ્રથમ—તૃતીય પુરુષનો છે, અને એમાં પહેલા તથા ત્રીજા પુરુષનો ભેગો સમાસ થાય છે. "આપણે" માં પહેલા અને બીજા પુરુષનો, અને "તમે" માં કેટલીક વખત બીજા અને ત્રીજા પુરુષનો સમાસ થાય છે. આ વાત આ વખત શિખવવી ઘણું કરીને ભારે નહિ પડે. કદી ભારે પડતી જણાય તો પાંચમા ધોરણમાં સર્વનામનો વિષય ફરી લેવાનો છે તે વખત શિખવવા હરકત નથી. જ્યારે શિખવવામાં આવે ત્યારે પુષ્કળ દૃષ્ટાન્તોથી તે બાબતની ખાત્રી કરવી, અને તેવાં વાક્યો રચાવવાં.

આટલું થયા પછી પાછળ જે ચાલ્યું છે તેનું સામટું પુનરાવર્ત્તન કરાવવું; જેમકે,

નામ—તે શું છે; તેના વિકારી અને અવિકારી એવા ભેદ; તેનાં જાતિ, વચન, વિભક્તિનાં રૂપ; તેનો કર્ત્તા અને કર્મ તરીકે ઉપયોગ; છઠ્ઠી વિભક્તિનાં નામનો વિકારી વિશેષણ જેવો ઉપયોગ; વગેરે.

વિશેષણ—તે શું કામ કરે છે; તે નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણનો ગુણ બતાવે છે; તેના વિકારી અને અવિકારી તથા ગુણ વિશેષણ અને સંખ્યા વિશેષણ એવા ભેદ; વિકારી વિશેષણનાં જાતિવચનનાં રૂપ; વિભક્તિ વાળા નામની પહેલાં આવતું તેનું સામાન્ય રૂપ; જેનો ગુણ બતાવે છે તેની પહેલાં તે ઘણું કરીને આવે છે; તેનાં જાતિવચન વિશેષ્ય પ્રમાણે ફરે છે; વગેરે.

સર્વનામ—પુરુષ સર્વનામનું જે ચાલ્યું છે તે, તેનાં રૂપાખ્યાન, અને નામ પ્રમાણે ઉપયોગ.

ક્રિયાપદ—તે શું છે; તેના અકર્મક અને સકર્મક એવા ભેદ; તેનાં જાતિવચન કર્તા કે કર્મ પ્રમાણે ફરે છે; વગેરે.

ક્રિયાવિશેષણ—તેનું કામ, જાતિ, વચન.

વાક્યની રચના—ઘણું કરી વિશેષ્ય પહેલાં વિશેષણ અને ક્રિયાપદ પહેલાં ક્રિયાવિશેષણ, પ્રથમ કર્તા પછી કર્મ અને પછી ક્રિયાપદ આવે છે. વાક્ય થવા માટે કર્તા અને ક્રિયાપદ હોવાં જ જોઇયે.

આ પછી ક્રિયાપદનો વિષય પાછો લેવો, અને ધાતુની ઓળખ કરાવી નિશ્ચયાર્થે ત્રણ મુખ્ય કાળ અને પુરુષ વચનનાં રૂપો શિખવવાં. સઘળાં નામ ત્રીજા પુરુષનાં છે તેની આ પ્રસંગે ખાત્રી કરાવી શકાશે. પછી નીચે મુજબનાં દૃષ્ટાન્તોથી ક્રિયાપદના કાળ, પુરુષ, જાતિ, વચન પ્રમાણે વાક્યો ફેરવવાનાં મનોયત્ન કરાવવાં:

તમે જાઓ છો,
હું જાઉં છું,
હમે જઇએ છીએ,
તે જાય છે,
હું ગયો,
હું ગઈ,
હમે ગયા,
છોકરો દોડે છે,
છોકરો દોડ્યો,
છોકરી દોડી,
છોકરા દોડ્યા,
ડાહ્યો છોકરો સારી ચોપડી લાવ્યો,
ડાહ્યા છોકરા સારી ચોપડી લાવ્યા,
ડાહ્યા છોકરા સારી ચોપડી લાવશે,
ડાહી છોકરી સારી ચોપડી લાવશે,
ડાહ્યા છોકરાએ સારી ચોપડી આણી, વગેરે.

કર્તા કે કર્મ પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં જાતિ, વચન, અને પુરુષ ત્રણે બદલાય છે તે વાત હવે ફરીથી પાકી કરાવી તેનાં પણ મનોયત્ન કરાવવાં.

ઉપર મુજબ શબ્દો અને વાક્યોનું જ્ઞાન થયા પછી ચોથા ધોરણમાં થોડો **અક્ષરવિચારનો** ભાગ દાખલ કરવો ઉપયોગી થશે. લખેલા અક્ષરો એ બોલેલાં ઉચ્ચારણોનાં નિશાન છે, બોલેલા શબ્દમાં જેટલાં ઉચ્ચારણ આવે છે તેટલાં એ નિશાનોવડે લખીને લેખી શબ્દો બનાવીએ છીએ, એ વગેરેનું ભાન કરાવી પછી અક્ષરોના સ્વર, વ્યંજન, મૂળાક્ષર, જોડાક્ષર, દીર્ઘ, હ્રસ્વ, એ ભેદો પર જવું, અને વ્યંજનો ભેગા સ્વર મેળવવાને કેવાં સ્વર ચિન્હ લખી બારાખડી બનાવીએ છીએ, તથા જોડાક્ષરમાં વ્યંજનો કેવી રીતે જોડાય છે તે સમજાવવું. ગુજરાતીમાં ઘણું ખરું એકલા વ્યંજનમાં અ મેળવીને લખીએ છીએ, છતાં કોઈ વખત સ્વર વિનાનો વ્યંજન લખવો હોય તો તેની નીચે ત્રાંસી લીટી જેવું નિશાન કરવું પડે છે તે પણ આ પ્રસંગે સમજાવવું. આ ધોરણમાં અક્ષરવિચારનું આટલું શિક્ષણ બસ થશે; તેથી વધારે ઊંડા ફિતરવાની જરૂર નથી. પાંચમી ચોપડીએ પહોચતા સુધીમાં આમાંનું ઘણું ખરું છોકરાંના જાણવામાં આવ્યું જ હોય છે, છતાં તે બધાનું આ વખતે વ્યવસ્થિત અવલોકન કરવાથી લાભ થશે. (અધૂરું.)

अमदावाद ट्रेनिंग कोलेजना धारानो संग्रह.

ઉત્તર ભાગના કેળવણી ખાતાના અમલદારોને જાણવા તથા તે પ્રમાણે વર્તવા સારૂ અત્યાર સુધીના સઘળા સુધારા સાથે **મહેતાજીઓ માટેની અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજના ધારાનો સંગ્રહ** નીચે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

અમદાવાદ, તા. ૧ લી ડિસેમ્બર ૧૮૯૫.	(સહી) જે. ઓલિવર. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ઉ. ભા.

ધારો ૧ લો. વર્નાક્યુલર મહેતાજીઓ અને આસિસ્ટન્ટ મહેતાજીઓને શિક્ષણના ધન્ધાની કેળવણી આપવા સારૂ ટ્રેનિંગ કૉલેજો ચલાવવામાં આવે છે.

ધારો ૨ જો. ટ્રેનિંગ લેનારા વિદ્યાર્થીઓમાંથી અમુક સંખ્યાને 'સ્ટાઇપેન્ડ' એટલે લવાજમ અથવા ગુજરાન ખરચ આપવામાં આવશે. ત્રણ દરજ્જાનાં લવાજમ રાખવામાં આવશે, અને તે એક વર્ષ સુધી નીચે મુજબ ભોગવી શકાશે:—

ત્રીજા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ માટે રૂ ૭)*નાં લવાજમ

બીજા ,, ,, ,, રૂ ૬) ,, ,,

પહેલા ,, ,, ,, રૂ ૫) ,, ,,

જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સ્ત્રીઓને સ્ત્રી શિક્ષકો માટેની મહાલક્ષ્મી ફીમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ટ્રેનિંગ લેવા મોકલશે તેમને દર મહિને રૂ ૩) નું વિશેષ લવાજમ મળી શકશે.

પ્રવેશ.

ધારો ૩ જો. નવેમ્બર માસની શરૂઆતમાં પ્રવેશક પરીક્ષા થશે, તેમાં ઇન્સ્પેક્ટરને વર્નાક્યુલર મહેતાજી બરાબર પૂરા પાડવા સારૂ જેટલાં લવાજમની જરૂર જણાશે તેટલાં પહેલા વર્ષના વર્ગનાં ખાલી પડેલાં લવાજમ માટે હરીફાઈ કરવા ઉમેદવારોને દાખલ કરવામાં આવશે. ઉમેદવારોની ઉમ્મર ૧૭ ની ઉપર અને ૨૨ વરસની અન્દર હોવી જોઇયે, તેઓ કોઈ પબ્લિક સર્વિસ અથવા યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પસાર થયેલા હોવા જોઇયે, અને તેઓ સરકારી નોકરીને લાયક છે એમ વૈદ્યકખાતાના યોગ્ય અધિકારીથી પસાર થવા જોઇયે.

ધારો ૪ થો. વર્નાક્યુલર ૬ ઠ્ઠા ધોરણના વિષયોમાં એ પરીક્ષા થશે, અને તે ટ્રેનિંગ કૉલેજના અધિકારીઓ કૉલેજમાં લેશે. જેમને ઘણામાં ઘણા દોકડા મળશે તેમને સાધારણ રીતે લવાજમ આપવામાં આવશે. તથાપિ દરેક જિલ્લાને સારૂ તેની જરૂરીઆત પ્રમાણે અમુક લવાજમો નીમી આપવાની,

* પ્રાન્તની જરૂરીઆતો પ્રમાણે આ દર ફરી શકે છે.

અથવા મુસલમાન, ભીલ, કોળી, ઇત્યાદિ જે વર્ગના લોકોને ખાસ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર જણાય તેમને માટે લવાજમો રાખવાની ઇન્સ્પેક્ટરને છૂટ છે. વળી ઇન્સ્પેક્ટરની મરજી પ્રમાણે માજી છોકરાઓની થોડી સંખ્યા કૉલેજમાં દાખલ કરવામાં આવશે.

ધારો ૫ મો. લવાજમ લેનારા વિદ્યાર્થીઓએ દાખલ થતી વખતે સામિલ રાખેલા નમૂના પ્રમાણે કરારનામું લખી આપવું પડશે. (પરિશિષ્ટ ઘ જુઓ.)

અભ્યાસક્રમ.

ધારો ૬ ઠ્ઠો. કૉલેજના આખા અભ્યાસક્રમના ત્રણ જુદા જુદા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, તે દરેકમાં છમાસિક અને છેવટની પરીક્ષાઓ થશે. (પરિશિષ્ટ ચ જુઓ.)

પરીક્ષાઓ.

ધારો ૭ મો. વર્ષના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે; પહેલો ભાગ તા. ૧ લી જાન્યુઆરીને રોજ શરૂ થઈ તા. ૩૦ મી એપ્રિલને રોજ પૂરો થશે, અને બીજો ભાગ તા. ૧૫ મી જુનને રોજ શરૂ થઈ તા. ૧૫ મી નવેમ્બરને રોજ પૂરો થશે. આ તારીખો આશરા પડતી છે. દરેક વર્ષના પહેલા ભાગની આખરે કૉલેજના અધિકારીઓ છમાસિક પરીક્ષા લેઈ ગયા ટર્મ (ભાગ) માં થયેલા અભ્યાસની ખાતરી કરશે અને પરિણામ કાઢશે. લવાજમ લેનારા જે વિદ્યાર્થીઓ આ પરીક્ષામાં નાપાસ થશે તેઓનાં લવાજમ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની મરજી હશે તો બન્ધ કરવામાં આવશે.

ધારો ૮ મો. ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, કૉલેજના પ્રિન્સિપલ, અને ખાતાના બીજા જે અધિકારીઓને ઇન્સ્પેક્ટર નીમશે તેઓ મળીને દર વર્ષે બીજા ટર્મની આખરે સર્ટિફિકેટમાટેની પરીક્ષાઓ લેશે.

ધારો ૯ મો. સર્ટિફિકેટ પરીક્ષાઓનાં પરિણામની ત્રણ જુદી જુદી યાદીઓ કરવામાં આવશે. દરેક યાદીમાં દોકડાના અનુક્રમમાં વિદ્યાર્થીઓનાં નામ ગોઠવવામાં આવશે, અને વળી બીજા અને ત્રીજા વર્ષના આખરીની યાદીઓ પૈકી દરેકના બે પેટા વર્ગ પાડવામાં આવશે.

પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે પહેલા, બીજા, અને ત્રીજા વર્ષના દરેક વિદ્યાર્થીને ફરજીઆત વિષયોના એકન્દર દોકડામાંથી ઓછામાં ઓછા સેંકડે ૪૦, દરેક ફરજીઆત વિષય માટે ઠરાવેલા વધારેમાં વધારે દોકડામાંથી ઓછામાં ઓછા એક તૃતીયાંશ, અને દરેક પેટા વિષય માટે ઠરાવેલા વધારેમાં વધારે દોકડામાંથી કમીમાં કમી એક ચતુર્થાંશ દોકડા મળવા જોઇશે.

આ સરતને અનુસરીને બીજા અને ત્રીજા વર્ષના જે વિદ્યાર્થીઓને

(अ) ફરજીઆત વિષયોને માટે ઠરાવેલા એકન્દર દોકડા પૈકી ઓછામાં ઓછા સેંકડે ૬૦ દોકડા મળશે તેમને તેમની યાદીના પહેલા વર્ગમાં મૂકવામાં આવશે;

(ब) ફરજીઆત વિષયોના એકન્દર દોકડા પૈકી સેંકડે ૬૦ કરતાં ઓછા, પણ કમીમાં કમી સેંકડે ૪૦ દોકડા મળશે તેમને બીજા વર્ગમાં મૂકવામાં આવશે.

ધારો ૧૦ મો. પહેલા વર્ષની આખરે જે વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં નાપાસ થશે તેમને કોલેજમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવશે. બીજા અને ત્રીજા વર્ષના જે વિદ્યાર્થીઓ છેવટની પરીક્ષામાં નાપાસ થશે તેમને પહેલા કે બીજા વર્ષનાં જે સર્ટિફિકેટો માટે તેમનો હક થયો હશે તે આપવામાં આવશે, પણ તેમને કોલેજમાં રાખવામાં આવશે નહિ.

ધારો ૧૧ મો. પહેલા અને બીજા વર્ષના પાસ થએલા વિદ્યાર્થીઓને ઇન્સ્પેક્ટર ખાસ પસન્દ કરશે તો જ બીજા અને ત્રીજા વર્ષનો અભ્યાસ કરવા દેવામાં આવશે.

ધારો ૧૨ મો. પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને સામિલ રાખેલા નમૂના (પરિશિષ્ટ क જુઓ) મુજબ ઇન્સ્પેક્ટર અને ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલની સહી સાથેનાં સર્ટિફિકેટો આપવામાં આવશે, અને પછી તેમને દોકડાના ક્રમ પ્રમાણે ખાલી જગાઓમાંથી પસન્દગી કરવા દેવામાં આવશે. પણ ઇન્સ્પેક્ટરની નજરમાં આવશે તો ઉમેદવાર એચ્છિક વિષયમાં પાસ થશે ત્યાં સુધી બીજા અથવા ત્રીજા વર્ષનું સર્ટિફિકેટ અટકાવવામાં આવશે.

નીમણુકોની વર્ગણી.

ધારો ૧૩ મો. પાસ થયેલા ઉમેદવારો નીચે લખેલા દરવાળી કાયમ પગારની જગાઓ માટે લાયક ગણાશેઃ—

૩ જા વર્ષના માણસો	૧ લો વર્ગ......દર મહિને	રૂ ૨૫).
	૨ જો વર્ગ...... ,, ,,	રૂ ૨૦).
૨ જા ,, ,,	૧ લો વર્ગ...... ,, ,,	રૂ ૧૫).
	૨ જો વર્ગ...... ,, ,,	રૂ ૧૨).
૧ લા ,, ,,	,, ,,	રૂ ૯).

ધારો ૧૪ મો. કોઈ પણ વર્ગનું સર્ટિફિકેટ મેળવનારને તે સર્ટિફિકેટ ઉપરથી પોતાના વર્ગનો પગાર તરત માગવાનો હક પ્રાપ્ત થતો નથી. તથાપિ ત્રીજા, બીજા, અને પહેલા વર્ષના પાસ થયેલા વિદ્યાર્થિઓનો અનુક્રમે ઓછામાં ઓછો રૂ ૧૫), રૂ ૧૧), અને રૂ ૮) નો પગાર તરત મેળવવાનો હક થશે. મેળવેલા વર્ગના પગાર કરતાં ઓછા પગારવાળી જગાએ નીમેલા ટ્રેન્ડ શિક્ષકોને તેમના વર્ગના પગાર ઉપર બનતા લગી પહેલી તકે ચઢાવવામાં આવશે.

ધારો ૧૫ મો. સર્ટિફિકેટ મેળવનાર શિક્ષકોને પોતાના વર્ગના પગાર ઉપરાન્ત વર્નાક્યુલર મદરેસાઓના ધારા સંગ્રહના ૮ મા પ્રકરણમાં કહેલા હક મળી શકશે. વળી તેઓ ચિત્રકળા, ખેતી, અથવા ઔદ્યોગિક કળાનું જરૂર જોગ સર્ટિફિકેટ મેળવીને તે પૈકી કોઈ પણ વિષય નિશાળીઆઓને ફતેહમન્દ રીતે શિખવશે તો તેમને ખાસ ગ્રાન્ટ-ઇન્-એઈડ (મદદ) મળી શકશે.

વિશેષ નિયમો.

ધારો ૧૬ મો. જે શિક્ષકો ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં રહ્યા હશે અને પહેલા અથવા બીજા વર્ષના અભ્યાસમાં પાસ થયા હશે, પણ જેમને (૧૧ મા ધારા મુજબ) કૉલેજમાં રહી વિશેષ અભ્યાસ કરવા સારૂ ખાસ પસન્દ કરવામાં નહિ આવ્યા હોય, તે ઓછામાં ઓછી બે વર્ષની સારી નોકરી કર્યા પછી ઇન્સ્પેક્ટરની ખાસ મંજૂરીથી અનુક્રમે બીજા અને ત્રીજા વર્ષના અભ્યાસની પરીક્ષા આપી શકશે, પણ તેઓ ફક્ત પહેલા વર્ષના ટ્રેનિંગ સર્ટિફિકેટના રૂહાણથી ત્રીજા વર્ષની પરીક્ષામાં દાખલ થવાને લાયક ગણાશે નહિ.

ધારો ૧૭ મો. લોકલ અથવા મ્યુનિસિપલ બોર્ડની અથવા સરકારની દેખરેખ હેઠેની કોઈ પણ નિશાળના અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકો જો પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષામાં પાસ થયા હશે અને ઓછામાં ઓછાં પાંચ વર્ષ સુધી સન્તોષકારક રીતે નોકરી કરી હશે તો ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં અગાઉથી રહ્યા શિવાય પહેલા વર્ષના સર્ટિફિકેટની પરીક્ષા આપી શકશે. આ સઘળાને ઇન્સ્પેક્ટરની ખાસ મંજૂરી મેળવવી પડશે. આવા સર્ટિફિકેટ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર ઉમેદવારો પૈકી જેઓ ત્રીસ વર્ષ ઉપરાન્તની ઉમ્મરના હશે તેમને કસરતની પરીક્ષાની માફી આપવામાં આવશે.

ધારો ૧૮ મો. આવા અન્ટ્રેન્ડ મહેતાજીઓ પહેલા વર્ષની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી ઇન્સ્પેક્ટરની ખાસ મંજૂરીથી બીજા વર્ષની પરીક્ષા આપી શકશે. પણ કૉલેજમાં આખું વર્ષ રહી ત્રીજા વર્ષનો અભ્યાસ કર્યા શિવાય કોઈ પણ એવા શિક્ષકથી ત્રીજા વર્ષની પરીક્ષા આપી શકાશે નહિ. જે અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકો યુનિવર્સિટી સ્કૂલ ફાઇનલની અથવા મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયા હશે અને સારી નોકરી કરી હશે તેઓ ઇન્સ્પેક્ટરની ખાસ મંજૂરીથી બીજા વર્ષની પરીક્ષા આપી શકશે, અને તેમાં પાસ થયેથી ત્રીજા વર્ષના વિદ્યાર્થી તરીકે કૉલેજમાં દાખલ થઈ શકશે. આવા સઘળા માણસોમાંથી જેઓ ત્રીસ વર્ષ ઉપરાન્તની ઉમ્મરના હશે તેઓને કસરતની માફી મળશે.

ધારો ૧૯ મો. પેન્શન લાયક પગારવાળા જે શિક્ષકોને લવાજમ સાથે અથવા લવાજમ વગર ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં રહેવાની પરવાનગી મળશે. તેઓનો એ પ્રમાણે ગાળેલો વખત સરકારી ઠરાવ નં. ૧૦૪૯ તા. ૨૮ મી મે ૧૮૫૧ મુજબ પેન્શન લાયક નોકરી તરીકે ગણાશે.

અન્દરનો બન્દોબસ્ત, ગેરહાજરીની રજા, વગેરે.

ધારો ૨૦ મો. આ બાબતો ઉપર એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર વખતે વખત જે ધારા મંજૂર કરશે તે કૉલેજના ધારા ગણાશે.

પરિશિષ્ટ અ. (ધારો ૫ મો.)

કરારનામું.

| રૂ ૧—૮—૦ ના સ્ટામ્પ. |

આજ તારીખ ને દિવસે એક તરફ અને બીજી તરફ ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર એ બેની વચ્ચે કરેલો કરાર.

હું આથી કરાર કરું છું કે અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજ માટે ઠરાવેલા લવાજમના ક્રમ અને ધારા પ્રમાણે મ્હને લવાજમ આપ્યું તેને પેટે એ ટ્રેનિંગ કોલેજના ધારા પાળીશ, અને ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મ્હને એ કોલેજમાં રહેવા દેશે ત્યાં સુધી અથવા જોઈતા સર્ટિફિકેટની પરીક્ષામાં પાસ થઈશ ત્યાંસુધી રહીશ, અને જેટલા વખત સુધી એ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં રહ્યો હઈશ તેટલા વખત સુધી કેળવણીખાતામાં શિક્ષક તરીકે નોકરી કરીશ. વળી આ કરાર હું કોઈ રીતે તોડું તો સરકારને રૂ ૧૫૦) અંકે રૂપીઆ દોઢસો આપવાને કબૂલ થાઉ છું. એ રૂપીઆ દંડ પેટે નહિ પણ નુકસાન અને થયેલા ખરચ પેટે ગણવા,

અને હમે તથા

ઉપર લખેલા

ના આથી જામીન થઇયે છીએ એવી રીતે કે ઉપર લખ્યા મુજબ જે પ્રમાણે કામ કરવા તથા વર્ત્તવાને તે બન્ધાયેલો છે તે પ્રમાણે તે બધું કરશે અને વર્ત્તશે, અને જો એ પ્રમાણે ન કરે અને ન વર્ત્તે તો હમે બન્ને મળીને અને હમારામાંનો દરેક જણ ઉપર લખેલા રૂ ૧૫૦) અંકે રૂપીઆ દોઢસો સરકારને આપવાને આથી બન્ધાઇયે છીએ.

અને આથી હું ઉત્તર ભાગનો એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, સરકાર તરફથી કરાર કરું છું કે વિદ્યાર્થી તરીકેના લવાજમની અથવા શિક્ષક તરીકેના પગારની જે રકમ દેવી ઘટે તે સદરહુ તે મહિને મહિને આપીશ, પરન્તુ મ્હને જરૂર જણાય તો એ લવાજમનો અથવા પગારનો બધો કે થોડો ભાગ એક માસનો કે વધારે માસનો નહિ આપવાનો અથવા અમદાવાદ ટ્રેનિંગ

કૉલેજમાંથી કે કેળવણી ખાતામાંથી એને કાઢી મૂકવાનો મ્હારો હક્ક આ કરારની રૂઇએ કશાથી બન્ધ પડશે નહિ.

સવાજમ લેનાર વિદ્યાર્થી	(સહી)
સાક્ષીઓ	(સહી)
જામીનો	(સહી)
સાક્ષીઓ	(સહી)

(સહી)

એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર
ઉત્તર ભાગ.

(સહી)

સહી બાબતનો સાક્ષી.

परिशिष्ट क. (ધારો ૧૨ મો.)

સર્ટિફિકેટ.

હમે સર્ટિફિકેટ આપીએ છીએ કે અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં વર્ષનો અભ્યાસ કરવાથી ને સને માં સર્ટિફિકેટ માટેની છેલ્લી પરીક્ષામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો, અને કુલ રોકડામાંથી સેંકડે અને દરેક વિષયમાં ઓછામાં ઓછા સેંકડે ૩૩ એણે મેળવ્યાથી એને વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યો છે, અને તેથી એનો રૂ ના કાયમ પગારપર હક્ક થયો છે.
તારીખ

પ્રિન્સિપલ, અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ.	એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર ભાગ.

પારિશિષ્ટ ન. (ધારો ૬ ઠ્ઠો).

અભ્યાસક્રમ.

અભ્યાસક્રમનાં પગથીઆં.	ફરજીઆત વિષયો.								ઐચ્છિક વિષયો (ધારો ૧૨ મો અને ૧૫ મો.)		
				સામાન્ય જ્ઞાન.							
	ગણિત.	ગુજરાતી.*	બીજી ભાષા.	ભૂગોળવિદ્યા અને ઇતિહાસ.	વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વ.	અર્થ શાસ્ત્ર.	શિક્ષણ શાસ્ત્રનું અને શિક્ષણના અનુભવનું જ્ઞાન.	કસરત.	ચિત્રકળા.	ખેતી.	ઔદ્યોગિક કળા.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
૧ લું વર્ષ.	પ્રાથમિક શાળાઓના ૧ લા થી ૬ ઠ્ઠા ધોરણ માટે ઠરાવેલ, (અ) અંકગણિત, (બ) દેશીનામું,	(અ) શાળા ખાતાની વાંચનમાળાનું પુનરાવર્તન વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ અને કવિન	સંસ્કૃત ગાર્ગાપદેશિકા પૂરી. અગર ઉર્દૂ-ફારસી ઉર્દૂ ફંડ ૬ ઠ્ઠા ધોરણ	પ્રાથમિક શાળાઓના ૧ લા થી ૬ ઠ્ઠા ધોરણ માટે ઠરાવેલ ઇતિહાસ અને ભૂ	(અ) ભૂતળવિદ્યા, કોલેજમાં ચાલતા પુસ્તકમાંથી (બ) ના-		શિક્ષણના સામાન્ય નિયમોનું અને અનુભવનું જ્ઞાન; બાળ વર્ગના શિક્ષણ અને	અવયવ વિસ્તૃત કરનારી કવાયતનો ૧ લો ક્રમ, ગ ગડળ, કુ-			

* જેમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર પડે એવા ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિ અને પિંગળના પ્રશ્ન ફારસી લેનાર ઉમેદવારોને પૂછવા નહિ.

સરકાર ઠરાવે તે ક્રમ.

ખેતીના અભ્યાસ માટે સરકારે ઠરાવેલા ૧ લા અને ૨ જા ગ્રેડનો ક્રમ.

સરકાર ૧૭ મી જુલાઈ ૧૮૮૬ ના ઠરાવથી નક્કી કરેલો ૧ લા અને ૨ જા ગ્રેડની શિક્ષણનો ક્રમ.

(क) ભૂમિતિ, (ड) લેખાં, નું પુનરાવર્તન. (इ) રેખા અને પૃષ્ઠોનું માપકરણ.	તા સહિત. (च) વાંચન, એમાં મુખપાઠનો અને લખેલા કાગળ વાંચવાનો સમાસ થાય છે. (क) નિબન્ધ અને અક્ષર.	ભુમાં આવતી ફેરદુ કિતાબનું પુનરાવર્તન. ફારસી; લાહોર વાંચનમાળાની ૧ લી કિતાબ.	ગોળ વિદ્યાનું પુનરાવર્તન.	ધારણ પદાર્થોનું સામાન્યજ્ઞાન (क) આરોગ્યવિદ્યા		વ્યવસ્થાનાજ્ઞાન સહિત.	દેવું અને દોરવું.
(अ) અંકગણિત પૂરું (च) ભૂમિતિ: સ્કન્ધ ૧ લો અને ૨ જો. (क) ઘનનું માપકરણ. (ड) બીજ ગણિત: પૂર્ણાંક સંખ્યાના પહેલા ૪ નિયમો, અને એક અવ્યક્ત રાશિવાળાં સાદાં સમીકરણ, કૂટસમીકરણ.	(अ) ગદ્યનાં ૫૦ પાનાં અને કવિતાની ૫૦૦ કડીઓ; વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ અને પિંગળના વિશેષજ્ઞાનસાથે. નવલરામ કૃત શબ્દ વ્યુત્પત્તિ, ભાગ ૨ જો. (च) નિબન્ધ અને અક્ષર.	સંસ્કૃત: રજા સ્કન્ધના પાઠ ૧–૧૨, રામાયણમાંથી ૧૫૦ શ્લોક અથવા હિતોપદેશમાંથી ૪૦ પાનાં સહિત. અથવા ફારસી: કરિમા.	(अ) ઇતિહાસ: ઇંગ્લાન્ડના ઇતિહાસનાં મૂળતત્વ, હિન્દુસ્થાનની સાથે સમ્બન્ધ રાખનાર પાછલા કાળના વિશેષ જ્ઞાન સહિત. (च) ભૂગોળવિદ્યા, ઇતિહાસ સમજવા જરૂર પડે	(अ) ભૂસ્તરવિદ્યા અને રસાયન વિદ્યા, વિદ્યા પ્રવેશ ગ્રન્થાવળીમાંથી (च) પૃથ્વીના ગોળા સમ્બન્ધી કૃતો.	ફોસેટ પત્ની કૃત પુસ્તક, ૨ પ્રકરણ.	(अ) શિક્ષણશાસ્ત્ર તથા શિક્ષણના અનુભવનું વિશેષ જ્ઞાન, ફાઉલર કૃત પુસ્તક પૂરું. (च) મહેતાજીઓના ધારા સંગ્રહમાં દર્શાવેલાં પત્રકો અને નમૂનાઓનું પાકું જ્ઞાન.	૧ લા વર્ગનો ક્રમ; ગેરેલલ અને હોરિઝન્ટલ બાજુ, ચલી, વગેરે સહિત.

	કરણ સહિત			તેટલી.				
૩ જું વર્ષ	(અ) અંગગણિત પૂરું. (બ) ભૂમિતિ, ૧ લો, ૨ જો, અને ૩ જો સ્કન્ધ, સહેલાં મનોયત્નો સહિત; અને ૬ ઠ્ઠા સ્કન્ધની પહેલી ૧૭ પ્રતિજ્ઞા. (ક) માપકરણ પૂરું. (ડ) બીજ ગણિતઃ વર્ગ સમીકરણ સુધી, વર્ગસમીકરણ સહિત.	(અ) ગદ્યનાં ૫૦ પાનાં અને કવિતાની ૫૦૦ લીટીઓ, વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ અને પિંગળના વિદ્વતાવાળા જ્ઞાન સહિત. દલપતરામ કૃત પિંગળ—પ્રકરણ ૪ થું. (બ) નિબન્ધ	સંસ્કૃતઃ રજા સ્કન્ધમાંથી ૨૧ પાઠ અને રઘુવંશના ૨ સર્ગ અથવા બીજા કોઈ ઉત્તમ પંક્તિના સંસ્કૃત કવિના પુસ્તકમાંથી તેટલો ભાગ. અથવા ફારસીઃ—ગુલિસ્તાન, ૧ લું પ્રકરણ.	(અ) ઇતિહાસઃ—જગતના ઇતિહાસનાં મૂળતત્વ. (બ) જગતની ભૂગોળવિદ્યા.	પદાર્થવિજ્ઞાન અને ખગોળવિદ્યા, કુકકૃત અથવા બીજા કોઈ પુસ્તકમાંથી.	ફોરસેટ પની કૃત પુસ્તક પૂરું.	શિક્ષણ શાસ્ત્રનું, અને શિક્ષણના અનુભવનું, તેમજ નિશાળ વ્યવસ્થાનું વિગતવાર પાકું જ્ઞાન.	કોલેજની કસરતશાળાનો પૂરો ક્રમ.

ઉપ.—ગુજરાતી ટ્રેનિંગ કાલેજના પ્રિન્સિપાલ પરીક્ષા લેશે.

શિક્ષણના અનુભવનું જ્ઞાન.	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦			
(ઘ) કથિત પાઠ.				૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦
૮. કસરત.				૫૦	૫૦	૫૦
૯. ઐચ્છિક વિષયો— (અભ્યાસક્રમ જુઓ).						
	૭૦૦ +૩૦૦	૭૫૦ +૨૫૦	૭૫૦ +૨૫૦	૩૦૦	૨૫૦	૨૫૦
કુલ.	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦			

प्राणी वर्णन.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૮૭ થી.)

ગેંડા.

વર્ગ—કરોડવાળાં. જાત—સ્તનવાળાં. પ્રકાર—જાડી ચામડીવાળાં.

પૃથ્વી પર વસનારાં સ્તનવાળાં જીવતાં પ્રાણીઓમાં હાથી શિવાયનાં સઘળાં પ્રાણીઓ કરતાં ગેંડા બહુ જોરાવર અને મ્હોટું પ્રાણી છે. ગેંડામાં પણ સાત આઠ જાતો છે. આ સઘળી જાતો એશિયાના ગરમ ભાગો, હિન્દી દ્વીપકલ્પ અને આફ્રિકામાં વસે છે. ગેંડાનો આકાર તરેહવાર અને બેડોળ છે, અને તે પ્રાણી દેખાવમાં ભારે અને ગન્દુ છે. એના અવયવો બરાબદાર અને મજબૂત છે. એને દરેક પગે ત્રણ ત્રણ આંગળાં અને દરેક આંગળાં ઉપર ખરીના જેવા પહોળા નખ હોય છે. તેના કાન મ્હોટા, આંખો ન્હાની, માથું મ્હોટું, અને ડાચું લાંબુ છે. તેના નસકોરાના હાડકાની એક કમાન થયેલી હોય છે, તેથી તેના નાક ઉપર ઊગેલાં શીંગડાંને ટેકો મળે છે. આ શીંગડું તે

હાડકા ઉપરથી ઊગતું નથી, પણ ચામડીના ભાગમાંથી ઊગે છે તો-પણ હાડકાની કમાનને લીધે શીંગડાને ટેકો અને મજબૂતી મળે છે. તેનો ઉપલો હોઠ લાંબો અને આડો અવળો હાલી શકે તેવો હોય છે. ગેંડા-ની કેટલીક જાતોના ઉપલા હોઠ એટલા તો લાંબા વધેલા હોય છે, કે તેનાવડે ભોંયપર પડેલી ઝીણી વસ્તુઓ પણ તે ઊચકી લે છે. તેના આખા શરીર ઉપર અતિશય જાડી અને સખત ચામડી હોય છે. કેટ-લીક જાતોમાં આ ચામડી એટલી તો જાડી અને કરચલીઓ પડી ગ-યેલી હોય છે કે તેના બોજાવડે પ્રાણીને દોડવામાં હરકત પડે છે. ગેંડા-ની ચામડીમાં તેની ગરદન આગળ, પીઠના આગલા ભાગ આગળ, જાં-ઘો આગળ તથા બીજા સાંધાઓ આગળ વાટા પડેલા હોય છે.

ગેંડાને હુમલો કરવામાં તેમ જ પોતાનો બચાવ કરવામાં તેનું શીં-ગડું એક મજબૂત હથિયાર તરીકે ખપ લાગે છે. શીંગડાવડે તે ન્હાંનાં ઝાડને તથા કન્દમૂળને જમીનમાંથી ઊખેડી નાંખે છે. આ શીંગડાની ર-ચના તો બીજા પ્રાણીઓના શીંગડા જેવી જ છે. કેટલીક જાતના ગેંડાને બે શીંગડાં હોય છે. તે ઉપર તેના એક શિંગી અને દ્વિશિંગી એવા બે મુખ્ય ભાગ પડે છે. તેમ જ જુદી જુદી જાતના ગેંડાના દાંતની સંખ્યા અને રચનામાં પણ ફેરફાર હોય છે. આ પ્રાણી નિરપરાધી છે, અને તેનામાં ચપળતા તો જોવામાં આવતી જ નથી. કેટલીક વાર ખીજવાય છે ત્યારે તે ઘુરકે છે. સ્વભાવે સ્વચ્છન્દી છે, ચાલવામાં બહુ ધીમું છે તેમ છતાં વખત આવે ઝડપથી દોડી શકે છે. ગેંડા બહુ ભારે અને જોરાવર છે, તેથી ગીચ ઝાડીવાળા જંગલમાં પણ તે રસ્તો કરી શકે છે. કારણ-કે તે દોડે છે તે વખત તેના જોરથી આડે આવતાં ઝાડો ભાગી જાય છે. તેની ચામડી એટલી તો જાડી છે, કે તેની ગરદન અને છાતી આગળના સુંવાળા ભાગો શિવાય શરીરના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં વાઘ, સિંહ, કે બીજા કોઈ પણ પ્રાણીના નખ અને વેગળેથી છોડેલી બન્દુકની સીસાની ગોળીઓ પણ પેસી શકતી નથી, આથી કરીને કોઈ પણ પ્રાણી ગેંડાને હરાવી શકતું નથી. અને ગેંડાના શિકારીઓ તેને મારવાને લોઢાની ગોળીઓ વાપરે છે. ભીના જંગલોમાં જ્યાં ઘાસ બબ્બે માથોડાં ઊંચું ઊગેલું હોય છે, ત્યાં આ પ્રાણીઓ એકલાં અગર જોડે

રહે છે, પણ ઘણાં મ્હોટાં ટોળાંમાં રહેતાં નથી. તેનું શરીર ભારે હોવાથી તેનાથી ઊંચે ચઢી શકાતું નથી. આ પ્રાણીઓ લીલી ઘાસ, પાંદડાં અને કંદમૂળ ખાઈ જીવે છે. જોકે તેના શરીરની ચામડી આટલી જાડી છે. તેમ છતાં મચ્છર, ડાંસ વગેરે જીવડાં તેને બહુ હેરાન કરે છે. તેથી ભેંસોની પહે આ પ્રાણી પણ કાદવમાં આળોટી શરીર પર કચરાનું પડ ચઢાવે છે. તેઓ પાણીમાં સારી રીતે તરી શકે છે.

ગેંડા ઘણાં વરસ જીવે છે. પચાસ સાઠ વરસનાં પાળેલાં ગેંડાં જીવતાં છે, અને એવું કહેવાય છે કે આશરે સો વરસ જીવે છે. દર વેતરે તેને એક બચ્ચું આવે છે, અને ગર્ભવાસકાળ કેટલાકના મત પ્રમાણે સોળથી અઢાર મહિના અને કેટલાકના મત પ્રમાણે સાતથી નવ મહિનાનો છે. પણ ઘણું જીવનારાં પ્રાણીઓમાં ગર્ભવાસકાળ ઘણું કરીને લાંબો હોય છે તેથી કરીને પહેલો મત વધારે સમ્ભવિત લાગે છે. વળી દર વેતરની વચ્ચે ઘણો લાંબો વખત જાય છે.

—o— (અપૂર્ણ).

રંગ વિષે પાઠ.

(ગણપતરાવ ગોપાલરાવ બર્વે.)

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૯૧ થી.)

રંગ બનાવવાના બધા પદાર્થો પ્રાણિજ અને ઉદ્‌ભિજ વર્ગમાંના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે. મજીઠ અને હળદર એ બંનેના મૂળમાંથી રંગ બનાવવામાં આવે છે. તેમ જ પતંગ અને ચન્દન એ એના થડ કે બીજા ભાગોમાંથી લાલ રંગ કહાડવામાં આવે છે. બાવળની છાલમાં પણ રંગવાળાં દ્રવ્યો હોય છે વનસ્પતિનાં ફૂલ, પાંદડાં, ફળ કે બિયાંમાં રંગવાળાં દ્રવ્યો હોય છે. પ્રાણીઓના શરીરમાં જુદા જુદા ભાગમાં લોહી, પિત્ત, વગેરે રંગિત દ્રવ્યો પથરાયેલાં હોય છે. કીરમીજ જેવાં કેટલાંક પ્રાણીઓ તો માત્ર રંગવાળા દ્રવ્યનાં જ બનેલાં હોય છે. રંગવાળા દ્રવ્યો કે પદાર્થો લાકડામાં, છાલમાં, અને ફળ, પુષ્પ, મૂળ વગેરેમાં અશુદ્ધ રૂપે હોય છે. માટે તેમને શુદ્ધ કર્યા પછી રંગવાના કામમાં વાપરે છે.

રંગ આપવાનાં અગર રંગવાળાં દ્રવ્યો કાર્બોન, ઑક્સિજન, અને હાઇડ્રોજન એ ત્રણ તત્વનાં બનેલાં છે. કેટલાંક દ્રવ્યોમાં નાઇટ્રોજન જોવામાં આવે છે. પ્રાણિજ પદાર્થોમાંથી રંગ બનાવવાનાં જે દ્રવ્યો કહાડવામાં આવે છે તેમાં નાઇટ્રોજન હમેશાં હોય છે. પરન્તુ વનસ્પતિજ રંગિત દ્રવ્યોમાં તે નથી હોતો. એવા પણ કેટલાક પ્રાણિજ રંગો છે કે તેમાં નાઇટ્રોજન સુદ્ધાં હોતો નથી. પણ ઉદ્ભિજ (વનસ્પતિજ) રંગોમાં તે જોવામાં આવે છે.

આ બંને વર્ગમાંથી સાધારણ રીતે લાલ, આસમાની અને લીલો રંગ કહાડવામાં આવે છે. તે પૈકી લીલો રંગ એ કાચો હોય છે, માટે તે પીળા તથા આસમાની રંગના મિશ્રણવડે બનાવવામાં આવે છે. પ્રાણિજ વર્ગમાં વાસ્તવિક રીતે જોતાં જતાં કાળો રંગ જોવામાં આવતો નથી.

કેટલાક પ્રયોગો ઉપરથી એવું સિદ્ધ થયું છે કે, જે દ્રવ્યવડે સુન્દર રંગો ચઢાવવામાં આવે છે, તે દ્રવ્યો પોતે તો રંગ વગરનાં હોય છે પણ તે જ દ્રવ્યો જ્યારે હવામાંનો ઑક્સિજન ચૂસી લે છે ત્યારે પુષ્કળ રંગવાળાં થાય છે. આપણે ગળીનાં તાજાં પાંદડાં તોડી લાવીએ અગર મજીઠનાં તાજાં મૂળીઆં કહાડીએ તો તે પ્રથમ રંગ વિનાનાં હોય છે, પરન્તુ તેને જ જો આપણે હવામાં રાખીશું તો અનુક્રમે તેમાં ફેરફાર થઈ ગળીયેલ અને લાલ રંગ ખુલી ઉઠેલો (ચઢેલો) જોવામાં આવશે. પતંગનું કે ચન્દનનું તાજું લાકડું તોડી તેને પુષ્કળ દિવસ હવામાં રાખીશું તો "લાલ" રંગનું થયેલું દેખાશે.

પુષ્કળ દિવસ હવામાં નાખવાથી લાલ રંગનું થઈ ગયેલું પતંગનું લાકડું લઈ તેણે જે પ્રથમ ઑક્સિજન ચૂસી લીધો હતો તે જો કહાડી નાંખી પાછું હવામાં ખુલ્લું રાખીશું તો હવામાંનો ઑક્સિજન ચૂસી લઈ પહેલાંની માફક લાલ રંગનું બનશે. એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે ઉદ્ભિજજન્ય પદાર્થો ઉપર થતા ઑક્સિજનના કાર્યવડે અગર પૃથગ્ભવનવડે રંગવાળાં દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે એવાં પણ કેટલાંક મૂળતત્વો છે કે તે જો હવામાંનો ઑક્સિજન ચૂસી લે તો જ તેને રંગ ચઢે છે.

વીજળી, ગરમી અને પ્રકાશનું કાર્ય રંગ ઉપર કેવી રીતે બને છે તેની પણ માહિતી હાવી જોઇયે. ૩૦૦ °ડીગ્રી થી ૪૦૦ °ડીગ્રી સુધીની ગરમીવડે સર્વે રંગોનો નાશ થાય છે. કેટલાક રંગોને બદલતાં થોડી વાર લાગે છે અને કેટલાકને વધારે લાગે છે. તેનું કારણ હવામાંનો વત્તો ઓછો ઓક્સિજન તથા ભિનાશને લીધે એમ થાય છે.

જુદા જુદા રંગ ઉપર ઓક્સિજનનું કાર્ય જે પ્રમાણે બને તે પ્રમાણે પાકો અગર કાચો રંગ કહેવામાં આવે છે. જે રંગ ઉપર પ્રકાશ, હવા, પાણી, સરકો, સ્પિરિટ. તેજાબ, સાબુ અને બીજા તીવ્ર પદાર્થોનું કાર્ય થતું નથી અને તેથી જે રંગ બદલાતો નથી તેને પાકો રંગ કહે છે તથા જે રંગો ઉપરના કાર્યથી નાશ પામે છે તેને કાચા રંગ કહે છે.

કેટલાક રંગ તો સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાક રાસાયનિક પદાર્થોના સંયોગવડે ઉત્પન્ન થાય છે, અને કેટલાક તો કેવળ રસાયન કાર્યવડે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

બસ, હવે ઘણું થયું, આનન્દસાગર. આજે તમોને જે જે કહેવામાં આવ્યું તે ધ્યાનમાં તો હશે જ. અનેક તરેહના રંગો, ખનિજ, ઉદ્‌ભિજ તથા પ્રાણિજ પદાર્થોમાંથી કેમ કહાડી શકાય છે તથા તેઓના ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય તે બાબત કોઈ દિવસ ફુરસદ મળશે એટલે કહીશ. આજે જે જે નવું જાણવામાં આવ્યું તેનો ઉપયોગ બરાબર કરજો. ગઈ કાલે સાંજરે બાગની અન્દરનો દેખાવ જોયો તે ઉપરથી કેટલું શીખવાનું અને વિચાર કરી જોવાનું મળ્યું તે માલૂમ પડ્યુ હશે.

રંગ વિષે તમને આટલું જ્ઞાન મળ્યું તે શીખી લેવાનું કારણ તમને શા ઉપરથી મળ્યું ?

આપણે તે દિવસે બાગમાં ફરવા ગયા અને હમને સાંની રચના જોઈને પૂછવાનો વિચાર થયો તે ઉપરથી.

ત્યારે તે જ પ્રમાણે સૃષ્ટિ ઉપરના દરેક પદાર્થને તમે જુઓ તે વખતે તે પર વિચાર કરશો તો હમેશાં તમને કંઈ કંઈ નવું નવું શીખવાનું મળશે. માટે તેવા વિચાર કરવાની ટેવ પાડવી અને જે શંકા થાય તે બિલકુલ અટક્યા સિવાય મ્હને પૂછવી.

पत्र व्यवहार.

કાળીપરજ વિદ્યોત્તેજક ફન્ડ.

મોજે બદેલી તાલુકે વલસાડની લો. બો. ગુજરાતી મુખ્ય સ્કૂલમાં, તા. ૧૯—૧૨—૯૫ ને રોજે વલસાડ ડિવિઝનના મહેરબાન આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ પધાર્યા, તે વખતે સ્કૂલમાસ્તર ભાણાભાઈ કેશવજીની ભલામણ પર નીચા પહોંચાડી, કાળીપરજના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન આપવા સારૂ નીચે મુજબ એક ફન્ડ ઊભું કરવામાં આવ્યું. તે ફન્ડને "કાળીપરજ વિદ્યોત્તેજક ફન્ડ" એ નામ આપ્યું છે.

ફન્ડમાં નાણું ભરનારા સદ્‍ગૃહસ્થોનાં નામ, વતન અને રકમ.

રકમ	નામ	હોદ્દો	વતન.
૫-૦-૦	મહેરબાન એફ. એકસ. ડિસોઝા,	આ. કલેક્ટર સાહેબ.	
૩-૦-૦	શેઠ નસરવાનજી પિરોજશાહ,	સદ્‍ગૃહસ્થ,	બદેલી.
૨-૦-૦	રા. ભાણાભાઈ કેશવજી પટેલ,	સ્કૂલમાસ્તર,	બાંહુત.
૨-૦-૦	રા. રા. ભીખાભાઈ અખુભાઈ દેશાઈ	લો. બો. મેમ્બર,	બદેલી.
૨-૦-૦	રા. રા. નાગરજી નીછાભાઈ દેશાઈ	પોલિસ પટેલ,	બદેલી.દે.પા.
૨-૦-૦	રા. રા. બાવાભાઈ લલ્લુભાઈ દેશાઈ	બદેલીના તલાટી,	ડુંકવાડા.
૨-૦-૦	રા. રા. દુર્લભભાઈ મીઠાભાઈ દેશાઈ	પોલિસપટેલ,	બદેલીજગાલાલા.
૨-૦-૦	રા. રા. હીરાભાઈ નીછાભાઈ દેશાઈ	તલાટી,	બદેલી.
૨-૦-૦	રા. રા. વસનજી શિવભાઈ દેશાઈ	સદ્‍ગૃહસ્થ,	બદેલી.
૨-૦-૦	રા. રા. રણછોડજી મ્હોટાભાઈ દેશાઈ	"	બદેલી.
૨-૦-૦	રા. રા. ખંડુભાઈ જીવણજી દેશાઈ	"	હરગામ બાગડા.
૨-૦-૦	રા. રા. પરાગજી ફકીરભાઈ દેશાઈ	"	"
૨-૦-૦	રા. રા. કશનજી કલ્યાણજી દેશાઈ	"	"
૨-૦-૦	રા. રા. શા. નરોત્તમ દુર્લભભાઈ	"	"
૨-૦-૦	રા. રા. શા. ભાણુભાઈ ન્હાનચન્દ	"	"
૧-૦-૦	રા. રા. શા. ઝવેરચન્દ દલીચન્દ	"	"
૧-૦-૦	પરાગજી ભગવાનજી દેશાઈ	આસિસ્ટન્ટ માસ્તર	બદેલી.

૩૬-૦-૦ કુલ રૂપીઆ.

સદરહુ ફન્ડનાં નાણાંમાંથી મજકૂર સ્કૂલમાં આવતા કાળીપરજના વિદ્યાર્થીઓને સ્લેટ, ટોપી, ડગલી, ચોપડી, પેન વગેરે આપવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, તથા સદરહુ ફન્ડનો કારભાર કરવાને સાહેબ બહાદૂરે પોતે નીચે મુજબના શખ્સોની એક મેનેજિંગ કમિટી નીમી છે.

મેનેજિંગ કમિટી.

રા. રા. ભીખાભાઈ ગગુભાઈ દેશાઈ	મેનેજર.
રા. રા. રણછોડજી મ્હોટાભાઈ દેશાઈ	મેમ્બર.
રા. રા. નસરવાનજી પિરોજશાહ દેશાઈ	,,
રા. રા. નાગરજી નીછાભાઈ દેશાઈ	,,
રા. રા. બાવાભાઈ લલ્લુભાઈ દેશાઈ	,,
રા. રા. ભાણાભાઈ કેશવજી પટેલ	સેક્રિટરી.

ઉપર મુજબ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, અને એ ફન્ડનો રાખેલો હિસાબ હરકોઈ અધિકારી સાહેબે તપાસવો એ તેઓ સાહેબની મુનસફી ઉપર છે. પણ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે તો પરીક્ષક સાહેબે અચૂક તપાસી તે ઉપર પોતાની સહી કરવી. તા. ૨—૩—૯૬.

ભાણાભાઈ કેશવજી પટેલ.
કાળીપરજ વિદ્યોત્તેજક ફન્ડના સેક્રિટરી,
બદેલી મુખ્ય સ્કૂલ તા. વલસાડ.

કેળવણી ખાતાની ખબરો.

નવાં પુસ્તકો.

ગુજરાતી.

હોપ—ભૂગોળ ભા. ૨ જો	૦—૨—૦

સંસ્કૃત.

અમરકોશ સટીક	૧—૦—૦
રાજતરંગિણી ભાગ ૩ જો	૨—૪—૦
(બો. સં. સી. નં. ૫૪)	૨—૪—૦

ઉપલાં પુસ્તકો મુમ્બઈ ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ્ બુક ડીપોમાં મળે છે.

તા. ૧૫-૪-૯૬. J. C. DABASH,
ક્યુરેટર.

નિશાળોનાં ઇનામ પત્રક.

રેવાકાંઠા. લીમડી: ત્રવાડી જેઠાલાલ વિશ્વનાથ રૂ. ૩) છોટા-ઉદેપુર. મહારાઓલ શ્રીફતેસિંહજી દાદાસાહેબ રૂ. ૭-૪-૦ મે. મહારાજા શ્રીફતેસિંહજી રૂ. ૪૦).

સોરઠ વિભાગ. ડેડાણ. મે. દરબાર સાહેબ રૂ. ૧૬-૮-૬ જાફ્રાબાદ કન્યા. વ્હોરા પ્રભુદાસ કનકદાસ રૂ. ૪) બાંટવા. મે. દરબાર સાહેબ રૂ. ૪૦-૧૪-૧ વિનાયકરાવ ડોનેશન ફન્ડ રૂ. ૧૩-૦-૧ બાંટવા કન્યા. મે. આ. પો. એજન્ટ સાહેબ રૂ. ૨૦ ડોક્ટર મૂળચન્દ બાલાભાઈ રૂ. ૪) માણાવદર. મે. આ. પો, એજન્ટ સાહેબ રૂ. ૫૭-૧૧-૬ એજન્ટ કન્યાશાળા. દરબાર સાહેબ રૂ. ૨૫-૧૦-૧૦ વડીઆ. માણેકલાલ ગોકળદાસ રૂ. ૭-૭-૯ દરબાર શ્રીબાવાવાળા રૂ. ૬) ચૂડા. દરબાર શ્રીગીદડવાળા તથા વાજસુરવાળા રૂ. ૧૨-૧૩-૯ વધણીઆ. ચાણદાર સાહેબ રૂ. ૬) ચીતલ. ભાગદ.ર સાહેબ રૂ. ૪૦) ચાણાદેવડી દરબાર સાહેબ રૂ. ૪૩) મેંદરડા. વાળાશ્રી માણશીઆ નાગભાઈ રૂ. ૪ સોતી કર્ષણ ભાણા રૂ. ૩ કુમારશ્રી વાળા ઊનડ રાણા રૂ. ૩) રા. ચતુરભુજ ભગવાનજી રૂ. ૩) બગસરા. તા. સ્કૂલ. મે. ભાગદાર સાહેબ રૂ. ૪૦-૫-૦ દરબાર શ્રીવાજસુરવાળા રૂ. ૩-૮-૦ ચાણદાર શેખહુસેન ખુદાબકસ રૂ. ૩) એજન્ટ બ્રેન્ચ. મે. ભાગદાર સાહેબ રૂ. ૭-૬-૦ બગસરા કન્યા. મે. દરબાર સાહેબ રૂ. ૧૨-૫-૦ વાજસુરવાળા રૂ. ૩) દેવજી ત્રીકમજી રૂ. ૩) મુઝીઆસર. દરબાર સાહેબ રૂ. ૮-૮-૦ વસાવડ. લાલશંકર મયાશંકર રૂ. ૮)

ભરૂચ મ્યુ. સ્કૂલ નં. ૩ મહારાજ ભગવાનદાસજી લક્ષ્મણદાસજી રૂ. ૩-૮-૦ સારસા. બાસોદના પટેલ હરજી નરોત્તમ રૂ. ૬૦

વીરપુર. રા. ચુનીલાલ બાપુજી રૂ. ૩) **માંડવા.** ભાદરવાના ઠાકોર સાહેબ ફતેહસિંગજી રૂ. ૭-૬-૩

પાલણપુર વિભાગ. દીઓદર. વકીલ ઇચ્છારામ તથા પુરુષોત્તમ નથ્થુ રૂ. ૩-૮-૦ તથા બીજા ગૃહસ્થો રૂ. ૧-૮-૦

ઝાલાવાડ વિભાગ. ધ્રાંગધ્રા કન્યા. મહારાજા સાહેબ રૂ. ૫) **લીંબડી કન્યા.** શેઠ હરકિષનદાસ નરોત્તમદાસ રૂ. ૩૧) **સાયલા.** સા. લાલચન્દ હેમચન્દ વગેરે રૂ. ૧૧-૧૧-૦ **ચૂડા.** ઘોસ-ળીઆ ઓઘડ પનજી રૂ. ૩-૮-૦ **એજન કન્યાશાળા.** મ્યુનિસિપા-લિટી રૂ. ૩) **ચરાડવા.** દરબાર સાહેબ રૂ. ૧૧) **લીંબડી નં. ૨** આ-સિસ્ટન્ટ અમીચન્દ ભીમજી રૂ. ૩) **મૂળી.** રાજમાતા શ્રીગંગાબાઈ રૂ. ૩૦) **એજન કન્યા.** એજન રૂ. ૬૦) **બજાણા.** કારભારી સાહેબ રૂ. ૪) **હળવદ.** કુમારશ્રી અજિતસિંહજી રૂ. ૧૦-૮-૦ **એજન કન્યા.** એજન રૂ. ૩-૮-૦ **મૂળી.** પરમાર લાખાજી તથા જીવણજી રૂ. ૩) **વઢવાણ કેમ્પ એ. વ. સ્કૂલ.** ઝાલાવાડ પ્રાંતના આ. પો. એ. સાહેબ રૂ. ૭૦) શેઠ દામોદર તાપીદાસ રૂ. ૧૦) વકીલ મૂળચન્દ ચતુર રૂ. ૧૦) **ભોઈકા તા. સ્કૂલ** થાણદાર સાહેબ ગોપાળજી ડાહ્યા-ભાઈ રૂ. ૪)

वर्नाक्युलर महेताजीओना धारानो संग्रह.

शुद्धिपत्र.

માહે ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૯૬ ના શાળાપત્રમાં છપાયેલા ધારા સં-ગ્રહમાં પૃષ્ઠ ૫૨—પ્રકરણ ૭, કલમ ૩, લીટી ૧૧—"કેલન્ડર" ના બદલામાં "ઓફિશ્યલ" એ શબ્દ મૂકવો.

MADHAVLAL. H. DESAI.
એડિટર, ગુજરાત શાળાપત્ર.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૩૫ મું. જુન ૧૮૯૬. અંક ૬ ઠ્ઠો.

માસ.

ગયા માસમાં હમે અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજનો નવો ધારાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. સને ૧૮૮૮ નો ધારાસંગ્રહ થયા પછી તેમાં વખતે વખત જે સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા તે નવા સંગ્રહમાં દાખલ કર્યા છે, એ સિવાય બીજો મોટો ફેરફાર થયેલો નથી. છતાં શિક્ષક વર્ગે તે સમ્ભાળ પૂર્વક જોઈ જવાની જરૂર છે. હમે ખાસ કરી પન્દરમા નિયમના પાછલા ભાગ તરફ શિક્ષકોનું લક્ષ ખેંચીએ છીએ. તેમાં જણાવ્યું છે કે ટ્રેન્ડ શિક્ષકો ચિત્રકળા, ખેતી, અથવા ઔદ્યોગિક કળાનું સર્ટિફિકેટ મેળવી તેમાંનો કોઈ વિષય પોતાની નિશાળમાં ફતેહમન્દ રીતે શિખવશે તો તેમને ખાસ ગ્રાન્ટ ઇન-એઇડ (મદદ) મળી શકશે. આ નિયમ તરફ હજી સુધી શિક્ષકોનું પૂરતું લક્ષ ખેંચાયું જણાતું નથી, અને ટ્રેન્ડ માણસો ચિત્રકળા કે ખેતીના બીજા ગ્રેડની પરીક્ષામાં પાસ થયા છતાં પોતાની નિશાળોમાં તેનું શિક્ષણ આપતા પણ ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે. આ કામ બદલ ખાસ ગ્રાન્ટ મળવાની હોવાથી શિક્ષકો પોતાની નિશાળોમાં તે વિષયોનું શિક્ષણ દાખલ કરશે એમ ઉમેદ રહે છે. એ વિષયો ન્હાનાં બાળકોને કયા ક્રમ મુજબ શિખવવા, તેની તપાસણી કોણ કેવી રીતે કરશે, ગ્રાન્ટ કયા દર મુજબ મળશે, તે સરકાર આપશે કે લોકલ અને મ્યુનિસિપલ ફંડમાંથી મળશે, એ વગેરે બાબતો હજી સ્પષ્ટ થયાનું હમારા જાણવામાં નથી, પણ ઉત્સુક મહેતાજીઓ પોતપોતાના ઉપરી મારફત ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને પુછાવશે તો અમુક ખબર મળશે એમ હમે ધારીએ છીએ. આ હકીકત જેમને ખબર હોય તે લખી મોકલશે તો તેને માટે આ પત્રમાં ખુશીથી જગા કરીશું. અત્યાર લગી ઘણુંકરી કારકુનો અને તલાટીઓ તૈયાર કરવા તરફ અને તેમને થર્ડ ગ્રેડ પબ્લિક સર્વિસની

પરીક્ષામાં પાસ કરાવવા તરફ જ સઘળા શિક્ષકોનું ધ્યાન રોકાયું હતું. અમને આશા છે કે આ નિયમથી તેમનું ધ્યાન ઔદ્યોગિક શિક્ષણ તરફ વળશે, અને ન્હાની વયનાં બાળકોને અનુકૂળ પડે તેવા રૂપમાં તેમને ભવિષ્યમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવું શિક્ષણ અપાશે. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ખેતી, ડ્રોઇંગ, વગેરે વિષયો દાખલ કરવાનો હેતુ એ જ છે કે ટ્રેન્ડ શિક્ષકો તે શિખવવાને લાયક થાય, પરન્તુ પ્રાથમિક શાળાઓમાં એ શિક્ષણ દાખલ ન થાય ત્યાં સુધી એ હેતુ પાર પડવાનો નથી. ગામડાની ઘણી ખરી વસ્તી ખેડુતની હોય છે તેથી તેમનાં બાળકોને ખેતીનાં શાસ્ત્રીય મૂળતત્વોનું શિક્ષણ આપવાથી લાભ થશે. ડ્રોઇંગ પણ ઉદ્યોગોમાં ખપમાં આવવા ઉપરાન્ત આંખ અને હાથ કેળવે છે, નજર ઠરાવે છે, ધ્યાન એકાગ્ર કરવાની ટેવ પડે છે, ચોકસાઈ અને સફાઈ શીખવે છે, સૌન્દર્યનું ભાન કરાવે છે, અને એ રીતે માણસની સામાન્ય કેળવણી માટે પણ અતિ ઉપયોગી છે. આ કારણોથી હાલ તરત ગામડાંમાં ખેતીનું અને શહેરો તથા કસ્બાઓમાં ડ્રોઇંગનું શિક્ષણ અપાશે તો લાભકારી થશે. ઇંગ્લન્ડની પ્રાથમિક નિશાળોમાં ડ્રોઇંગ ફરજીઆત કરવામાં આવ્યું છે, અને ખેતી ઐચ્છિક વિષય તરીકે લેવાય છે. સને ૧૮૯૭ના મે માસના અંકને ૧૧૮ મે પાને હમે એ દેશનાં ડ્રોઇંગનાં ધોરણો આપ્યાં છે, અને તે જ વરસના અકટોબર માસના અંકને ૨૭૨ મે પાને ત્યાંનાં ખેતીનાં ધોરણો આપ્યાં છે, તે આ દેશના શિક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડશે. ત્યાં પહેલા અને બીજા ધોરણમાં ખેતીને લગતા પદાર્થો વિષે સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ અપાય છે, અને ત્રીજા ધોરણથી વધારે ક્રમસર શિખવાય છે. ઉપલાં ધોરણોમાં પણ પ્રયોગ અને અવલોકન દ્વારા શિક્ષણ આપવાનું છે; માત્ર ચોપડીઓ ગોખાવવાની નથી. આપણે માટે આવો જ શિક્ષણ ક્રમ ચાલશે તો સંગીન લાભ થશે.

ટ્રેનિંગકોલેજના ધારાસંગ્રહનો ૧૯ મો નિયમ પણ શિક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. તેથી જે પેન્શન લાયક પગારવાળા શિક્ષકોને કોલેજમાં દાખલ થવાની પરવાનગી મળશે તેમનાં કોલેજમાં ગાળેલાં

વરસ પેન્શન લાયક નોકરીમાં ગણાશે. શિક્ષકોના હકમાં આ લાભ ન્હાનો નથી.

પાછલા અને તે પહેલાંના ધારાસંગ્રહોમાં મુસલમાનો માટે ખાસ અભ્યાસ ક્રમ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો, તેમાં થોડું ઉરદુ, ફારસી અને થોડું સહેલું ગુજરાતી દાખલ કર્યું હતું. આથી એ ક્રમ લેનાર મુસલમાનો માત્ર ઉરદુ નિશાળો માટે લાયક થતા; ગુજરાતી નિશાળોમાં તેઓ નીમી શકાતા નહોતા. વળી તેમની કેળવણી ઓછી હોવાથી અને ઉરદુ નિશાળોની સંખ્યા થોડી હોવાથી તેઓ મ્હોટા પગારની જગાએ ચઢી શકતા નહોતા. જે મુસલમાનોને ગુજરાતી નિશાળના મહેતાજી થવાની મરજી હતી તેમને હિન્દુઓની માફક સઘળું ગુજરાતી અને સંસ્કૃત લેવું પડતું. પાછલાં ચાર પાંચ વરસથી આ વહિવટમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે અને તે નવા ધારાસંગ્રહમાં દાખલ પણ થયો છે. એ ફેરફારથી હિન્દુઓની માફક બધા મુસલમાનો પણ ગુજરાતીનો સઘળો અભ્યાસ કરે છે, અને બીજી ભાષા તરીકે હિન્દુઓ સંસ્કૃત લે છે તેના બદલામાં તેઓ ઉરદુ-ફારસી લે છે. આથી તેઓ ઉરદુ અને ગુજરાતી બન્ને જાતની નિશાળોના મહેતાજી થવાને અને મ્હોટા પગારની જગાએ ચઢવાને લાયક બને છે. આશા છે કે તેથી હાલ કરતાં વધારે મુસલમાનો ટ્રેનિંગ કોલેજની કેળવણી લેવાને લલચાશે.

વલસાડ મ્યુનિસિપલ વર્નાક્યુલર ઍન્ગ્લો નિશાળ નમ્બર ૨ જાના માજી મહેતાજી મિ. કેશવરામ પ્રેમશંકર બાબત સરકારે કરેલા ઠરાવનો સારાંશ આ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે વાંચી પ્રાથમિક શિક્ષકોને આનન્દ થયા વિના રહેશે નહિ. સુરતના લોકલ બોર્ડે કરેલા ઠરાવ વિરુદ્ધ મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબના લખાણથી મિ. કેશવરામને સરકારે ઇનસાફ આપ્યો છે તે જોઈ હમને પણ તેટલો જ આનન્દ થાય છે. ખાતાના હલકામાં હલકા નોકરને પણ ઇનસાફ અપાવવાને મેહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબ કેટલી બધી કાળજી રાખે છે તેનો આ એક વિશેષ પુરાવો છે.

व्याकरण शिक्षण.

(ચાલુ પાને ૧૪૦ થી.)

પાંચમું ધોરણ.

ઉપર મુજબ પાકું થયા પછી પાંચમા ધોરણનો અભ્યાસ શરૂ થશે. આ ધોરણના આરમ્ભમાં ક્રિયાવિશેષણનો વિષય પાછો લેવો, અને તેમના કાળ, સ્થળ, નકાર, રીત, સ્થિતિ, નિશ્ચય, સંશય, કારણ, વગેરે બતાવનાર વિભાગો તરફ લક્ષ ખેંચવું. ક્રિયાવિશેષણોના આ ઉપયોગો વાંચન ચોપડીનાં અને બીજાં વાક્યોમાં તપાસરાવવા, અને તેવાં નવાં વાક્યો રચાવવાં.

ત્યારપછી **વિભક્તિઓના અર્થ** પૂરા કરાવવા, અને વિભક્તિના પ્રત્યયવાળાં નામ, સર્વનામ, ઇત્યાદિ, કાળ, સ્થળ, કારણ, રીત, વગેરે બતાવી વાક્યમાં ક્રિયાવિશેષણ જેવું જ કામ કરે છે, તથા ક્રિયાપદની વૃદ્ધિ કરે છે તે તરફ લક્ષ ખેંચવું; જેમકે,

સ્થળ—પહેલી, ત્રીજી, પાંચમી, સાતમી;

કાળ—પહેલી, ત્રીજી, પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી;

રીત—ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી;

કારણ—ત્રીજી, પાંચમી; વગેરે.

પુષ્કળ દૃષ્ટાન્તોથી તથા વાક્યો રચાવી ઉપયોગો પાકા કરાવવા, અને વિભક્તિવાળાં નામ કોની સાથે કેવો સમ્બન્ધ રાખે છે તથા કોની વૃદ્ધિ કરે છે તે ખોળાવવું. પછી એક કરતાં વધારે વિભક્તિના પ્રત્યયો આવવાથી શબ્દના અર્થપર કેવી અસર થાય છે તે સમજાવવું, અને તેમનાં પણ ઉપર મુજબ મનોયત્ન કરાવવાં. ક્રિયાપદોના મૂળ ભેદ અને શક્ય ભેદ શિખવતા પહેલાં વિભક્તિઓના અર્થ શિખવવાની જરૂર છે, કારણકે ભેદ બદલાતાં અસલનો કર્તા બદલાઇને કરણ, કારણ, વગેરે બતાવે છે.

વિભક્તિના અર્થ પાકા થયા પછી વિભક્તિ જેવા જ ઉપયોગના **શબ્દયોગી** ઉપર ઉતરવું, અને તેઓ નામ,સર્વનામ, ઇત્યાદિ, સાથે કેવી

રીતે જોડાય છે, એમ જોડાઈને કાળ, સ્થળ, વગેરે સમ્બન્ધ બતાવી કેવી રીતે ક્રિયાવિશેષણનું કામ કરે છે, તથા ક્રિયાપદની કેવી રીતે વૃદ્ધિ કરે છે તે પુષ્કળ દૃષ્ટાન્તો લઈ સમજાવવું; જેમકે,

છોકરો **બાપની પાસે** આવ્યો.........(સ્થળ),
હું **તમારા પછી** આવીશ.........(કાળ),
છોકરી **ચોળીસારૂ** ગઈ................(પ્રયોજન), વગેરે.

આ વિષયનાં પણ ઉપર મુજબ પદચ્છેદ, વાક્યપૃથક્કરણ, તથા વાક્યરચનાવડે મનોયત્નો કરાવવાં.

કેટલીક વખત શબ્દયોગી પછી વિભક્તિના પ્રત્યય આવે છે, અથવા ક્રિયાવિશેષણ પછી વિભક્તિના પ્રત્યય કે શબ્દયોગી અવ્યય આવે છે તે તરફ હવે ધ્યાન ખેંચવું, અને તેથી તેમના અર્થપર કેવી અસર થાય છે તે નીચેનાં જેવાં દૃષ્ટાન્તોથી સમજાવવું:—

છોકરો **બાપની પાસેથી** આવ્યો.
છોકરાની સાથેનો માણસ જાય છે.
છોકરો ક્યાંથી આવ્યો,
માણસ ક્યાંનો છે,
હું ક્યારનો આવ્યો છું,
હું **અત્યારથી** જઈશ,
તમે **ક્યાં સુધી** જશો, વગેરે.

ઉપર મુજબ થયાપછી **સર્વનામોનો** વિષય પૂરો કરવો. પ્રથમ તેમના પુરુષ સર્વનામ, દર્શક સર્વનામ, સમ્બન્ધી સર્વનામ, પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ, સ્વવાચક સર્વનામ, અનિશ્ચિત સર્વનામ, વગેરે **પ્રકાર** બતાવી તેમનાં **રૂપાખ્યાન** શિખવવાં, તથા તેમનો વાક્યોમાં **ઉપયોગ** કરાવવો. ત્યારપછી ક્યાં સર્વનામ નામની પેઠે વિશેષ્ય તરીકે અને ક્યાં વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, તથા તેમનાપરથી ક્યાં વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ બને છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું. વાંચનચોપડીનાં અને બીજાં વાક્યોમાં તે ખોળાવવાં અને પદચ્છેદ કરાવવું, તેમ જ વાક્યો રચાવી તેમનો ઉપયોગ કરાવવો.

આ પ્રસંગે નીચેનો કોઠો ઉપયોગી થઈ પડશે:—

સર્વનામનો પ્રકાર.	સર્વનામ.	સર્વનામપરથી થતાં વિશેષણો.			સર્વનામ ઉપરથી થતાં ક્રિયાવિશેષણ.		
		સરખાપણું બતાવનારું.	સંખ્યા માપ બતાવનારું.	માપ દર્શક.	રીતદર્શક.	કાળ દર્શક.	સ્થળ દર્શક.
સમ્બન્ધી.	જે.	જેવું.	જેટલું.	જેવડું.	જેમ.	જ્યારે.	જ્યાં.
દર્શક.	તે.	તેવું.	તેટલું.	તેવડું.	તેમ.	ત્યારે.	ત્યાં.
	એ.	એવું.	એટલું.	એવડું.	એમ.	અત્યારે.	અહિં
	આ.	આવું.	આટલું	આવડું	આમ.		
પ્રશ્નાર્થ.	કો.	કેવું.	કેટલું.	કેવડું.	કેમ.	ક્યારે.	ક્યાં.

આ પછી **ક્રિયાપદ** પાછાં લેવાં. પ્રથમ ક્રિયાપદનાં કર્મક અને પ્રેરક રૂપ બનાવતાં શિખવવું અને તેમનો ઉપયોગ સમજાવવો. હોપ વ્યાકરણમાં આ વિષય આવ્યો નથી અને પ્રેરક રૂપ પણ ધાતુ જેવો ગણ્યો છે એ ઘોટાળા ભરેલું છે. ઉપર મુજબ ક્રમેક્રમે શીખેલાં છઠ્ઠી ચોપડીનાં છોકરાંને કર્મકપ્રેરકની સમજ પાડવી અઘરી નથી, એટલે તેવો ઘોટાળો રાખવાની જરૂર નથી. યાદ રાખવું કે બીજા માણસને પ્રેરણા કરી તેની પાસે વાક્યનો કર્ત્તા કામ કરાવે છે ત્યારે જ પ્રેરક રૂપ થાય છે; વાક્યનો કર્ત્તા જાતે કામ કરતો હોય છે ત્યારે પ્રેરક નહિ પણ ક્રિયાપદનું અસલનું કે કર્મક રૂપ વપરાય છે.

હું પડું છું,
હું કેરીઓ પાડું છું,
હું રખવાળ પાસે કેરીઓ પડાવું છું.

એ બધાં વાક્યોનો કર્ત્તા "હું" છે. પહેલા વાક્યમાં ક્રિયા કર્ત્તા ઉપર જ લાગુ થાય છે, અને ક્રિયાપદ અકર્મક છે. બીજા વાક્યમાં ધાતુનું કર્મક રૂપ વાપર્યું છે, વાક્યનો કર્ત્તા જાતે પાડવાની ક્રિયા કરે છે, અને તે ક્રિયા કેરીઓપર લાગુ થાય છે. ત્રીજા વાક્યમાં કર્ત્તા જાતે કામ કરતો નથી, પણ રખવાળને પ્રેરીને તેની પાસે ક્રિયા કરાવે છે, તેથી એ વાક્યમાં વાપરેલું રૂપ પ્રેરક છે. કર્મક રૂપનો ઉપયોગ સકર્મક ધાતુ જેવો જ છે; ફેર એટલો જ છે કે સકર્મક ધાતુ મૂળે જ સકર્મક છે, કર્મક રૂપ કોઈ બીજા ધાતુ ઉપરથી બન્યું છે. પૂરતા દાખલા લઈ આ રૂપો પાકાં કરાવવાં, અને તે મુજબ વાક્યો ફેરવાવી તેમનો ઉપયોગ કરાવવો.

કર્મક અને પ્રેરક રૂપ આવસ્યા પછી **મૂળ ભેદ અને શક્ય ભેદ** ઉપર આવવું. આ બાબતમાં પણ કેટલાંક વ્યાકરણોમાં ઘોટાળો જોવામાં આવે છે. કેટલાક મૂળ ભેદ અને શક્ય ભેદની માફક કર્મકપ્રેરકને પણ ભેદ કહે છે, અને ગણાવે છે કે ભેદ ચાર છે, મૂળ, શક્ય, કર્મક, અને પ્રેરક. પરન્તુ અસલ ધાતુની માફક કર્મપ્રેરકનાં પણ મૂળ ભેદ અને શક્ય ભેદ થાય છે, તેથી તેમની (કર્મકપ્રેરકની) ભેદમાં ગણના કરવી વ્યાજબી નથી. મૂળ ભેદ અને શક્ય ભેદ એવા બે જ ભેદ છે એમ શિખવવું, અને અસલ ધાતુ તથા તેનાં કર્મકપ્રેરક રૂપ એ બધાનાં બન્ને ભેદનાં રૂપ કરાવવાં, જેમકે

	મૂળ ભેદ	શક્ય ભેદ.
અસલ ધાતુ	હું પડું છું	મારાથી પડાય છે,
કર્મક રૂપ	હું કેરીઓ પાડું છું	મારાથી કેરીઓ પાડાય છે (પડાય છે),
પ્રેરક રૂપ	હું રખવાળ પાસે કેરીઓ પડાવું છું	મારાથી રખવાળ પાસે કેરીઓ પડાવાય છે,
અસલ ધાતુ	હું ખસું છું	મારાથી ખસાય છે,

કર્મ રૂપ	હું ચોપડી ખસેડું છું	મારાથી ચોપડી ખસેડાય છે,
પ્રેરક રૂપ	હું છોકરા પાસે ચોપડી ખસેડાવું છું	મારાથી છોકરા પાસે ચોપડી ખસેડાવાય છે,

વગેરે.

કેટલીક વખત લમ્બાણ કે ગૂંચવણ ઓછી કરવાને કર્મકપ્રેરક અથવા તેમના શક્ય ભેદ માટે તેનાં તે રૂપ વપરાય છે, તેટલા ઉપરથી તે રૂપો નથી, અથવા કર્મકપ્રેરક એ મૂળ ભેદ શક્ય ભેદ જેવા ભેદ છે એમ કહેવું ભૂલ ભરેલું છે. ઉપર મુજબ રૂપ શીખવી તથા તેમનો ઉપયોગ સમજાવી તેમને વાક્યોમાં વપરાવવાં, તથા રૂપ ફેરવી તે મુજબ વાક્યો ફેરવાવવાં. મૂળભેદવાળાં વાક્યને શક્ય ભેદમાં, અને શક્ય ભેદવાળાં વાક્યને મૂળ ભેદમાં મૂકાવવાનાં મનોયત્ન કરાવવાથી રૂપો અને તેમના ઉપયોગની સારી માહિતી થશે.

ત્યારપછી **નિશ્ચયાર્થ, સંશયાર્થ, આજ્ઞાર્થ,** વગેરે અર્થની સમજ પાડવી, તેથી આગળ ઉપર કાળોનાં રૂપોની અને તેમના ઉપયોગની વધારે સારી સમજ પડશે. વાંચન ચોપડીઓમાંથી પાઠો લઈ તેમાં જુદા જુદા અર્થનો ઉપયોગ થયેલો બતાવવો.

પછી કૃદન્ત ઉપર આવવું, અને તેમના વર્તમાન કૃદન્ત, ભૂત કૃદન્ત, ભવિષ્ય કૃદન્ત, સામાન્ય કૃદન્ત, વગેરે પ્રકાર, તથા તેમનો નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ઉપયોગ સમજાવવો. પુષ્કળ વાક્યો લઈ તેમનો આવો ઉપયોગ તપાસરાવવો, તથા તેવાં નવાં વાક્યો રચાવવાં. કૃદન્તોમાં નામ, વિશેષણ, કે ક્રિયાવિશેષણના સ્વભાવ સાથે ક્રિયાપદનો સ્વભાવ પણ ભળેલો રહે છે, એટલે તે નામ વગેરેનું કામ કરવા ઉપરાન્ત સકર્મક ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય તો પોતાની સાથે કર્મ લે છે, તેમ જ તેના અર્થમાં વધારો કરવાને ક્રિયાવિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ જેવું કામ કરનાર શબ્દો આવે છે, જેમકે,

હું ચોપડી **લખીને** થાક્યો,
હું ચોપડી ઉતાવળે **લખીને** થાક્યો,
હું હાથે ચોપડી **લખીને** થાક્યો,
હું ભીંતે **ચોઢેલો** કાગળ લાવ્યો, વગેરે.

ધાતુના શક્યભેદના રૂપ ઉપરથી થયેલું કૃદન્ત પોતાના અસલના કર્ત્તાને પાંચમી વિભક્તિમાં સાથે લઈને વપરાય છે, જેમકે,

તેનાથી કપાયલી આંગળામાંથી લોહી વહે છે, વગેરે.

કૃદન્તો એકલાં ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે, અથવા તેમનો મિશ્રકાળ કે સંયુક્ત ક્રિયાપદ બનાવવામાં ઉપયોગ થાય છે એ વાત હવે પછી આવશે.

કૃદન્તનો વિષય પૂરો થાય એટલે **સહાયકારી ક્રિયાપદની** અને તેમના ઉપયોગની સમજ પાડવી. આ બાબતમાં પણ હોપ વ્યાકરણમાં ઘોટાળો જોવામાં આવે છે. તે મુખ્ય ક્રિયાપદનું કૃદન્ત તરીકે છૂટું પદચ્છેદ કરાવી સહાયકારીને મુખ્ય ક્રિયાપદ ગણે છે એ વ્યાજબી નથી તેમ કરવાથી એ શબ્દોનો વાક્યમાં પૂરો સમ્બન્ધ સમજી શકાતો નથી. વળી તેમાં મિશ્રકાળ કરનાર ધાતુઓ અને સંયુક્ત ક્રિયાપદ બનાવનાર ધાતુઓ વચ્ચે તફાવત રાખ્યો નથી, અને બેસતો હતો, બેસી જા, લખી ચૂક્યો, એવાં દૃષ્ટાન્ત એકઠાં આપ્યાં છે તે બરાબર નથી.

આ તફાવત રાખવાની ઘણી જરૂર છે, તેથી હમે મિશ્રકાળ કરનાર ધાતુઓને **સહાયકારી** કહીશું, અને સંયુક્ત ક્રિયાપદ બનાવનારને **સહાયક** નામ આપીશું. પાંચમા ધોરણમાં માત્ર સહાયકારીની સમજ આપવી; સહાયક ધાતુઓ છઠ્ઠા ધોરણ માટે રહેવા દેવા.

સહાયકારીની સમજ પડ્યા પછી પાછા ક્રિયાપદના કાળ લેવા. ત્રણ મુખ્ય કાળોનાં નામ આગળ આવી ગયાં છે. હવે કાળોનાં નીચે મુજબ સમૂહ પાડવા:—

(૧) ધાતુને પ્રત્યય લાગીને થનારા શુદ્ધ કાળ, જેવા કે,

નિશ્ચયાર્થે અને સંશયાર્થે વર્ત્તમાન	હું કરું, હમે કરીએ, વગેરે.
આજ્ઞાર્થે વર્ત્તમાન	તું કર; તમે કરો.
નિશ્ચયાર્થે અને સંશયાર્થે ભવિષ્ય	હું જઈશ, હમે જઈશું, વગેરે.
આજ્ઞાર્થે ભવિષ્ય	તું કર, તમે કરજો.
સંશય કે સંકેતાર્થે ભૂત	હું જાત.

(૨) એકલાં કૃદન્તો કાળ તરીકે વપરાય છે તે. જેવાં કે,

ભૂત	હું ગયો, મ્હેં કર્યું, વગેરે.
વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન	મ્હારે કરવું, વગેરે.
રીતિ ભૂત	હું કરતો, હમે કરતા, વગેરે.
વિશેષભૂત	મ્હેં તે કામ કરેલું.
ભવિષ્ય	હું તે કામ કરવાનો.

(૩) સહાયકારી ક્રિયાપદની મદદથી થનારા મિશ્ર કાળ;

(અ) શુદ્ધ કાળની સાથે સહાયકારી આવીને થનાર—જેમકે,
વર્ત્તમાન—હું કરું છું, હમે કરીએ છીએ, વગેરે.

(આ) કૃદન્તોની સાથે સહાયકારી આવીને થનાર—જેમકે,

હું કરતો હોઉં, હું કરતો હતો, હું કરતો હોત,	હું ગયેલો છું, હું ગયેલો હોઉં, હું ગયેલો હતો, હું ગયેલો હોત,
હું કરવાનો છું, હું કરવાનો હોઉં, હું કરવાનો હતો, હું કરવાનો હોત,	મ્હારે જવું છે, ,, જવું હોય, ,, જવું હતું, ,, જવું હોત,
હું ગયો છું, હું ગયો હોઉં, હું ગયો હતો, હું ગયો હોત,	

પછી ઉપરના કાળોને મુખ્ય ત્રણ કાળ—વર્ત્તમાન, ભૂત. ભવિષ્ય એ પેટાં નીચે ગોઠવવા, અને એક કાળમાંથી બીજા કાળમાં રૂપ બદલી તે પ્રમાણે વાક્યો બનાવરાવવાં. પછી નકાર વાચક "નથી" ની સમજ પાડવી.

કાળ પૂરા થાય એટલે પ્રયોગ ઉપર આવવું અને ક્રિયાનાર્થ શું છે તે સમજાવવું. ભાવે પ્રયોગ અને ભાવકર્ત્તૃક ક્રિયાપદનો ભેદ પણ આ વખતે જ બતાવવો.

સારપછી દ્વિકર્મી ક્રિયાપદો તરફ ધ્યાન ખેંચી ઉપસ્થ અને અનુપસ્થ કર્મની સમજ પાડવી, તથા તેવાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરાવવું અને તે રચાવવાં, જેમકે,

હું છોકરાને રૂપિયો આપું છું,

માસ્તર મ્હને વ્યાકરણ ભણાવે છે, વગેરે.

ઉપર પ્રમાણે ચાલ્યા પછી અત્યાર સુધીમાં ત્રીજા, ચોથા, અને પાંચમા ધોરણમાં ચાલ્યું છે તેનું પુનરાવર્તન કરાવવું. ચોથા ધોરણમાં જે પુનરાવર્તન કરવાનું બતાવ્યું હતું તેમાં નીચે મુજબ ઉમેરવું:—

નામ—વિભક્તિઓના અર્થ અને ઉપયોગ; નામ પછી એક કરતાં વધારે વિભક્તિના પ્રત્યય આવવાથી થતી અસર, નામ પછી શબ્દયોગીનો ઉપયોગ; શબ્દયોગી પછી પણ પાછો વિભક્તિના પ્રત્યયનો ઉપયોગ, વગેરે.

સર્વનામ—બધા પ્રકારનાં સર્વનામ, તેમનાં રૂપાખ્યાન અને ઉપયોગ; તેમનો વિશેષ્ય અને વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ; નામની પેઠે તેમની વિભક્તિઓના ઉપયોગ, અને શબ્દયોગી અવ્યયનો ઉપયોગ; તેમના પરથી થતાં વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ વગેરે.

ક્રિયાવિશેષણ—તેમના ઉપયોગ; તેમની પછી વિભક્તિના પ્રત્યય કે શબ્દયોગીનો ઉપયોગ.

શબ્દયોગી—તેમના ઉપયોગ; નામ, સર્વનામ, ઇત્યાદિ સાથે કેવી રીતે જોડાય છે; તેમની પછી વિભક્તિના પ્રત્યયનો ઉપયોગ.

ક્રિયાપદ—પ્રકાર; પૂરાં રૂપાખ્યાન; પ્રયોગ; ક્રિયાનાથ; ઉપરથ અને અનુપરથ કર્મ, વગેરે.

કૃદન્ત—તેમના પ્રકાર અને બનાવટ; તેમના ઉપયોગ; તેમની સાથે ક્રિયાવિશેષણનો ઉપયોગ; સકર્મક કૃદન્ત સાથે કર્મનો ઉપયોગ; શક્ય ભેદના કૃદન્ત સાથે અસલના કર્તાનો ઉપયોગ, વગેરે.

આટલું થયા પછી ત્રીજા ધોરણની શરૂઆતમાં કહ્યું હતું તે યાદ દેવરાવવું કે દરેક વાક્યમાં ઓછામાં ઓછાં બે વાનાં હોય છે,

(૧) જેની આપણે વાત કરતા હોઇયે તે, (૨) તેને વિષે જે વાત કરતા હોઇયે તે વાત. પહેલાને **કર્તા** અને બીજાને **વિધાનપક્ષ** કહે છે તે હવે સમજાવવું. અત્યાર સુધી વિધાનપક્ષનાં **દૃષ્ટાન્ત** તરીકે આપણે ક્રિયાપદ જ લીધાં છે, અને તે સકર્મક હોય ત્યારે તેમનાં કર્મ

સાથે જોડયાં છે, તેમ જ કર્ત્તા, કર્મ, અને ક્રિયાપદનો વધારો કરનાર શબ્દો દાખલ કરી વાકયનાં છએ અંગ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. હવે બતાવવું કે ક્રિયાપદ સિવાય નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અને કૃદન્ત પણ વિધાનપક્ષ થઈ શકે છે, અને તેવા વિધાનપક્ષને કર્ત્તા સાથે સાંધવાને "છ", "થા", "હો", કે કોઈ બીજો ધાતુ **સંયોજક** તરીકે આવે છે, જેમકે,

કેસવલાલ **માસ્તર** છે,
તે **રાજા** છે,
તે **માંદો** થયો,
તમે **કોણ** છો,
છોકરો **ગાંડો** છે,
પરમેશ્વર જગતનો **બનાવનાર** છે,
શિવાજી **રાજા થયો**. વગેરે.

"છોકરો ગાંડો છે" એ વાકયમાં આપણે છોકરા વિષે બોલીએ છીએ તે કર્ત્તા છે, અને તેના ગાંડાપણાની વાત કરીએ છીએ તે વિધાનપક્ષ છે. બીજાં વાકયોનું પણ તેમ જ સમજવું. "છ" અને "હો" ધાતુનો અસલ અર્થ હયાતી બતાવવાનો છે, અને "છોકરો છે" એમાં એ જ અર્થ છે. આ રીતે એ ધાતુઓ હયાતી બતાવે છે કે પોતાના મૂળ અર્થમાં વપરાય છે ત્યારે જાતે જ વિધાનપક્ષ થાય છે. પરન્તુ "છોકરો ગાંડો છે" એમાં આપણે છોકરાની હયાતી વિષે વાત કરતા નથી, તેના ગાંડાપણા વિષે વાત કરીએ છીએ, એટલે "ગાંડો" એ વિધાનપક્ષ, અને "છે" એ સંયોજક—જોડનાર—છે. આ પ્રકારના વિધાનપક્ષની પણ વૃદ્ધિ થઈ શકે છે, જેમકે,

"હિન્દુઓ **પૈસે ટકે સુખી** હતા".

આમાં "સુખી" વિધાનપક્ષ છે, અને "પૈસે ટકે", એ શબ્દો તેની વૃદ્ધિ કરે છે.

ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તોથી વિશેષણના બે રીતના ઉપયોગની પણ સમજ પાડી શકાશે. "ગાંડો છોકરો છે" એમાં "ગાંડો" વિશેષણ વિશેષ્યવાચક હોઈ કર્ત્તાનો વધારો કરે છે. "છોકરો ગાંડો છે" એમાં

"ગાંડો" વિશેષણ વિધાનવાચક છે અને વિધાનપક્ષ તરીકે વપરાયું છે. બીજાં વિશેષણોના બન્ને રીતે ઉપયોગ થઈ શકે તેવાં દૃષ્ટાન્તો લેવાં તથા વાક્ય રચાવવાં.

હવે નામનો વિશેષણ તરીકે અને વિશેષણનો નામ કે ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ઉપયોગ થાય છે, તથા વિશેષણ નામ તરીકે વપરાય છે ત્યારે તેને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે તે સમજાવવું, જેમકે,

તે **ચોર** માણસ છે,
આંધળો આવ્યો,
હું **આંધળાને** બોલાવું છું,
છોકરો **સારો** દોડ્યો,
પુસ્તક **આખું** વાંચ્યું, વગેરે.

સમાનાર્થ નામનો ઉપયોગ પણ આ પ્રસંગે સમજાવી શકાશે, જેમકે,

રાજા ભોજ આવ્યો.

"ભોજ" કર્તા છે, અને તેને ઓળખાવવાને "રાજા" એ નામનો સમાનાર્થે ઉપયોગ થયો છે. જેમ વિશેષણ નામને ઓળખાવે છે, તેમ સમાનાર્થે નામ પણ બીજા નામને ઓળખાવે છે.

ઉપર મુજબ ચાલશે એટલે કઈ કઈ જાતના શબ્દો વાક્યમાં શું શું કામ કરે છે તે પાકું સમજાશે, જેમકે,

કર્તા અને કર્મ તરીકે	૧. નામ. ૨. નામ તરીકે વપરાતા બીજા શબ્દો, જેવા કે (૧) સર્વનામ, (૨) વિશેષણ, (૩) કૃદન્ત
કર્તા અને કર્મનો તેમ જ બીજા નામનો વધારો કરવાને	૧. વિશેષણ ૨. વિશેષણ તરીકે વપરાતા બીજા શબ્દો, જેવા કે, (૧) સમાનાર્થ નામ (૨) છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળાં નામ, સર્વનામ, અને કૃદન્ત (૩) વિશેષણરૂપી સર્વનામ (૪) વિશેષણરૂપી કૃદન્ત

વિધાન-પક્ષ તરીકે	૧. ક્રિયાપદ. ૨. ક્રિયાપદની પેઠે એકલાં વપરાતાં કૃદન્ત. ૩. નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અને તેમની પેઠે વપરાતા કૃદન્ત (આમની સાથે સંયોજક તરીકે "છ" "હો ", " થા ", વગેરે ધાતુઓ આવે છે).
વિધાન પક્ષનો (અને કૃદન્તનો) વધારો કરવાને,	૧. ક્રિયાવિશેષણ. ૨. ક્રિયાવિશેષણની પેઠે વપરાતા બીજા શબ્દો, જેવા કે, (૧) સ્થળ અને કાળ દર્શક પહેલી વિભક્તિનાં નામ. (૨) વિભક્તિના પ્રત્યયોવાળાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અને કૃદન્ત. (૩) શબ્દયોગી સાથેનાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અને કૃદન્ત. (૪) ક્રિયાવિશેષણની પેઠે વપરાયેલાં વિશેષણ. (૫) ક્રિયાવિશેષણરૂપી કૃદન્ત.

ઉપરની જ હકીકત બીજા રૂપમાં બતાવી જુદી જુદી જાતના શબ્દોનું કામ વાક્યમાં વધારે સ્પષ્ટ કરી શકાશેઃ—

નામ—૧ વાક્યનો કર્તા થાય છે.
૨ કર્મ થાય છે.
૩ સમાનાર્થે બીજા નામને ઓળખાવે છે.
૪ છઠ્ઠી વિભક્તિમાં વિશેષણ જેવું કામ કરે છે.
૫ વિધાન પક્ષ થાય છે.
૬ પહેલી વિભક્તિમાં તેમ જ બાકીની વિભક્તિઓના પ્રત્યય કે શબ્દયોગી લઈ વિધાનપક્ષ કે કોઈ કૃદન્તનો વધારો કરે છે.

સર્વનામ—૧ નામ જે જે કામ કરે છે તે તે તે કરે છે.
૨ વિશેષણરૂપી સર્વનામ વિશેષણનું કામ કરે છે.

વિશેષણ—૧ કર્તા, કર્મ, કે બીજાં નામનો વધારો કરે છે.
૨ નામ તરીકે વપરાઈને કર્તા કે કર્મ થાય છે અથવા નામનાં બીજાં કામ કરે છે.
૩ વિધાન પક્ષ બને છે.

૪ ક્રિયાવિશેષણની પેઠે વપરાઈને વિધાનપક્ષનો કે કોઈ કૃદન્તનો વધારો કરે છે.

ક્રિયાપદ—૧ વિધાન પક્ષ થાય છે.

કૃદન્ત—૧ નામરૂપી કૃદન્ત નામનાં બધાં કામ કરે છે.
૨ વિશેષણરૂપી કૃદન્ત વિશેષણનાં બધાં કામ કરે છે.
૩ ક્રિયાવિશેષણરૂપી કૃદન્ત ક્રિયાવિશેષણનાં કામ કરે છે.
૪ વિધાન પક્ષ બને છે.
૫ સહાયકારી સાથે લઈ મિશ્રકાળ બનાવે છે.

ક્રિયાવિશેષણ—૧ વિધાનપક્ષનો કે કોઈ કૃદન્તનો વધારો કરે છે.

શબ્દયોગી—૧ નામ કે તેની પેઠે વપરાયેલા શબ્દ સાથે જોડાઈને તે એકઠું કોઈ વિધાનપક્ષ વગેરેની વૃદ્ધિ કરે છે.

આ રીતે સાદા વાક્યનાં છએ અંગ, એ ૭ અંગ માટે વપરાતા શબ્દો, અને તેમનો અરસપરસ સમ્બન્ધ, એનું પાકું ભાન થશે, ઉપરના ઉપયોગ આવે એવાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરાવવું તથા નવાં વાક્યો રચાવવાં. હજી સુધી દરેક અંગ માટે એક એક શબ્દ જ લેવો.

ઉપર મુજબ એક એક શબ્દથી વાક્યોનાં અંગ જોડવાનું પાકું થયું, એટલે **શબ્દ સમુદાયો** વાક્યમાં છૂટા શબ્દો જેવું જ કામ કરે છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું, જેમકે,

ડાહ્યો માણસ આવ્યો, **ડહાપણથી ભરેલો** માણસ આવ્યો, **છોકરા સાથેનો** માણસ આવ્યો,	(કર્તાનો વધારો.)
છોકરો **ગામથી** આવ્યો, છોકરો **ગામમાં થઈને** આવ્યો, વગેરે.	(વિધાન પક્ષનોવધારો)

આ રીતે **શબ્દ સમુદાયો** પણ નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાઈને કર્તા, કર્મ, તેમની વૃદ્ધિ, વિધાનપક્ષ, વિધાનપક્ષની વૃદ્ધિનું કામ કરે છે તે સમજી શકાશે. આ જાતનાં મનોયત્ન કરાવી પાંચમા ધોરણમાં સાદા કે એકાકી વાક્યનું શિક્ષણ પૂરું કરવું. ક્રિયાપદના

અર્થ આ ધોરણમાં શિખવાયા છે એટલે કથનાર્થ, આજ્ઞાર્થ, પ્રશ્નાર્થ, વગેરે વાક્યોના ભેદ તરફ પણ આ વખતજ લક્ષ ખેંચવું ઠીક પડશે, જેમકે,

છોકરો આવે છે. (કથનાર્થ),
છોકરા, તું જા.....(આજ્ઞાર્થ),
તું ક્યાંથી આવ્યો?(પ્રશ્નાર્થ), વગેરે.

આ પછી અલ્પ વિરામ, અર્ધ વિરામ, પૂર્ણ વિરામ, પ્રશ્ન ચિન્હ, અને ઉદ્દ્ગાર ચિન્હ એટલાં વિરામ ચિન્હોનો ઉપયોગ શિખવવો. અલ્પ વિરામ અને પૂર્ણ વિરામ ચોથા ધોરણમાં શિખવ્યાં હશે તોપણ ચાલશે.

પાંચમા ધોરણમાં સાદા વાક્યનું સમ્પૂર્ણ પૃથક્કરણ થઈ શકશે, માટે દૃષ્ટાન્ત દાખલ તેનો એક નમૂનો નીચે આપી એ ધોરણનો ક્રમ પૂરો કરીશું.

"આ પુસ્તક આખું વાંચ્યા વિના તેના નામ ઉપર ભુલાવો ખાઈને અમારા ઘણાખરા ભાઈબન્ધોએ એ બ્રહ્મચારી બાવાની સ્તુતિ કરી છે."

વાક્યનાં અંગ. { ૧ કર્તાનો વધારો—૧ અમારા, ૨ ઘણાખરા

૨ કર્તા—ભાઇબન્ધોએ

૩ કર્મનો વધારો—એ બ્રહ્મચારી બાવાની

૪ કર્મ—સ્તુતિ

૫ વિધાનપક્ષનો વધારો. { ૧. આ પુસ્તકઆખું વાંચ્યાવિના; ૨. તેનાનામઉપર ભુલાવોખાઈને

૬. વિધાનપક્ષ—કરી છે.

સવિસ્તરપૃથક્કરણ—

વિધાનપક્ષનો વધારો કરનાર શબ્દસમુદાય. {
૧. આ—વિશેષણરૂપી દર્શક સર્વનામ, 'પુસ્તક'ને ઓળખાવે છે.
૨. પુસ્તક—નામ, 'વાંચ્યા' કૃદન્તનું કર્મ.
૩. આખું—વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાઈને 'વાંચ્યા' કૃદન્તનો વધારો કરે છે.
૪. વાંચ્યા—કૃદન્ત નામ } એકઠા થઈને વિધાનપક્ષનો વધારો
૫. વિના—શબ્દયોગી } કરે છે.

વિધાન પક્ષનો વધારો કરનાર શબ્દસમુદાય.	૬ તેના—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, સંબન્ધાર્થે છઠ્ઠી વિભક્તિ, "નામ" શબ્દની વૃદ્ધિ કરે છે. ૭. નામ—નામ } એકઠા આવી "ઝુલાવો ખાઈને".ની વૃદ્ધિ કરે છે. ૮. ઉપર—શબ્દયોગી ૯. ઝુલાવો—નામ, 'ખાઈને' કૃદન્તનું કર્મ } વિધાનપક્ષની વૃદ્ધિ કરે છે. ૧૦ ખાઈને—ક્રિયાવિશેષણરૂપી કૃદન્ત

૧૧. અમારા——પ્રથમ પુરુષ સર્વનામ, છઠ્ઠી વિભક્તિ, કર્તાનો વધારો કરે છે.

૧૨. ઘણાખરા— વિશેષણ, કર્તાનો વધારો કરે છે.

૧૩. ભાઈબિન્ધોએ—નામ, ત્રીજી વિભક્તિ, વાક્યનો કર્તા.

કર્મનો વધારો કરનાર શબ્દ સમુદાય.	૧૪. એ—વિશેષણરૂપી દર્શક સર્વનામ, "બ્રહ્મચારી" ની વૃદ્ધિ કરે છે. ૧૫. બ્રહ્મચારી—સમાનાર્થ નામ, "બાવા"ની વૃદ્ધિ કરે છે. ૧૬. બાવાની—નામ, છઠ્ઠી વિભક્તિ, કર્મ "સ્તુતિ" નો વધારો કરે છે.

૧૭. સ્તુતિ—નામ, વાક્યનું કર્મ.

૧૮. કરી છે—ક્રિયાપદ, વાક્યનું વિધાન પક્ષ.

(અપૂર્ણ.)

ગુજરાતની બોલીઓ.

(રતનપુર તા૦ ગોધરા—પંચમહાલ.)

(૧) કેટલાક શબ્દોમાં ઉપાન્ત્ય "ઑ" નું ઉમેરણ કરે છે. જેમકે—

મગ ને બદલે મૉગ,
મઠ „ „ મૉઠ,
ઘર „ „ ઘૉર, વગેરે.

(૨) વ્યાકરણના ફેરફારો.

(અ) કોળી વગેરે લોકો સહાયકારી, 'હતો' ને ઠેકાણે "લો" બોલે છે. જેમકે,

કરતોં હતો ને બદલે કરતેલો*

---

*"એલો" વિશેષ ભૂતકૃદન્તનો પ્રત્યય તો નથી? જેમકે કરેલો=કરેલો, વગેરે.—એડિટર.

ખાતો હતો ,, ,, ખાતેલો,
આવતો હતો ,, ,, આવતેલો,
ગયો હતો ,, ,, ગેલો, વગેરે.

(આ) કેટલાક "હતો" નું ટૂંકું રૂપ "થો" બનાવીને વાપરે છે. જેમકે,

આવતો હતો ને બદલે આવતોથો,
બેસતો હતો ,, ,, બેસતોથો, વગેરે.

(ઇ) વર્તમાન કાળના "ઉછું" પ્રત્યયને બદલે ધાતુને "છ" લગાડી ક્રિયાપદ પૂરું કરે છે, અને કેટલાક શબ્દોમાં તેમ કરતાં ઉપાન્ત્ય "ઉ" નો ગુણ કરે છે. જેમકે,

ખાઉં છું ને બદલે ખાછ,
જાઉં છું ,, ,, જાછ,
કરું છું ,, ,, કરોછ,
વાંચું છું ,, ,, વાંચોછ,
બેસું છું ,, ,, બેસોછ, વગેરે.

(ઈ) કેટલાક શબ્દોમાં સાતમી વિભક્તિને બદલે ત્રીજીથી *કામ ચલાવે છે. જેમકે,—

"ખેતરમાં ગયો હતો" ને બદલે "ખેતરે ગ્યોતો".
"નદીમાં પૂર આવ્યું છે" ,, ,, "નદીએ પૂર આવ્યું છે," વગેરે.

(૩) અક્ષરના ફેરફાર.

(અ) કેટલાક લોકો "ક" ને બદલે "ચ" વાપરે છે. જેમકે,

ક્યાંને બદલે ચ્યાં, કેમ ને બદલે ચેમ,
મૂક ને બદલે મૂચ, કેરી ને બદલે ચેરી, વગેરે.

(આ) કેટલાક શબ્દમાં "સ" ને બદલે "હ" વાપરે છે. જેમકે,

વાંસ ને બદલે વાંહ,
કંસાર ને ,, કહાર,
ઔષધ ,, ,, ઓસડ કે ઓહડ, વગેરે.

---

* "એ" સાતમીનો પણ પ્રત્યય છે.—એડિટર.

(ઇ) અકારાન્ત શબ્દનો છેલ્લો અક્ષર હમેશાં ખોડો બોલે છે. જેમકે,

ખબર ને બદલે ખબર્,

રાત ને બદલે રાત્,

જાત ને બદલે જાત્, વગેરે.

(ઈ) કેટલાક અકારાન્ત શબ્દને છેડે "ય" જોડીને બોલે છે. જેમકે,

વાડ ને બદલે વાડ્ય,

રાત ,, ,, રાત્ય,

ધાલ ,, ,, ધાલ્ય,

બેશ ,, ,, બેસ્ય, વગેરે.

(ઉ) કેટલાક શબ્દમાં આવેલા "હ" નો લોપ કરી તેને બદલે 'આં' ઉમેરે છે. જેમકે,

વહાણુ ને બદલે વાંણુ,

બ્રાહ્મણ ,, ,, બ્રાંહ્મણુ કે બાંમણુ, વગેરે.

(ઊ) કેટલાક શબ્દમાં ઉપાન્ત્ય "આ" ને બદલે "આં" બોલવાનો રિવાજ છે. જેમકે,

રામ ને બદલે રાંમ,

ગામ ,, ,, ગાંમ,

ધાણી ,, ,, ધાંણી,

પાણી ,, ,, પાંણી, વગેરે.

(એ) શબ્દમાં આવેલી "ઈ" નો ઘણી વખત ગુણ કરે છે. જેમકે,

કરીશ ને બદલે કરેશ,

લીમડો ,, ,, લેમડો,

નિશાળ ,, ,, નેશાળ,

નિકાલ ,, ,, નેકાલ, વગેરે.

(ઐ) ઘણી વખત શબ્દમાં આવેલા "મ" ને બદલે "બ" વાપરે છે. જેમકે,

આમલી ને બદલે આંબલી,
લીમડો „ „ લીંબડો, વગેરે.

(૪) જ્યારે કોઈ નામને એકલું બોલવું કે શબ્દમાં વાપરવું હોય, પરન્તુ જો તેમાં હલકાપણાનો ભાવ લાવવો હોય તો તેની સાથે કોઈ વાર તેવા જ રૂપનો કૃત્રિમ શબ્દ જોડવાનો રિવાજ છે. જેમકે,

બાજરી ફાજરી, ગાય બાય, દાળ બાળ, ભેંશ બેંશ, વગેરે.

(૫) ઉતરતી પંક્તિના હિન્દુઓ (કોળી, રાવળ, હજામ, વગેરે) માં કેટલાક શબ્દોનાં નામ જુદાં વાપરે છે. તેમાંનાં કેટલાંક નીચે પ્રમાણે:—

(અ) મરી ગયેલા માણસને ઘેર પરાયાં માણસો રડવા જાય છે, જેને લૌકિક કે લોકિક કહે છે તેને બદલે, કાંણુ, મોંકાણુ, શોમવારીલ', કોગળા કરવા, વગેરે. સ્ત્રીઓ પણ તેમ કહે છે, પરન્તુ કોઈ વાર, પીટણી ફૂટવા, ઓશલો ફૂટવા, વગેરે શબ્દો વાપરે છે.

(આ) વનસ્પતિ ને બદલ વનકડી.
મુક્યું „ „ મેલ્યું.
નહિ „ „ નેહ.
લાકડાં „ „ ઍંધણાં.
દેવતા „ „ વસ્તેવ, વાહદી.
મરી ગયેલું „ „ મૂવેલું.
માટી „ „ ગોરમટી.
શેરડી „ „ શેપડી.
બારણું „ „ બા'ર.
કાન મરડો „ „ કાન ચેમોડો.
બેંશ „ „ બે'શ, ડોબું, જોટડી.
છોકરાં „ „ નૈધણીઆં.
વ્યભિચાર „ „ ચામચોરી.
છબી „ „ સૂખી.

રાંઢી ,, ,, ઘેંશ કે ઘેંહ.
સાહેબ ,, ,, સાહ્બ કે શાબ.
ગ્યાસતેલ ,, ,, ઘાસલેટ.
લાકડાનો દંડો ને બદલે ડકણું.
જમીન ,, ,, ભોંય.
રેતી ,, ,, વેકુર.

બાળકૃષ્ણ નરોત્તમ ત્રિવેદી.

પ્રાણી વર્ણન.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૧૫૪ થી.)

નરને ગેંડો અને માદાને ગેંડી કહે છે. ઘણીખરી જાતોમાં માદાને શીંગડાં હોતાં નથી અને માદા કદમાં ન્હાની હોય છે. આ પ્રાણી અસલના વખતના ગ્રીક લોકોની જાણમાં હતું પણ તેઓએ પોતાના પુસ્તકોમાં "હિન્દુસ્તાનનું ગધેડું" એ નામથી તેનું ભાગ્યું તૂટયું વર્ણન કરેલું છે. ગેંડાના દરેક જડબામાં દરેક તરફ આગલા દાંત ૨, રાક્ષસી૦, આગલી દાઢો ૪, અને પાછલી દાઢો ૩ મળીને દરેક જડબામાં કુલ દાંત ૧૮ હોય છે કેટલીક જાતોમાં આગલા દાંત ચચ્ચાર હોય છે. એટલે તેના દરેક જડબાના દાંતની કુલ સંખ્યા ૨૦ થાય છે. ગેંડાંની પૂંછડીને છેડે અને કાન ઉપર વાળના ગુચ્છા ઊગે છે.

એક શિંગા ગેંડા.

એક શિંગી ગેંડાંનો રંગ આછો કાળો છે અને નરમાદા બન્નેને એકકું શીંગડું હોય છે જમીનથી તેના ખભા સુધીની ઊંચાઈ ૫ ફુટથી તે ૫ાા ફુટ સુધીની હોય છે, અને મ્હોંથી તે પૂંછડાના છેડા સુધીની પહોળાઈ ૧૦ાા ફુટ હોય છે. તેની પૂંછડી લગભગ ૨ાા ફુટ અને શરીરના વચલા ભાગનો ગોળાવો આશરે ૯ાા ફુટ છે. શીંગડું વધારેમાં વધારે ૧ાા ફુટ અને ઓછામાં ઓછું ૦ાા ફુટ લાંબું હોય છે. હાલમાં હિન્દુસ્તાનમાં ગેંડાંની વસ્તી ફક્ત આસામના જંગલોમાં જ છે. ઓજથી

૪૦ વર્ષપર તિરાઈના જંગલમાં અને તે પ્હેલાંના વખતમાં નેપાળથી તે છેક રોહિલખંડ સુધીમાં તેની વસ્તી હતી.

સને ૧૮૫૦ સુધીમાં રાજમહાલના પહાડોની ઉત્તરે ગંગાનદીના કિનારાના જંગલોમાં, અને સને ૧૫૨૦ ની સાલ સુધીમાં એટલે બાબર પાદશાહના વખતમાં તો પજાબમાં છેક પેશાવર સુધી અને આખા હિન્દી દ્વીપકલ્પમાં તેની વસ્તી હતી. વાયવ્યપ્રાન્તો, મદ્રાસ અને દક્ષિણના ભાગોમાંથી તેનાં ફોસિલો (મરી ગયેલા જનાવરોનાં પથ્થર રૂપ થઈ ગયેલાં હાડપિંજરો) જડી આવે છે. આ પ્રાણીઓ નિરપરાધી છે. કોઈને ઇજા કરતાં નથી. તેમ છતાં જ્યારે ખિજવવામાં આવે છે ત્યારે સૂવરની પેઠે પોતાના નીચલા જડબના આગલા દાંત પોતાના દુશ્મનના શરીરમાં ભોંકી દે છે. કેટલાક પ્રાણી વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ લખે છે કે આ પ્રાણી દર વખતે એક જ જગાએ મ્હોટો ઢગલો થતા સુધી છાણના પોદળા કર્યા કરે છે. એક શિંગી ગેંડાની એક બીજી જાત થાય છે તેને "સોંડાનાં ગેંડાં" કહે છે. આ ગેંડાં ઉપલી જાતના કરતાં કદમાં ન્હાનાં છે અને તેમની માદાને શીંગડાં હોતાં નથી. તે રંગે ભૂખરાં આસમાની છે. આ જાતના પ્રાણીની વસ્તી સુન્દરવન, બંગાળાના પૂર્વ તરફના ભાગો અને આસામથી તે છેક આખા બ્રહ્મદેશમાં, મલાયી દ્વીપકલ્પ, સુમાત્રા, જાવા અને બોર્નિયો બેટોમાં છે. સોંડાનાં ગેંડાં બીડમાં ન રહેતાં ઝાડીમાં રહે છે. તેમ જ બ્રહ્મદેશ અને જાવાના પહાડી ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં તેમની વસ્તી છે.

દ્વિશીંગી ગેંડાં.

ગેંડાંની બધી જાતોમાં આ જાતનાં ગેંડાં કદમાં બહુ ન્હાનાં હોય છે અને તેને આખે શરીરે વાળ હોય છે. તેના કાન અને પૂછડાને છેડે વાળના મ્હોટા ગુચ્છા હોય છે. આ જાતનાં ગેંડાં આશરે ૪ ફુટ ઊંચાં, ૮॥ ફુટ લાંબાં અને વજનમાં આશરે ૫૦ મણ હોય છે. આની એક જાત સુમાત્રામાં થાય છે. તેને સુમાત્રાનાં ગેંડાં કહે છે. આ જાત આસામમાં થતી નથી. સિયામ, મલાયા, સુમાત્રા, જાવા, અને બોર્નિયો

વગેરે ટાપુઓમાં આની વસ્તી છે. દ્વિશીંગી ગેંડાં જંગલોમાં રહે છે અને પહાડો ઉપર ઘણે ઊંચે ચઢી શકે છે.

જીવતાં પ્રાણીનાં પ્રદર્શનોમાં ગેંડાં રાખવામાં આવે છે. પાળવાથી તે હળી જાય છે અને પાળેલી સ્થિતિમાં પણ તેની વેલ વધે છે. મુમ્બઈ, વડોદરા, જેપુર અને કલકત્તાની સજીવ પ્રાણી પ્રદર્શન વાડીઓમાં ગેંડાં રાખેલાં છે. રાજારજવાડામાં ગેંડાંને હાથી અને વાઘ સાથે લઢાવે છે. આવી લઢાઈઓને સાઠમારી કહે છે. ખંડેરાવ ગાયકવાડ સરકારના વખતમાં આવી સાઠમારીઓ ઘણી થતી હતી અને તેથી વડોદરામાં જે દરવાજે ગેંડાંને રાખવામાં આવતાં હતાં તે દરવાજાનું નામ ગેંડીનો દરવાજો પડયું છે. કોઈ પણ પ્રાણીની સાથેની સાઠમારીમાં ગેંડાં હમેશાં જીતે છે. કારણકે વાઘ વગેરેના નખ તેના શરીરમાં પેસી શકતા નથી અને હાથી તેને સુંઢવતી ઊંચકી શકતો નથી. પણ ગેંડાં તો પોતાનું શીંગડું વાઘ, વગેરેને તેમ જ હાથીના પગમાં મારી શકે છે.

ગેંડાંની ચામડી બહુ જાડી અને કઠણ હોવાથી તેની ઢાલો બહુ સારી બને છે. કારણ કે તરવારથી તે કપાતી નથી, અને ગોળી તેની આરપાર જઈ શકતી નથી.

आकर्षण प्रयोग.

(લખનાર છોટાલાલ જગન્નાથ ત્રવાડી.)

આ પૃથ્વી અને તેપરના સઘળા પદાર્થો ઝીણા રજકણોના બનેલા છે, અને તે દરેક રજકણમાં આકર્ષણ શક્તિ છે. જેમાં રજકણનો જથો વધારે તેમાં ખેંચવાનું જોર વધારે, તેમ જ તેને ખેંચવાને તેથી મ્હોટા જથાવાળાને વધારે આકર્ષણ કરવું પડે. આ બાબત હાલ અનેક રીતે સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. પણ આ વિષય વિદ્યાર્થીઓને શિખવતાં નજરે દેખાડી શકાય એવો નીચેનો સાદો પ્રયોગ વધારે લાભકારક જાણી લખી મોકલું છું.

સદરહુ પયોગ મ્હને સહેજ માલૂમ પડ્યો છે તે પ્રમાણે બીજાઓને પણ જણાયેલો હશે; અને તે કદાચ જાહેરમાં પણ આવ્યો હશે

(મ્હને તે માલૂમ નથી), પણ મ્હારા પ્રસંગમાં આવેલા કેટલાક મહેતાજીઓ તેથી અજાણ માલૂમ પડવાથી સઘળાની જાણ માટે લખી મોકલ્યો છે.

એક મ્હોટા પહોળા મ્હોંના વાસણમાં (જેવું કે મ્હોટું તપેલું, તાવડો, કે ત્રાંબાકૂંડી વગેરે) છેક કાંઠા સુધી પાણી ભરીને તેમાં તરી શકે એવા હલકા ચાર પાંચ જુદી જુદી જાતના ન્હાના મ્હોટા પદાર્થો (કાગળનાં કે લાકડાનાં રમકડાં, અગર ન્હાના મ્હોટા લાકડાના ઘન કકડા, ધાતુની ન્હાની વાટકીઓ વગેરે) હાજર રાખવા. પછી તેમાંનો એક જે સર્વેથી મ્હોટો હોય ને પાણીની સપાટીપર ધીમેથી લગભગ મધ્યમાં મૂકવો ને બીજો ન્હાનો હોય તે મ્હોટાથી બે અઢી ઇન્ચને છેટે ધીમેથી મૂકવો. આ જગાએ જણાવવું જરૂરનું છે કે સદરહુ પ્રયોગ બિલકુલ પવન ન લાગે એવી જગાએ કરવો જોઇયે. થોડી વારે પેલો ન્હાનો પદાર્થ મ્હોટા તરફ ધીમે ધીમે ઘસડાતો જણાશે અને જેમ જેમ પાસે જતો જશે તેમ તેમ ગતિ વધતી જશે અને આશરે અર્ધો કે પોણો ઇન્ચ છેટે હશે ત્યાંથી તો દોડીને મ્હોટાને લાગશે. તે દર્મ્યાન આપણે મ્હોટા ઉપર પણ લક્ષ રાખી જોયુ હશે તો તે પણ ન્હાનાને ખેંચવા જતાં ન્હાના તરફ સહેજ ખેંચાશે અને જે વખતે ન્હાનો ઉતાવળથી આવીને તેને લાગે છે તે વખતે તે પણ જરા સામો ધસતો જણાશે. આ પ્રમાણે બે ત્રણ વખત કરી બતાવીને આકર્ષણ વિષે છોકરાઓની ખાત્રી કરીને સમજાવવું કે,

૧ દરેક પદાર્થ કદના પ્રમાણમાં આજુબાજુના પદાર્થોપર આકર્ષણ કરે છે, તો આ પૃથ્વી જે ઘણી મ્હોટી છે તે તેના ઉપરના સઘળા પદાર્થપર આકર્ષણ કરે છે એ ખુલ્લું જ છે.

૨ દૂર કરતાં પાસેથી, અને દૂરના કરતાં પાસેના પદાર્થપર આકર્ષણ વિશેષ લાગે.

૩ પૃથ્વી ઉપરના મ્હોટા પદાર્થો તરફ તેની પાસેના ન્હાના પદાર્થો ઘસડાઈ આવતા નથી તેનું કારણ પૃથ્વીનું આકર્ષણ ને તેની સપાટીનું ઘર્ષણ નડે છે તે છે.

૪ પાણીની સપાટીપરનું ઘર્ષણ એટલું બધું થોડું છે કે તે લગભગ નહિ જેવું છે તેથી પાણીની સપાટીપર ન્હાના મ્હોટા પદાર્થોની આકર્ષણ શક્તિ જણાઈ આવે છે.

સૂચના.

વાસણના કાંઠાની પાસે મૂકેલો પદાર્થ કાંઠા તરફ ખેંચાશે, કેમકે, કાંઠાનું આકર્ષણ તેનાપર વિશેષ છે તે પણ બતાવવું.

આ પ્રયોગમાં પવન ન લાગે તેમ જ પાણીમાં પદાર્થ મૂકતી વખતે તેને ગતિ ન મળે તેની બહુ સમ્ભાળ રાખવી. વળી જુદી જુદી જાતના ન્હાના ન્હાના પદાર્થો મ્હોટાથી જુદી જુદી દિશાઓમાં મૂકીને દેખાડવું, અને તેથી છોકરાઓની ખાત્રી કરવી કે આ પ્રયોગમાં ન્હાના પદાર્થો મ્હોટા તરફ ફક્ત આકર્ષણને લીધે જ જાય છે, પણ પવનથી કે બીજા કોઈ કારણથી નહિ.

જો પ્રયોગ સમ્ભાળ પૂર્વક ધીમાશથી કરવામાં આવે તો પ્રથમથી આકર્ષણ વિષે કાંઈ પણ વ્યાખ્યાન આપવાની જરૂર નહિ પડે, પણ વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે જ ખેંચાણનું કારણ જાણવા ઇચ્છશે અને એ પ્રમાણે "જાણીતા પરથી અજાણ્યાપર જવાની" પદ્ધતિએ પણ આ વિષય શીખવી શકાશે.

સદરહુ પ્રયોગ આથી ન્હાના પાયાપર કરવો હોય તો એક વાટકામાં પાણી ભરી તેમાં થોડા ઘહૂંના દાણા ધીમેથી મૂકવા, તેમાંના ઘણાખરા તરશે અને તે સઘળા ભેગા થઈ જશે તથા (મધ્યાકર્ષક શક્તિને લીધે) તે ઝૂમખાનો આકાર કોઈક ગોળાશ જેવો થવા માંડશે. પછી તે જયાથી આશરે પોણો ઇન્ચ છેટે બીજા બે ત્રણ દાણા મૂકવા, તે પણ પ્રથમ જુદા પડીને પછી ભેગા થઈ જશે ને તે ન્હાનો જથો ધીમે ધીમે મ્હોટા જથા તરફ ઘસડાશે અને આશરે પા ઇન્ચ છેટેથી તો ઉતાવળે ગતિ કરી મ્હોટા ભેગા મળી જશે. એ પ્રમાણે પણ ઉપલો પ્રયોગ કરી શકાશે. ઘઉંને બદલે ડાંગર, જવ, અને એવી જ પાણીમાં તરે એવી જણશ ચાલશે. ધીમાશ અને પવનની સમ્ભાળ પહેલાની પેઠે આમાં પણ રાખવી.

બાળગીત

(બનાવનાર ભોગીલાલ કૃપાશંકર ત્રવાડી.)

[સૂચના—બધા છોકરાને સીધા ઊભા રાખીને તીરકામઠું આપવું અગર ક્લાસના પહેલા છોકરા પાસે અપાવવું; પછી ગીત શરૂ કરવું.

તીરકામઠા સિવાય હાવ ભાવથી ગવાશે, પરન્તુ તે હશે તો છોકરાને ગમ્મત વધારે પડશે ને દેખાવ પણ સારો ભભકાદાર દેખાશે. તેમને સાધનો મેળવવાને અડચણ પણ બહુ નહિ પડે. અર્થાત્ બધી નિશાળોમાં તે જૂજ ખર્ચે મેળવી શકાશે. કેટલાક ગામમાં તો છોકરાઓને કહેવાથી તે લાવશે; અગર તેમનાં માબાપને કહેવાથી તે પણ લાવી આપશે. વાંસની ખપાટને છોલીને સફાઈદાર કરવી, જેથી ફાંસ વાગવાની ધાસ્તી રહે નહિ.

નજર કેળવવામાં અને અંગ કસરત કરવામાં સહાય્યકારક થશે. ધોરણ બહાર, બાળવર્ગ, અને પહેલા ધોરણને આ ગીત ચાલશે.]

બાળખેલ, નિશાન તાકવાનું.

આવ્યો આવ્યો તે કળિજુગ આજ ખરે; એ રાગ.
માંડો માંડો તે નિશાન નવ ચૂકો; क
ભોંય ભોંય રે તીર કામઠું મૂકો; ख
જમણા જમણા ને સીધા સૌ ફરીએ, ग
ડાબા ડાબા ને સીધા ઊભા રહીએ; घ

क છોકરા ઊભા હોય તેમની સામે એક છોકરો પથરો ગોઠવે; અને બીજા આંગળી કરીને બતાવે (ગોઠવનાર પહેલો નમ્બર અગર ગમે તે).

ख તીરકામઠાં ભોંય મૂકી દે અગર તેવા હાવ ભાવ કરે,

ग જમણા ફરીને સીધા ફરવાનું આવે ત્યાં સીધા ફરવું ને,

घ ग પ્રમાણે ડાબા ફરીને સીધા ફરવું.

ઝાલો ઝાલો તે કામઠીને સૌ સાથે, ङ
ધાલો ધાલો તે પણછ બેઉ હાથે;- च
લ્યોને લ્યોને રે તીરને નવ ચૂકો, छ
વચ્ચે વચ્ચે તે પણછમાં મૂકો; ज
જોરે જોરે રે તીરને બહુ તાણો, झ
તાકો તાકો રે સામો છે પ્હાણો; ञ
દષ્ટિ દષ્ટિ તે સીધા બહુ ધારો, ट
ખેંચી ખેંચીને તીરને ટપ મારો; ठ
તાક્યું તાક્યું તે નિશાન નહિ વાંધો, ड
શેલાં શેલાં ને પાઘડી સૌ બાંધો; ढ
ચાલો ચાલો બાંધીને ઘેર જઈયે, ण
જુવે પિતા માતાને ખુશી થઈએ. त

ङ બોય પડેલું કામઠું સૌએ સાથે લેવું.
च પણછ (દોરી) ચઢાવવી અગર તેવા હાવ ભાવ કરવા.
छ રહેલું તીર બોલતાં બોલતાં લેવું. (હાવ ભાવ).
ज પણછમાં તીર મૂકવું; અગર હાવ ભાવ કરવા.
झ જોર કરીને તીર તાણવું અગર હાવ ભાવ કરવા.
ञ સામો પથરો પડ્યો હોય તેને તાકવું અગર તેવા હાવ ભાવ કરવા. કાંઈ નુકસાન ન થાય તે હેતુથી પથરો લીધો છે.
ट તેના ઉપર (તીરની ઉપર થઈને પથરા ઉપર જાય) એવી સીધી નજર કરાવવી.
ठ તીરને ખેંચીને મારવું.
ड નિશ્ચયતા બતાવતા હોય તેમ.
ढ જેમ શેલાં ને પાઘડી બાંધતા હોય તેવા એક હાથમાં તીરકામઠું ઝાલી હાવ ભાવ કરવા.
ण લગારેક ચાલીને ઊભા રહેવું.
त માબાપ જોશે તેથી ખુશી થઈશું એવી વૃત્તિ બતાવવી.

ચર્ચાપત્ર.

પેપર પૂંજા દાશી.

૧ છઠ્ઠી ચોપડીના પાઠ ૧૪૩ માં લખ્યું છે કે "અદ ગજે ખોદતાં એક અંશ ગરમી વધારે માલમ પડે છે" તેને બદલે દર ૫૦ ફુટ ઊંડાઈએ ૧ અંશ ગરમી વધારે માલૂમ પડે છે આમ જોઇયે, છતાં ખોટું કેમ છાપ્યું હશે અને તે હજુ નથી સુધરતું તેનું શું કારણ હશે ?

૨ ચોથી ચોપડીના પાઠ ૬૩ માં બીડનો કૂતરો તે પાઠમાં સમ્બન્ધ ગાયનો છે છતાં મથાળે આખલો શા માટે બતાવ્યો હશે ?

૩ ત્રીજી ચોપડી, આવૃત્તિ ૧૯ મી, સને ૧૮૯૨, ના પાઠ ૫૯ માં પાને ૫૦ મે છઠ્ઠી લીટીમાં "કાળા મોંનાં વાંદરાં" ને બદલે "કળા, મોં નાં વાંદરાં" એમ છપાયેલું છે તો "કળા" એનો અર્થ શું થતો હશે ?

૪ પહેલી ચોપડી આવૃત્તિ ૨૮ મી ના પાઠ ૩૭ માં બીજી લીટીમાં "હું જીને તેડી લાવું" આમાં "જી" નો અર્થ શું સમજવો ?

૫ શાળાપત્ર સ. ૧૮૯૫ અંક ૧૨ માં પૃષ્ઠ ૩૭૪ મે ફરમાવ્યું છે કે દરેક શિક્ષકે "માનસ શાસ્ત્ર"ના નિયમ જાણવા જોઇયે, તો સ્કૂલ લાઇબ્રેરીમાં તે પુસ્તક હોવું જોઇયે કે નહિ ? અગર ક્યાં કેટલી કિંમતે મળતું હશે ?

આપા રામજી.

ચોથી ચોપડીની વીસમી આવૃત્તિના ૬૩ મા પાઠને મથાળે આખલાનું તથા કૂતરાનું ચિત્ર આપેલું છે, અને પાઠમાં ગાય તથા કૂતરાનો સમ્બન્ધ આપેલો છે, તો પાઠને મથાળે ગાયનું ચિત્ર જોઇયે, તેને બદલે આખલાનું છે, તેનું શું કારણ ?

ગંગારામ બહેચરભાઈ ઠાકર.

૧ ત્રીજી ચોપડી, પાઠ ૨૩. "ઘરઘર તેનું કામ નિત્ય નિત્ય પરનેકે" એમાં પરનેકે આખો શબ્દ હશે ? 'પર' ઉપસર્ગ હોય તો બીજે, બીજાનો ઇત્યાદિક અર્થ થાય તે આમાં શી રીતે લાગુ પડે છે ને આખી લીટીનો અર્થ શો ?

૨ છઠ્ઠી ચોપડી પાઠ ૪૭ માં ધાતુનું વિશેષ ગુરુત્વ, સોનું ૧૯, સીસું ૧૧, રૂપું ૧૦, તાંબુ ૯, લોઢું ૮, કલાઈ ૭ છે.

ગુ. શાળા. (૧૮૮૯) પ્લાટિનમ ૨૨, સોનું ૧૯.૩૬, રૂપું ૧૦.૪૦, સીસું ૧૧.૩૫, તાંબુ ૮.૮૭, લોઢું ૭.૭૮, પારો ૧૩.૬૦, જસત ૬.૮૬, હીરો ૫.૫૩, પાથર ૨.૮૩.

પીતામ્બરદાસ કૃત ગણિત-પ્લાટિનમ ૨૧, સોનું ૧૯, રૂપું ૧૦॥, સીસું ૧૧॥, તાંબુ ૯॥, લોઢું ૯, પારો ૧૩॥, જસત ૭, હીરો ૩॥, પત્થર ૨॥

ઉપર મુજબ ફેરફાર છે તો ચોકસ ખરું કયું ગણવું?

૩ છઠ્ઠી ચોપડી પૃષ્ઠ ૧૬૨ કસ્તુરી-નરને પેટ આગળ ડૂંટીમાં કસ્તુરી થાય છે, અને નર્મગઘમાં હરણની (નરની) ડૂંટીની પાસેની કેથળીમાંથી કસ્તુરી મળે છે. મારો એક મિત્ર કહે છે કે હરણના વૃષણમાંથી નીકળે છે તો ખરું કયું?

ભૂગોળ ભાગ ૨, પ્રકરણ ૩, ભરતખંડના દેશી રાજાઓમાંના ૧૫૩ રાજાઓને કૈસરેહિન્દ તરફથી સનન્દ મળી છે તો તે કયાં કયાં રાજ્યો હશે? અને તે રાજાઓ પૈકી કયા કયા રાજાઓ કેટલીક ખંડણી ભરતા હશે?

કેળવણી ખાતાની ખબરો.

જાહેર ખબર.

મહેરબાન ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના હિસાબી નં. ૨૪ તા. ૧૬ મી એપ્રિલ ૧૮૯૬ને આધારે ગ્રાન્ટયુઈટી બાબતનો સરકારનો ઠરાવ નં ૪૬૪ તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૬ નો તથા તેને લગતી હકીકતનો સાર નીચે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

અમદાવાદ. MADHAVLAL H. DESAI,

તા. ૨૦-૪-૯૬. એડિટર, ગુજરાત શાળા પત્ર.

ગ્રાન્ટયુઈટી. નાણાં સમ્બન્ધી ખાતાનો ઠરાવ નં. ૪૬૪
કિલ્લે મુમ્બાઈ, તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૬.

વલસાડ મ્યુનિસિપલ વર્નાક્યુલર ફ્રેન્ચ સ્કૂલ નં. ૨ જાં નો માજી મહેતાજી મિ. કેશવરામ પ્રાણશંકર અશકત થવાથી તેને સરકારના ધારા મુજબ ૨૨-૧૪-૧૧ નું પેન્શન આપવામાં આવ્યું. તેણે પોતાની નોકરીની શરૂઆતમાં સુરત ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડના તાબાની નિશાળોમાં ૮ વર્ષ અને ૨ મહિના સુધી હલકા દરજ્જાની (પેન્શન લાયક નહિ એવી) નોકરી કરેલી તે બદલ તેને પેન્શન ઉપરાન્ત સિવિલ સર્વિસ રેગુલેશન્ઝની (એડેન્ડા નં. ૨૩ અને નં. ૪૭ થી સુધરેલાં) કલમ ૪૨૬ ની રૂએ લોકલ બોર્ડમાંથી ૨૩૦)ની ગ્રાચ્યુઇટી આપવા કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓએ લોકલ બોર્ડને લખ્યું. પેન્શન લાયક પગાર મળતો ન હોય એવા શિક્ષકોને કોઈ દિવસ ગ્રાચ્યુઇટી આપવામાં આવી નથી તેમ જ પેન્શન કે જેનો હિસ્સો સરકારમાં ભરવામાં આવે છે તેને લાગુ પડે તેટલા જ સરકારના નિયમો સાથે નિસ્બત છે એવાં કારણ બતાવી લોકલ બોર્ડે ગ્રાચ્યુઇટી આપવા ના પાડી. તે ઉપરથી ડિરેક્ટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શને પોતાના નં. ૧૮૩૫ તા. ૧૮મી જુન ૧૮૯૫ થી સરકારમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું:—"સને ૧૮૭૦ માં લોકલ ફન્ડ પગારને પેન્શનનો લાભ મળ્યો ત્યારથી તે અત્યાર સુધીમાં સરકારી, મ્યુનિસિપલ, કે લોકલ બોર્ડ શાળાઓના સર્વે મહેતાજીઓના સમ્બન્ધમાં પેન્શન ને ગ્રાચ્યુઇટી બાબતના સરકારના નિયમો બરાબર રીતે અમલમાં આણવામાં આવ્યા છે. મ્યુનિસિપલ શાળાઓ માટે બાંધેલા નિયમોમાં સરકારે ખાસ ઠરાવ્યું છે કે ત્રણે પ્રકારની શાળાઓમાં શિક્ષકોની અદલી બદલી થઈ શકશે; પણ પેન્શન અને ગ્રાચ્યુઇટી બાબતના સરકારના ધારાઓ સર્વે ઠેકાણે અમલમાં ન આવે તો શિક્ષકોની અદલી બદલી થઈ શકે નહિ. સુરત બોર્ડ ગ્રાચ્યુઇટી આપવાનું કબૂલ નહિ કરે તો બીજા જિલ્લાઓમાંથી માણસોની બદલી સુરત જિલ્લામાં થઈ શકશે નહિ અને જે માણસો હાલ સુરત જિલ્લામાં જૂજ પગારે નોકરી કરે છે તેમને ફર્યાદ કરવાનું ખુલ્લું કારણ મળી આવશે અને તેથી તેમના કામપર પણ માઠી અસર થશે." તે ઉપરથી સરકારે પોતાનો અભિપ્રાય નીચે મુજબ દર્શાવી ઉપલું લખાણ ચારે ભાગોના કમિશનરો તરફ રિપોર્ટ માટે મોકલ્યું:—"પેન્શન ઉપરાન્ત ગ્રાચ્યુઇટી આપવી કે નહિ તે ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડોની

મરજી ઉપર છે, તથાપિ એક જિલ્લામાંથી બીજા જિલ્લામાં બદલીઓ કરતાં અડચણ ન પડે તેટલા માટે આવી બાબતમાં એક જ પ્રકારનો વહિવટ રહેવાની જરૂર છે. સામિલ રાખેલા ઠરાવોની નકલો ઉપરથી જણાશે કે ધારવાડ, સતારા, અને અહમદનગરનાં બોર્ડો સરકારના નિયમ (સિવિલ સર્વિસ રેગુલેશન્‌સની સુધરેલી કલમ ૪૩૬) મુજબ વર્ત્યા છે" ચારે ભાગો (સિન્ધ, ઉત્તર, દક્ષિણ અને મધ્ય) ના કમિશનરો ડિરેક્ટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશનના અભિપ્રાયને મળતા આવે છે.

ઠરાવઃ—કમિશનરો અને ડિરેક્ટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશનની સાથે સરકાર મળતી આવી ઠરાવ કરે છે કે ડિસ્ટ્રિકટ લોકલ બોર્ડોએ પોતાના તાબાના કેળવણી ખાતાના નોકરોના સમ્બન્ધમાં પેન્શન ઉપરાન્ત ગ્રાચ્યુઇટી આપવા બાબતનો નિયમ અમલમાં આણવો. લોકલ બોર્ડો સાથે પેન્શન બાબતમાં કરેલી ગોઠવણનો હમેશ એવો હેતુ છે કે સરકારી નોકરોને લાગુ પડતા પેન્શન બાબતના નિયમો તેમણે સર્વ પ્રકારે અમલમાં આણવા.

૨ સરકારનો એવો અભિપ્રાય છે કે કેશવરામ પ્રેમશંકરને સુરત જિલ્લાના ઇન્કોર્પોરેટેડ લોકલ ફન્ડ ખાતે ઉધારી રૂ ૩૦) ની ગ્રાચ્યુઇટી આપવી, અને ડિસ્ટ્રિકટ લોકલ બોર્ડને તે પ્રમાણે પોતાનો ઠરાવ ફેરવવા લખવું.

જાહેર ખબર.

રાજકોટ બાર્ટન ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા સને ૧૮૯૬.

૧. કાઠીઆવાડ વિભાગની તમામ નિશાળોના માસ્તરો, આસિસ્ટન્ટો અને સ્ત્રી શિક્ષકોને ખબર આપવામાં આવે છે કે, રાજકોટ બાર્ટન ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થવા જે બાઈઓ ઉમેદવાર હોય તેમની ઉમ્મર, અભ્યાસ, વગેરે હકીકતનું સને ૧૮૯૩ ની સાલના ગુજરાતશાળા પત્રના પૃષ્ઠ ૨૬૪ મે છાપેલા નમૂના પ્રમાણે પત્રક બનાવી, તેમાં માગેલી હકીકત બરાબર પૂરી, આ જાહેર ખબર પહોંચે કે, જેમ બને તેમ તાકીદે અમારા પર મોકલવું. તારીખ ૧ લી જુલાઈ સને ૧૮૯૬ પછી આવાં પત્રકો લેવામાં નહિ આવે. (ઠરાવેલી તારીખ વીતી ગયા

પછી કેટલાંક પત્રકો આવે છે; પરન્તુ એવું સાલ તો મોડાં આવેલાં પત્રકોપર બિલકૂલ લક્ષ આપવામાં આવશે જ નહિ.)

૨. બાઈઓની ઉમ્મર પન્દર વરસથી ઓછી ન જોઇયે તેમ જ પચીસ વરસથી વધારે ન જોઇયે.

૩. પ્રવેશક પરીક્ષા કન્યાશાળાના પાંચમા ધોરણ પૂરતી લેવામાં આવશે. જે બાઈઓને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવશે તેમને પહેલા, બીજા, ને ત્રીજા વર્ષના વર્ગમાં અમુક રૂપીઆની સ્કોલરશિપ દર માસે મળશે.

૪. દાખલ થવા ઉમેદ રાખનાર બાઈઓએ સારી ચાલનું સર્ટિફિકેટ સ્કૂલકમિટીનું અથવા સારા જાણીતા આબરૂદાર ગૃહસ્થોનું પત્રક સાથે મોકલવું. શરીર સમ્બન્ધી કોઈ પણ જાતની ખોડ હોવી ન જોઇયે.

૫. કોલેજ કમિટીના ધારા પ્રમાણે હલકી જ્ઞાતિની બાઈઓની પ્રવેશક પરીક્ષા લેવામાં નહિ આવે.

૬. પ્રવેશક પરીક્ષા તારીખ ૭ મી સેપ્ટેમ્બર સને ૧૮૯૫ સોમવારને દિવસે સવારના સાડા દશ વાગે ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના મકાનમાં શરૂ થશે.

૭. આવેલી અરજીઓમાંથી જે બાઈઓ કોલેજમાં દાખલ કરવા યોગ્ય માલૂમ પડશે, તેની ખબર મહેતાજીઓ મારફત આપવામાં આવશે. એટલે તેમણે પ્રવેશક પરીક્ષા આપવા સારૂ ઉપર ઠરાવેલે વખતે હાજર રહેવું.

રાજકોટ, તા. ૨૦—૪—૯૫ SMILY CORKERY,

ર૦ણ હેડમાસ્તર માણેકલાલ નાગરદાસ શાહ. લેડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.

જાહેર ખબર.

શાળોપયોગી નવો નકશો.

મરાઠી બાળબોધ એશિયા ખંડનો નકશો, રૂલપટી રોગાનવાળો નીચે સહી કરનારની ઓફિસમાં મળે છે. કિંમત રૂ ૪—૧૨—૦

મુમ્બઈ, તા. ૭-૫-૯૫

J. C. DUBUSH.

ક્યુરેટર, ગ. સેન્ટ્રલ બુક ડીપો.

गुजरात शाळापत्र.

પુસ્તક ૩૫ મું. જુલાઈ ૧૮૯૬. અંક ૭ મો.

मास.

મુમ્બાઈના એક ઇંગ્રેજી વર્ત્તમાન પત્રથી જણાય છે કે હિન્દની જુદી જુદી કોમોની દર હજાર માણસની વસ્તીએ નીચે મુજબ સંખ્યા છેક અભણ છેઃ—

	પુરુષ.	સ્ત્રી.
હિન્દુ	૮૯૫	૯૯૬
શીખ	૯૦૪	૯૯૬
જૈન	૪૬૬	૯૮૬
બૌદ્ધ	૫૨૬	૯૭૪
પારસી	૨૨૩	૪૯૯
યહુદી	૪૮૧	૭૮૬
મુસલમાન	૯૨૯	૯૯૭
ખ્રિસ્તી	૬૫૭	૮૬૪
જંગલી જાતો	૯૯૨	૧૦૦૦

જંગલી જાતોમાં કેળવણી નહિ જેવી છે તે ઉઘાડું જ છે. બાકીની જાતોમાં મુસલમાન સૌથી પાછળ જણાય છે, અને ત્યાર પછી શીખ લોકો-આવે છે. હિન્દુઓની સંખ્યા ગાંસડીએ આપી છે, અને તેમનામાં જ્યારે કેટલીક જાતો કેળવણીમાં ઘણી આગળ વધેલી છે, ત્યારે કેટલીક મુસલમાન કરતાં પણ પાછળ છે. સ્ત્રી કેળવણીમાં હિન્દુ, શીખ, અને મુસલમાન લગભગ સરખા પાછળ છે, અને જૈન તથા બૌદ્ધ લોકો તેમનાથી જરા ચઢે છે. વસ્તીને મુકાબલે પારસીઓ કેળવણીમાં સૌથી આગળ વધેલા છે.

ઈંગ્લન્ડનાં ગામડાંના શિક્ષકોને મુકાબલે આપણા શિક્ષકો સુખી છે કે દુખી? નીચેના ચિતારથી આ પ્રશ્નનો ખુલાસો થશે. સ્કૂલ મિસ્ટ્રેસ પત્રમાં ત્યાંની એક સ્ત્રી શિક્ષક લખે છે કે, "ગામડાંની જગાઓ નહિ પસન્દ કરનાર શિક્ષકો ડાહ્યા છે. ટ્રેનિંગ કોલેજોના અધિકારીઓ પણ પોતાના વિદ્યાર્થીને શહેર કે કસ્બાની મ્હોટી નિશાળોના આસિસ્ટન્ટની જગા લેવાની સલાહ આપવામાં ડહાપણ કરે છે. એક વખત ગામડાની જગા લીધા પછી શહેરની જગા મળી શકતી નથી, અને શહેરના મુખ્ય શિક્ષકની જગા માટે ત્યાંના આસિસ્ટન્ટોને પસન્દ કરવામાં આવે છે. ગમે તેવી સારી આવડ કે સારૂં કામ હોય પણ ગામડાંમાં જગા લેનાર શિક્ષકની આવડ હોંશિયારી ઓછી ગણાય છે. મ્હને આ બાબતમાં ઘણો કડવો અનુભવ થયો છે, અને હું ધારૂં છું કે મ્હારૂં કામ અને આવડ સારાં છતાં ગામડામાં જગા લેવાની ભૂલ કરી તેથી મ્હને હમેશ હલકી ગણવામાં આવે છે. ગામડાંની નિશાળોના પગાર ટૂંકા હોય છે, છતાં વ્યવસ્થાપકો તેવા પગારથી હોંશિયાર શિક્ષક મેળવવાની તજવીજ કરે છે. ઘણી વખત તો તેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે, પણ તેમની ફૂલાવી ફૂલાવીને પ્રસિદ્ધ કરેલી જાહેર ખબરોથી ભોળવાઈને કોઈ કોઈ શિક્ષક જગા કબૂલ કરે છે. ગામડાંમાં પાદરી મ્હોટો માણસ ગણાય અને વ્યવસ્થાપકો પૈકી ખેડૂત અને ન્હાના દુકાનદારો ઘણું કરી અભણ હોવાથી સઘળું કામ તેને માથે નાંખે છે. પોતાની જાળમાં ફસાયેલી બિચારી શિક્ષક પાસેથી પાદરી સાહેબ જાહેર ખબરમાં જણાવ્યા કરતાં વધારે કામ લે છે. દાખલા તરીકે, નિશાળ ચલાવવા ઉપરાન્ત મ્હારે રવિવારે બે વખત ધર્મ શિક્ષણનો વર્ગ લેવો પડતો, અને દેવળમાં છોકરાંની સમ્ભાળ રાખવી પડતી. મ્હને દેવળનું વાજું વગાડતાં આવડતું ન્હોતું તેથી મ્હારો પગાર કાપી તેમાંથી વાજું વગાડનાર રાખ્યો. વળી દેવળની લાઇબ્રેરીનું કામ મ્હારે માથે નાંખ્યું. કોલસા અને કપડાંની ક્લબોનો હિસાબ મ્હારે માથે નાંખવાની તજવીજ થઈ, પણ હું સાજી થઈ એટલે તે તો અટક્યું. મ્હારા પહેલાંની મહેતીજી આ કામ કરતી હતી તેથી પાદરી સાહેબની તેનાપર મહેરબાની હતી. તે બિ-

ચારી પાદરીની સ્ત્રીને "મડમ સાહેબ" કહી બેલાવતી, અને પાદરીના ઘરનાં બધાં માણસોને તથા ખેડૂતોનાં બૈરાંને નમનતાઈથી સલામ કરવાની પોતાનાં છોકરાંને ફરજ પાડતી. તે પાદરીને ત્યાં જતી તો નોકરો ભેગી બેસીને ચ્હા પીવાને હરકત લેતી નહોતી, અને શિક્ષકની પદવીના માન કરતાં પોતાની જાતનું સુખ વધારે તપાસતી. આ બધી ખુશામત મ્હારાથી ન થઈ તેથી મ્હારા ઉપર ખેર મહેરબાની થવા માંડી. આવાં ઘણાં ગામડાંમાં શિક્ષકની પદવી ઘણી હલકી ગણવામાં આવે છે, અને લોકોની મહેરબાની મેળવવી હોય તો શિક્ષકને પોતાને પણ પોતાની પદવી હલકી ગણવી પડે છે. ગામમાં મ્હોટું ગણાતું કોઈ માણસ તેને બોલાવતું નથી, અને હલકાં માણસો સાથે મળે હળે નહિ તો તેને સોબત જ ન મળવાથી હિજરાઈ મરવું પડે છે. પૈસા બચાવવાને વ્યવસ્થાપકો ઘણી વખત શિક્ષકને રહેવાને બહુ નઠારું મકાન આપે છે, અને તેમાં જે ભાગે તૂટે તે તેને ભરી આપવું પડે છે. ઘરનું કામ કરવાને કોઈ સગા વહાલાને સાથે રાખે તો ટૂંકા પગારમાં પૂરું કરવું મુશ્કેલ પડે છે. આથી બિચારી શિક્ષકને નિશાળનું કામ અને ઘરનું વેતરું બન્ને માથે પડે છે, અને તબીઅત બગડે છે. પગાર ટૂંકો મળવા છતાં નિશાળને સરકાર મદદની રકમ પૂરતી મળે તે સારૂ વિષયો ઘણા શિખવવા પડે છે અને વર્ગો ઘણા થાય છે, તોપણ આસિસ્ટન્ટની સંખ્યા નહિ જેવી જ હોય છે. વ્યવસ્થાપકો કોડ કે નિશાળ પદ્ધતિ જાણતા નથી, અને પોતાનું ચાલે ત્યાં સુધી તેની દરકાર પણ રાખતા નથી. પૂરતી મદદ વિના કામ કેમ થઈ શકતું હશે અને શિક્ષકની તનદુરસ્તીનું શું થતું હશે તેનો એક એક વર્ગ લેઈને બેસનારા શહેરના શિક્ષકોને ખ્યાલ પણ આવી શકે તેમ નથી. ગામડીઆ લોકો મહેતીજીને પાદરીની એક ચાકરડી માને છે. ખેડૂતો તેને પોતાનાં દહાડીઆંનાં છોકરાં ભણાવનાર અને તે કારણથી પોતાની સાથે બેસવાને નાલાયક ગણે છે. શહેરમાં આટલું દુઃખ પડતું નથી માટે મ્હારી સલાહ છે કે ગામડાંની જગા માટે ગમે તેવી જાહેર ખબર પ્રસિદ્ધ થઈ હોય તેથી લાયક ધાતુને [illegible] તે જાળમાં સપડાવું નહિ." અત્રે જણાવવું જોઈએ કે એમાં જવાનો અર્થ છે.

સ્થાપક કમિટી કે સ્કૂલબોર્ડ એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર છે, એટલે આ દેશની પેઠે શિક્ષકોની એક ગામથી બીજે ગામ ઝટ બદલી થઈ શકતી નથી.

ઉપરનું ચિત્ર ખાનગી શાળાનું છે. એક ગામડાના સ્કૂલબોર્ડના તાબાની સ્ત્રી શિક્ષક પોતાના અનુભવનું ચિત્ર આપે છે તેમાંથી એક ટૂંકો ફકરો આપીશું. " મ્હારી નિશાળમાં પચાસ છોકરાંની સરાસરી હાજરી રહે છે, અને શિક્ષકમાં હું અને એક પ્યુપિલટીચર છીએ. ૭ ધોરણ* અને બાળ વર્ગ ભણાવવા ઉપરાન્ત બોર્ડનું મન સાચવવું પડે છે. બધા મેમ્બરો જૂના જમાનાના ખેડુતો છે, અને તેમને મેમ્બર તરીકેની ફરજ કરતાં પોતાનાં ખેતરોની વધારે કાળજી હોય છે. સાંજના સાડા સાતે બોર્ડની મીટિંગ બોલાવી હોય છે, ત્યારે સાડા આઠ વાગે તેઓ એકઠા થાય છે, અને મિણબત્તી હોલવાઈ જઈ અન્ધારું થાય ત્યાં સુધી ટાહેલું કૂટતા બેસે છે. થોડા વખત પર છોકરાં માટે નવી સ્લેટો, ચોપડીઓ, અને સીવણનો સામાન મંગાવવાનો હોવાથી મ્હને બોર્ડની મીટિંગમાં હાજર રાખી હતી. મ્હને પૂછ્યું કે "સીવણનો સામાન છેલ્લો ક્યારે મંગાવ્યો હતો અને તે શી રીતે વેહ્રી નાંખ્યો ?" મ્હેં કોડ બતાવ્યો અને તે મુજબ કેટલી જરૂરીઆતો છે તે લમ્બાણથી સમજાવી, ત્યારે કેટલાંક ધુરકીઆં કરીને બબડતાં ફફડતાં મહા નાખુશીથી જોઈતો સામાન મંજૂર કર્યો, અને ગામથી ચાર મૈલ દૂર કસ્બો છે ત્યાંના એક વેપારી મારફત તે મંગાવવાનો હુકમ કર્યો. એકાદ મહિનો વીતે વેપારીએ મ્હને કહાવ્યું કે સામાન આવ્યો છે માટે મંગાવી લો. મ્હારી પાસે ગાડી નથી કે હું ત્યાં જાઉં, અને એકાદ શનિવારે ચાલીને જાઉં તોપણ સ્લેટોનો થોકડો

---

* ઉપરનું લખાયા પછી ઇંગ્લન્ડના કેળવણી ખાતાએ ઓછા શિક્ષકવાળી ન્હાની નિશાળો સારૂ ખાસ અભ્યાસક્રમ મંજૂર કર્યો છે, તેથી આવી નિ[illegible] થઈ એટલે બે જ ભાગ કરવાથી ચાલે છે. આ હકીકત હમે આ[illegible] કરતી હતી તેથી પરીક્ષાને બદલે તપાસણી પણ દાખલ થઈ ચૂકી છે.

માથે ઊચકીને લાવું તેટલું મ્હારામાં કૌવત નથી. દર શનિવારે તે કસ્બામાં બજાર ભરાય છે ત્યાં મ્હારા ગામના ખેડૂતોની છોડીઓ જાય છે તેમની મહા ખુશામત કરી ત્યારે તેમણે તે કટકે કટકે લાવી આપવા કબૂલ કર્યું. થોડો આ અઠવાડીએ, થોડો બીજે અઠવાડીએ, એમ પાંચ અઠવાડીએ સામાન ખેડૂતોને ઘેર આવી રહ્યો, પછી ત્યાં નિશાળનાં છોકરાં મોકલી કટકે કટકે નિશાળમાં મંગાવી લીધો. આ રીતે સામાન આવતાં કેટલાક દિવસો વીતી ગયા, દરમ્યાન સ્લેટો, ચોપડીઓ, વગેરે વિના છોકરાંના અભ્યાસને હરકત થઈ. પરીક્ષા નબળી ઉતરી તેની જવાબદારી મ્હારે માથે આવી, અને તે પછીના મહિનાની બોર્ડની મીટિંગમાં ઠપકો સાંભળવો પડ્યો. નિરાશ થઈ ઘેર ગઈ ત્યાં પણ સુખ નહોતું. બોર્ડે રહેવાને ઘર આપ્યું છે તે ઘણું જૂનું, ખખળી ગયેલું, છાજથી છાયેલું, ભેજવાળું, ભોંયતળીએ કાણાં પડેલું છે, અને ઘર નજીક કોઈની સોબત નથી. દુઃખ ઘણું લાગે છે, પણ અણછૂટકે જેમ તેમ દહાડા પૂરા કરું છું."

વ્યાકરણ શિક્ષણ.

(ચાલુ પાને ૧૭૭ થી.)

છઠ્ઠું ધોરણ.

છઠ્ઠા ધોરણમાં સંયુક્ત ક્રિયાપદથી શરૂ કરવું, જેવાં કે, તે ખાઈ ગયો, હું કામ કરી રહ્યો, હું જવા દઉં છું. તે કામ કરવા માંડશે, મ્હેં કામ કરી નાંખ્યું, વગેરે. આમાં અને મિશ્ર કાળમાં ફેર છે: જાઉં છું, કાંતે છે, ગયો છે, જવાનો છે, ગયો હતો, જવાનો હતો, જવાનો હશે, વગેરેમાં મુખ્ય ક્રિયાપદના કોઈ કાળ કે કૃદન્તના રૂપ સાથે સહાયકારી ક્રિયાપદ આવી તેના કાળમાં ફેર કરે છે અને મિશ્ર કાળ બનાવે છે. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયાપદના કોઈ કૃદન્ત સાથે સહાયક તરીકે જા, રહે, દે, માંડ, નાંખ, વગેરે ધાતુઓ આવી તેના અર્થમાં વધારો કરે છે. આવે ઠેકાણે સહાયક ધાતુને પોતાનો મૂળનો અર્થ રહેતો નથી. "તે પડી ગયો" એમાં જવાનો અર્થ છે જ

નહિ; માત્ર મુખ્ય ક્રિયાપદના અર્થમાં "ગયો" ક્રિયાપદ વધારો કરે છે. મિશ્ર કાળ કરનાર અને સંયુક્ત ક્રિયાપદ કરનાર ધાતુઓ વચ્ચે હોપ વ્યાકરણમાં તફાવત રાખ્યો નથી, સઘળાને સહાયકારી કહ્યા છે, અને તેમનાં દૃષ્ટાન્ત એકઠાં આપી ગૂંચવી નાંખ્યાં છે. એ ભેદ માલૂમ પડવા માટે હમે મિશ્રકાળ કરનાર ને **સહાયકારી**, અને સંયુક્ત ક્રિયાપદ કરનારને **સહાયક** નામ આપીએ છીએ. આ ભેદ સમજાવ્યા પછી સહાયક ક્રિયાપદોના અર્થ પ્રમાણે તેમના સમૂહ પાડી શકાશે, જેમકે.

ફરજ બતાવનાર —મ્હારે કરવું જોઇયે,
તમારે જવું પડશે;
ચાલુ ક્રિયા દર્શાવનાર—દવા ખાતા રહેજો;
અનુમતિ દર્શાવનાર —હું તમને જવા દઇશ;
વગેરે.

દરેક સમૂહનાં સહાયક ક્રિયાપદ સાથે મુખ્ય ક્રિયાપદનું કયું રૂપ અથવા કયો કૃદન્ત વપરાય છે, તેમ જ કર્ત્તા તથા કર્મ કઈ વિભક્તિમાં આવે છે (જેમકે "હું કામ કરતો રહીશ" એમાં કર્ત્તા પહેલી વિભક્તિમાં, "મ્હારે જવું પડશે" એમાં છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી વિભક્તિમાં) તે આ પ્રસંગે સમજાવવું, અને મનોયત્ન દાખલ તેવાં વાક્યો રચાવવાં.

અત્યાર સુધી સાદાં કે એકાકી વાક્યનું શિક્ષણ ચાલ્યું છે. તેમાં પણ પાંચમા ધોરણ સુધી વાક્યના દરેક અંગ માટે એક એક શબ્દનો, અને એ ધોરણના પાછલા ભાગમાં તે અંગોને વિસ્તારી તેમને બદલે શબ્દ સમુદાયોનો ઉપયોગ કરાવવાનો છે. હવે ત્રીજા ધોરણથી અત્યાર સુધી ચાલ્યું છે તેનું પુનરાવર્તન કરી મિશ્ર વાક્યોની શરૂઆત કરવી. અત્રે મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. જે વાક્યમાં એક જ મુખ્ય વિચાર હોવાથી એક જ મુખ્ય વાક્ય હોય છે, પરન્તુ પેટા વિચારો જણાવવા માટે તેના પેટામાં ઉપવાક્યો આવ્યાં હોય છે, તેને હમે મિશ્રણ થવાના કારણથી મિશ્ર વાક્ય કહીએ છીએ. બે કે વધારે મુખ્ય—સ્વતન્ત્ર—વાક્યો અમુક તરેહના સમ્બન્ધના કારણથી એકઠાં થઈ તેમનું જે એકઠું એક વાક્ય બને છે તેનું સંયુક્ત—

જોડાયેલું—વાક્ય એવું નામ પાડ્યું છે. મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યોનો કોઈ વૈયાકરણોએ જુદો અર્થ કરેલો હોવાથી આટલા ખુલાસાની જરૂર પડી છે. મિશ્ર વાક્યમાં એક જ વિચારનું પ્રાધાન્ય છે, સંયુક્ત વાક્યમાં એક કરતાં વધારે વિચારોનું પ્રાધાન્ય હોય છે. સાદા અને મિશ્ર વાક્યમાં ફેર એ છે કે જ્યારે સાદા વાક્યનાં કર્તા, કર્મ, વિધાન પક્ષ, વૃદ્ધિઓ, વગેરે માત્ર શબ્દો કે શબ્દ સમુદાયોથી બને છે, ત્યારે મિશ્ર વાક્યમાં તે પૈકી ગમે તે એક કે વધારે વાનાં ઉપવાક્ય વડે બને છે. એ ઉપવાક્યો શબ્દો કે શબ્દ સમુદાયોને બદલે આવી તેમના જેવું જ કામ કરે છે. કર્તા, કર્મ, વિધાનપક્ષ, અને વૃદ્ધિઓ તરીકે આવનાર શબ્દો જેમ નામ, વિશેષણ, કે ક્રિયાવિશેષણ હોય છે, તેમ તે જ કામ કરનારં ઉપવાક્યો પણ નામરૂપી, વિશેષણરૂપી, અને ક્રિયાવિશેષણ રૂપી હોય છે, અને તેઓ અનુક્રમે નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણનાં સઘળાં કામ કરે છે. નીચેનાં દૃષ્ટાન્તોથી આ વાત સ્પષ્ટ થશેઃ—

૧. પાણીથી અગ્નિ હોલાય એ ઉઘાડું છે. ૨. રાજાઓને લાજમ છે કે તેમણે રૈયતના સુખનાં કામ કરવાં.	મિશ્ર વાક્યોમાં નામરૂપી-ઉપવાક્યો મુખ્ય વિધાન-પક્ષના કર્તા થાય છે.
૩. લોકો કહે છે કે એથી ઘણાં માણસની રોજી અટકશે. એથી ઘણાં માણસની રોજી અટકશે એમ લોકો કહે છે. ૪. તે વટલાઈ ગયો એને હું ઠીક ગણુતો નથી.	મિશ્ર વાક્યોમાં નામ-રૂપી ઉપવાક્યો મુખ્ય વિધાનપક્ષનાં કર્મ બને છે. ચોથા વાક્યમાં તેને વિભક્તિનો પ્રત્યય પણ લાગ્યો છે.
૫. મ્હારી સલાહ છે કે હમણાં તમારે ભણવું. મ્હારી સલાહ હમણાં તમારે ભણવું એ છે.	મિશ્ર વાક્યમાં નામરૂપી ઉપવાક્ય મુખ્ય વાક્યનું વિત્રાન પક્ષ બને છે.
૬. જીતવાની આશા ફોકટ છે.	સાદું વાક્ય.
આપણે જીતીશું એ આશા ફોકટ છે.	મિશ્રવાક્યમાં નામરૂપી ઉપ-વાક્યથી મુખ્ય કર્તાની સમા-નાર્થે વૃદ્ધિ થાય છે.

૭.	તેણે બહેરામનું કાસળ કાઢવાનો ઉપાય કર્યો.	સાદું વાક્ય.
	તેણેબહેરામનુંકાસળકઢાયએવોઉપાયકર્યો.	મિશ્ર વાક્યમાં નામરૂપી ઉપવાક્યથી મુખ્ય કર્મની સમાનાર્થે વૃદ્ધિ થાય છે.
	બાપ મરી ગયો એની ખોટ છોકરો પૂરે છે.	મિશ્ર વાક્યમાં નામરૂપી ઉપવાક્ય છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય લઈ મુખ્ય કર્મની વૃદ્ધિ કરે છે.
૯.	તે પડી ગયો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.	મિશ્ર વાક્યમાં નામરૂપી ઉપવાક્ય સાતમી વિભક્તિનો પ્રત્યય લઈ મુખ્ય વિધાન પક્ષની વૃદ્ધિ કરે છે.
૧૦.	ડાહ્યો છોકરો જાય છે.	સાદાં વાક્ય.
	ડહાપણથી ભરેલો છોકરો જાય છે.	
	જે છોકરામાં ડહાપણ છે તે છોકરો જાય છે.	મિશ્ર વાક્યમાં વિશેષણરૂપી ઉપવાક્યથી મુખ્ય કર્તાની વૃદ્ધિ થાય છે.
૧૧.	છોકરો ભીની રોટલી ખાય છે.	સાદાં વાક્ય.
	છોકરો પાણીમાં પડેલી રોટલી ખાય છે.	
	છોકરો જે રોટલી ભીની થઈ છે તે રોટલી ખાય છે.	મિશ્ર વાક્યમાં વિશેષણરૂપી ઉપવાક્ય મુખ્ય કર્મની વૃદ્ધિ કરે છે.

૧૨. આ ઘોડો મ્હારે જેવો જોઇતો હતો તેવો છે. — મિશ્ર વાક્યમાં વિશેષણરૂપી ઉપવાક્ય મુખ્ય વાક્યનું વિધાન પક્ષ બને છે.

૧૩. જે ઘર હમણાં પડી ગયું તે ઘરમાં હું પહેલાં રહેતો હતો. — મિશ્ર વાક્યમાં વિશેષણરૂપી ઉપવાક્ય મુખ્ય વાક્યના કર્ત્તા કે કર્મ સિવાયના બીજા નામનો ગુણ બતાવે છે.

૧૪. { છોકરો હમણાં ગયો.
છોકરો આ ઘડીએ ગયો. } સાદાં વાક્ય.
છોકરો જ્યારે ચાર વાગ્યા ત્યારે ગયો. — મિશ્ર વાક્યમાં કાળદર્શક ક્રિયાવિશેષણરૂપી ઉપવાક્ય મુખ્ય વિધાન પક્ષની વૃદ્ધિ કરે છે.

૧૫. { મારવાડમાં રોજ કાળ પડે છે — સાદું વાક્ય.
જ્યાં અનાજ પાકતું નથી ત્યાં રોજ કાળ પડે છે. — મિશ્ર વાક્યમાં સ્થળ દર્શક ક્રિયાવિશેષણરૂપી ઉપવાક્ય મુખ્ય વિધાન પક્ષની વૃદ્ધિ કરે છે.

૧૬. { તડકાથી મ્હારું માથું દૂખે છે.
તડકામાં ફરવાથી મ્હારું માથું દૂખે છે. } સાદાં વાક્ય.
હું તડકામાં ફર્યો માટે મ્હારું માથું દૂખે છે. — મિશ્ર વાક્યમાં કારણ

	ણ દર્શક ક્રિયાવિશેષણરૂપી ઉપવાક્ય મુખ્ય વિધાન પક્ષની વૃદ્ધિ કરે છે.
૧૭. જો તમે જાઓ તો હું આવું.	મિશ્ર વાક્યમાં સંકેત દર્શક ક્રિયાવિશેષણરૂપી ઉપવાક્ય મુખ્ય વિધાન પક્ષની વૃદ્ધિ કરે છે.
૧૮. જેમ હું દોડું છું તેમ દોડવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે.	મિશ્ર વાક્યમાં રીતિ દર્શક ક્રિયાવિશેષણરૂપી ઉપવાક્ય મુખ્ય કર્મનો વધારો કરનાર કૃદન્તની વૃદ્ધિ કરે છે.
૧૯. જ્યાં હું ઉતર્યો ત્યાં ઉતરીને છોકરો અહિં આવ્યો.	મિશ્ર વાક્યમાં સ્થળ દર્શક ક્રિયાવિશેષણરૂપી ઉપવાક્ય મુખ્ય વિધાન પક્ષની વૃદ્ધિ કરનાર કૃદન્તનો વધારો કરે છે.

ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તો બસ થશે. તેથી સાદા અને મિશ્ર વાક્ય વચ્ચેનો ભેદ સમજાશે, નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણરૂપી ઉપવાક્યોના જુદા જુદા ઉપયોગ જણાશે, અને મુખ્ય વાક્યમાં શબ્દ કે શબ્દસમુદાયને બદલે ઉપવાક્ય કેવી રીતે મૂકાય છે તે માલૂમ પડશે. નામરૂપી વાક્યોને નામની પેઠે વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે તે પણ ઉપરનાં કેટલાંક વાક્યોથી સ્પષ્ટ થશે. મિશ્રવાક્યોનાં અંગોનો ઉપયોગ તથા અંરસપરસ

સમ્બન્ધ શિખવવો, તેમનું સવિસ્તર પૃથક્કરણ કરાવવું, અને તેવાં વાક્યો રચાવવાં. વળી સાદાં વાક્યના શબ્દોને વિસ્તારી તેમને ઠેકાણે શબ્દસમુદાય તેમ જ ઉપવાક્યો મૂકવાનાં, અને મિશ્રવાક્યોને સંકોચાવી ઉપવાક્યોને બદલે શબ્દો કે શબ્દસમુદાયો ગોઠવી તેમને સાદાં બનાવવાનાં મનોયત્ન કરાવવાં. આ મનોયત્નો કેમ થાય તે ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તોમાંનાં ૬, ૭, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૬, એ વાક્યોથી સમજાશે. ઉપવાક્યોને મુખ્ય વાક્ય સાથે જોડવાને કયા શબ્દો વપરાય છે તેનું પણ આ પ્રસંગે ભાન કરાવવું, સમ્બન્ધી સર્વનામનો અને તે ઉપરથી થતાં વિશેષણ તથા ક્રિયાવિશેષણનો પાંચમા ધોરણમાં આલેલો વિષય આ વખત ઉપયોગમાં આવશે. વળી " કે ", " માટે ", વગેરે શબ્દો આવે છે તે ઉપરથી ઉભયાન્વયીનું થોડું ભાન કરાવવું. નામરૂપી વાક્યની પહેલાં " કે " આવે છે, અથવા તેને પહેલું મૂકયું હોય તો તેની પછી " એ " " એમ, " " એવું, " વગેરે આવે છે. નામરૂપી વાક્યને લગાડવાના વિભક્તિના પ્રત્યય કે શબ્દયોગી તેની પછી આવનાર " એ " શબ્દને જોડવામાં આવે છે. સંકેત દર્શક વાક્યના " જો—તો " ઉભયાન્વયીનો સમ્બન્ધ સમ્બન્ધી સર્વનામ " જે " અને દર્શક સર્વનામ "તે" ની સાથે જોડવો.

મિશ્ર વાક્યનો વિષય પૂરો થયેથી સંયુક્તવાક્ય શરૂ કરવાં. સંયુક્ત વાક્યમાં બે કે વધારે સહગામી મુખ્ય વાક્યો હોવાં જોઈયે; તેમાંના કોઈ મુખ્ય વાક્યના પેટામાં ઉપવાક્ય હોય કે નહિ તેની ફિકર નથી. સહગામી વાક્યો ઉભયાન્વયીથી જોડાય છે અને તેથી તેમની વચ્ચેના જુદા જુદા સમ્બન્ધ દર્શાવાય છે; જેમકે,

હું ગયો અને તે આવ્યો (સંયોજક સમ્બન્ધ);

તમે આવજો અથવા તેને મોકલજો (વૈકલ્પિક સમ્બન્ધ);

તે ડાહ્યો છે પણ તેનામાં એક ખોડ છે (વિરોધક સમ્બન્ધ);

હું ઘણો સુખી છું. કારણકે મ્હારા બાપે મ્હને સારી કેળવણી આપી છે (કારણિક સમ્બન્ધ).

સંયુક્ત વાક્યના કોઈ સહગામીના પેટામાં કોઈ વખત ઉપવાક્યો આવે છે, છતાં બે કે વધારે મુખ્ય વાક્યો હોવાથી આખા વાક્યને સંયુક્ત જ કહે છે; જેમકે,

"જ્યાં તમે રહેતા હતા ત્યાં હું ગયો અને ત્યાં મ્હને તમારા બાપ મળ્યા."

સાદાં અને મિશ્ર વાક્યોની પેઠે જ સંયુક્ત વાક્યોનાં અંગોનો અરસપરસ સમ્બન્ધ પૂછવો, તેમનું સવિસ્તર પૃથક્કરણ કરાવવું, અને તેવાં વાક્ય રચાવવાં. એમના સમ્બન્ધમાં જ ઉભયાન્વયીનું શિક્ષણ પૂરું કરવું, અને તેમના જુદા જુદા ઉપયોગ બતાવવા. ઉભયાન્વયી ઘણું ખરું વાક્યોને સાંધે છે; જ્યાં શબ્દોને સાંધતા દેખાય છે ત્યાં પણ તપાસ કરતાં ઘણું કરીને ટૂંકાવેલાં વાક્યો માલૂમ પડે છે. "છોકરો પાંચ કેરીઓ અને બે જામફળ લાવ્યો", અહિં વાસ્તવિક જોતાં બે વાક્યો છે—"છોકરો પાંચ કેરીઓ લાવ્યો", અને "છોકરો બે જામફળ લાવ્યો". "બે અને બે એકઠા થવાથી ચાર થાય છે", એમાં ઉભયાન્વયીથી શબ્દો જ સન્ધાયા છે, બે વાક્યો સન્ધાયાં નથી; પરન્તુ આવાં દૃષ્ટાન્ત થોડાં માલૂમ પડે છે. ઘણી ખરી વખત ઉભયાન્વયી પૂર્ણ અથવા ટૂંકાવેલાં વાક્યોને જ સાંધતા જણાય છે. આવાં દૃષ્ટાન્તો પરથી સંકુચિત સંયુક્ત વાક્યોપર જવાશે, અને પૂરાં વાક્યોને સંકોચવાનાં તથા સંકુચિતને વિસ્તારવાનાં મનોયત્ન કરાવી શકાશે. કેટલીક વખત સંયુક્ત વાક્યને સંકોચી તેનું સાદું વાક્ય પણ બનાવી શકાશે; જેમકે,

"હું એક રૂપીઓ લાવીશ અને તેનાં બૂટ લઇશ,"

એને બદલે,

"હું એક રૂપીઓ લાવીને તેનાં બૂટ લઇશ," વગેરે.

આના સમ્બન્ધમાં જ હેઠે આપ્યા છે તેવા કેટલાક વાક્યવિચારના જરૂરના નિયમ તેમ જ અધ્યાહારનો વિષય ચલાવવો, અને તેમનાં મનોયત્ન કરાવવાં. વળી કેટલાક એના એ શબ્દો ઉપયોગ પ્રમાણે શબ્દયોગી, ઉભયાન્વયી, કે ક્રિયાવિશેષણ થાય છે તે દૃષ્ટાન્તો અને મનોયત્નો સાથે બતાવવું; જેમકે,

હું તેની આગળ ગયો (શબ્દયોગી),

હું આગળ ગયો (ક્રિયાવિશેષણ), વગેરે.

છેવટ કેવળપ્રયોગીનો વિષય શીખવી અવ્યયની વ્યાખ્યા ઉપર

આવવું, અને એ વ્યાખ્યા છતાં કેટલાકને પ્રત્યય લાગે છે (જેવા કે ક્યારથી, ક્યાંનો, સાથેનો, પાસેથી, વગેરે) તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું.

ઉપર વાક્યોનું સમ્પૂર્ણ પૃથક્કરણ કરાવવાની ભલામણ કરી છે તેના સમ્બન્ધમાં નીચેના નિયમ ધ્યાનમાં રાખવાઃ—

(૧) દરેક સંયુક્ત વાક્યનાં સહગામી વાક્યો છૂટાં પાડી તેમનો સમ્બન્ધ બતાવવો;

(૨) દરેક મિશ્ર વાક્યનું મુખ્ય વાક્ય અને ઉપવાક્યો છૂટાં પાડી તેમનો અરસપરસ સમ્બન્ધ બતાવવો;

(૩) એ રીતે છૂટા પડેલા દરેક વાક્યમાં, અથવા સાદું વાક્ય હોય તો તેમાં, કર્તા, કર્મ, અને વિધાન પક્ષ છૂટાં પાડવાં;

(૪) તે દરેકની સાથે સમ્બન્ધ રાખનાર શબ્દો કે શબ્દસમુદાયોને છૂટા પાડી તેઓ શું શું કામ કરે છે તે બતાવવું;

(૫) વળી દરેક વાક્યનો દરેક શબ્દ કોની સાથે સમ્બન્ધ રાખે છે તથા તે શું કામ કરે છે તે પાંચમા ધોરણ માટે આપેલા નમૂના મુજબ જણાવવું.

વાક્ય રચનામાં ઉપર ગણાવેલા ભાગોને એકઠા કરી યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવવાના હોય છે.

ઉપર મુજબ થયા પછી વ્યાકરણના પુસ્તકમાં જે ક્રમ આપ્યો છે તે ક્રમે પુનરાવર્તન કરાવવાથી લાભ થશે. આ વખત વ્યાકરણ શી વસ્તુ છે તેનું, તથા તેના અક્ષર વિચાર, શબ્દ વિચાર, વાક્ય વિચાર, અને કવિતા વિચાર એવા ભાગ કર્યા છે તેનું ભાન કરાવી શકાશે. છઠ્ઠા ધોરણમાં જાણવા જેવી અત્યાર સુધીમાં જે કાંઈ ન્હાની વિગતો મૂકી દેવામાં આવી હોય તે પણ હવે પૂરી થઈ શકશે. આ ધોરણમાં, છન્દ અને કવિતાનો અન્વય શિખવાય છે, તે સાથે ગદ્ય અને પદ્યની વાક્ય રચનામાં કેવો ફેર પડે છે તે સમજાવી શકાશે. વ્યુત્પત્તિ પણ એ ધોરણમાં ચાલે છે, તેના સમ્બન્ધમાં **નામપરથી વિશેષણ કે ક્રિયાપદ** (જેમકે વિવેક ઉપરથી વિવેકી, લાલચ ઉપરથી લાલચુ, છોકરાપરથી છોકરવાદ, રંગ ઉપરથી રંગવું, વગેરે), **વિશેષણ ઉપરથી નામ** (રાતું ઉપરથી રતાશ, ભલું ઉપરથી ભલાઈ, વગેરે), **ક્રિયાપદ ઉપરથી નામ** (જેમ કે ફર ઉપરથી ફેરણી, મર ઉપરથી મરણ, વગેરે), ઇત્યાદિ પ્રત્યયોની મદદથી બના-

વવાનાં મનોયત્ન કરાવવાથી ભાષાનું જ્ઞાન વધારે સારું થશે, અને શબ્દોનો અરસપરસ સમ્બન્ધ સમજાશે. **સંખ્યા વિશેષણ ઉપરથી અનુક્રમ વાચક વિશેષણ** (જેમ કે, પાંચ ઉપરથી પાંચમો, સાત ઉપરથી સાતમો, વગેરે), **આવૃત્તિ વાચક** (જેમ કે બેવડું, બમણું તેવડું, ત્રમણું, વગેરે), **સંખ્યાંશ વાચક** (જેવા કે સવાએ, પોણા-ત્રણ, વગેરે) બનાવવાનું પણ આ પ્રસંગે જ ચાલશે. આ બધાંના સમ્બન્ધમાં નામના વિશેષનામ, સામાન્ય નામ, ભાવવાચક નામ (ભલું પરથી ભલાઈ બનાવીએ છીએ ત્યાં વિશેષણપરથી ભાવવાચક નામ બને છે), વગેરે ભેદો, અને સંખ્યા વિશેષણના સંખ્યા વાચક, અનુક્રમ વાચક, આવૃત્તિ વાચક, સંખ્યાંશ વાચક, વગેરે ભેદો સમજાવવા ઠીક પડશે. આટલું ચાલશે તો છઠ્ઠા ધોરણનાં છોકરાંએ જેટલું ગુજરાતી વ્યાકરણ ભણવું જોઇયે તેટલું આવી જશે. એ જ ધોરણમાં આગલ્યા ધોરણ કરતાં વિરામ ચિન્હો વિષે કાંઇક વધારે શિખવવું જોઇશે.

(અપૂર્ણ.)

શિક્ષકોની ત્રિમાસિક સ્પર્ધા.

ગયા ત્રિમાસિકની સ્પર્ધાનું પરિણામ નીચે મુજબ છે:—

પ્રશ્ન ૧ લો. ચાર જણના જવાબ આવ્યા હતા તેમાંથી રણછોડ દામોદર શાહ, મહેતાજી કુરચણ તા. આમોદ જિ. ભરૂચનાને રૂ ૨) નું ..મ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન ૨ જો. પાંચ જણના જવાબ આવ્યા હતા તેમાંથી રણછોડ દામોદર શાહ, મહેતાજી મોજે કુરચણ તા. આમોદ જિ. ભરૂચનાને રૂ ૧) નું, અને ધનેશ્વર ન્હાનાભાઈ દેસાઈ, મહેતાજી મોજે ઉસદ તા. જમ્બુસર જિ. ભરૂચનાને રૂ ૧) નું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન ૩ જો. પાંચ જણના જવાબ આવ્યા હતા તેમાંથી રણછોડ દામોદર શાહ, મહેતાજી મોજે કુરચણ તા. આમોદ જિ. ભરૂચનાને રૂ ૨) નું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ ત્રિમાસિકમાં નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખી મોકલવાઃ—

(૧) $\frac{૧}{૩} + \frac{૧}{૫}$ એ $\frac{૮}{૧૫}$ ની બરાબર છે તે એક આકૃતિ દોરીને સમજાવો.

ઇનામ રૂ. ૧)

(૨) ચીન અને જાપાનનાં રાજ્યોનો સુધારો, હુન્નર, ઉદ્યોગ, વસ્તી, વગેરે બાબતોમાં સુકાબલો કરો. એ બે રાજ્યો વચ્ચે થયેલા છેલ્લા વિગ્રહનું ટૂંકું વર્ણન કરો. તેથી કયા યુરોપી રાજ્યને ઘણો લાભ થયો છે તે કારણ સહિત લખો. ઇનામ ૩ ૨)

(૩) બાળકને એકાગ્ર ચિત્ત રાખવાની ટેવ કેવી રીતે પાડશો તે લખો. આ બાબતમાં તમારા અનુભવથી જે સૂચનાઓ કરવા યોગ્ય લાગે તે પણ લખો. ઇનામ ૩ ૨).

ટીપ—એપ્રિલ સને ૧૮૯૩ ના શાળાપત્રમાં સ્પર્ધાના નિયમ જોવા. તા. ૨૦. ઓગસ્ટ પછી આવેલા ઉત્તર લક્ષમાં લેવાશે નહિ.

સામાન્ય પદાર્થ વિષે પાઠ.

(ચાલુ પુ. ૩૪ માના પૃષ્ઠ ૩૨૧ થી.)

પગથીઉં ૨ જું.

પાઠ ૧૧ મો.

પદાર્થના ગુણ.—ચીકાશ.

નીચેની ચીજો આ પાઠમાં ઉપયોગી થઈ પડશેઃ—ગુન્દર, સરેસ, લાહી, મીણ, અને એક ખુલ્લું અને બીજું બીડેલું પરબીડીઉં.

બીડેલું પરબીડીઉં બતાવીને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછવાઃ—

" મ્હારા હાથમાં શું છે?" પરબીડીઉં.

" પરબીડીઆના ખૂણા ઉપર શું છે?" ટિકેટ.

" મણિલાલ, તું અહિં આવીને ટિકેટ ઉખેડ. " સાહેબ, તે ઉખડતી નથી.

" કેમ ઉખડતી નથી?" કારણકે તે સજ્જડ ચોટેલી છે.

" હવે, મણિલાલ, પરબીડીઉં ફાટે નહિ એવી રીતે તે ઉઘાડ. " સાહેબ, એવી રીતે તો ઉઘડતું નથી.

" કેમ નથી ઉઘડતું?" કારણકે તે સજ્જડ ચોટેલું છે.

" પરબીડીઆને ચોટે એટલા માટે ટિકેટ ઉપર કાંઇક ચોપડેલું છે, અને પરબીડીઉં સજ્જડ બન્ધ થાય એટલા માટે તેના પર કાંઇક લગાડેલું છે. જુઓ આ ખુલ્લું પરબીડીઉં છે. તેના પર કાંઇક ચળકતું

દેખાય છે એને ગુન્દર કહે છે. તેને પાણીવતી પલ્હાળીને દબાવું તો શું થશે ?" પરણીડીઆની કોરો એક બીજા સાથે ચોટી જશે.

"હવે યાદ રાખજો કે જે ચીજને લીધે બીજી ચીજો એક બીજા સાથે ચોટી જાય છે તે ચીજને **ચીકણી** અથવા ચીકાશવાળી કહે છે."

"તમારે ઘેર ઓરડાઓની ભીંતો ઉપર શું ચોદેલું છે ?" કાગળ.
"જુઓ, આ કાગળ અને જેના વતી તે ચોટાય છે તે ચીજ; એને **લાહી** કહે છે. લોકો ભીંતો ઉપર કાગળ શી રીતે ચોડે છે તે બતાવવા સારૂ કાળા પાટીઆ પર આ કાગળ ચોડીશ."

"આ પીંછી વતી કાગળ ઉપર હું શું ચોપડું છું ?" લાહી.

"લાહીને લીધે કાગળ કાળા પાટીઆ પર ચોટે છે માટે લાહીને કેવી કહીશું ?" ચીકણી.

"જુઓ, આ મીણ છે, એને આ દીવાસળીની આંચે ઉન્હું કરી કાગળ ઉપર ટપકવા દેઉં છું. હવે તેના ઉપર બીજો કાગળ દબાવું છું. જુઓ, બન્ને કાગળો ચોટી ગયા."

"ત્યારે મીણને કેવું કહીશું ?" ચીકણું.

"હું તમને ત્રણ ચીકણી ચીજો બતાવી તેમનાં નામ બોલી જાઓ." ગુન્દર, લાહી, મીણ.

"જુઓ, આ બે લાકડાના કકડાને ચોટાડી ભેગા કરવા છે. પહેલાં લાહી, પછી મીણ, અને છેવટે ગુન્દર ચોપડી જુઓ; એ કરાથી લાકડાના કકડા સજ્જડ ચોટતા નથી, ત્યારે કાંઇક બીજું લગાડવું પડશે. જુઓ, આ રહ્યું તે, એને સરેસ કહે છે. દેવતા ઉપર મૂકવાથી સરેસ ઓગળશે."

"હવે સરેસ વતી લાકડાના કકડા એક બીજા સાથે ચોટાડું છું. સરેસ સુકાઈ જાય એટલે તે કકડાને છૂટા પાડવાને ખેંચી જોજો."

"સરેસ શા માટે લાહી જેવો છે ?" કારણકે તેને લીધે ચીજો એક બીજા સાથે ચોટી જાય છે. તે ચીકણો છે.

"કેવા પદાર્થને ચીકણા કહે છે ?" જે પદાર્થોવડે ચીજો એક બીજા સાથે ચોટી જાય છે તેમને ચીકણા કહે છે.

"પાણી ચીકણું છે?" ના.

"કેમ ચીકણું નથી?" એના વડે ચીજો એક બીજા સાથે ચોટતી નથી.

છોકરાઓને ચીજો એક બીજા સાથે ચોટાડવાનું અને જે પદાર્થ વડે તેઓ ચોટાડે તેનું નામ દેવાનું કહેવું.

બાળ ઉદ્યોગ.

(ચાલુ પુ. ૩૪ માના પૃષ્ઠ ૩૧૭ થી.)

મનોયત્ન ૧૯ મું.

સમાન્તર લીટીઓ દોરવી—સરૂપ આકૃતિઓ.

સામાનઃ—ધોળા કાગળનો ન્હાનો ચોરસ, સ્લેટ અને પત્થરપેન, આંકણી, કાતર.

સ્લેટની મધ્યમાં ચોરસને એવી રીતે મૂકો કે ચારે તરફ સરખું અન્તર રહે. ચોરસની કોરોને સમાન્તર અને સાંથી આશરે અર્ધા તસુને છેટે લીટીઓ દોરો. પ્રથમ દોરેલી લીટીઓની બહાર, તેમને સમાન્તર, અને સાંથી તેટલે જ છેટે બીજી લીટીઓ દોરો. (આ. ૧ લી.)

કાગળનો ચોરસ ઉપાડી લો એટલે માલુમ પડશે કે દોરેલી લીટીઓથી બે ચોરસ બન્યા છે. પછી કાગળનો ચોરસ જ્યાં હતો ત્યાં પાછો મૂકો.

કાગળના ચોરસના ખૂણાઓ જે ઠેકાણે આવેલા છે તે ઠેકાણે પત્થરપેન વતી સમ્ભાળ પૂર્વક બિન્દુની નિશાનીઓ કરો.

કાગળનો ચોરસ ઉપાડી લો અને લીટીઓ દોરી બિન્દુઓ સાંધી લો. (જો બધી લીટીઓ બરાબર દોરાઈ હશે તો ત્રણે ચોરસોના કર્ણો એક જ સીધી લીટીમાં આવી રહેશે.)

એક કર્ણની લગોલગ ચોરસને વાળો અને ત્યાં આગળ સળ પડી ચોરસને કાપો.

ઉપર પ્રમાણે કાપી કાઢેલા એક ત્રિકોણને સ્લેટની મધ્યમાં એવી રીતે મૂકો કે ચારે તરફ સરખું અન્તર રહે.

મધ્યમાં મૂકેલા ત્રિકોણની કોરોને સમાન્તર અને ત્યાંથી સરખે અન્તરે લીટીઓની બે હારો જેવી રીતે ચોરસના સમ્બન્ધમાં દોરી હતી તેવી રીતે દોરો. (આ. ૨ ૭.)

કાગળનો ત્રિકોણ ઉપાડી લેઈ આકૃતિઓ તપાસી જુઓ. પછી કાગળનો ત્રિકોણ જ્યાં હતો ત્યાં પાછો મૂકો.

કાગળના ત્રિકોણના ખૂણાઓ જે જે ઠેકાણે આવેલા છે તે તે ઠેકાણે બિન્દુની નિશાનીઓ કરો. ત્રિકોણ ઉપાડી લો અને લીટીઓ દોરી બિન્દુઓ સાંધી લો.

(વખત મળે તો આવી લીટીઓની એક હાર ફ્રીહેન્ડ ડ્રોઇંગથી કઢાવવી.)

આકૃતિ ૧ લી.

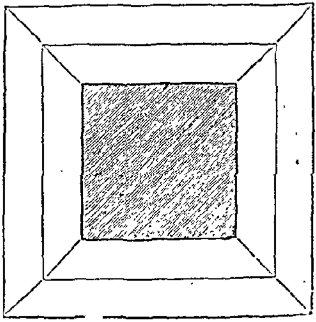

૨૨૩૭૭
૧૫.૭.૩૭

આકૃતિ ૨ ૭.

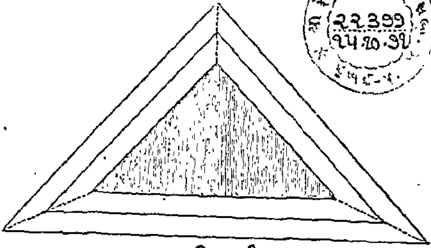

प्राणी वर्णन.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૧૮૭ થી).

હરણ.

વર્ગ—કરોડવાળાં. જાત—સ્તનવાળાં. પ્રકાર—વાગોળનારાં.

આ જનાવરને ગુજરાતીમાં હરણ, સંસ્કૃતમાં હરિણ કે મૃગ, અને હિન્દીમાં મૃગ કે મરગ કહે છે. તેમનાં શીંગડાંના આકાર, સંખ્યા, અને કદ ઉપરથી તેમની ઘણી જાતો પાડવામાં આવી છે. જે જાતનાં હરણનું આ વર્ણન છે તેને ઇંગ્રેજીમાં "એન્ટિલોપ" કહે છે. હરણનો આકાર ઘણે ભાગે બકરાંને મળતો છે; પણ બકરાંની પેઠે તેને દાઢી હોતી નથી. સાબર, રોઝ, નીલગાય, કસ્તુરી મૃગ, વગેરે જાતો હરણને શીંગડાં સિવાય બીજી બાબતોમાં મળતી છે. કેટલાંક હરણનાં બે શીંગડાંની વચ્ચેનું અન્તર વધારે અને કેટલાંકનું ઓછું હોય છે, અને કેટલાંકનાં શીંગડાં ઉપર પેચના જેવા આમળા ટૂંકે અન્તરે અને કેટલાંકમાં લાંબે અન્તરે હોય છે. નરનાં શીંગડાંપર ત્રણથી પાંચ આમળા હોય છે. ઉપર બતાવેલાં હરણને મળતાં બીજાં પ્રાણીઓનાં શીંગડાં દર વર્ષે ખરી પડે છે, પણ હરણને તેમ થતું નથી, કારણકે હરણનાં શીંગડાં બળદનાં શીંગડાંનાં જેવાં પોલાં અને કપાળમાંથી બહાર નીકળેલા હાડકા જોડે

સજ્જડ વળગેલાં હોય છે. ઘણીખરી માદાને શીંગડાં હોતાં નથી; પણ જો હોય છે તો તે માથાથી પાછલી તરફ વળેલાં હોય છે. નરને હરણ, હરણો, કે કાલીઆર કહે છે, અને માદાને મૃગલી કે હરણી કહે છે.

૨. રંગ—હરણી અને ન્હાના કાલીઆરનો રંગ ઉપર અને બાજૂએ છીંકણીઓ અને નીચે સફેદ હોય છે. આ બે રંગો જે જગાએ એક બીજાને મળે છે ત્યાં આગળ એક આડો ધેરો પટો પડેલો હોય છે. ન્હાના કાલીઆર જેમ જેમ ઉમ્મરે આવતા જાય છે તેમ તેમ તેમનો રંગ ઉપરના ભાગથી કાળો વાદળી અને છેવટે ઘડપણમાં તદન કાળો થઈ જાય છે; તે વખતે તેને કાળો કાલીઆર કહે છે. કાળા કાલીઆરની ગરદનનો સાંધો રાતા વાદળી રંગનો, અને ગરદનનો આગલો ભાગ તથા બાજૂઓ કાળા વાદળી રંગની હોય છે. દરેક આંખની આસપાસ ધોળું ચકામું હોય છે, તે સિવાય આખા ચહેરાનો રંગ પણ કાળો વાદળી રહે છે. ઘરડા કાલીઆરમાં બે રંગ જોડાવાની જગાપરનો પટો ધીમે ધીમે જતો રહી છેવટે દેખાતો બન્ધ થાય છે.

૩. કદ—પગથી ખભા સુધીની ઊંચાઈ બે ફુટથી પોણા ત્રણ ફુટ સુધીની, અને પૂછડીથી મ્હો સુધીની લમ્બાઈ ચાર ફુટ હોય છે. તેની પૂછડી આશરે સાત ઇન્ચ લાંબી છે. હરણનું સરાસરી વજન સવા મણને આશરે હોય છે. પુખ્ત કાલીઆરનાં શીંગડાં સવા કે દોઢ ફુટ લાંબાં હોય છે. રજપૂતસ્થાન અને હરીઆણાનાં હરણોનાં શીંગડાં મ્હોટાં હોય છે. અઢી ફુટ લાંબાં શીંગડાંવાળાં હરણ પણ અરવલી પહાડોમાં જોવામાં આવે છે. શીંગડાંનાં મૂળ આગળનો વધારેમા વધારે ઘેરાવો ૭ સાત ઇન્ચ હોય છે. હરણનું શરીર નાજુક, પગ પાતળા, અને સુન્દર, પૂંછડી ટૂંકી અને છેડે વાળના ગુચ્છાવાળી, અને શરીરપરનાં રૂવાં ટૂંકાં અને તેજદાર હોય છે. ઠંડા મુલકનાં હરણના શરીરપરનાં રૂવાં ઘેટાંના ઊનની પેઠે લાંબાં વધે છે.

(અપૂર્ણ.)

सो उत्तम पुस्तकोनो संग्रह.

(લખનાર—રતનલાલ રણછોડદાસ—બી. એ, એલ. એલ. બી, ભદ્ર, અમદાવાદ.)

સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ સર જોન લબકે સને ૧૮૮૯માં "શત ઉત્તમ પુસ્તકો" (The hundred Best Books) એવી એક ટીપ "પોલ મોલ

ગેઝેટ " (Pall Mall Gazette) માં પ્રસિદ્ધ કરી તે ઉપર ઇંગ્લન્ડના મહાન્ વિદ્વર્યોનો અભિપ્રાય નિમન્ત્રણ કર્યો હતો. ઘણાક સાક્ષરોએ તે ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો, તે સર્વની ઘટિત તુલના કરી સર જોન લબકે પ્રથમની ટીપમાં યોગ્ય સુધારો કરી એક લઘુ પુસ્તકાકારમાં પ્રથમની ટીપ, તદુપરાન્ત સાક્ષરોના આવેલા અભિપ્રાયો, તથા સુધારેલી નવીન ટીપ છાપી હતી. હાલ તે સુધારેલી ટીપ " સંસાર સુખ " (Pleasures of Life) ના ઉત્તમ પુસ્તકમાં શોભી રહે છે. આવી વિશિષ્ટ ટીપ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જે ભાષાના સાહિત્યનો ભંડાર અગાધ છે, ત્યાં મનુષ્યને પોતાની અલ્પ જિન્દગીમા બધાં પુસ્તકો વાંચવાનો વખત મળતો નથી તેથી કયાં વાંચવાં અને કયાં ન વાંચવાં તે ઉપર અજવાળું પડેલું જોઇએ. ગ્રન્થો ઘણા છે અને વાંચવાને સમય અલ્પ છે. કેટલીક વેળા કોઈ પુસ્તકની ભભકાદાર બાંધણી કિંવા ચટકદાર નામ આપણું મન આકર્ષે છે, પરન્તુ પુસ્તકનાં થોડાં જ પાનાં વાંચ્યાં કે સઘળો મોહ નાશ પામી તે પુસ્તક પર અભાવ ઉત્પન્ન થાયછે. સર જોન લબકે આ જ હેતુથી "શત શિષ્ટ ગ્રન્થો" ની ટીપ વાંચનના રસિકો સારૂ પ્રસિદ્ધ કરી છે

જ્યાં ગ્રન્થ સમ્પત્તિ વિપુલ છે ત્યાં કયાં પુસ્તકો જ્ઞાન સમ્પાદનાર્થે વાંચવાં એ જાણવું જરૂરનું છે. ગુજરાતીમાં એવો વિસ્તૃત ગ્રન્થ સમૂહ છે જ નહિ. પ્રાચીન કાળમાં કાવ્ય શિવાય અન્ય વિષયોપર ઉત્તમ પુસ્તકો લખાયેલાં દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. એનું એક કારણ એ છે કે આપણા લોકોને વાંચવાનો શોખ્ બહુધા હોતો નથી. પ્રસિદ્ધ સાક્ષર નવલરામ લખે છે કે " પુસ્તકોનો શોખ હજુ પેદા થયો નથી. હાલ લોકો ચોપડી વાંચવા ચાહે છે ખરા પણ પૈસો કહાડતાં પોતાની જૂની ટેવ વચમાં આવીને હાથને અટકાવે છે. અંગ્રેજી બૂટ, સ્ટોકિંગ, અને લાલ પાણીનો ખપ વધ્યો પણ હજુ સુબોધ કર્તા અને રસિક વિચારોનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી એ ઘણું શરમ ભરેલું છે." આ અક્ષરશઃ સત્ય છે. આવી જ ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ અતિશોચનીય થઈ પડી છે. હાલમાં આપણા સાહિત્યસંગ્રહમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી જાય છે. પરન્તુ પ્રકટ થતાં માત્ર થોડાં જ પુસ્તકો શિષ્ટ ગ્રન્થોમાં ખપે એમ

છે. ક્ષુદ્ર, શુષ્ક, પતંગીઆ અને કંગાળ લેખકોની તથા તેમના નિર્જીવ ચિચરીઆં લખાણોની ભરતી રોગરદમ થતી જાય છે. આ શોકમય સ્થિતિ સુધરશે જ્યારે

"વિદ્વાન્ મંડળ મળીને મંડે એ જ કામે,
ચિત્તમાં ધરીને નિજ ભાષાની સહાયતા;
ગુંથીને અનેક ગ્રન્થ સુધારો વધારો કરે,
નિશ્ચલ થઈને નિત્ય આપશે જો ન્યાયતા;
કહે દલપતરામ તો જ થાય પૂરું કામ,
એ વિના તો અન્ય નથી સૂજતી ઉપાયતા."

આવા સમયમાં ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ ગ્રન્થોની એક ગ્રન્થી ગુંથી હોય તો ગુર્જરીગીરાના નવીન ઉપાસકો પોતાનો અમૂલ્ય અવસર નિર્માલ્ય ગ્રન્થો વાંચવામાં વ્યર્થ જતો અટકાવી માત્ર પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનાં પુસ્તકો વાંચી શકે, જિન્દગી છે તેના કરતાં વિશેષ ઉન્નત બનાવવાની પ્રેરણા થાય, તથા જેનાથી હૃદયમાં કોઈ અતુલ્ય ઉત્તમ ભાવ સ્ફુરે, જેનાથી આપણી મનોવૃત્તિ ઉત્કર્ષતાને પહોંચે એવા જ ગ્રન્થોની ઉત્તમ પંક્તિમાં ગણના થાય. સાક્ષરત્વ નગરીમાં ભાષાજ્ઞાનનો વધારો કરવા ઇચ્છનાર જ્યાં સુધી ઉત્તમ પુસ્તકોની માહિતી નથી ત્યાં સુધી ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજાં એમ સમજશે, અને સાહિત્યરૂપી ઉપવનની ભૂલ ભૂલામણીમાં તે નિઃસંશય ગોથાં ખાયાં કરશે. આ જ ઉદ્દેશથી નીચે આપેલી ટીપ તૈયાર કરી છે. એ ટીપમાં ગુર્જરગીરાના સાક્ષર મંડળના અગ્રેસરો યોગ્ય સુધારો કરી મોકલાવી આપશે તો તે લક્ષમાં લઈ તેમનો અત્યન્ત આભાર માનીશ. આ ટીપમાં ભાષાન્તરો પણ દાખલ કર્યાં છે, કારણ કે પરભાષાઓનું વિદ્યા દ્રવ્ય આપણી ભાષામાં આણવાનો રાજ્યમાર્ગ માત્ર ઉત્તમ પુસ્તકોનું ભાષાન્તર જ છે. તેમ જ ભાષાન્તરો હમેશાં નિસર્ગશક્તિ (originality) ની અભાવના પ્રતિપાદન કરતાં નથી. જે જુદા જુદા વર્ગોમાં પુસ્તકો ગોઠવ્યાં છે તેમાં વધઘટ કરવાની સૂચના પણ ઉપકાર સહિત સ્વીકારવામાં આવશે.

ધર્મ સમ્બન્ધી.

મનુસ્મૃતિ. ભગવદ્‌ગીતા. ધર્મસિન્ધુ.

કાવ્ય.

નરસિંહ મહેતા.	દલપતરામ.	નૃસિંહવાણી.
ગીરાંબાઈ.	ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા.	વિજયવાણી.
અખો.	કાવ્યકૌસ્તુભ.	ઇન્દ્રજિતવધકાવ્ય.
પ્રેમાનન્દ.	નરસિંહરાવકૃતકાવ્ય.	વસન્તવિજય.
વલ્લભ.	હરિલાલહર્ષદરાયકૃતકાવ્ય.	મેઘદૂત (નવલરામ)
સામળભટ્ટ.	મણિલાલનભુભાઈકૃતકાવ્ય.	ગીતગોવિન્દ.
દયારામ.	બાળાશંકરનાં સ્ફુટકાવ્ય.	અમરુશતક.
નર્મદાશંકર.	સ્નેહમુદ્રા.	બુલબુલ.
	વિભાવરિસ્વપ્ન.	

પુરાણાદિ ઇતિહાસ.

શ્રીમદ્ભાગવત (પ્રેમાનન્દ–વલ્લભ).	કેળવણીનો ઇતિહાસ.	હન્ટરકૃત હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ.
	હિન્દરાજસ્થાન.	
રામાયણ(ગિરધરકૃત).	રાસમાળા.	
મહાભારત.	ગુજરાતરાજસ્થાન.	

નવલકથા.

સરસ્વતીચન્દ્ર.	એરેબિયનનાઇટસ.	મણિ મોહન.
ગુલાબસિંહ.	કથાસરિત્સાગર.	મુક્તા.
કરણઘેલો.	કુસુમાવળી	બે બહેનો.
વનરાજ ચાવડો.	પૃથુરાજ ચહુઆણ.	ઈસપનીતિ.
કાદમ્બરી.	રાસેલાસ.	દિલ્લીપર હલ્લો.
ઇરાવતી.	ગંગા ગુર્જર વાર્તા.	પંચતન્ત્ર (છપાય છે).

સ્ત્રી ઉપયોગી.

સ્ત્રીધર્મનીતિ.	સ્ત્રીનીતિધર્મ.	સતીમંડળ.
ભામિની ભૂષણ.	સ્ત્રીહિતશિક્ષા.	મા અને છોકરાં.
વધૂબોધ	સુંદરીગુણમન્દિર.	વહૂને શિખામણ.

નાટકીય.

શકુન્તલા.	કાન્તા.	આર્યોત્કર્ષક અને વિક્રમોદય.
ઉત્તરરામચરિત.	રત્નાવળી.	
મૃચ્છકટિક.	સાવિત્રી નાટક.	હરિશ્ચન્દ્ર.
મુદ્રા રાક્ષસ.	અશ્રુમતી.	જયકુમારી વિજય નાટક.

ગદ્ય.

નર્મગદ્ય.	કર્તવ્ય.	આર્યકીર્તિ.
નવલ ગ્રન્થાવલિ.	હિન્દ અને બ્રિટાનિયા.	અસ્તોદય અને નળદમયન્તી.

ચરિત્ર.

કર્ષનદાસ મૂળજી.	બેન્જામિન ફ્રેન્કલિન.	જ્યોર્જ વોશિંગટન અને
દુર્ગારામ મહેતાજી.	ગ્લેડસ્ટન.	વિલિયમ ટેલ.
ભોળાનાથસારાભાઈ.	મહારાણી (ઇ. સ.)	

પ્રવાસ.

ઇંગ્લન્ડની મુસાફરી. (કર્ષનદાસ).	હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી. (મુસ).	હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી. (કેન)

તત્વજ્ઞાન—શાસ્ત્રીય.

સિદ્ધાન્તસાર.	ચેતન શાસ્ત્ર.	અર્થ શાસ્ત્ર(અમ્બાલાલ)
ચન્દ્રકાન્ત.	પાતંજલ યોગ દર્શન.	તર્ક ભાષા.
પ્રાણવિનિમય.	વિચાર.	

ગુજરાતની પ્રાન્ત ભાષાઓ અને જાતિ ભાષાઓ.

(ડો. હ. હ. ધ્રુવ.)

હોડીઆ લોકોની બોલી.

ત્રીજી ચોપડીના ૧૪ મા પાઠનો તરજુમો.

એક વાવરી પોપટાય ગોહામાંથી બે બચ્ચાં લઈ ગો. સાગાંના એક બચ્ચાં હાજા માણહાય ઘર વેચ્યાં ને દુહરાં નહારાય ત્સાં વેચ્યાં. પેલા હાજા માણહાય ઘર વીડાવીડ કરે યતેં નાય, કુણી ભૂંડાં બોલે નાય યતાં, કુણી આવે જાય ત્સાં હાજાં કરીને બોલવે ને બહાડે. પેલો પોપટ ઇ બધાં શીખનો. પણ પેલાં નહારાં માણહાય ઘરમાં તે રોજ બડબાડયે વીઢાઇયે ને ભૂંડાઈ કર્યા કરે તો બધાં પોપટ શીખનો. તેણે ગામનો રાજા એક દી તાંઝી જાય યતો. તેણા હેરીને ઓ પોપટ ભૂંડાં વીઠું મંડનો ને બોલનો, એણા બડવો વાઢો. ઇ આયકીને રાજાને નહારાં લાગનાં, પણ બોલનો નાય. આંગળ આવતાં પેલા હાજા માણહાતા ઘર આવનાં, ત્સાં રાજા હીરીને પેલો પોપટ હાજાં બોલનો. ઇ

આયફીને રાજાને નવાઈ લાગની, ને વિચારતો વિચારતો ઘર ગો. પાઠી ગોહતાં રાજાને માલમ હોની હુંએ બેઈ પોપટાંય બચ્ચેં એકે જ આયને બાહને હતેં, પણુ એક નહારાંમાં રના તેથી નહારાં નીગનાં, ને દુસરાં દાજાંમાં રના તેથી દાજાં નીગનાં. કોઈ દીહ ૪ વાત વિદેરાયે હરખે, સાજાં માણહાંરી રય તીં દાજાં નીગે, ને નહારાં માણુહા હારી રય તીં નહારાં નીગે.

વિવાહમાં ગવાતાં ગીતો. ગીત ૧ લું.

કાંડોળીને ડાળે તો રહ્યો મ્હારો ટંડીઓ, એ સૅંદુરલીરે ચુનાડી,
ટંડીઆમાં તો રહી મ્હારી સાડી, એ સૅંદુરલીરે ચુનાડી;
સાડીને છેડે તો સોના પાણી વળે, એ સૅંદુરલીરે ચુનાડી.
સાદાડ વીરી ગોદડાં ધૂએ તાંતે રમે સીતા દેરાણી,
તાંતે રમે સીતા દેરાણી,
ખડક દૂળે પાણી ઓળે, તાંતે રમે સીતા દેરાણી,
તાંતે રમે સીતા દેરાણી.

ગીત ૨ જું.

છોંરી લાલ ટેંડુરીઓ વાટકડો છોરી તને હળદી પાસો બાવે ભાસો,
ડાંભુંક મ્હારાંરે–નવસાભાઈ સણગારે બારણુ વાયગાં ઢાલીડાં પાલવી,
સોબન્ધી સાડી–નહિ બળે તો સાંબા ગામને ખણી ખોદી લગાડજો,
વાટાં કટે દુરી લગા નરીઆં પરા બે.

ગીત ૩ જું.

છોરા ઘેરે બસાડાં દોવી રહ્યાં–છોરો ઘેરે ગધેડાં દોવી રહ્યાં,
છોરી ઘેરે વનેરાં દોવી રહ્યાં,
ગોળ ગોળ ગામની કડીરે લાવરે વારીયા કામઠી દુરીઆં વીંધીએ.
નવી વહૂ ચાંનાણે રમવા નીસરી રે ભાઈ તો લીલા લહેરે ફરે રે,
નવસાભાઈ સણગારે રે બારણુ વાયાં ઢાલીડાં.

ગીત ૪ થું.

ન્હાનો ભાઈ દેરું બન્ધાવે એક રૂપિયા લાખનું રે લોલ,
ન્હાનો ભાઈ પણુવારે બેઠો રૂપિયાની પડી ટાંચ,
ઘોડાં કાયડાં વેચવારે લોલ,
ન્હાનાભાઈ ઘોડાંને પાછાં વાળોરે, રૂપિયાની બાંધી પાર રે લોલ,
ન્હાનાભાઈ ઘોડાંને પાછાં વાળોરે, ગડાય મોરી દામણી રે લોલ,

ગીત ૫ મું.

લેંઘાવાળો તેયડો તો ટોપીવાળો આવ્યો રે, ફુલ તેરી ડામણીનાં ફૂલ,
ટોપીવાળો તેયડો તો લેંઘાવાળો આવવોરે, ફુલ તેરી ડામણીનાં ફૂલ,
લેંઘાવાળો તેયડો તો પોતડીવાળો આવ્યો રે,
ફુલ તેરી ડામણીનાં ફૂલ,
પોતડીવાળો તેયડો તો પાઘડીવાળો આવ્યો રે,
ફુલ તેરી ડામણીનાં ફૂલ,
પાઘડીવાળો તેયડો તો બન્દુકવાળો આવ્યો રે, ફુલ તેરી ડામણીનાં ફૂલ,
બન્દુકવાળો તેયડો તો કાગડીવાળો આવ્યો રે, ફુલ તેરી ડામણીનાં ફૂલ,
કાગડીવાળો તેયડો તો બન્દુકવાળો આવ્યો રે, ફુલ તેરી ડામણીનાં ફૂલ,

દીવાસાપર ઢીંગલાં વળાવતી વખતે ગવાતું ગીત ૬ ઠું.

દરિયાને દાદો કઈ બોલાવજે રે ઢીંગલી,
તાપીને માડી કઈ બોલાવજે રે ઢીંગલી,
દરિયો તારો દાદો રે ઢીંગલી, ખાડી કાંઠે જા જો રે ઢીંગલી,
ખારી માછલી ખાજે રે ઢીંગલી.

દીવાળી વખત ગવાતું ગીત ૭ મું (ગરબો.)

માતા કોરી ગાગર રે, કોરાં કોડીઆં રે લોલ,
મ્હારી કઈ વહૂ કરે તમારી સેવા ભોવન રે લોલ,
મ્હારી નવી વહૂ કરે તમારી સેવા ભોવન રે લોલ.

દીવાળી વખત ગવાતો ગરબો. ગીત ૮ મું.

સુવો દૂધનો સવાદીઓરે ઊંદ્રી દહોવા જાય,
સુવો દૂધનો સવાદીઓરે કૂત્રી દહોવા જાય,
સુવો દૂધનો સવાદીઓરે બકરી દહોવા જાય,
સુવો દૂધનો સવાદીઓરે ગવરી દહોવા જાય,
સુવો દૂધનો સવાદીઓરે બિલાડી દહોવા જાય.

દીવાળી વખત ગવાતો ગરબો. ગીત ૯ મું.

મ્હારે તો બારણે સાગનો સોટો રે,
ઉપર વીઆયરે વેરણ કાગડી રે, ઉપરં વીઆય રે વેરણ કાગડી રે,
ચિત્રે તો ચિત્રાનું રે જોબન ખાયણું,

ઘડે તો ઘડાતું રે જોબન ખાયણું,
રંગે તો રંગાતું રે જોબન ખાયણું,
ભાઈ સુથારી મીનું રે ઘમ ઘુઘરીઉ રે,
પારણું રંગી લાવ રે લાલ પારણું રે, ઘમ ઘુઘરીઉ રે,
ભાઈ રંગા રામીનું રે ઘમ ઘુઘરીઉ રે.

पत्रव्यवहार.

(ચાલુ ગતવર્ષના પૃષ્ઠ ૩૮૬ થી.)

સંસ્થાન પોરબન્દરનું કેળવણી ખાતું.

૧ આજે આપ સાહેબના પ્રસિદ્ધ પામેલા પત્રમાં આ બીજા સ્ટેટના કેળવણી ખાતાની સ્થિતિ જણાવવા ઇચ્છું છું.

૨. જ્યારે આ સંસ્થાને કેળવણી ખાતું સ્વહસ્તક લીધું ત્યારે સંસ્થાનના ખર્ચે ચાલતી ૪ સ્થાનિક અને ૨૨ ગામડાંની મળી કુલ ૨૬ શાળાઓ હતી. હાલમાં સ્થાનિક શાળાઓ તો ચારની ચાર જ છે, પણ ગામડાંની શાળાઓ ૨૭ થતાં કુલ ૩૧ થાય છે. એટલે ૧૮૯૩ ના માર્ચ કરતાં ૧૮૯૬ ના જાન્યુઆરીમાં* ૫ શાળાઓ વધારે થઈ માલૂમ પડે છે તે ઠીક છે.

૩. સ્થાનિક સ્કૂલો પૈકી ઇંગ્રેજી સ્કૂલમાં ૫ મું ધોરણ સ્થાપી, તાલુકા સ્કૂલમાં સ્પેશીઅલ નવી જગાઓ કાઢી, તથા કન્યાશાળામાં છઠ્ઠું ધોરણ ઉઘડાવી તે સ્કૂલોની સ્થિતિ પ્રશંસાપાત્ર કરેલી છે. વળી પ્રથમ ગણાવેલી બે સ્કૂલોનાં મકાનોમાં વધારો કરાવી આપવાથી તથા કન્યાશાળા માટે નવું ભવ્ય મકાન ચણાવી આપવાથી શિક્ષકોને વર્ગો બેસારવામાં સારી સગવડ થયેલી છે. કસરત ને ક્રિકેટનો સામાન પૂરો પાડવાથી શારીરિક કેળવણીને સારું ઉત્તેજન મળ્યું છે. જાદુઈ ફાનસો ને પ્રદર્શનનાં ચિત્રો આપવાથી છોકરાંને રમત સાથે અવલોકન કરવાનું એક સાધન પ્રાપ્ત થયેલું છે.

---

* તપાસ કરતાં નીચેનાં પાંચ ગામોમાં નવી શાળાઓ સ્થપાયેલી માલૂમ પડી છેઃ—મંઝેવાણા, ભારવાડા, પારાવાડા, નાગકા, અને ગોસા.

૪. વળી વાર્ષિક પરીક્ષણ સંપૂર્ણ થતાં મે. એડમિનિસ્ટ્રેટર સાહેબ જાહેર મેળાવડો કરી પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને ઇનામ આપવાની ખન્ત રાખતા હોવાથી તથા શાળાઓ ઉપર ઉત્તેજક ઉત્કર્ષક પંચો નીમવાથી ભવિષ્યમાં કેળવણીનો ઉદ્ધાર થવાનું કલ્પી શકાય છે. દર વર્ષે અપાતી ઇનામની રકમમાં પણ આ સાલ સારો વધારો કર્યો છે, એ સન્તોષ ઉપજાવનારું છે. હમણાં જ ઇનામના જાહેર મેળાવડા પ્રસંગે તેઓ સાહેબે મે. સો. પ્રાં. ના. ડે. સા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી પાસેથી સ્થાનિક સ્કૂલનાં વર્ગવાર ને શિક્ષકવાર પરિણામો જાણી લઈ, ઇં. સ્કૂ. ના હેડમાસ્તર તથા ગુ. સ્કૂ. ના હેડમાસ્તરના પગારમાં વધારો કરી તેમને ઉત્સાહિત કર્યા છે, ને તે જ પ્રમાણે તેમના તાબાના ઉત્સાહી શિક્ષકોને તથા ગામડાંના ઉમંગી મેહેતાજીઓને લાભ આપી અધિકતર ઉત્સાહી ને ઉમંગી બનાવશે.

૫. પોરબન્દર તળમાં સંસ્થાન તરફથી ચાલતી ગુજરાતી શિખવનારી છોકરાની શાળાઓ ગણીએ તો માત્ર÷ એક તાલુકા સ્કૂલ જ છે. વળી આ સ્કૂલ પણ ગામથી કાંઇક દૂર હોવાથી ન્હાનાં બાળકોને દૂર જવામાં ઘણી અગવડતા આવે છે. આ અગવડતાનો લાભ લઈ કેટલાક માણસોએ ખાનગી શાળાઓ સ્થાપેલી છે, અને હજી સ્થાપે છે પણ ખરા. પણ આ સ્થાપનારામાંના ઘણા તો માત્ર ત્રણ ચાર ધોરણના જ્ઞાનવાળા, ન્હાની ઉમ્મરના, ને કેળવણી આપવાના નિયમોથી અજ્ઞ હોવાથી ઊગતાં બાળકોની મનશક્તિઓને લાભ કરતાં હાનિ થવાની ભીતિ રહે છે. વળી ૪ ખાનગી સ્કૂલ ચલાવનારાઓની ફીનો દર ચાર ચાર આનાથી તો ઓછો નહિ જ હોવાથી ગરીબનાં બાળકો કેળવણીથી વિમુખ રહે છે; અને પૈસાદારનાં બાળકોને પૈસાનો વધારે વ્યય થયા છતાં ઉત્તમ શિક્ષણ શૈલીથી જે લાભ થાય તે મળી શકતો નથી. આમ હોવાથી શહેરના ઉત્તર લત્તામાં અને દક્ષિણ લત્તામાં એક એક બ્રેન્ચ સ્કૂલ સ્થાપવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. આથી જોકે નવો ખર્ચ

÷ ઉપર હમે જે સ્થાનિક ચાર શાળાઓ કહી છે તેમાં આ આવી જાય છે. તે ચાર શાળાનાં નામઃ—૧ એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ, ૨ તાલુકા સ્કૂલ, ૩ કન્યાશાળા, ૪ પાઠશાળા.

થશે પણ તે ખર્ચ ગ્રાન્ટની રકમ સાથે સરખાવતાં ઘણો જ થોડો વધારે છે, અને ગરીબનાં બાળકોને કેળવણી મળશે એ નફો તો ઘણો જ વધારે છે.

૬. વળી આ ગામમાં, ખારવાનાં ૧૨૦૦ ઘર છે છતાં બધી સ્કૂલોમાં થઈ ખારવા વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ગણતાં કુલ ૩૨ થઈ છે, એ ઘણું દિલગીરી ઉપજાવનારૂં છે. આમ થવાનાં કારણો હમે તપાસ્યાં તો તેઓનું કેળવણીથી થતા લાભનું અજ્ઞાન, ચોપડીઓ પણ ન ખરીદી શકે એવું દારિદ્રય, નિશાળનાં મકાનોનું દૂર હોવાપણું, એ માલૂમ પડ્યાં છે. આશા છે કે પ્રજાપર વાત્સલ્ય રાખતા નામ. એડ. સાહેબ આ ગરીબડી ને અજ્ઞાન પ્રજાનું શ્રેય કરવા કાંઇક ઉપાય યોજશે.

૭. છેલ્લે કેળવણીખાતા તરફ મે. એડ. સા. નો પ્યાર જોઈ હમને ઘણો આનન્દ થયો છે અને તે આનન્દમાં જ હમે આ લેખ સમાપ્ત કરીએ છીએ તા. ૧૭—૧—૯૬

પ્રેક્ષક

ચર્ચાપત્ર.

મોહનલાલ દલસુખ, નાંદોદ.

૧ પાંચમી ચોપડીના સડસઠમા પાઠમાં ગેંડી નામે જાનવર 'બન્ધાય છે', તેને બદલે 'બન્ધાતું હતું' એવું લખવાની જરૂર છે; કેમકે હાલ તેનો નાશ થયો છે.

૨ કેટલેક ઠેકાણે 'દુ:ખ' ને વિસર્ગ છે અને કેટલેક ઠેકાણે નથી, તો એમાં ખરું કયું હશે ?

૩ મે. રા. બા. લાલશંકર કૃત ભૂતળમાં મિસૌરીને મ્હોટામાં મ્હોટી ગણી છે ને ભૂગોળ ભાગ ૨ જામાં નીલ નદીને મ્હોટી ગણી છે, તો એ બેમાં ખરું શું ? અને નીલ નદીની લમ્બાઈ કેટલી ?

૪ ઘણાક શિક્ષકો બધા કાળમાં પુરુષ અને જાતિ એ બન્ને લગાડે છે, પણ હોપ વ્યાકરણમાં તેમ નથી અને મ્હારો મત હોપ વ્યાકરણને મળતો છે; તેમાં શું ખરું ?

૫ પાંચમી ચોપડીના પાઠ ૨૭ માનાં 'ખોડી' ને એટલે 'દાટી'ને તેને બદલે કેટલાક જણ જુદો જ અર્થ કરે છે. કેડે (કમરે), કેડે (રસ્તે), કોઠી (ઝાડ છે), કોઠી (દાણા ભરવાનું પાત્ર છે), એમતી જોડણીમાં ફેર નથી અને ઈંગ્રેજીમાં એવા ઉચ્ચારો ઉપર અર્ધ ચન્દ્રાકારનું ચિન્હ કરે છે, તો તે જ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામાં એવાં ચિન્હ મુકરર કરવાની જરૂર છે. ઘણુંકરીને 'એ' 'ઓ' સ્વરના ઉચ્ચારોમાં ફેર પડે છે.

ડાસજી મોતીરામ, ખીમત.

૧. પાંચમી ચોપડી} પાઠ ૧૧, મગર ભાગ ૧ લા ના બીજા પેરેગ્રાફની ચોથી લીટીમાં "મિસર દેશમાં ઇકન્યૂમન કરીને ઝીણું જાનવર થાય છે" એમ લખેલ છે તો તે જાનવર કેવાં હશે?

૨. ,, પાઠ ૨૨, જીવડાંના પાઠમાં જીવડાંનાં ચિત્ર આપ્યાં છે, તે પાઠના બીજા પેરેગ્રાફમાં "આ મધમાખીની આંખનું ચિત્ર છે" એમ બતાવેલ છે, અને તે પછીનાં જે ચિત્ર છે તેમનાં નામ નથી આપેલાં માટે તેમનાં નામ શાં હશે?

૩ ,, પાઠ ૨૩, પ્રાણીપર દયા રાખવા વિષેની કવિતામાં ૩૧ મે પૃષ્ઠે ૨૦ મી લીટીમાં "પરોવી શળમાં કરે ખરાબ ખેલ ખોડીને", તેમાં 'શળ' અને 'ખોડી' નો અર્થ શું કરવો, અને છોકરાઓને શળ કઈ બતાવવી?

૪ ,, પાઠ ૩૮, પૃષ્ઠ ૫૧ ના બીજા પેરેગ્રાફની પહેલી લીટીમાં ગલી, અને તે પછીની બીજી લીટીમાં ચકલી લખેલ છે, તો તે બેમાં કયું ખરું સમજવું? ચકલી શબ્દ કોઈ ભાગમાં વપરાય છે?

૫ ,, પાઠ ૪૦, પક્ષીના માળા, એમાં કઈ જાતનાં પક્ષીના માળા છે?

૬ ,, પાઠ ૪૭–૧૦૭ માં જે માણસોનાં ચિત્ર આપેલ છે તેમનાં નામ ઇંગ્રેજીમાં શામાટે લખ્યાં હશે? હવેથી તે ગુજરાતીમાં લખવાનો બન્દોબસ્ત થવો જોઇયે.

૭ ,, પાઠ ૭૩, ભલું ભૂંડું કરવા વિષેની કવિતામાં ઇન્દ્રવિજય છન્દ છે તેની પ્રથમ લીટીમાં "વન્દન દાખ્દ ગુણો કહી વન્દન," અને ત્રીજી ચોપડીના ૧૩ મા પાઠમાં જે કવિતા છે તેમાં "સુણતાં મનમાં સર્વને" એમ લખેલ છે, તો "સુણ" શબ્દ ખરો ગણવો કે "ગુણ"?

, પાઠ ૮૪, નવી આવૃત્તિમાં મહારાણીજીની ગરબીમાં જે પ્રથમ ચાર લીટી વધારવામાં આવી છે, તેની બીજી લીટીમાં "સંહાર" શબ્દની સાથે અને ચોથી લીટી (પૃષ્ઠ ૧૧૪ની બીજી લીટીમાં) ના "અફળ" શબ્દની સાથે અધ્યાહાર શબ્દો કયા કયા રહેલ છે?

" પાઠ ૯૧, કાળુ માછલીનું વર્ણન કરેલ છે પણ તેનું ચિત્ર કેમ નથી? છોકરાઓને તેનું પ્રદર્શન શી રીતે કરાવવું.?

સને ૧૮૯૫ ના મે માસના બુદ્ધિપ્રકાશના પૃષ્ઠ ૧૩૦ મે ચારિત્ર્યમાં નિડર ન્યાયીનું વર્ણન છે. તેના સમ્બન્ધે પાંચમી ચોપડીના ૧૨૦ મા પાઠનો આધાર લઈ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનું નામ આપેલ છે, તે કુંવર આગળ થઈ ગયેલ છે કે હાલમાં મહારાણીજીના કુંવર સાહેબ છે તે જ?

હલકા વર્ગનાં ધોરણો ગામડાંની નિશાળોમાં ચલાવવાનો સરકારે ઠરાવ કરેલ છે, તેમાં વ્યાકરણનું નામ મુદ્દલ નથી આપ્યું તો ચોથી. અને પાંચમી ચોપડીમાં જે પાઠ છે તે તેમને શિખવવા કે નહિ?

૮ ઉપલા વર્ગના બીજા ધોરણમાં સ્થાનિક જરૂર પ્રમાણે જિલ્લા અથવા એજન્સીની ભૂગોળ ચલાવવાનો ઠરાવ છે અને હલકા વર્ગનાં ધોરણોમાં તે ઠરાવ નથી, તેમ કરવાનું કારણ શું હશે?

· વળી ત્રીજા ધોરણમાં એકદમ આખા ગુજરાતપ્રાન્તની ભૂગોળવિદ્યાનું નકશા ઉપરથી જ્ઞાન આપવાનું સૂચવેલું છે તો ધારવા પ્રમાણે ઉપલા વર્ગના બીજા ધોરણની પેઠે હલકાં ધોરણોમાં પણ તેવી રીતે જ્ઞાન અપાય તેવો ઠરાવ થાય તો સારું કે નહિ?

૧૩ ગામડાંના ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં અપૂર્ણાંક અને દશાંશ ચલાવવાનું દર્શાવેલ નથી, અને મિશ્રરાશી પંચરાશી તથા ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ ચલાવવાનું ફરમાવેલ છે, તો વિદ્યાર્થીઓને અપૂર્ણાંક અને દશાંશના જ્ઞાન વગર તેવા કઠણ હિસાબોનું જ્ઞાન કેવી રીતે આપવું?

૧૪ પાંચમી ચોપડી, પાઠ-૬૬, ઝીણા પોરા, આ પાઠમાં સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્ર વિષે સૂચના આપેલ છે તે જોવાને વિદ્યાર્થીઓના મન-

માં પ્રેરણા થાય છે. તેથી ઘણી વખત પ્રશ્ન થાય છે કે તે કેવું હશે ? આ બાબત કયું સાધન લીધું હોય તો તેમના મનનું નિરાકરણ થાય ? ચસ્માના સારા કાચ પણ આવા ગામડાના ભાગમાં મળતા નથી તો કયો ઉપાય કરવો ?

केळवणी खातानी खबरो.

થર્ડ ગ્રેડ પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા.

જાહેર ખબર.

ઈ. નં. ૭૦૩ તા. ૧૬-૫-૯૬.

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે સને ૧૮૯૬ ના સપ્ટેમ્બર માસની તા. ૨૧ મી (સોમવારે) અને તે પછીના દિવસોએ હલકા દરજ્જાની સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવા માટેની પરીક્ષા ઉત્તર ભાગમાં નીચે લખેલાં મધ્યસ્થળોએ લેવામાં આવશેઃ—

અમદાવાદ.	ભરૂચ.
નડીઆદ.	સુરત.
ગોધરા.	થાણા.

૨. સને ૧૮૯૫ ના જાનેવારી માસની તા. ૧૭ મી ના મુમ્બઈ સરકારી ગઝેટના પહેલા ભાગને ૪૫—૫૨ મે પાને પ્રસિદ્ધ કરેલા સુધારેલા નિયમો *મુજબ પરીક્ષા લેવામાં આવશે.

૩. સને ૧૮૯૬ ના ઓગસ્ટ માસની તા. ૧ લી એ અથવા તે પહેલાં ઉમેદવારોએ પોતાની અરજીઓ વગેરે પોતાના મધ્યસ્થળના પ્રમુખ સાહેબ તરફ મોકલવું જોઈયે. તે તારીખ પછી કોઈ પણ અરજી લેવામાં આવશે નહિ.

૪. જે ઉમેદવારો થાણા મધ્યસ્થળે પરીક્ષા આપવાના હોય તેમણે મુમ્બઈ સરકારી ગઝેટના બીજા ભાગમાં મધ્ય ભાગના એ. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે પ્રગટ કરેલી જાહેર ખબર વાંચવી.

અમદાવાદ,
તા. ૧૨ મી મે ૧૮૯૬.

J. Oliver.
એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર,
ઉત્તર ભાગ.

* જુલાઈ સને ૧૮૯૫ ના શાળાપત્રનાં પૃષ્ઠ ૨૧૪—૨૨૩ જુઓ.

गुजरात शाळापत्र.

પુસ્તક ૩૫ મું. ઑગસ્ટ ૧૮૯૬. અંક ૮ મો.

मास.

આ પત્રમાં આવતા ગુજરાતી ભાષા સમ્બન્ધી લેખોથી હમારા વાંચનારને ડૉક્ટર હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું ઓળખાણ થયું હશે. આ વિદ્વાન્ અને દેશાભિમાની ગૃહસ્થનો થોડા દિવસ ઉપર ભરજુવાનીમાં સ્વર્ગવાસ સાંભળી હમને અત્યન્ત ખેદ થાય છે. મુમ્બઈની યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરી તથા એલ. એલ. બી.ની માનવન્તી પદવી મેળવી તેમણે થોડો વખત કેળવણીખાતામાં નોકરી કરી હતી, અને ત્યાર પછી સુરતમાં વકીલનો ધન્ધો શરૂ કર્યો હતો. તે દરમ્યાન સ્થાનિક સ્વરાજ્યના નવા હકની લોકોને માહિતી આપવામાં તથા બીજાં જાહેર હિતનાં કામોમાં ઘણો ભાગ લીધો હતો. ત્યાર પછી તેઓ ગાયકવાડ સરકારના ન્યાય ખાતામાં જોડાયા હતા, અને તે નોકરીની દરમ્યાન મહારાજા સિયાજીરાવની આજ્ઞાથી આ દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રાચીન ભાષા શાસ્ત્રીઓના વાર્ષિક મેળાવડામાં દાખલ થવા સ્વીડન ગયા હતા. ત્યાં તેમને ઘણું માન મળ્યું હતું, અને તે પ્રસંગે તેમણે જે નિબન્ધો વાંચ્યા હતા તે પ્રસિદ્ધ થયા છે. એ જ પ્રસંગે સ્વીડનમાં ચાલતી સ્લોઇડ શિક્ષણ પદ્ધતિની તેમણે માહિતી મેળવી લીધી હતી, અને યુરોપના બીજા દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. આ દેશમાં પાછા આવ્યા પછી પણ તેમનો વિદ્યાભ્યાસ પૂર જોરમાં કાયમ રહ્યો હતો. એકેક વરસ ઉપર મુમ્બાઇની યુનિવર્સિટીએ તેમને સંસ્કૃત અને તેમાંથી નીકળેલી પ્રાકૃત ભાષાઓ વિષે ભાષણો આપવાને પસન્દ કરી ~~એવું~~ માન આપ્યું હતું, અને તેમને સ્વીડનથી ડૉકટરની પદવી મળ્યાને બહુ મુદ્દત થઈ નથી. થોડા માસ થયાં તેમણે ગાયકવાડી નોકરી છોડી પાછી વકીલાત શરૂ કરી હતી, અને તેટલા વખતમાં સિન્ધમાં મળેલી પ્રાન્તિક સભામાં ભાગ લીધો હતો. હવે પછી પણ જાહેર કામમાં પુ-

ષ્કળ ભાગ લેવાનો તથા ચાલુ વરસમાં **યુનિવર્સિટીના** ફેલોની ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરવાનો તેમનો વિચાર હતો, પરન્તુ દુષ્ટ કાળના ઝપાટાથી મનના વિચાર મનમાં જ રહી ગયા. આ પત્રમાં આવતા લેખો સિવાય તેમણે બીજા પુષ્કળ લેખો લખ્યા છે તથા ભાષણો આપ્યાં છે, અને ચન્દ્રના અધિપતિ તથા કવિ તરીકે પણ ખ્યાતિ મેળવી છે.' આવા વિદ્વાન્, શોધક, ઉત્સાહી, નીડર દેશભક્તનો ન્હાની ઉમ્મરે કાળ થવાથી આખા દેશને મ્હોટી ખોટ પડી છે. પાછલાં થોડાં વરસમાં રા. હરિલાલ જેવા વિદ્વાનોનાં અકાળ મૃત્યુના એટલા દાખલા બન્યા છે કે આપણે ઘણા કમભાગ્ય છીએ એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી, અને દેશનો કેમ ઉદ્ધાર થશે એ વિચારતાં મ્હોટી ગ્લાનિ પેદા થાય છે. એમના અમર આત્માને શાન્તિ મળો એવી હમે પરમકૃપાળુ પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

ગયા મે માસની તા. ૧૨ મીથી તા. ૨૧ સુધી કાઠિયાવાડના ઇન્સ્પેકટર સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે વેરાવળ મુકામે કેળવણી સમાજ મળ્યો હતો તેની હકીકત વાંચી હમને પરમ સન્તોષ થાય છે. સવિસ્તર હકીકત હવે પછીના અંકોમાં આપવામાં આવશે. સને ૧૮૯૩ સુધી કાઠિયાવાડની સઘળી શાળાઓ સરકારી કેળવણી ખાતાના તાબામાં હતી. એ વરસની તા. ૧ લી એપ્રિલે કેટલાંક મ્હોટાં સંસ્થાનોને તેમની નિશાળો સ્વાધીન કરવામાં આવી, ત્યારથી જૂનાગઢ વગેરે સંસ્થાનોએ પોતપોતાની રૈયતની કેળવણીમાં વધારો કરવાને ઘણી કાળજી બતાવી છે. જૂનાગઢથી હમને ખબર મળી છે કે ત્યાં આસિસ્ટન્ટ ખર્ચ બમણો કરવામાં આવ્યો છે, અને આઠ રૂપિયાથી કોઈ આસિસ્ટન્ટને ઓછો પગાર ન આપવાનો જલદી ઠરાવ કરવા વિચાર ચાલે છે. મુખ્ય શિક્ષકો ટ્રેન્ડ સિવાય રાખવા જ નહિ અને તેમને આ સ્ટેટમાં નોકરી કરવાની લાલચ થાય તેવા સારા પગાર આપવા એવો પણ ઠરાવ થયો છે. ગમે તેવાં સારાં ધોરણ બનાવ્યાં હોય, ગમે તેવી સારી યોજનાઓ રચી હોય, અને ગમે તેવાં સાહિત્ય પૂરાં પાડ્યાં હોય, પરન્તુ જ્યાં સુધી કામ કરનાર કારીગર લાયક અને ઉમંગી ન હોય ત્યાં સુધી એ બધો પ્રયત્ન વ્યર્થ જાય છે. આ કારણથી

જૂનાગઢ સ્ટેટે સારા શિક્ષકો રાખી તેમને કામ કરવાનો ઉત્સાહ થાય તેવા પગાર આપવાનું પગલું ભર્યું છે તે બહુ સ્તુતિ પાત્ર છે. તેવા સારા શિક્ષકોને વળી પૂરતાં સાહિત્યો આપવાથી, તેમની હરકતો દૂર કરવાથી, અને નવી પદ્ધતિઓ અજમાવવાનું ઉત્તેજન આપવાથી વિશેષ ફળ થાય છે. માટે એ સંસ્થાને બાળ કેળવણી સારૂ કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ દાખલ કરી છે, પદાર્થ સંગ્રહ કરાવ્યા છે, ડ્રોઇંગ શિક્ષણની શરૂઆત કરી છે, તેમ જ બાળકોની તનદુરસ્તી જળવાય તેવાં સારાં મકાનો સારૂ ૨૫૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો છે તે જાણી હમે ખુશી થઈએ છીએ. સમસ્ત પ્રજાને કેળવણીનો લાભ મળી શકે તે સારૂ પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કર્યા વિના મફત આપવાની યોજના ઘડવાનો વિચાર ચાલે છે એ પણ કાઠિયાવાડના આ પ્રથમ પદના સંસ્થાનને તેમ જ ત્યાંના કારભારી મંડળને ઘણી શોભા આપે છે, અને બીજાં રાજ્યો તેનો દાખલો લેશે તો આ દેશની જલદી ચઢતી થશે એમાં સંશય નથી.

કાઠિયાવાડમાં કેળવણી સમ્બન્ધી કોન્ફરન્સોની હિલચાલ પણ જૂનાગઢે જ શરૂ કરી જણાય છે. પોતાની નિશાળો સ્વહસ્તે લીધા પછી પ્રથમ મહેતાજીઓના મેળાવડાની યોજના કરવામાં આવી, અને તે મુજબ પહેલી વેરાવળ મુકામે જૂનાગઢ સંસ્થાનના અને પછી જેતપુર મુકામે આખા કાઠિયાવાડના મહેતાજીઓની સભાઓ ભરાઈ. જૂનાગઢ સ્ટેટ ખાતે મ્હોટી શિક્ષક સમાજ દર વર્ષે એક વખત, અને પેટા સમાજો વરસમાં બે વખત મળે તેવી ગોઠવણ થઈ તેનો ખર્ચ પણ સ્ટેટ તરફથી આપવા નક્કી થયું છે. પરન્તુ મહેતાજીઓની સુચનાઓ વિષે ઉપરી અધિકારીઓ વિચાર ચલાવી નિર્ણય ઉપર આવશે નહિ ત્યાં સુધી સંગીન લાભ થવાનો નથી, એમ સમજી હાલના કોન્ફરન્સની યોજના પણ જૂનાગઢે જ રચી ને તે માટે સુમારે રૂ ૨૫૦૦) નો ખર્ચ કરવા ઉપરાન્ત નવી વાંચનમાળા તૈયાર કરવા સારૂ રૂ ૫૦૦૦) બક્ષીસ આપ્યા છે. વેરાવળ મુકામે આવું કોન્ફરન્સ ભરવા માટે સ્ટેટ તરફથી પ્રથમ કાઠિયાવાડના ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને વિનતિ થઈ, અને તેમને એ વિચાર પસન્દ પડવાથી તેમણે પોલિ-

ટિકલ એજંન્ટ સાહેબની મંજૂરી લઈ જે સ્ટેટોએ પોતાની નિશાળો સ્વાધીન લીધી છે તેમને પોતપોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવા વિનતિ કરી, તેમ જ કાઠિયાવાડના સઘળા ડેપ્યુટી અને સબડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટરોને એકઠા કર્યા. આ રીતે વેરાવળના કોન્ફરન્સમાં જૂનાગઢ, પોરબન્દર, ભાવનગર, મોરબી, વાંકાનેર, પાલીતાણા, વઢવાણ, અને રાજકોટ સંસ્થાનના પ્રતિનિધિઓએ તેમ જ સઘળા ડેપ્યુટી અને સબડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટરોએ ભાગ લીધો હતો, અને ઇન્સ્પેકટર સાહેબે પ્રમુખપદ લીધું હતું. બીજા પણ કેટલાક અધિકારીઓ અને ગૃહસ્થો તેમાં હાજર થયા હતા, અને શરૂને દિવસ જ્યારે કાઠિયાવાડના જ્યુડિશ્યલ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ, જૂનાગઢ અને ગોંડળના દિવાન સાહેબો, વગેરે પધાર્યા હતા, ત્યારે છેવટને દિવસ મદારૂલ મહામ વઝીર સાહેબ બાવદીનભાઈ, દિવાન સાહેબ સરદાર રાવબહાદુર બહેચરદાસ વિહારીદાસ, રા. રા. પુરૂષોત્તમરાયજી, વગેરે અધિકારીઓ જૂનાગઢથી સ્પેશ્યલ ટ્રેનમાં આવી કોન્ફરન્સની પૂર્ણાહુતિમાં સામિલ થયા હતા.

કોન્ફરન્સનું મુખ્ય કામ પ્રાથમિક ધોરણો સુધારવાનું અને કેટલાક બીજા અગત્યના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાનું હતું. તેમણે નક્કી કરેલાં ધોરણોનો ખરડો હજી હમારા જેવામાં આવ્યો નથી, અને તે ઘડવાંમાં યુરોપના જુદા જુદા દેશોનાં ધોરણો વિચારમાં લીધાં હતાં કે કેમ તે પણ આવેલી હકીકતથી જણાતું નથી, પરન્તુ એમ માલૂમ પડે છે કે એ સમ્બન્ધી સૂરત, જેતપુર, ગોધરા, વડોદરા, વગેરે સ્થળે મળેલી શિક્ષક સભાઓની સૂચનાઓ અને હિન્દ સરકારે નીમેલા એજ્યુકેશન કમિશનની ભલામણો ધ્યાનમાં લેવામાં આવી હતી. એ કમિશન લખે છે કે, "પ્રાથમિક શાળાઓનાં ધોરણો સરળ કરવાના હેતુથી, અને તેમાં ગણિતના હિસાબની, નામાની, અને રેખા માપની દેશી રીતો, તેમ જ સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન તથા સૃષ્ટિજન્ય શાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વો, અને એ મૂળતત્ત્વો કૃષિકર્મ, આરોગ્યતા, અને ઉદ્યોગ તથા કળાકૌશલ્યમાં લાગુ પડાય એવા વ્યવહારોપયોગી વિષયો વધારે દાખલ કરવાના હેતુથી તે સુધારવાં, પરન્તુ આખા હિન્દુસ્તાનમાં એકપણું રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ."

ધોરણોની ચર્ચા કરતાં રા. સા. ગણપતરામ અનુપરામે કહ્યું તે અક્ષરશઃ ખરું છે કે ધોરણો અચળ નથી; પ્રજાની હાજતો બદલાય, કેળવણી સમ્બન્ધી વિચારો સુધરે, બાળસ્વભાવની માહિતી થાય, તેમ તે સુધરતાં જવાં જોઇયે. "સાચી કેળવણીનો આરમ્ભ તો પ્રત્યેક બાળક જન્મે ત્યારથી જ તેને ઘેરથી થવો જોઇયે. જ્યાં લગી દેશમાં તેવાં કેળવાયેલાં ઘર નથી; જ્યાં સુધી કેળવાયેલી માતા એક ઊછરતા કુટુમ્બ ઉપર સ્વામિત્વ નહિ ભોગવે, અને પોતાનાં બાળકોની અવલોકનની, સ્મરણ શક્તિની, વ્યવસ્થાની, સ્વચ્છતાની, આરોગ્યતાની, નીતિની, ધર્મની, અને શરીરની કેળવણીની પાકે પાયે શરૂઆત નહિ કરે, ત્યાંસુધી આપણે લૂલે પગે ખોડંગતા ખોડંગતા લાકડીથી ટેકીને ચાલવાનું છે. છતાં પ્રયત્ન પારમાર્થિક છે, કેમકે ઉદ્દેશ ઉચ્ચતમ છે. બાળક પુરુષનો પિતા છે, કેમકે પુરુષ બાળકમાંથી નીપજે છે. અને બાળકને ઘડવું એ ઘણે અંશે આપણાં ધોરણ, આપણા શિક્ષણ, અને આપણા પરીક્ષણ ઉપર આધાર રાખે છે. તો એ પ્રમાણે ભવિષ્યની પ્રજા ઘડવાના ઉમદા કામની ગમ્ભીર જવાબદારી આપણા સર્વ ઉપર છે, એ વિચાર આપણી વાણી તેમ જ વર્તનમાં સદા રાખી તેવા મહત્ કાર્યના મ્હોટા જોખમના ગામ્ભીર્યથી વેષ્ટિત થઈને જે ધોરણનાં પગથીઆં બાળકોએ અનુક્રમે ચઢવાનાં છે, જે ચઢવામાં શિક્ષકે તેમને ટેકારૂપ નહિ પણ માર્ગ દર્શકરૂપ થવાનું છે, અને જે પ્રમાણે બાળકો સ્વાશ્રયી થતાં જાય છે કે નહિ તે પરીક્ષકે ધીરજથી શિક્ષકની સાથે સમભાવ રાખીને જોવાનું છે, તે પગથીનો ક્રમ તમારા આગળ દેખાડવામાં આવે તે ઉપર તેવી જ ગમ્ભીર છતે સહૃદયતાની દૃષ્ટિ રાખી જોવાની ભલામણ છે."

કોન્ફરન્સે શું શું કામ કર્યું અને તેમણે સુધારેલાં ધોરણોથી કેવા ફળની આશા રાખવામાં આવે છે તે હમે તરખડ સાહેબના પોતાના જ બોલમાં કહીશું. કોન્ફરન્સને છેવટને દિવસે તેમણે કહ્યું કેઃ

"હવે હમે આજ સુધીમાં શું શું કર્યું તે જાણવાને તમે આતુર હશો. ધોરણોમાં ફેરફાર કરવાના વિચારમાં હમે અમુક નિયમો

"વળી દરેક નિશાળમાં દરેક વર્ગમાં વાર્ષિક ઇનામો આપવાના વિષય ઉપર હમારું લક્ષ ગયેલું છે, અને તે ખાતે દરેક સંસ્થાન પોતપોતાની ગોઠવણ કરી શકશે એવી આશા છે.

"છોકરાઓની તેમ જ છોકરીઓની નિશાળમાં ઉપરનાં ધોરણો માટે વાંચન ચોપડીઓ તૈયાર કરવા સારુ સમાજ એવી ભલામણ કરે છે કે લેખકોને એ કામ કરવાને ઇજન દેવું, કે હાલ ચોપડીઓ ચાલે છે તેવી જ સારી ચોપડીઓ પસન્દ કરવાની મહેતાજીઓને તક મળે."

સમાજ બરખાસ્ત થવાને દિવસ મદારૂલ મહામ વઝીર સાહેબ બાવદીનભાઈ વગેરે ગૃહસ્થો જૂનાગઢથી પધારવાથી તે પ્રસંગે વઝીર સાહેબને પ્રમુખપદ આપ્યું હતું. તે સાહેબે તરખડ સાહેબના ભાષણના જવાબમાં કોન્ફરન્સે કરેલા કામ સાથે પોતાની પૂર્ણ સમ્મતિ બતાવીને જણાવ્યું કે, "નવી વાંચનમાળા રચવા બાબત આપની સમાજનાં વિચાર ખુદાવિન્દ નવાબ સાહેબ પસન્દ કરે છે, અને તે કામને આ રાજ્યની મદદ તરીકે રૂ૫૦૦૦) આપવા તેઓ નામદાર સાહેબે મ્હને ફરમાન કીધાથી હું તે વાત જાહેર કરું છું." તે પછી આ ઉદાર બક્ષીસ માટે મેહેરબાન નવાબ સાહેબનો તેમ જ જે જે ગૃહસ્થોએ સમાજમાં હાજર થઈ . . ની દીલસોજી બતાવવાની અથવા તેના કામમાં મદદ કરવાની તસ્દી . . ધી હતી તે સઘળાનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી. મેહેરબાન તરખડ સાહેબના બોલવાથી જણાય છે કે કાઠિયાવાડમાં આવું કોન્ફરન્સ હર વરસ ભરવામાં આવશે.

સમાજો દેશહિતકારક કેળવણીનો પ્રસાર કરવાનું અને તેમાં કાળ પ્રમાણે અવશ્યનાં રૂપાન્તરો કરવાનું સબળ સાધન હોવાથી તે વારંવાર ભરવાની એજ્યુકેશન કમિશને બહુ આગ્રહથી ભલામણ કરી છે. કાઠિયાવાડે આ કામમાં સારો દાખલો આપ્યો છે, અને જૂનાગઢના મેહેરબાન નવાબ સાહેબે જે ઉદારતા દર્શાવી છે તથા બીજા ગૃહસ્થોએ અને અધિકારી વર્ગે જે શ્રમ લીધો છે, તેથી હમને પરમ સંતોષ થાય છે.

ઉત્તરોત્તર આવો શ્રમ ચાલુ રહી આ દેશને કાયમનો લાભ થાય એવું હમે અન્તઃકરણ પૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ.

એજ્યુકેશન કમિશને કરેલી ભલામણ મુજબ ગુજરાત પ્રાન્તનું એક કોન્ફરન્સ સને ૧૮૮૫ ના વરસમાં ઉત્તર પ્રાન્તના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મેહેરબાન જાઇલ્સ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારપછી ફરીથી તેવું કોન્ફરન્સ ન મળવાથી કમિશનની ભલામણનો અમલ કરવા હાલમાં જ સરકારે હુકમ કાઢ્યો છે, અને હમને જણાવવાને આનન્દ થાય છે કે ચાલતા માસમાં ઉત્તર પ્રાન્તના ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ કેળવણીના કામ સાથે સમ્બન્ધ રાખનાર સરકારી અમલદાર અને બિનનોકર ગૃહસ્થોનું એક કોન્ફરન્સ ભરશે. હમે આશા રાખીએ છીએ કે કાઠિયાવાડની પેઠે આ કોન્ફરન્સ પણ શિક્ષક સમાજોની દરખાસ્તો ધ્યાનમાં લેશે, અને તેમાં મળેલા ગૃહસ્થો પૂરો વિચાર કરી કેળવણીની સઘળી યોજનાઓને હાલના જમાનાને ઘટે તેવે દરજ્જે લાવી મૂકી દેશને કાયમનો લાભ કરશે. કોન્ફરન્સનું કામ ફતેહમન્દ ઉતરે એવું હમે ખરા દીલથી ચાહીએ છીએ.

વ્યાકરણ શિક્ષણ.

(ચાલુ પાને ૨૦૬ થી.)

ઉપસંહાર.

પાછલા અંકોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે શિખવવું દેખાઇતું કદાચ કોઈને ઘણું વધારે કે અઘરું જણાશે, પરન્તુ પૂરો વિચાર કરવાથી માલૂમ પડશે કે બરાબર શિક્ષણ આપવું હોય તો તે વધારે નથી. વળી સ્વભાષાનું જ્ઞાન ખપ પૂરતું સંગીન થાય અને બાળકોની વિચાર શક્તિ કેળવાય એ ઉદ્દેશ કદી ધ્યાનમાંથી ખસેડવો ન જોઇયે. હાલ પાંચમા ધોરણમાં કાગળ અને છઠ્ઠા ધોરણમાં નિબન્ધ લખવાનું ઠરાવ્યું છે, અને તેમાં રીતસર વિષય ગોઠવી વાક્યો રચવાનું હોય છે, એટલે વાક્ય રચના તેના પેટામાં જ આવી જાય છે. આ વિષય બરાબર નથી શિખવાતો એ સિદ્ધ થઈ

ચૂકયું છે, અને શરૂથી ક્રમસર વાકય રચના શીખવ્યા વિના નિબન્ધ શિક્ષણ સારું થવાની આશા રાખવી ફોકટ છે. વળી વાકય રચના અને વાકય પૃથક્કરણને એટલો નજીકનો સમ્બન્ધ છે કે તેમને એકઠાં જ લેવાં જોઇયે. પૃથક્કરણ કરી શુદ્ધ વાકયો તપાસવાં, તેમનાં અંગો અને અરસપરસ સમ્બન્ધ સમજવાં, અને તે મુજબ નવાં વાકયો બનાવવાં એ જ વાકય રચના શિખવવાનો ખરો રસ્તો છે. ટૂંકામાં વાકય રચના અને વાકય પૃથક્કરણ નિબન્ધના પેટામાં આવી જાય છે, અને તે હાલનાં ધોરણમાં નથી અથવા નવાં છે એમ કહેવું બરાબર નથી. ચોથા ધોરણ સુધી કાગળ કે નિબન્ધ લખવાનું કરાવ્યું નથી એ વાત ખરી છે, પરન્તુ પાંચમા ધોરણમાં શુદ્ધ કાગળ લખવાની શકિત આણવી હોય તો ટૂંકાં વાકયો રચવાનું તે પહેલાંથી શિખવવું જોઇયે, અને તે વ્યાકરણના સમ્બન્ધમાં લેવું જોઇયે. પૂર્ણ વાકયોમાં ઉત્તર લેવા, શિખવેલી વાતનું ટૂંકાં પૂર્ણ વાકયોમાં વર્ણન કરાવવું, પાઠનો સાર કહેવરાવવો, સાર લખાવવો, વગેરે સૂચનાઓ કરી હલકાં ધોરણોમાં પણ વાકયો રચતાં શિખવવાનું મહેતાજીઓને વારંવાર કહેવામાં આવે છે, એટલે તે સમ્બન્ધી ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે હલકાં ધોરણો માટે પણ નવું કે ધોરણો બહારનું નથી. વળી જેને હાલમાં સાધારણ રીતે વ્યાકરણ સમજવામાં આવે છે તે વિષય સારો શિખવાતો નથી એ નિર્વિવાદ છે, અને તેના શિક્ષણમાં જલદી સુધારો થવાની જરૂર છે. હમે ધારીએ છીએ કે ઉપર ભલામણ કર્યા મુજબ વ્યાકરણ, વાકય પૃથક્કરણ, અને વાકય રચના સાથે ચાલશે તો શબ્દોનાં સ્વરૂપ અને ઉપયોગ સાથે આવી તેમાં વધારે સારી સમજ પડશે, વખતે વખત જેટલું કામ થશે તેનાં કારણો બાળકોને માલૂમ પડતાં જશે, સ્વભાષા તથા વ્યાકરણનું જ્ઞાન સંગીન થશે, અને નિબન્ધ વધારે સારા લખાશે. પાછલા અંકોમાં વ્યાકરણનો જે ક્રમ બતાવ્યો છે તે હાલનાં ધોરણોને લગભગ મળતો છે, અને જે સ્હેજ ફેરફાર સૂચવ્યો છે તે શિક્ષણ વધારે સારું થઈ શકે તે માટે છે. ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનો વગેરેમાં હાલ વ્યાકરણમાં ઘણો ઘોટાળો કર્યો છે તે દૂર થઈ ખરું શિક્ષણ અપાય તે સારૂ હમે પાંચમા અને છઠ્ઠા ધોરણમાં તેમાં નહિ આમેલી કેટલીક

હકીકત શિખવવાનું સૂચવ્યું છે. એકન્દરે હમે બતાવેલો ક્રમ ધોરણવાર નીચે મુજબ બને છેઃ—

બાળ વર્ગ, પહેલું ધોરણ, અને બીજું ધોરણ.	ટૂંકાં પણ પૂર્ણ વાક્યોમાં સઘળા ઉત્તર લેવા, અને શિખવેલી બાબતોનું તેવાં વાક્યોમાં વર્ણન કરાવવું.

ત્રીજું ધોરણ—૧. વાક્ય અને શબ્દની સમજ.

૨. કર્તા અને ક્રિયાપદની સમજ અને તેમનો ટૂંકાં સાદાં વાક્યમાં ઉપયોગ.

૩. નામની ઓળખ અને કર્તા તરીકે તેનો વાક્યમાં ઉપયોગ.

૪. વિશેષણની ઓળખ, અને કર્તાનો વધારો કરનાર તરીકે તેનો વાક્યમાં ઉપયોગ.

૫. ક્રિયાવિશેષણની ઓળખ, અને ક્રિયાપદનો વધારો કરનાર તરીકે તેનો વાક્યમાં ઉપયોગ.

૬. મરજી હોય તો પહેલી વિભક્તિ એક વચનવાળા રૂપમાં ત્રણ પુરુષ સર્વનામની ઓળખ, અને તેમનો વાક્યમાં ઉપયોગ.

ટીપ—શિક્ષકે નમૂનાનાં ખાસ પસન્દ કરેલાં વાક્યો ઉપરથી શિખવવું, તેવાં વાક્ય રચાવવાં, અને જેટલું ચાલ્યું છે તેટલું પૃથક્કરણ તથા પદચ્છેદ વાંચન ચોપડીનાં તથા બીજાં વાક્ય લઈ કરાવવું.

ચોથું ધોરણ—૧. જાતિની સમજ. નામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાવિશેષણની જાતિનાં રૂપાખ્યાન, અને તેમનો વાક્યમાં ઉપયોગ.

૨. વચનની સમજ. નામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાવિશેષણનાં વચનનાં રૂપાખ્યાન, અને તેમનો વાક્યમાં ઉપયોગ.

૩, અકર્મક તથા સકર્મક ક્રિયાપદની ઓળખ, અને

નામનો વાક્યમાં કર્મ તરીકે ઉપયોગ. વિશેષણનો કર્મના વધારા તરીકે ઉપયોગ.

૪. નામનાં વિભક્તિ પ્રમાણે રૂપાખ્યાન અને તેમનો વાક્યમાં ઉપયોગ.

૫. કર્તા, કર્મ, અને સમ્બન્ધ બતાવવા માટે વિભક્તિઓનો ઉપયોગ.

૬. નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણના વિકારી તથા અવિકારી એવા ભેદ, વિશેષણના ગુણ તથા સંખ્યા વિશેષણ એવા ભેદ.

૭. છઠ્ઠી વિભક્તિના નામનો વિકારી વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ.

૮. વિશેષ્ય પ્રમાણે વિકારી વિશેષણનાં, અને કર્તા અથવા કર્મ પ્રમાણે ક્રિયાપદ તથા વિકારી ક્રિયાવિશેષણનાં જાતિ વચનનું બદલાવું, અને તે મુજબ વાક્યના ફેરફાર તથા રચના.

૯. કર્તા અને કર્મ સિવાય વાક્યમાંના ગમે તે નામનો અને બીજા વિશેષણ તથા ક્રિયાવિશેષણનો વધારો કરનાર તરીકે વિશેષણનો ઉપયોગ.

૧૦. પુરુષ સર્વનામોનાં જાતિ, વચન, વિભક્તિનાં રૂપાખ્યાન, અને તેમનો વાક્યમાં ઉપયોગ.

૧૧. ક્રિયાપદના ધાતુની ઓળખ.

૧૨. ક્રિયાપદનાં નિશ્ચયાર્થે ત્રણ મુખ્ય કાળનાં બધાં જાતિ પુરુષ વચનનાં રૂપ, અને તેમનો વાક્યોમાં ઉપયોગ.

૧૩. અક્ષરવિચારની થોડી સ્હેલી સમજ.

ટીપ—ત્રીજા ધોરણ પ્રમાણે.

પાંચમું ધોરણ—૧. ક્રિયાવિશેષણના કાળદર્શક, સ્થળદર્શક, વગેરે ભેદની સમજ અને વાક્યમાં ઉપયોગ.

૨. વિભક્તિઓના અર્થની સમજ અને વાક્યમાં ઉપયોગ. એક શબ્દ પછી એક કરતાં વધારે વિભક્તિના પ્રત્યય આવવાથી તેના અર્થપર થતી અસર.

૩. શબ્દયોગીની ઓળખ અને ઉપયોગ. શબ્દયોગી અને ક્રિયાવિશેષણ પછી આવતા વિભક્તિના પ્રત્યય. ક્રિયાવિશેષણ પછી આવતા શબ્દયોગી. તેથી શબ્દના અર્થપર થતી અસર.

૪. સર્વનામોના પ્રકાર, રૂપાખ્યાન, અને ઉપયોગ. તેમના પરથી બનતાં વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ.

૫. ક્રિયાપદનાં કર્મક અને પ્રેરક રૂપ, મૂળ અને શક્યભેદ, અને તેમનો વાક્યમાં ઉપયોગ.

૬. ક્રિયાપદના અર્થ કે વાચ્ય.

૭. કૃદન્તની સમજ, તેમના પ્રકાર અને ઉપયોગ. કૃદન્ત સાથે ક્રિયાવિશેષણનો ઉપયોગ. સકર્મક ધાતુના કૃદન્ત સાથે કર્મનો ઉપયોગ.

૮. સહાયકારી ક્રિયાપદની સમજ.

૯. ક્રિયાપદના બધા કાળ, અને તેમનો વાક્યમાં ઉપયોગ. નકારવાચક રૂપો.

૧૦. ક્રિયાનાથ અને પ્રયોગો. ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદ અને ભાવેપ્રયોગનો તફાવત.

૧૧. દ્વિકર્મી ક્રિયાપદો, અને ઉપસ્થ તથા અનુપસ્થ કર્મ.

૧૨. વિધાનપક્ષની સમજ. નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, અને કૃદન્તનો વિધાનપક્ષ તરીકે ઉપયોગ. સંયોજક ધાતુઓ.

૧૩. વિશેષણના વિશેષ્યવાચક તથા વિધાન વાચક એવા બે ઉપયોગ.

૧૪. નામનો વિશેષણ તરીકે, અને વિશેષણનો નામ કે ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ઉપયોગ. સમાનાર્થ નામ.

૧૫. કઈ કઈ જાતના શબ્દો વાક્યમાં શું શું કામ કરે છે તેનું તારણ, અને તે મુજબ વાક્યોની રચના. સાદા વાક્યનાં છ અંગ.

૧૬. વાક્યોનાં અંગો તરીકે શબ્દસમુદાયોનો ઉપયોગ. સાદા વાક્યનું સવિસ્તર પૃથક્કરણ.

૧૭. વાક્યના પ્રકાર, જેવા કે પ્રશ્નાર્થ, કથનાર્થ, આજ્ઞાર્થ, વગેરે.

૧૮. સહેલાં વિરામ ચિન્હો.

ટીપ—ત્રીજા ધોરણ પ્રમાણે.

ધોરણ છઠ્ઠું—૧. સંયુક્ત ક્રિયાપદોની સમજ અને ઉપયોગ. સહાયક ધાતુઓ.

૨. મિશ્ર વાક્યોની સમજ, પૃથક્કરણ, અને રચના. ઉપવાક્યોના પ્રકાર અને રચના. તેમને સાંધનાર શબ્દો.

૩. સંયુક્ત વાક્યોની સમજ, પૃથક્કરણ અને રચના. સહગામી વાક્યોના સમ્બન્ધ અને તેમને સાંધનાર શબ્દો.

૪. ઉભયાન્વયીની સમજ અને ઉપયોગ.

૫. અધ્યાહાર અને વાક્યવિચારના નિયમ.

૬. સાદાં વાક્યને વિસ્તારી મિશ્ર કે સંયુક્ત, અને મિશ્ર કે સંયુક્ત વાક્યોને સંકોચાવી સાદાં બનાવવાં.

૭. તેના તે જ શબ્દોનો ક્રિયાવિશેષણ, શબ્દયોગી, કે ઉભયાન્વયી તરીકે ઉપયોગ.

૮. કેવળ પ્રયોગીની સમજ.

૯. અવ્યય એટલે શું તેની સમજ.

૧૦. વ્યાકરણના પુસ્તકને ક્રમે પુનરાવર્તન, વ્યાકરણની વ્યાખ્યા અને વિભાગો, અને અત્યાર સુધીમાં મૂકી દીધેલી છઠ્ઠા ધોરણનાં છોકરાંએ જાણવા જેવી થોડી વિગત.

૧૧. ગદ્ય અને પદ્યની વાક્યરચનાનો તફાવત.

૧૨. એક જાતના શબ્દ પરથી પ્રત્યય લગાડીને બીજી જાતના શબ્દની બનાવટ, જેમ કે, નામ પરથી વિશેષણ, વિશેષણ પરથી નામ, વગેરે.

૧૩. નામના વિશેષ નામ, સામાન્ય નામ, ભાવ વાચક નામ, વગેરે પ્રકારોની સમજ.

૧૪. સંખ્યા વિશેષણના પ્રકારોની સમજ.

૧૫. પાંચમા ધોરણ કરતાં વિરામ ચિન્હોની વધારે સમજ અને ઉપયોગ.

ટીપ. પાછલાં ધોરણો પ્રમાણે.

ઉપરની તારીજથી જણાશે કે તેમાંથી વાક્ય રચના અને વાક્ય પૃથક્કરણ (જે હાલ પણ નિબન્ધના પેટામાં આવે છે અને ચાલવાં જ જોઇયે તે) બાદ કરીએ તો તેમાં હાલનાં ધોરણોને મુકાબલે જેતે વ્યાકરણ સમજવામાં આવે છે તેમાંનું ત્રીજા ધોરણમાં સ્હેજ ઓછું છે, અને ચોથા ધોરણમાં લગભગ બરાબર છે. ચોથા ધોરણમાં વિભક્તિઓના ત્રણેક રહેલા અર્થ દાખલ કર્યા છે તેના બદલામાં પુરુષ સર્વનામ વિના બાકીનાં સર્વનામ કમી થાય છે. પાંચમા ધોરણના હાલના અભ્યાસમાં સર્વનામોના પ્રકાર અને ઉપયોગ તથા તેમના પરથી બનતા બીજા શબ્દો, ક્રિયાપદનાં કર્મક પ્રેરક રૂપ અને અર્થ, મિશ્ર કાળો, ઉપસ્થ અને અનુપસ્થ કર્મ, અને અમુક જાતના શબ્દોનો અમુક બીજી જાતના શબ્દો તરીકે ઉપયોગ એટલું વધે છે, અને ઉભયાન્વયી, કેવળપ્રયોગી, અને અધ્યાહાર એટલું કમી થાય છે. શબ્દો અને તેમનાં રૂપોનો જેમ જેમ ખપ પડતો જાય તેમ તેમ તેમને દાખલ કરવાની રીત વધારે પસન્દ કરવા જેવી છે, તેથી જ હમે ક્રિયાવિશેષણને ત્રીજા ધોરણમાં અને શબ્દયોગીને પાંચમાં

ધોરણમાં દાખલ કરીએ છીએ, અને ઉભયાન્વયી તથા કેવળપ્રયોગીને છઠ્ઠા ધોરણ સુધી મુલતવી રાખીએ છીએ. છઠ્ઠા ધોરણમાં હાલ પ્રમાણે વ્યાકરણ પૂરું કરવાનું છે, અને હોપ વ્યાકરણમાં નહિ આપેલી થોડી વિગત વધે છે; જેમ કે, સંયુક્ત ક્રિયાપદો, નામ અને સંખ્યાવિશેષણના પ્રકાર, વગેરે. એ વ્યાકરણના છેલ્લા ભાગમાં મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યના પૃથક્કરણનો નહિ જેવો ભાગ્યો તૂટચો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરન્તુ છઠ્ઠા ધોરણનાં નિબન્ધ લખનાર છોકરાંને એ વાક્યોનું વધારે વિગતવાર જ્ઞાન હોવું જોઇયે, તેથી એ વાત આ ધોરણમાં સવિસ્તર શિખવવાનું હમે સૂચવ્યું છે. મહેતાજીઓનાં કેટલાંક કૅાન્ફરન્સો હાલનાં ધોરણો ઉપરાન્ત એક ધોરણ વધારવાની ભલામણ કરે છે તે મંજૂર થશે તો પાંચમા અને છઠ્ઠા ધોરણની કેટલીક વિગતો ઉપરના ધોરણમાં નાંખી શકાશે.

ઉપરની ભલામણ મુજબ શબ્દો અને તેમનાં રૂપાખ્યાન ખપ પડતો જાય તેમ એક પછી એક લેવામાં આવશે, તેમનો વાક્યમાં ઉપયોગ સાથે સાથે ચાલશે, અને તેમની જોડે વાક્ય પૃથક્કરણ અને વાક્ય રચનાનો સમ્બન્ધ કરવામાં આવશે, તો હમને લાગે છે કે ભાષા અને વ્યાકરણના શિક્ષણવડે બાળકની વિચાર શક્તિ કેળવવાનો હેતુ છે તે પાર પડશે, એ વિષયનું જ્ઞાન સંગીન થશે, નિબન્ધ તથા બીજાં લખાણોમાં વ્યાકરણ ને વાક્ય રચનાના હાલ જેવામાં આવતા દોષ દૂર થશે, અને આ વિષયના શિક્ષણ બાબત પરીક્ષકોને ફર્યાદ કરવાનું કારણ રહેશે નહિ. છેવટ હમે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે શિક્ષકો આ પદ્ધતિને અજમાવશે, અને કેટલે દરજ્જે તે ધારેલું ફળ આપે છે તથા અનુભવથી તેમાં શો ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગે છે તે હમને જણાવવાની તસ્દી લેશે. જાને એટલું કહેવું જોઇયે કે આ પદ્ધતિએ શિખવનાર શિક્ષકે દર રોજ વર્ગમાં જતા પહેલાં પોતાનો પાઠ તૈયાર કરવો જોઇશે, અને દરેક પાઠ માટે ઘટતાં નમૂનાનાં વાક્યો રચી રાખવાં જોઇશે. યોગ્ય વાક્યો રચી બાળક આગળ રજુ કરવાની અને ઘટતાં મનોપતો આપવાની ચતુરાઈના પ્રમાણમાં તેને ફતેહ મળશે.

પ્રાણી વર્ણન.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૨૧૨ થી.)

૪. વતન—આખા હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્તર દક્ષિણ હિમાલયથી કન્યા કુમારી સુધી અને પૂર્વ પશ્ચિમ આસામથી માંડીને પંજાબ સુધીનાં ખુલ્લાં મેદાનોમાં તેમની વસ્તી છે. લંકામાં, બંગાળી ઉપસાગરના પૂર્વ તરફના ભાગોમાં, અને મલબાર કિનારે તે દેખાતાં નથી. પહાડો અને ઘીચ ઝાડીવાળાં જંગલોમાં તે રહેતાં નથી. વાયવ્ય પ્રાન્તો, રજપૂત સ્થાન, અને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં તેમની વસ્તી બહુ છે. છૂટી છવાઈ વસ્તી તો આખા હિન્દુસ્તાનના દરેક ભાગમાં છે.

૫. આદત અને સ્વભાવ.—જે ખુલ્લાં મેદાનોમાં ટૂંકું ઘાસ ઊગે છે ત્યાં ખેડાણવાળી જમીનોની પાસેના ભાગોમાં રહેવું તેમને વધારે પસન્દ પડે છે. આશરે ત્રીસથી પચાસ હરણીના ટોળામાં એક કાળો કાલીઆર હોય છે, તે હમેશાં તે ટોળાની જોડે ફરતો નથી. ઘાડાં જંગલો અને જ્યાં ઘાસ બહુ ઊંચું વધી જાય છે ત્યાં હરણની વસ્તી જોવામાં આવતી નથી. જ્યાં શિકારીઓનો ભો હોતો નથી ત્યાં હરણો માણસોને દેખી નાસી જતાં નથી. ગાડાંવાળા, બળદ, અને ગામડાંના લોકો તેમને હેરાન કરતા નથી, તેથી હરણોને તેમનો ભો ભાગી ગયેલો હોવાથી રસ્તે જતાં તેમનાથી બ્હીને નાસી જતાં નથી. બચ્ચાં હરણીઓનાં ટોળાં સાથે ફરે છે. બચ્ચાંમાં જેટલા નર હોય છે તેમને તે ટોળાનો નાયક કાળો કાલીઆર મ્હોટા થયા પછી ટોળામાં રહેવા દેતો નથી; તેથી મ્હોટા થયેલા નર બીજી હરણીઓ ભેગી કરી તેમનાં ટોળાં બાંધી પોતે ટોળાંના મુખી બને છે. એવી રીતે દરેક ટોળામાં અક્કેક મુખી હોય છે. ગાયો ભેંશોની પેઠે આ જનાવર પણ દિવસે ચારો ચરે છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે હરણને પાણી પીધા વગર ઘણા દિવસ ચાલે છે. આ વાત કેટલેક અંશે ખરી લાગે છે; કારણકે આસામમાં ખારા દવ જેવા પાણીવાળા ચિલકા સરોવર પાસે અને કેટલેક ઠેકાણે દરિયાના રેતાળ ભાગો કે જ્યાં આસપાસ ત્રીસ ત્રીસ ગાઉ સુધી કૂવા સિવાય જમીનની સપાટીપર પાણી બિલકુલ ન-

ળી શકતું નથી તેવા ભાગોમાં પણ હરણુની પુષ્કળ છત જોવામાં આવે છે. સઘળી જાતનાં હરણો બ્હીકણુ પણ ચંચળ અને ઝડપથી દોડનારાં હોય છે. તે એકલાં ન રહેતાં ટોળાં બન્ધ રહે છે.

गुजरातनी प्रान्त भाषाओ अने जाति भाषाओ.

ચોધરાની બોલીમાં ચોધરી ખેડૂત અને વાણીઆનો સંવાદ.

(મોકલનાર મર્હૂમ ડાકટર હ. હ. ધ્રુવ.)

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૨૧૯ થી.)

વાણીઓ:—ઓ નારસિંગ ચમારીઆ.

નારસિંગ:—કીડો હોશે?

વાણીઓ:—વાણીઓ હાસામ.

નારસિંગ:—તેં કેહેં હાસે?

વાણીઓ:—મ્હારે રૂપિયા નાવ.

નારસિંગ:—તે કેવા રૂપિયા?

વાણીઓ:—બેંહ નેણે આપીના તે, ને તોરે ભાવાહણે પનાવણે તું ૨૬૦) લાવનો તે.

નારસિંગ:—તે તુને મ્હેં પાછા આપીના તે.

વાણીઓ:—કી દાડે આપીના ?

નારસિંગ:—હાંય જુવાર કાડતીનો તી દાડે તુને મય એક ગાડી જુવાર આપીની તે.

વાણીઓ:—તે પાછલા માગતામાં જમા હોવના તે.

નારસિંગ:—ને તુને મય બાર કપાહ આપીનો તે.

વાણીઓ:—તીઆણે વીહ રૂપિયા ગણ્યા.

નારસિંગ:—વીહ કેહેં ગયણા? નહારીએમાં ૨૨૪) બાર હોસ ને.

વાણીઓ:—મ્હારે બધા મીલીને તોરે પાહ ૨૧૫૦) હાસાત તે.

નારસિંગ:—૨૧૫૦) કેહેં કરીને?

વાણીઓઃ—૩૪૫) ની લેંહ, તોરે ભાહ પનાવનો તે વખતણા ૩૬૦), ને ૩૩૦) તુંને બલાદ નેણે આપીના તે, એહેં કરીને ૩૧૫૦)નીકલે.

નારસિંગઃ—હેરો, નાવ તોરે ચોપડામાં જમા કદના હાસાતકા, રાખ ઇયાણે હાંય ચુકાદો કરને હૈંરૂ મ્હારે ભાવણેં તેડી નાવો. ચાલનીરા લાલીઆ, વાણીઓ આવવાં તી ખૂબ રૂપિયા કાડ તવાં હિસાબ કરજે.

લાલીઓઃ—કા જાત હાસે? કા જાત હાસે?

વાણીઓઃ—વાણીઓ હાસામ. ઓ તોરે મ્હોટો ભાહ દેહું તો તુંને પનાવણે હૈંરૂ મ્હારે લીધા રૂપિયા નાવનો તે હજુ નાથ આપતો.

લાલીઓઃ—તે આપીના તે, હેરો તોરે ખાતામાં જમા કદના હાસેકા, કાયની.

વાણીઓઃ—ઈં ૨૫.

લાલીઓઃ—કાંછે જમા કદના હાસે, નાવ તોરે ચપડો ચાલ ફોજદારા હડે ને જામ હોય તે તુંને પચાહેં જ રૂપિઆ આપવાણો.

વાણીઓઃ—ની, ની, પોણોહો આપજે.

લાલીઓઃ—ચાલ ચાલ ફોજદારા હડે.

વાણીઓઃ—ની, ની, ચાલ પચાહેં આપ.

નારસિંગ તથા લાલીઓ—આ લા તોરે રૂપિયા મ્હારે ખાતે જમા કર.

વાણીઓઃ—નાવ રૂપિયા જમા કરૌં.

લાલીઓઃ—મ્હાને પાવતી નખી આપ.

વાણીઓઃ—આ લા પાવતી.

ખેડા શિક્ષક સમાજ.

શિક્ષકોએ શિક્ષણ સમ્બન્ધી અનુભવ એક બીજાને જણાવવા અને શિક્ષણના કામમાં પડતી હરકતો દૂર કરવા, તથા જિલ્લાની કેળવણીમાં સુધારો વધારો થવા વિચાર કરવાના હેતુથી, આ જિલ્લાની એક સમાજ મેળવવાને જિલ્લાના સઘળા મહેતાજીઓનો ઉત્સાહી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યા

બાદ તા. ૩-૧૧-૯૫ ને રોજ કેટલાક મહેતાજીઓ કરમસદમાં મળ્યા હતા. તેમણે તા. ૨૮ થી ૩૦ મી ડિસેમ્બર સને ૧૮૯૫ સુધી ત્રણ દિવસ સમાજ મળવાનો ઠરાવ કરી તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ કરમસદના મહેતાજી મિ૦ કહાનદાસભાઈને સોંપ્યું હતું. તે મુદ્દતે કરમસદ નજીકના લાંભવેલા હનુમાનજીની ધર્મશાળામાં સમાજ મળી હતી.

તા. ૨૮-૧૨-૯૫ પહેલી બેઠક.

સમાજમાં પ્રમુખસ્થાન સર્વાનુમતે ઉતરસંડાના મહેતાજી મિ૦ છોટાલાલભાઈએ લીધું હતું. તેઓ સાહેબે સમાજમાં પધારેલા ગૃહસ્થોને સમ્બોધીને સમાજનું કામ નિર્વિઘ્ને પાર પડે તે માટે કેટલુંક અસરકારક ભાષણ કરીને સર્વ ભાઈઓનો ઉપકાર માન્યો હતો.

પછી કરમસદના મહેતાજી મિ૦ કહાનદાસભાઈ તથા પિપળાવના મહેતાજી મિ૦ જીવાભાઈ તથા કરમસદના પે. આ. મિ૦ જીવાભાઈએ સમાજનો હેતુ, શિક્ષક સમાજોથી થતા લાભ, ઉપશિક્ષકોને સુધારવાની આવશ્યકતા ને યોજના, શરીર, નીતિ ને બુદ્ધિની કેળવણીનો અરસપરસ સમ્બન્ધ, શાળાપત્રો અને શિક્ષણ જ્ઞાનનાં પુસ્તકો શિક્ષકોએ વારંવાર વાંચવાની જરૂર, કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાની અગત્ય વગેરે વિષયોપર લમ્બાણથી વિવેચન કર્યાં હતાં.

તા. ૨૯-૧૨-૯૫. બીજી બેઠક.

સમાજ તરફથી ૧૫૦) દરખાસ્તો રજુ થઈ હતી, તે પૈકી ૬૧) દરખાસ્તો સર્વાનુમતે મંજૂર થઈ હતી. (પરિશિષ્ટ અ.)

સમાજના નિભાવ માટે નઢાપાના મહેતાજી મિ૦ છગનભાઈએ ફંડ કરવા સમ્બન્ધી દરખાસ્ત કીધી. એ બાબત સઘળી સમાજે સરખો ઉત્સાહ ને લાગણી બતાવી હતી. અને પિપળાવ, મ્હેમદાવાદ, બોરસદ, સારસા, આણંદ, ચકલાસી, રાસ, ભાલજ, મોહોલેલ, ઓડ, વાસદ, બેટાસી, વાંઘવાળી, સિહુંજ, ઉમરેઠ, વીરસદ વગેરે ગામના ઘણા મહેતાજીઓએ ઉત્સાહથી વિવેચન કર્યું હતું. બાદ અવકાશ મળવા તા. ૩૦ મીની બેઠક માટે એ કામ મુલતવી રાખ્યું હતું.

કરમસદના માજી તલાટી મિ૦ સુરજરામભાઈ તથા હાલના તલાટી મિ૦ લક્ષ્મીશંકરભાઈએ દેશોન્નતિ માટે સ્ત્રી કેળવણીની આવશ્યકતા ને મહેતાજીના ધન્ધાની શ્રેષ્ઠતા વિષે બહુ અસરકારક ભાષણો કર્યાં હતાં.

સભાની વ્યવસ્થા માટે નિયમો બાંધવાનું કામ મેનેજિંગ કમિટીને સોંપ્યું હતું, ને તે નિયમો તૈયાર કરી ચકલાસીના મહેતાજી મિ૦ ચૂનીલાલ ભાઈએ વાંચી સમ્ભળાવ્યા હતા; તે સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

વડોદરા કલાભવનના પ્રિન્સપલ સાહેબે બનાવેલી બાળગણિત પોથી સારસાના મહેતાજી મિ૦ ખીમજીભાઈએ રજુ કરી; તે ઉપર મિ૦ ભોગીલાલ ચૂનીલાલે ન્હાનાં બાળકોને ગણિતના વિષયનું સંગીન જ્ઞાન મળવાનો જે હેતુ એમાં સમાયેલો છે તે સ્ફુટ કર્યો હતો.

તા૦ ૩૦-૧૨-૯૫	ત્રીજી બેઠક.

હાલનાં ધોરણો ઉપર વિચાર કરવા સારૂ સારસા, વીરસદ, ચકલાસી, નહાપુાના માસ્તરો તરફથી ધોરણોના ખરડા રજુ થયા હતા. તે ઉપર ઘણા માસ્તરો તરફથી વિવેચન ચાલ્યા બાદ પ્રમુખ સાહેબે એ કામ મેનેજિંગ કમિટીને સોંપવા ઠરાવ્યું; ને તે સર્વાનુમતે મંજૂર થતાં કમિટીએ ધોરણોનો ખરડો તૈયાર કીધો હતો, ને પરિશિષ્ટ ઘ પ્રમાણે સુચનાઓ કરી હતી.

સમાજના નિભાવ માટે ફંડ કરવાની દરખાસ્ત તા. ૨૯મીને રોજ મુલતવી રાખી હતી, તે બાબત વિચાર કરવા અમદાવાદના મહેતાજી મિ૦ અનુપરામભાઈએ દરખાસ્ત કીધાથી સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ થયો કે રૂ. દશ ને તે ઉપરાન્તના પગારવાળા શિક્ષકોએ, પોતાના માસિક પગારનો પહેલો આંકડો બક્ષીસ તરીકે, ને માસિક પગાર જેટલા આના વાર્ષિક લવાજમ તરીકે આપવા. તે પ્રમાણે સઘળા સભાસદોએ ઉત્સાહથી બક્ષીસની એક ટીપ કરી હતી. બાદ સમાજ તરફથી મિ૦ અનુપરામભાઈએ દરખાસ્ત કીધી કે એ ટીપનાં નાણાં મિ૦ કહાનદાસભાઈને બક્ષીસ કરવાં; પરન્તુ કહાનદાભાઈએ સમાજના જાથુ નિભાવની યોજના કરવાનો વિચાર જણાવ્યો તેથી તે બક્ષીસ કહાનદાસભાઈને નામે સમાજના ફંડમાં અર્પણ

બાદ તા. ૩-૧૧-૯૫ ને રોજ કેટલાક મહેતાજીઓ કરમસદમાં મળ્યા હતા. તેમણે તા. ૨૮ થી ૩૦ મી ડિસેમ્બર સને ૧૮૯૫ સુધી ત્રણ દિવસ સમાજ મળવાનો ઠરાવ કરી તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ કરમસદના મહેતાજી મિ૰ કહાનદાસભાઈને સોંપ્યું હતું. તે મુદ્દતે કરમસદ નજીકના લાંભવેલા હનુમાનજીની ધર્મશાળામાં સમાજ મળી હતી.

તા. ૨૮-૧૨-૯૫ પહેલી બેઠક.

સમાજમાં પ્રમુખસ્થાન સર્વાનુમતે ઉતરસંડાના મહેતાજી મિ૰ છોટાલાલભાઈએ લીધું હતું. તેઉ સાહેબે સમાજમાં પધારેલા ગૃહસ્થોને સમ્બોધીને સમાજનું કામ નિર્વિઘ્ને પાર પડે તે માટે કેટલુંક અસરકારક ભાષણ કરીને સર્વ ભાઈઓનો ઉપકાર માન્યો હતો.

પછી કરમસદના મહેતાજી મિ૰ કહાનદાસભાઈ તથા પિપળાવના મહેતાજી મિ૰ જીવાભાઈ તથા કરમસદના પે. આ. મિ૰ જીવાભાઈએ સમાજનો હેતુ, શિક્ષક સમાજોથી થતા લાભ, ઉપશિક્ષકોને સુધારવાની આવશ્યકતા ને યોજના, શરીર, નીતિ ને બુદ્ધિની કેળવણીનો અરસપરસ સમ્બન્ધ, શાળાપત્રો અને શિક્ષણ જ્ઞાનનાં પુસ્તકો શિક્ષકોએ વારંવાર વાંચવાની જરૂર, કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાની અગત્ય વગેરે વિષયોપર લમ્બાણથી વિવેચન કર્યાં હતાં.

તા. ૨૯-૧૨-૯૫. બીજી બેઠક.

સમાજ તરફથી ૧૫૦) દરખાસ્તો રજુ થઈ હતી, તે પૈકી ૧૧) દરખાસ્તો સર્વાનુમતે મંજૂર થઈ હતી. (પરિશિષ્ટ अ.)

સમાજના નિભાવ માટે નહાવાના મહેતાજી મિ૰ છગનભાઈએ ફંડ કરવા સમ્બન્ધી દરખાસ્ત કીધી. એ બાબત સઘળી સમાજે સરખો ઉત્સાહ ને લાગણી બતાવી હતી. અને પિપળાવ, મ્હેમદાવાદ, બોરસદ, સારસા, આણન્દ, ચકલાસી, રાસ, બાલજ, મોહોલેલ, ઓડ, વાસદ, ભેટાસી, વાંકવાળી, સિહુંજ, ઉમરેઠ, વીરસદ વગેરે ગામના ઘણા મહેતાજીઓએ ઉત્સાહથી વિવેચન કર્યું હતું. બાદ અવકાશ મળવા તા. ૩૦ મીની બેઠક માટે એ કામ મુલતવી રાખ્યું હતું.

પરિશિષ્ટ અ.

સભાએ પસંદ કરેલી દરખાસ્તો.

૧ મ્હોટી નિશાળોમાં એક ફાલતુ આસિસ્ટન્ટ મળવો જોઇયે. જેથી મુખ્ય મહેતાજીને વર્ગો તપાસવાની જોગવાઈ મળે; અને રજા ઉપર ગયેલા શિક્ષકનો વર્ગ ચલાવવા હરકત પડે છે તે દૂર થાય.

૨ માફી છોકરાની હાજરી બાબત પ્રતિબન્ધ છે તે કાઢી નાંખવો, કેમકે એને લીધે ગરીબને ફી આપવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેઓ નિશાળ છોડી દે છે. તેથી કંગાલ લોક કેળવણી લેવાને કમ નસીબ થાય છે.

૩ નિશાળમાં ચાર વર્ષની ઉમ્મરના છોકરાને દાખલ કરવાની છૂટ છે, તેથી છેક ન્હાનાં છોકરાં દાખલ થવાથી તેમનાં શરીર બગડે છે. માટે અગાઉનો પાંચ વર્ષની ઉમ્મરનાં છોકરાંને દાખલ કરવાનો રિવાજ દાખલ થવાની જરૂર છે. જ્યાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી આપવાનાં સાધન ને ઊંચા જ્ઞાનવાળા શિક્ષકો પૂરા પાડ્યા હોય ત્યાં તેવાં છોકરાં દાખલ થવા હરકત નથી.

૪ અન્ટ્રેન્ડ આસિસ્ટન્ટોને યોગ્ય શિક્ષકો બનાવવાને ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં દાખલ કરવાની જરૂર છે. તે માટે સારી નોકરી કરનાર આસિસ્ટન્ટોને ડે. ઇ. સાહેબની ભલામણથી વગર પરીક્ષાએ કોલેજમાં સ્કોલરશિપ આપી દાખલ કરવા જોઇયે. જેથી તેઓ લાયક શિક્ષક થઈ સારા પગારની જગો મળવાની આશાથી તેમનો ઉત્સાહ વધારે ને બધે સારા શિક્ષક થાય.

૫ સ્કૂલોની ચોકી બાબત રેવિન્યુખાતા માર્ફતે આગળ બન્દોબસ્ત થયેલો છે, તેનો હાલ જોઇયે તેવો અમલ થતો નથી; ને તેથી નિશાળોમાં ઘણી તરેહનું નુકસાન થાય છે માટે તે ખાતા તરફથી તાજો બન્દોબસ્ત થવાની જરૂર છે.

૬ આસિસ્ટન્ટની જગાઓ ચડઉતર પગારની હોવી જોઇયે કે જેથી કરીને તેઓ પ્રમોશનની આશાએ પોતાનો ઉત્સાહ દર્શાવે.

૭ ન્હાની સ્કૂલોમાં પણ અવશ્ય એક આસિસ્ટન્ટ તો મળવો જ જોઇયે. માત્ર એક મહેતાજીથી જે સ્કૂલો ચાલે છે ત્યાં મહેતાજી ને વિદ્યાર્થી બંનેને ઘણી હરકતો છે એમ સર્વ સભાસદોને અનુભવ સિદ્ધ થયેલું છે.

૮—૨—૦	કહાનદાસ ડુંગરભાઈ.	કરમસદ.
૧-૧૫—૦	જીવાભાઈ ભૂલાભાઈ.	કરમસદ.
૪-૧૪—૦	રણછોડજી નારણજી.	ચિખોદ્રા.
૩—૪—૦	પ્રભુદાસ દલાભાઈ.	મોગર.
૩—૯—૦	દાજીભાઈ હરિવલ્લભ.	અડાસ.
૩—૯—૦	મૂળજીભાઈ હરગોવિન્દ.	નાવલી.
૧-૧૫—૦	છગનલાલ હરજીવન.	સંન્દેસર.
૩—૯—૦	બાપાલાલ માણેકલાલ.	વડોદ.
૨—૦—૦	વિદ્યારામ મયારામ.	ગાના.
૧-૧૦—૦	રણછોડભાઈ મીરતરામ.	ત્રિખોદ્રા.
૧-૧૪—૦	ગોવર્ધન કેવળરામ.	ખેડવા.
૧-૧૩—૦	દામોદર રણછોડજી.	દાઢ્યુડ.
૩—૯—૦	કૃષ્ણારામ પ્રેમાનન્દ.	વાસદ.
૫—૦—૦	ખીમજી પ્રેમજી.	સારસા.
૦-૧૨—૦	શંકરભાઈ ગોવિન્દભાઈ.	ગામડી.
૧-૧૨—૦	સોમાભાઈ કાળીદાસ.	વધાસી.
૦-૧૨—૦	બાજીભાઈ ગલાભાઈ	સારસાકન્યા.
૩—૯—૦	કાશીયા છગનલાલ	કરમસદ.
૨—૮—૦	રેવાબા બાઈલાલ.	સારસાકન્યા.
૭-૧૫—૦	છગનલાલ કેવળરામ.	ઉમરેટ.
૩—૯—૦	મૂળજીભાઈ કરુણાશંકર.	બાલન્જ.
૧-૧૧—૦	લલ્લુભાઈ તુળસીભાઈ.	સુરેલી.
૩—૪—૦	રણછોડભાઈ તુળસીભાઈ.	કુંજરાવ.
૩—૪—૦	લલ્લુભાઈ મયારામ.	કાસર.
૧-૧૩—૦	કાશીરામ સેવકરામ.	લીંગડા.
૩—૯—૦	હીરાલાલ અર્જુનલાલ.	ઓરીઆવી.
૩—૪—૦	મહાસુખરામ હરિવલ્લભ.	સુન્દલપુર.
૨—૦—૦	મગનલાલ નરભેરામ.	આજરપુરા.
૧-૧૪—૦	લલ્લુભાઈ જેરાભાઈ.	પણસોરા.

૧–૧૫–૦	મીરતરામ કેશવરામ.	વણસોલ.
૩–૬–૦	વાઘજીભાઈ કિશોરભાઈ.	સામરખા.
૧–૦–૦	નારણજી રેવાદત્ત.	અહીમા.
૧–૧૪–૦	લલ્લુભાઈ રણછોડજી.	વલાસણ.
૧–૧૨–૦	મરઘાભાઈ સામળભાઈ.	રાસનોલ.

તા. ૧૭—૫—૯૬

કહાનદાસ ડુંગરભાઈ પટેલ.
સેક્રિટરી, ખેડા શિક્ષક સમાજ.

केळवणी खातानी खबरो.

મહાલક્ષ્મી ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા.

જાહેર ખબર.

ઈ. નં. ૬૨ તા. ૨૬—૬—૯૬.

ઉત્તર ભાગની તમામ નિશાળોના માસ્તરો, આસિસ્ટન્ટો અને સ્ત્રી શિક્ષકોને ખબર આપવામાં આવે છે કે આ કોલેજમાં દાખલ થનાર સ્ત્રીઓની પ્રવેશક પરીક્ષા તા. ૨ લી નવેમ્બર સન ૧૮૯૬ ને રોજ સદરહુ કોલેજના મકાનમાં સવારના ૧૦॥ વાગે લેવામાં આવશે, માટે જે સ્ત્રીઓને એ પરીક્ષામાં દાખલ થવું હોય તેમને ખબર આપી મોકલાવવા બન્દોબસ્ત કરશો.

પરીક્ષા પાંચમા ધોરણ પૂરતી લેવામાં આવશે. દાખલ થનારની ઉમ્મર ૧૫ વર્ષથી ઓછી નહિ જોઇયે, તેમ જ ૨૫ વર્ષથી વધારે નહિ જોઇયે. દાખલ થનાર ઉમેદવારે આ સાથેના નમૂના પ્રમાણે એક પત્રક ભરીને ઑગસ્ટ માસમાં હમને મોકલવું. અને તે સાથે અરજદારની સારી ચાલચલગત માટે બે આબરૂદાર ગૃહસ્થોનાં સર્ટિફિકેટ પણ મોકલવાં.

અમદાવાદ મહાલક્ષ્મી ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ } R. Mc Afee.
લેડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.

નમૂનો.

નમ્બર	નામ.	જાત.	ઉમ્મર	પરણેલી કુંવારી કે વિધવા.	પરણેલી હોય તો તેના ધણીનો ધન્ધો તથા નામ અને કુંવારી કે વિધવા હોય તો તેના બાપનો ધન્ધો અને નામ.	કન્યાશાળાના કયા ધોરણ સુધીનો પાકો અભ્યાસ.	ડે.એ.ઇ.સાહેબની પરીક્ષામાં કયા ધોરણમાં કયા વર્ષમાં પાસ.	શરીરમાં કાંઈ ખોડ ખાંપણ છે કે નહિ.	જો દાખલ થાય તો કોલેજના ધારા પાળશે કે કેમ ?	ધણીના બન્દોબસ્ત માટે માગણી.	વિશેષ હકીકત.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨

મોકલનારની સહી.

હાઈ અને સ્પેશ્યલ સ્કૂલોમાં આપવાની સરકારી સ્કોલરશિપો.
ઉત્તર ભાગ.
જાહેર ખબર.

ઈ. નં. ૧૩૯૧ તા. ૯—૭—૯૬.

૧. આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે તા. ૫ મી એપ્રિલ સને ૧૮૮૮ ના મુમ્બાઈ સરકારી ગઝેટને ૩૨૪ મે પાને પ્રસિદ્ધ થયેલા નિયમો પ્રમાણે ઉત્તર ભાગના દરેક જિલ્લામાં ત્રણ ત્રણ સરકારી સ્કોલરશિપો આપવા સારૂ સોમવાર તા. ૭ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૯૬ ને રોજ તથા તે પછીના દિવસોએ નીચે લખેલાં ગમ્મરથળોએ સ્પર્ધોત્પાદક પરીક્ષા લેવામાં આવશેઃ—

અમદાવાદ.	સુરત.
નડીઆદ (ખેડાજીલ્લો.)	ગોધરા (પંચમહાલ).
ભરૂચ.	થાણા.

૨. ત્રણ સ્કોલરશિપો પૈકી એકને માટે બધા ઉમેદવારો સામાન્ય રીતે સ્પર્ધા કરી શકશે; જે લોકો ઈંગ્રેજી કેળવણીમાં પાછળ છે, જેવા કે એની-ફાઇરાયલ, કણબી, અને કણબી કરતાં જે લોકો વધારે પાછળ છે તેવા લોકોની સ્પર્ધા માટે એક સ્કોલરશિપ રાખવામાં આવશે; અને એક સ્કોલરશિપ મુસલમાનો માટે રાખવામાં આવશે.

૩. દરેક મધ્યસ્થળે કમિટી મારફત પરીક્ષા લેવામાં આવશે. પરીક્ષામાં દાખલ થવાની અરજી ઠરાવેલા છાપેલા ફોર્મ (નિયમોનું પરિશિષ્ટ અ) ઉપર કરવી, અને ઉમેદવાર જે જિલ્લાનો હોય તે જિલ્લાની પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખને તે મોકલવી. શનિવાર તા. ૧ લી ઓગસ્ટ સુધી અરજીઓ અને દાખલ થવાની ફી કમિટી લેશે; તે તારીખ પછી કોઈ પણ અરજી લેવામાં આવશે નહિ. અરજીના ઠરાવેલા ફોર્મની નકલો પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ પાસેથી અથવા નીચે સહી કરનાર પાસેથી મળશે.

૪. ઉમેદવારની ઉમ્મર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કોલરશિપની રકમ અને મુદત, કેટલી ફી આપવાની છે તે, વગેરે બાબતની સઘળી વિશેષ હકીકત નિયમોમાંથી મળી આવશે. નિયમોની નકલો નીચે સહી કર-

નારને અથવા પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખને અરજ કરવાથી મફત મળશે. ઉત્તર ભાગની તમામ સરકારી અને મદદ લેનારી ઍંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલોનાં જાહેરખબરો ચોઢવાનાં પાટીઆં ઉપર પણ એ નિયમોની નકલો ચોઢવામાં આવી છે.

અમદાવાદ, તા. ૨૫-૬-૯૬ — J. OLIVER, એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર ભાગ.

મિડલસ્કૂલ સ્કોલરશિપો.

ઉત્તર ભાગ.

ઈ. નં. ૧૩૭૧ તા. ૯—૭—૯૬.

૧. આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે ઉત્તર ભાગમાં નીચે લખેલાં મધ્યસ્થળોએ શુક્રવાર તા. ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૯૬ ને રોજ અને તે પછીના દિવસોએ દરેક મધ્યસ્થળે છચ્છ મિડલસ્કૂલ સ્કોલરશિપો આપવા સારૂ સ્પર્ધોત્પાદક પરીક્ષા લેવામાં આવશેઃ—,

અમદાવાદ.	સુરત.
નડીઆદ (ખેડા જિલ્લો.)	ગોધરા (પંચમહાલ).
ભરૂચ.	થાણા.

૨. એ ૭ સ્કોલરશિપો પૈકી બેને માટે બધા ઉમેદવારો સામાન્ય રીતે સ્પર્ધા કરી શકશે; જે લોકો અંગ્રેજી કેળવણીમાં પાછળ છે, જેવા કે બેની-ઇઝરાયલ, કણબી અને કણબી કરતાં જે લોકો અંગ્રેજી કેળવણીમાં પાછળ છે તેવા લોકોની સ્પર્ધા માટે બે સ્કોલરશિપો રાખવામાં આવશે, અને બે સ્કોલરશિપો મુસલમાનો માટે રાખવામાં આવશે.

૩. દરેક મધ્યસ્થળે કમિટી મારફત પરીક્ષા લેવામાં આવશે. ગોધરામાં ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, અને બીજાં મધ્યસ્થળોમાં હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર કમિટીના પ્રમુખ થશે.

૪. સ્પર્ધા કરવાની (પરીક્ષા આપવાની) પરવાનગી મળવા બાબતની અરજી ઠરાવેલા છાપેલા ફોર્મ પર કરવી. તે ફોર્મની નકલો નીચે સહી કરનાર પાસેથી અથવા પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ પાસેથી મફત મળશે. ઉમેદવાર જે જિલ્લાનો હોય તે જિલ્લાની કમિટીના પ્રમુખ તરફ

અરજી મોકલવી. શનિવાર તા. ૧ લી ઑગસ્ટ સુધી અરજીઓ તથા શ્રી કમિટી લેશે; તે તારીખ પછી કોઈ પણ અરજીઓ લેવામાં આવશે નહિ.

૫. ઉમેદવારની ઉમ્મર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કોલરશિપની રકમ અને મુદ્દત, કેટલી ફી આપવાની છે તે, વગેરે બાબતની સઘળી વિશેષ હકીકત તા. ૧૭ મી મે સને ૧૮૮૮ ના મુમ્બાઈ સરકારી ગૅઝેટના પહેલા ભાગને ૪૩૧ મે પાને પ્રસિદ્ધ થયેલા "કામ ચલાઉ નિયમો" માંથી મળી આવશે. નીચે સહી કરનારને અથવા પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખને અરજ કરવાથી આ ધારાની નકલો મફત મળશે. ઉત્તર ભાગની તમામ મુખ્ય સરકારી અને મદદ લેનારી ગુજરાતી નિશાળોનાં જાહેરખબરો ચોઢવાનાં પાટીઆં ઉપર પણ તેની નકલો ચોઢવામાં આવી છે.

અમદાવાદ, તા. ૨૫—૬—૯૬.

J. OLIVER,
એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર.
ઉત્તર ભાગ.

નિશાળોનાં ઇનામ પત્રક.

રેવાકાંઠા. અડાદા. સોનીપુર તા. ભમરીઆના કુંવર બાપુ સાહેબ. રૂ ૫) જત્રાલ. શા. મૂળજી ચૂનીલાલ રૂ ૩) ગંગાબાઈ રૂ ૨) સીસોદ્રા તા. ભાલોદ ગામના સદ્ગૃહસ્થો. રૂ. ૫—૧૧—૦ મે. એડમિનિસ્ટ્રેટર સા. વગેરે રૂ. ૪-૧૧-૯.

સૂરત જિલ્લો. સુરત. મ્યુ. સ્કૂલ નં. ૯ મુમ્બાઈના શેઠ દીનશાજી દોરાબજી મીસ્ત્રી, રૂ ૧૦) એક ગોળ ટેબલ અને બે પાટલીઓ. મ્યુ. સ્કૂ. નં. ૧, ૩, ૭, ૧૦, ૧૨. રા. હીરાલાલ કહાનદાસ જડીઆ. રૂ. ૧૧—૪—૯

અમદાવાદ જિલ્લો. ખસ. સ્કૂલ કમિટી રૂ ૪) ચાનખેડા. ડુંગર ભવાન રૂ ૫) ભડીઆદ. બારાડા તા. ધ્રાંગધરાના રાણા ઠોસુભા. રૂ. ૪) સીતાપુર. મોતીરામ રામજી પંડિત રૂ. ૩) ગાંફ. ઠાકોર સાહેબ શ્રીઅગરસિંહજી રાવસિંહજી રૂ. ૧૧) કોચરબ. અમદાવાદના પરીખ મણિલાલ રણછોડદાસ રૂ. ૪) બાકરોલ. શા. બુલાખીદાસ ભગવાનદાસ રૂ ૩) આંબલી. પીપળીના તાલુકદારો રૂ. ૫) કોઠા. મહાજન.

રૂ. ૧૭-૮-૦ ખસ્તા. શા. મોતીલાલ કપૈણુજી રૂ. ૩) ગુંજાલા. શા પ્રેમચન્દ ડોસાભાઈ રૂ. ૩-૪-૦ ગાંફ. કન્યાઓના વર્ગના ઉત્તેજન સા ફન્ડ ઊભું કર્યું તેમાં ઠાકોર સાહેબ અગરસિંહજી રૂ. ૫૦) કારભાર પીતામ્બર જીવાભાઈ રૂ. ૧૦) માજી કારભારી જાદવભાઈ દેવકૃષ્ણ રૂ ૧૦ ઓધડભાઈ બાપુજી રૂ. ૧૦) પા. નારણ રામજી રૂ. ૭) જમાદાર ઉમ્મ રભાઈ રૂ. ૫) શા. હરગોવિન્દ વનમાળી રૂ. ૫) પ્રાણશંકર કેશવરા રૂ. ૫) પા. ભીમ જગા રૂ. ૪) મહેતા ત્રિભુવન પુરુષોત્તમ રૂ. ૪) પીતામ્બર આશારામ રૂ. ૨) મુખી ખોડાભાઈ અજાભાઈ રૂ. ૨)

અમદાવાદ વિભાગ. વિરમગામ મુખ્ય સ્કૂલ. ડોકટર હરિકૃષ્ણ રાયકર. રૂ. ૪)

પંચમહાલ વિભાગ. ઝાલોદ મુખ્યશાળા, ઉરદુશાળા, અને કન્યાશાળા. ગામના સદ્‌ગૃહસ્થો. રૂ. ૨૩—૦—૫ **એરાલ.** વઢવાણી સંસ્થાનના મહારાણા શ્રીરણજિતસિંહજી મહારાજ રૂ. ૫)

ભરૂચ વિભાગ. ઝણોર. ઝણોરના ઠાકોરશ્રી જિતસિંહજી ભારતસિંહજી. રૂ. ૩૦) **માતર.** ગામના સદ્‌ગૃહસ્થો રૂ. ૩)

ગોહીલવાડ વિભાગ. દાઠા તા. સ્કૂ. પોલિસ જમાદાર. રૂ. ૩—૧૨—૦ **પછેગામ.** ગોહીલવાડ પ્રાન્તના મે. આ. પો. એ. સાહેબ રૂ. ૭) **લાઠી ઇંગ્લિશ સ્કૂલ.** મે. લાઠી ઠાકોર સાહેબ રૂ. ૧૦) **લાઠી ગુજરાતી શાળા.** એજન. રૂ. ૩૦) **લાઠી કન્યાશાળા.** એજન. રૂ. ૧૦)

પાલણપુર વિભાગ. કાણોદર. રૂ. ૧૫) **કોદ્રામ.** રૂ. ૫-૪-૦ **ચંડીસર.** ૭—૨—૦ **પીલુચા.** રૂ. ૬) **માલણ.** ૬—૧—૦ **વડગામ.** રૂ. ૯—૧૨—૦ **ગોળા.** રૂ. ૭—૮—૦ **લોલાડા.** વહિવટદાર તથા વિઠ્ઠલરાયભાઈ. ૮—૧૫—૬ **થરાદ.** રૂ. ૧૫) માસ્તર તથા આસિસ્ટન્ટોને પાઘડીના. **થરાદ કન્યાશાળા.** ૮-૮-૦ **વેડંચા.** રૂ. ૬ **વાઘેલ.** રાધનપુરના શા. પ્રેમચન્દ નેણાભાઈ. રૂ. ૮) **ઢીમા.** વાવ થાણદાર પુરુષોત્તમભાઈ વગેરે. રૂ. ૫)

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૩૫ મું. સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૬. અંક ૯ મો.

માસ.

ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના પ્રમુખપણા હેઠળ ઓગસ્ટ માસમાં ભરાવાના કોન્ફરન્સ બાબત હમે ગયા અંકમાં ખબર આપી હતી. એ કોન્ફરન્સ તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબર સુધી મુલતવી રહ્યું છે. એમાં કેળવણીમાં સમજનાર સરકારી નોકર અને બિન નોકર તથા સરકારી મદદ લેતી અને નહિ લેતી શાળાઓના વ્યવસ્થાપકો ભાગ લઈ શકશે. સરકારી કેળવણીખાતાના નોકરોને પોતાની નિશાળના કામનો બન્દોબસ્ત કરી તેમાં જવું હશે તો કેન્યુઅલ રજા મેળવવી જોઇશે, અને તેમને ભથ્થું મળશે નહિ. કોન્ફરન્સ પ્રાથમિક અને બીજા દરજ્જાની કેળવણી સમ્બન્ધી વિચાર ચલાવશે, અને તે વિષે ટૂંકા નિબન્ધો વંચાઈ તે ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવશે. હમે આશા રાખીએ છીએ કે કોન્ફરન્સ કંઈ પણ સંગીન કામ કરીને છૂટું પડશે.

ઇંગ્લન્ડ અને વેલ્સના કેળવણીખાતાનું ચાલતા વરસનું બજેટ થોડા દિવસ ઉપર આમની સભામાં રજુ થયું હતું. તેમાં નિશાળોની મદદ ખાતે ૪૧,૬૨,૨૧૩ પાઉન્ડ (એટલે હાલને ભાવે સુમારે સાડા સાત કરોડ રૂપિયા)ના ખરચની અંદાજ કરવામાં આવી હતી. બજેટ રજુ કરતાં કેળવણીખાતાના વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ સર જોહાન ગોર્સ્ટે જાહેર કર્યું કે ગઈ સાલ કરતાં ૧,૮૬,૦૦૦ પાઉન્ડ વધારે ખરચ થશે એમ ધારવામાં આવે છે. સને ૧૮૯૧ ની સાલમાં કેળવણી મફત આપવાનો કાયદો થયો ત્યારપછીનાં ચાર વરસમાં દિવસની નિશાળોની સરાસરી હાજરી પુષ્કળ વધી છે, અને હવે પછી તે માત્ર વસ્તીના વધારાના પ્રમાણમાં વધતી જશે. રાત્રિ શાળાઓની સંખ્યા ૪૪૨૧ ની અને તેમાં ભણતા વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૨,૭૦,૦૦૦ ની છે

એ પણ ઘણું સન્તોષકારક છે. કેળવણી લેનાર આંધળાં, બહેરાં, અને મૂંગાંની સંખ્યા ૩,૪૪૮ ની છે. ૧,૩૫,૦૦૦ છોકરીઓ અનુભવ સિદ્ધ પાકશાસ્ત્ર શીખે છે. કપડાં ધોવાનું શિખનારી છોડીઓની સંખ્યા સને ૧૮૯૧ માં ૬૧૨ ની હતી; હાલ ૧૧,૭૨૦ છોકરીઓ એ કામ શીખે છે. લાયક શિક્ષકોની સંખ્યા પૂરી પાડવામાં માત્ર હજી જોઇયે તેટલો વધારો થયો નથી. દર વરસ ટ્રેનિંગ કોલેજોમાંથી ૨૧૦૦ માણસ નિશાળોનો ચાર્જ લે તેવા તૈયાર થઈને નીકળે છે. તેટલી સંખ્યા દેશની જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં બસ નથી. કેળવણીખાતાના પ્રધાને છેવટ જાહેર કર્યું કે થયેલું કામ ઘણે દરજ્જે સન્તોષકારક છે તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે હવે કાંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી; હજી ઘણી સ્કૂલબોર્ડોની તેમ જ ખાનગી નિશાળો સન્તોષકારક સ્થિતિમાં નથી, અને કેળવણીના કામમાં દુનિયાના બીજા દેશો કરતાં પાછા પડવું ન હોય તો હજી ઘણો સુધારો કરવાનો બાકી છે.

સદરહુ બજેટની ચર્ચા કરતાં મિ. ચોક્સલ, જે પહેલાં પ્રાથમિક શિક્ષક હતા અને હમે આગળ જણાવ્યા મુજબ ગઈ સાલથી પાર્લામેન્ટના મેમ્બર થયા છે, તેમણે જણાવ્યું કે "હજી ગામડાંની ઘણી નિશાળો યુરોપના સઘળા દેશોની નિશાળો કરતાં ઘણી પાછળ છે, અને કેળવણી પાછળ હજી વધારે મ્હોટો ખરચ કરવાની જરૂર છે. હાલમાં ખુશ્કીના અને દરીઆઈ લશ્કર માટે જ્યારે દેશની આખી વસ્તીને દર મનુષ્યે સરેરાશ ૩૦ શિલિંગનો ખરચ કરવામાં આવે છે, ત્યારે કેળવણી માટે દર મનુષ્યે સરેરાશ ૭ જ શિલિંગ ખરચાય છે, અને તેમાંથી પણ ૨॥ શિલિંગ તો સ્થાનિક કરમાંથી ખરચવામાં આવે છે. વસ્તીને દર મનુષ્યે ૭ શિલિંગ ખરચાય એ કાંઈ ઉડાઉ ખરચ ગણાય નહિ, અને અમેરિકા વગેરે કેટલાક દેશો એટલા ખરચથી સન્તોષ પામતા નથી. કેળવણી પાછળ ખરચેલાં નાણાં વ્યર્થ જતાં નથી, પણ સડેકાણે ધીરેલા પૈસાની પેઠે બદલો આપે છે. કેળવણીના પ્રસારથી ગુન્હા તેમ જ દારૂ વગેરેનાં દુર્વ્યસનો ઓછાં થાય છે, અને જેલ તથા પોલિસ પાછળનો ખરચ કમી થઈ શકે છે. વળી તેથી લોકોની ઉત્પાદકશક્તિ વધીને તેઓ વધારે ધન ઉત્પન્ન કરી શકે છે, દર

વધારે આપી શકે છે, દેશની સમૃદ્ધિ વધે છે, અને ભિખારપણું ઓછું થાય છે. જે શિક્ષકોને હાથે આવું પરિણામ આવે છે તેમના પગાર જોઇયે તે કરતાં ઘણા ઓછા છે અને તેમાં સારો વધારો થવાની જરૂર છે."

ઈંગ્લન્ડ અને વેલ્સની વસ્તી આશરે ત્રણ કરોડ માણસની છે, અને તેટલા લોકોની માત્ર પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ સરકાર સુમારે સાડા સાત કરોડ રૂપિયાનો ખરચ કરે છે, છતાં હજી ત્યાં ઉપર મુજબ ટીકા થઈ ખરચ વધારવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે. એને મુકાબલે આ દેશનો ખરચ નહિ જેવો છે. બ્રિટિશ હિન્દની વસ્તી સુમારે સવા તેવીસ કરોડની છે, અને તેટલી વસ્તીની પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ સરકાર સુમારે સોળ લાખ રૂપિયા ખરચે છે. વસ્તીને દર મનુષ્યે પ્રાથમિક કેળવણીનો સરેરાશ વાર્ષિક સરકારી ખરચ લગભગ સવા પાઈ આવે છે. દેશી રજવાડા, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, વગેરે પણ જોઇયે તેટલાં જાગૃત નથી એ ઘણું ખેદકારક છે.

ઈંગ્લન્ડનો એક ઇન્સ્પેક્ટર લખે છે કે, "શિક્ષકને બાળકો સાથે કઠોર, કડવા અવાજે બોલતાં સાંભળીને નિશાળની વ્યવસ્થાના સમ્બન્ધમાં મ્હને જેટલું માઠું લાગે છે તેટલું બીજા કશાથી લાગતું નથી. કેટલાક અનુભવી શિક્ષકો પણ કોઈ કોઈ વખત આવી ભૂલ કરે છે; પરન્તુ જુવાન શિક્ષકો તો એમ જ ધારતા જણાય છે કે ઘાંટા કાઢવા, છોકરાંને ધમકાવવાં, એ જ તેમને કબજામાં રાખવાનો રસ્તો છે. હું થોડા દિવસ ઉપર એક બાળશાળામાં છોકરાંને કામ કરતાં જોતો હતો, તેટલામાં એકાએક એક હલકા' શિક્ષકને ઘાંટો કાઢી બોલતો સાંભળ્યો કે, 'સ્મિથ, આમ ફર અને ત્હારું કામ કર, નહિ તો નેતરના ઝપાટા પડશે.' સોટી ખાય એવું અઘોર પાપી ક્યું બાળક છે તે જોવાને મ્હેં ડોકું ફેરવ્યું તો માલૂમ પડ્યું કે એક બિચારી ચાર વરસની ન્હાનકડી છોડીએ બીજાં છોકરાં કામ કરતાં હતાં તેમના તરફ એક જ મિનિટ નજર કરવાની હિમ્મત કરી હતી. ગઈ કાલે હું એક બીજી બાળશાળામાં ગયો ત્યાં એક વર્ગમાં આસિસ્ટન્ટ સ્ત્રી શિક્ષક લેખન પાઠ આપતી હતી. તેણે આંખ તતડાવીને

અને કડવું મ્હો કરીને એક છોકરીને કહ્યું, ' બ્રાઉન, ત્હારા અક્ષર બહુ જ નઠારા છે, ફરીથી સારા નહિ લખે તો સોટી પડશે '. ખરું જોતાં વધારે મ્હોટી ઉમ્મરની છોકરીઓ લખી શકે તેવા અક્ષર હતા, અને એ બિચારી છોડીએ તો બહુ કાળજી રાખીને પોતાથી લખી શકાય તેટલા સારા લખ્યા હતા, એટલે તેને ઠપકાના બદલામાં સાબાશી આપવી જોઇતી હતી. આવા દાખલા વારંવાર બને છે તેથી તે તરફ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર પડે છે. જાણે બાળકો અનાડી, તોફાની, ગળીઆ બળદ જેવાં હોય, અને તેમની સાથે માયાળુપણે બોલવાથી કાંઈ અસર થવાની નથી, એમ જ માનીને આપણે તેમને હાંકતા હોઇયે એમ વર્ત્તીએ છીએ. હું ધારું છું કે આપણી નિશાળોમાં કાંઈક વધારે મિઠાશ દાખલ કરવી જોઇયે. હું કોઈ ગન્દી, અવ્યવસ્થિત, અપૂરતા સાહિત્યવાળી સાલપોલીઆ નિશાળમાં પેસું છું ત્યારે મ્હને હમેશ એવો વિચાર થાય છે કે, ' છોકરાં ગમે તેટલી મહેનત કરતાં હોય અને ગમે તેટલું ગોખતાં હોય, પરન્તુ અહિં તેમના મનપર ઉંચા પ્રકારની અસર થાય તેવી સ્થિતિ નથી, અને તે કારણથી નિશાળ પોતાનું એક અગત્યનું કામ બજાવવામાં ચૂકે છે. ' જ્યારે કોઈ શિક્ષકને કઠોર, કડવે સાદે બોલતાં સાંભળું છું ત્યારે પણ મ્હારા મનમાં એ જ વિચાર આવે છે, બાળકો એક બીજા સાથે મિઠાશથી, માયાથી બોલે ચાલે એવે રસ્તે તેમને ચઢાવવાં એ પણ નિશાળનું એક કામ છે. કેટલીક વખત નિશાળોની ગોઠવણો એવી ખામી ભરેલી જોવામાં આવે છે કે તેથી કદાચ શિક્ષકનો મિજાજ બગડતો હોય. ઘણી નિશાળોનાં મકાનો હજી અગવડવાળાં, અવ્યવસ્થિત, અધૂરાં સાહિત્યવાળાં જોવામાં આવે છે; સેંકડો નિશાળોમાં હજી શિક્ષકોની સંખ્યા જોઇયે તેટલી નથી: અને હજારો શિક્ષકો પોતાના કામ માટે લાયક હોતા નથી. વળી બાળકની આસપાસનો દેખાવ અધમ અને મનપર માઠી અસરો કરે તેવો હોય છે. આવી હકીકત હોય ત્યાં વધારે પૈસા ખરચીને સુધારો કરવાની જરૂર છે."

ઇન્ડિયન જર્નલ ઓફ એજ્યુકેશન જણાવે છે કે જર્મનીમાં કોઈ છોકરો રસ્તા ઉપર બીડી પીતો જોવામાં આવે છે તો તેને પોલીસ પકડીને કેદમાં પૂરી દે છે.

जाणवा जेवी वातो.

(સ્કૂલ મિસ્ટ્રેસ ઉપરથી.)

(અ) નિશાળોના વ્યવસ્થાપકોએ જાણવું જોઇયે કે,

(૧) શિક્ષક નિશાળની જ બાબતમાં તેમનો નોકર છે, ખાનગી નોકર નથી;

(૨) કેળવણીની બાબતમાં વ્યવસ્થાપકો બેપરવા રહે તો તેઓ પોતાની પદવી ખોટી રીતે ભોગવે છે, અને એમ ખોટી પદવી ભોગવવી એ અપ્રમાણિકપણું છે;

(૩) જરૂરની વસ્તુ વિના ચલાવવું એ ખરી કરકસર નથી; વ્યવસ્થાપકો ખરચ કરવા માટે છે, બચાવવા માટે નથી;

(૪) ઓછા પગાર આપીને સારા કામની આશા રાખવી ફોકટ છે;

(૫) એક શિક્ષકનો પગાર ત્રણ પોલીસના માણસનો પગાર બચાવે છે;

(૬) શિક્ષકને યોગ્ય પગાર મેળવવાનો હક છે;

(૭) એક જણ જેટલો પગાર આપી બે જણ જેટલું કામ લેવું એ નીચપણું છે.

(આ) શિક્ષકોએ જાણવું જોઇયે કે,

(૧) કેળવણીને લગતા વિચારોમાં હાલ ઝપાટે ફેરફાર થતો જાય છે;

(૨) નવી પદ્ધતિ અને નવા વિચારો માટે તેમણે તૈયાર રહેવું જોઇયે;

(૩) તેઓ નવું શીખતા ન રહે તો તેમને શિક્ષા ગુરુના ધન્ધામાં રહેવાનો હક નથી;

(૪) તેમને માથે હલકી ખુશામતો કે ગુલામગીરી આવી પડતી હોય તો તેને માટે તેઓ પોતે જ જવાબદાર છે;

(૫) હલકા પગારો માટે પણ કેટલેક દરજ્જે તેઓ પોતે જ જવાબદાર છે;

(૬) દરેક શિક્ષકને કોઈ (શિક્ષણને લગતી) વાતની ધૂન હોવી જોઇયે;

(૭) જે ધૂનથી (જેવી કે વનસ્પતિ, ભૂતળ, ભૂસ્તર, વગેરે વિદ્યાની ધૂનથી) ખુલ્લી હવામાં ફરવાનું મળી કસરત થાય તે વધારે પસન્દ કરવા જેવી છે;

અને કડવું મ્હો કરીને એક છોકરીને કહ્યું, 'બ્રાઉન, ત્હારા અક્ષર બહુ જ નઠારા છે, ફરીથી સારા નહિ લખે તો સોટી પડશે'. ખરું જોતાં વધારે મ્હોટી ઉમ્મરની છોકરીઓ લખી શકે તેવા અક્ષર હતા, અને એ બિચારી છોડીએ તો બહુ કાળજી રાખીને પોતાથી લખી શકાય તેટલા સારા લખ્યા હતા, એટલે તેને ઠપકાના બદલામાં સાબાશી આપવી જોઇતી હતી. આવા દાખલા વારંવાર બને છે તેથી તે તરફ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર પડે છે. જાણે બાળકો અનાડી, તોફાની, ગળીઆ બળદ જેવાં હોય, અને તેમની સાથે માયાળુપણે બોલવાથી કાંઈ અસર થવાની નથી, એમ જ માનીને આપણે તેમને હાંકતા હોઇયે એમ વર્તીએ છીએ. હું ધારું છું કે આપણી નિશાળોમાં કાંઈક વધારે મિઠાશ દાખલ કરવી જોઇયે. હું કોઈ ગન્દી, અવ્યવસ્થિત, અપૂરતા સાહિત્યવાળી સાલપોલીઆ નિશાળમાં પેસું છું ત્યારે મ્હને હમેશ એવો વિચાર થાય છે કે, 'છોકરાં ગમે તેટલી મહેનત કરતાં હોય અને ગમે તેટલું ગોખતાં હોય, પરન્તુ અહિં તેમના મનપર ઉંચા પ્રકારની અસર થાય તેવી સ્થિતિ નથી, અને તે કારણથી નિશાળ પોતાનું એક અગત્યનું કામ બજાવવામાં ચૂકે છે.' જ્યારે કોઈ શિક્ષકને કઠોર, કડવે સાદે બોલતાં સાંભળું છું ત્યારે પણ મ્હારા મનમાં એ જ વિચાર આવે છે. બાળકો એક બીજા સાથે મિઠાશથી, માયાથી બોલે ચાલે એવે રસ્તે તેમને ચઢાવવાં એ પણ નિશાળનું એક કામ છે. કેટલીક વખત નિશાળોની ગોઠવણો એવી ખામી ભરેલી જોવામાં આવે છે કે તેથી કદાચ શિક્ષકનો મિજાજ બગડતો હોય. ઘણી નિશાળોનાં મકાનો હજી અગવડવાળાં, અવ્યવસ્થિત, અધૂરાં સાહિત્યવાળાં જોવામાં આવે છે; સેંકડો નિશાળોમાં હજી શિક્ષકોની સંખ્યા જોઇયે તેટલી નથી; અને હજારો શિક્ષકો પોતાના કામ માટે લાયક હોતા નથી. વળી બાળકની આસપાસનો દેખાવ અધમ અને મનપર માઠી અસરો કરે તેવો હોય છે. આવી હકીકત હોય ત્યાં વધારે પૈસા ખરચીને સુધારો કરવાની જરૂર છે."

ઇન્ડિયન જર્નલ ઓફ એજ્યુકેશન જણાવે છે કે જર્મનીમાં કોઈ છોકરો રસ્તા ઉપર બીડી પીતો જોવામાં આવે છે તો તેને પોલીસ પકડીને કેદમાં પૂરી દે છે.

---

(૨) બુદ્ધિમાન પણ આળસુ બાળક કરતાં કાંઇક ઓછી બુદ્ધિવાળું ઉદ્યોગી બાળક વધારે સારું છે;

(૩) તેઓ નિશાળે માત્ર લખતાં વાંચતાં કે બીજા વિષય શીખવાને નથી આવતાં, પણ ઉદ્યોગી, પ્રમાણિક, નિયમિત, અને આનન્દી થવા આવે છે, અને આ ગુણો મેળવવા એ ગોખવા કરતાં વધારે ઉપયોગી છે;

(૪) ચોખ્ખું અને ભૂલ વગરનું કામ ઉપયોગી છે, પ્રમાણિક કામ તેથી વધારે ઉપયોગી છે;

(૫) તેઓને જે નહિ સમજાતું હોય તે શિક્ષક ખુશીથી કહેશે;

(૬) શિક્ષક તેમનો મિત્ર છે, શત્રુ નથી;

(૭) તેમણે શિક્ષકનું કહ્યું કરવું જોઇયે એટલું જ નહિ પણ તે ખુશીથી કરવું જોઇયે;

(૮) તેમણે પોતાથી ન્હાનાં બાળક તરફ, ઘરડાં માણસ તરફ, અને પ્રાણીઓ તરફ માયા બતાવવી જોઇયે;

(૯) તેઓ ખોટું કામ કરશે તો સજાને પાત્ર થશે; નિશાળમાં જ એવું થાય છે એમ નથી, આખી જિન્દગીમાં એવું જ બને છે;

(૧૦) તેમણે વખતસર નિશાળે આવવું જોઇયે;

(૧૧) તેઓ દર અઠવાડીએ અર્ધો દિવસ ગેર હાજર રહેશે તો વરસ દહાડે એક મહિનો ખોશે, અને તેટલા વખતનો અભ્યાસ ચૂકશે.

સામાન્ય પદાર્થ વિષે પાઠ.

(ચાલુ પાને ૨૦૯ થી.)

પગથીઉં ૨ જું.

પાઠ ૧૨ મો.

પદાર્થના ગુણ.—સછિદ્રતા.

આ પાઠ ચલાવતી વખતે નેતરની ન્હાની સોટીઓ, લાકડીઓ, અને ભૂંગળીઓ બાળકોને આપવી.

આ પાઠ ચલાવતા પહેલાં નીચેનો પ્રયોગ કરવાથી શરૂઆત સારી થશે. પહોળા મ્હોનો સીસો લેઈ તેમાં અર્ધે સુધી ટર્પેન્ટાઇનનો અર્ક ભરવો, પછી તેમાં નેતરની ન્હાની સોટી અને સીસમની અથવા તેના જેવા કોઈ કઠણ લાકડાની લાકડી મૂકવી. થોડી વારમાં નેતરની સોટીને ઉપલે છેડે ટર્પેન્ટાઇન ચઢી જશે અને તે છેડે દીવો લગાડવાથી ધુમાડાવાળી જ્યોત સાથે બળવા માંડશે, પણ લાકડીને ઉપલે છેડે દીવો લગાડવાથી તેવું પરિણામ આવશે નહિ. ટર્પેન્ટાઇનનો અર્ક મળી શકે તેમ ન હોય તો તેને બદલે પવાલામાં અથવા લોટામાં પાણી ભરી તેમાં નેતરની સોટી અને સીસમની લાકડી મૂકવી. પછી વારા ફરતી નેતરની સોટીનો અને સીસમની લાકડીનો ઉપલો છેડો મ્હોમાં રાખી શ્વાસ ખેંચી ચૂસવા માંડવો, એટલે નેતરની સોટીવાટે પાણી ચઢી મ્હોમાં આવશે, પણ સીસમની લાકડી વાટે પાણી ચઢશે નહિ.

બાળકોને આનો તફાવત શોધી કાઢવાનું મન થશે, અને નેતરનાં ઝીણાં છિદ્રો તેઓ જલદી ભૂલી જશે નહિ.

બાળકોને કહેવું કે નેતરની ટોચ સુધી ટર્પેન્ટાઇન ચઢી જઈ બળવા માંડ્યું છે, પણ સીસમની લાકડીમાં તે ચઢી શકતું નથી. જો પાણીનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો કહેવું કે નેતરની ટોચ સુધી પાણી ચઢી શકે છે, પણ સીસમની લાકડીમાં તે ચઢી શકતું નથી.

તેમના હાથમાં નેતરની સોટી અને સીસમની લાકડી છે તે તપાસી જોવાનું તેમને કહેવું, અને નેતરમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ઝીણાં ઝીણાં છિદ્ર છે એવું માલૂમ પડવાથી તેઓને આશ્ચર્ય લાગશે.

ત્યાર પછી બીજો પ્રયોગ કરવો. થાળીમાં થોડુંક રંગવાળું પાણી નાંખી તેની મધ્યમાં એક પતાસું મૂકવું. રંગવાળું પાણી પતાસામાં ધીમે ધીમે ચઢતું જતું બાળકોના જોવામાં આવશે.

બાળકોને કહેવું કે જે પ્રમાણે નેતરની સોટીમાં ઝીણાં છિદ્રમાં થઈને ટર્પેન્ટાઇન ચઢતું હતું તે પ્રમાણે પતાસામાં રંગવાળું પાણી ચઢે છે.

"જ્યારે કોઈ ચીજમાં આવાં ઝીણાં છિદ્ર હોય છે ત્યારે તેને સછિદ્ર કહીએ છીએ."

"સછિદ્ર એટલે શું ?" ઝીણાં છિદ્રવાળું.

"પતાસું શાથી પાણી ચૂસી શકે છે ?" કારણકે તે સછિદ્ર છે.

"નેતર શાથી પાણી ચૂસી શકે છે." કારણકે તે સછિદ્ર છે.

"બીજી ઘણી ચીજો સછિદ્ર છે. જુઓ આ વાદળી પાણી ચૂસે છે. પાણી ક્યાં થઈને ચઢે છે ?" ઝીણાં છિદ્રોમાં થઈને.

"ત્યારે વાદળી કેવી કહેવાય ?" સછિદ્ર.

"સવારમાં નાસ્તો કરતી વખતે કઈ સછિદ્ર ચીજો તમે ખાઓ છો ?" પાંઉ, અથવા ખાખરા.

"તેઓ સછિદ્ર છે એવું તમે શાથી જાણો છો ?" કારણકે તેઓ દૂધ ચૂસી જાય છે.

"પાંઉનાં, વાદળીનાં, નેતરનાં અને બીજી ચીજોનાં છિદ્રો તમે જોઈ શકો છો, પણ કેટલીક ચીજોનાં છિદ્રો એવાં ઝીણાં હોય છે કે તે દેખાતાં નથી.

હરણ અથવા ઘેટાના નરમ ચામડામાં જરાક પારો નાંખી સછિદ્રતા બતાવવાનો મજેનો પ્રયોગ કરી શકાશે. ચામડાની ઝોળી કરી તેને એક હાથમાં ઝાલીને દબાવવી, એટલે ચામડામાંથી પારાની ઝીણી ઝીણી કણીઓ ભોંય ઉપર પડવા માંડશે.

ગુજરાતની પ્રાન્ત ભાષાઓ અને જાતિ ભાષાઓ.

(મોકલનાર મર્હૂમ ડોકટર. હ. હ. ધ્રુવ.)

કૂકણા લોકોની બોલી.	ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર.
કીયેવ ગીયેલ ?	કેમ ગયેલો ?
ઈપેવ ગીપેલ.	એમ ગયેલો.
કાહા કરૂલા ગીયેલ ?	શું કરવા ગયેલો ?
ઈયેલ નીંદુલા ગીયેલ ?	એમ નીંદવા ગયેલો.
ખેતમાં કાહા કરૂલા ગીયેલ ?	ખેતરમાં શું કરવા ગયેલો ?
વાકુલા ગીયેલ.	વાવવા ગયેલો.
'તાહાં દાનામાના બીસ અહા કા ?	તહિં દાણાબાણા બેસ છે કે ?

બીસ આહા.	બેશ છે.
તુંના દાનામાના કાપુલા હા કા ?	ત્હારા દાણાબાણા કાપવાના છે કે?
કાપુલા હા.	કાપવાના છે.
તુંના ડોબાંમોબાં આહાત કાવો ?	ત્હારે ઢોરઢોર છે કે ?
આહાતરો.	છે.
તુંના પોસાંમોસાં બીસ આહા કા ?	ત્હારાં છોકરાં સારાં છે કે ?
બીસ આહાત તો ખરાવો.	સારાં તો છે ખરાં.
વરસાદ ભારી એહેં, કીસાક રોપુલા જાવલા ?	વરસાદ ઘણો આવે છે, કેમ કરી રોપવા જાઉં ?
તુંના ખાવલાખાવલા આહાત કા ?	તું ખાવાખાવાનો છે કે ?
આહાતવો, ડોબાં ગોઠવીને આતા ખાતા ખાવલા જાહા પેન્જળાં.	હા, ઢોર બાંધીને હમણા ભડકું ખાવા જઈશ.
ઈયેવ આના પાહુના.	આમ આવો પરોણા.
પાનીમાની પીવલાહ કા ?	પાણીબાણી પીવું છે કે ?
તીસ ભારી લાગની હી તો પાણી પીવલા આહા.	તરસ ઘણી લાગી છે, માટે પાણી પીવું છે.
તુંની બાયકુમાયકુ આહા કા ?	તારે બયરીફયરી છે કે ?
આહા.	છે.
પોસાંમોસાં આહાતરો ?	છોકરાંબોકરાં છે કે ?
આહાત તે ખરાં.	છે તો ખરાં.
કુડાક આહાત ?	કેટલાં છે ?
દોન આહાત.	બે છે.
તીનમીન હોવાં તવ ?	ત્રણબણ હતાં ને ?
તું ભારી લબાડ બોલસતી.	તું ઘણું જૂઠું બોલે છે.
તું કુના પોસાં આહો તવ ?	તું કોનો છોકરો છે ?
ઇતિવ ઢેભાય પોહા અહા તવ.	એ ઢેભાનો છોકરો છે.
તુંના ગામ કીના આહા ?	ત્હારું ગામ કયું છે?
માનું ગામત નવધરા આહા તવ.	મ્હારું ગામ નવધરા છે.

પ્રાણી વર્ણન.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૨૪૨ થી.)

આફ્રિકામાં એક જાતનું હરણ થાય છે તે કદમાં બહુ ન્હાનું છે. તે પોણો ફુટ ઊંચું હોય છે. યુરોપ કરતાં એશિયામાં અને તે કરતાં આફ્રિકામાં હરણની પુષ્કળ જાતો છે. ૮૦ જાતનાં હરણો માલૂમ પડયાં છે. આફ્રિકા, ઈરાન, ટિબેટ વગેરે દેશોમાં એક જાતનાં હરણ થાય છે તેને ગઝેલ કહે છે. હિન્દુસ્તાનમાં ગઝેલની એક જાત થાય છે તેને છીંકારું કહે છે. અરબસ્તાન અને સીરીઆમાં પણ ગઝેલની બહુ વસ્તી છે. ગઝેલ અને હરણની આંખો કાળી, લાંબી તેજદાર અને અણીઆળી છે; તે ઉપરથી ફારસી અને સંસ્કૃતમાં કવિઓએ ખૂબસુરત સ્ત્રીઓની આંખોને તેની ઉપમા આપી તે ઉપર ઘણી કવિતાઓ લખી છે. સંસ્કૃતમાં અણીઆળી અને ખુબસુરત આંખવાળી સ્ત્રીઓને હરિણાક્ષી, મૃગાક્ષી વગેરે ઉપમાઓ આપી છે. અરબસ્તાન અને સીરીઆમાં અનાવૃષ્ટિની વખતમાં આ જનાવરોનાં સંખ્યાબન્ધ ટોળાં ખેતરોમાં પેસી પાકને બહુ નુકસાન કરે છે. ગઝેલના પગની ઘૂંટણ આગળ લાંબાવાળનો ગુચ્છો હોય છે; અને તેનાં શિંગડાં ઊભાં હોય છે. હરણ કરતાં ગઝેલ કે છીંકારું વધારે ચંચળ અને દોડવામાં વધારે ઝડપવાળું છે. શિકારી કૂતરા પણ તેને દોડવામાં પહોંચી શકતા નથી. હરણ અને ગઝેલને જ્યારે ભય આવે છે ત્યારે પ્રથમ તેઓ ઊંચાં ઊછળી તેની તે જ જગાપર પાછાં પડે છે, પણ દોડવા માંડ્યા પછી તો લાંબી છલંગે ફાળો મારે છે. શિકારીને પાછળ મૂકી દૂર ગયા પછી પાછું ફરીને જોવા ઊભું રહે છે તેથી ઝટ પકડાઈ જાય છે એવું લોકો કહે છે. હિન્દુનાં પુરાણો અને દન્તકથાઓમાં લખ્યા પ્રમાણે હરણ નાદ કે સૂરનું બહુ શોખીલું છે; તેથી શિકારીઓ ઘૂઘરાવાળી ગાડીઓમાં બેસી અગર વીણા, વાંસળી વગેરે સુસ્વરવાળાં વાજિત્રો વગાડે છે, ત્યારે હરણો આકર્ષાય છે; તે સાંભળવામાં તલ્લિન થઈ જાય છે, એટલે શિકારીઓ તેનો સહેલાઈથી શિકાર કરી શકે છે. આ વાતને યુરોપીઅન શિકારીઓ ટેકો આપતા નથી. ગઝેલ દશ અગીઆર ફુટની વાડ કૂદી જાય છે અને દસબાર ગજ લાંબી છલંગ મારી શકે છે. હરણ કરતાં ગઝેલનું માંસ ઓછું સ્વાદિષ્ટ

છે. હરણનો શિકાર કરવાની સાધારણ રીત તો ઘોડે બેસી શિકારી કૂતરા અને બાજ પક્ષીઓની મદદવડે બન્દુક અને ભાલાવતી છે; પણ કેટલાક શિકારીઓ પાળેલાં હરણનાં શિંગડાંમાં જાળો બાંધી તેને વગડામાં છોડી મૂકે છે. તે હરણ વગડામાં જઈ જંગલી હરણો જોડે લઢાઈ કરે છે. તે વખતે જંગલી હરણનાં શિંગડાં પાળેલાં હરણનાં શિંગડાંમાં બાંધેલી જાળમાં ગૂંચવાઈ જાય છે એટલે તેનાથી નાસી જવાતું નથી; એટલામાં શિકારીઓ આવી તેને મારી નાંખે છે અગર જીવતું પકડે છે. કેટલીક વખતે આ પાળેલાં હરણ પણ છૂટાં પડવાથી જંગલી હરણને પકડવાને બદલે પોતે જ નાસી જાય છે. દેશી શિકારીઓ કેટલીક વાડોનાં છીંડાંમાં અગર જમીનપર દંડા ખોસી તેમાં જાળો બાંધી હરણનાં ટોળાંને બધી તરફથી ઘેરી જાળ તરફ નસાડે છે, તેથી હરણો બ્હીકનાં માર્યાં દોડવામાં જાળોમાં ફસાઈ જાય છે. માદા કરતાં નર વધારે લઢાઈખોર છે. આ પ્રાણીનો ઋતુકાળ ફેબ્રુઆરીથી માર્ચ સુધીમાં છે.

હિન્દુસ્તાનમાં એક જાતનું છીંકારું થાય છે એને ચાર શિંગડાં હોય છે તે ઉપરથી તેને ચાર શિંગડાંવાળું હરણ કહે છે. તેનાં રૂવાં પાતળાં અને પૂંછડી ઉપરના વાળ શરીરપરના વાળ કરતાં જરા લાંબા હોય છે. ચાર શિંગડાંમાંના પાછલાં બે ત્રણ ચાર ઇન્ચ અને આગલાં બે એક કે દોઢ ઇન્ચ લાંબાં હોય છે. ચાર શિંગડીઆ હરણની વસ્તી હિમાલયના પાયા તરફના ભાગોમાં એટલે પંજાબથી નેપાળ સુધીમાં અને હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં જ્યાં દેશ ઝાડીવાળો અને પહાડી હોય છે ત્યાં હોય છે. ગંગાના પ્રદેશમાં અને મલબાર કિનારાપર તેમની વસ્તી બિલકુલ નથી. મુમ્બઈ ઇલાકામાં રજપૂતસ્તાનના પહાડી ભાગોમાં પણ આ જાતનાં હરણની વસ્તી છે. હિન્દુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં આ જાતને મળતી જાતનાં હરણો થાય છે; તેમનાં આગલાં શિંગડાં લાંબાં ન વધતાં ફક્ત હાડકાના ઢેકારૂપે જ હોય છે. ચાર શિંગડીઆં હરણ ટોળાબન્ધ રહેતાં નથી પણ નરમાદાનાં જોડકાં થઈને રહે છે અને પાણીવાળા ભાગોથી દૂર રહેવા જતાં નથી. તેમનો ઋતુકાળ વર્ષાઋતુમાં અને ગર્ભવાસકાળ છ મહિનાનો છે એટલે કે જાન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરીમાં માદાઓ વિયાય છે.

આફ્રિકામાં ન્યુબીઆમાં એક જાતનું હરણ થાય છે; તેને ન્યુબીઅન હરણ કહે છે. તેના કપાળમાં વાળનો ગુચ્છો હોય છે. તે કદમાં મ્હોટું અને તેના પગની ખરી વધારે પહોળી હોય છે તેથી રેતીમાં તે સારી રીતે ચાલી શકે છે.

ભાવનગર ગુજરાતી શિક્ષક સમાજ.

ભાવનગર ગુજરાતી શિક્ષક સમાજમાં શામળદાસ કૉલેજના મેહેરબાન પ્રિન્સિપલ સાહેબ જમસેદજી નવરોજજી ઉનવાળાએ આપેલા ભાષણનો સાર નીચે મુજબ છે.

ભાષણ શરૂ કરતા પહેલાં શિક્ષકના ધન્ધાનો બીજા ધન્ધા સાથે મુકાબલો કરી સિદ્ધ કર્યું હતું કે બીજા બધા ધન્ધા કરતાં જિન્દગીનું સાર્થક શિક્ષકના ધન્ધાથી વધારે થઈ શકે છે. તે એવી રીતે કે શિક્ષક સ્વભાવિક રીતે ઉત્સાહથી પોતાનું કામ કરે તો ન્હાનાં બાળકોના કાલાં કાલાં વચનો ને નિર્દોષ રમતોથી તેનાં માબાપને જેટલો આનન્દ થાય છે તેટલો કે બલકે તેથી પણ વધારે આનન્દ સારા શિક્ષકને મળે છે. વળી તે સાથે પરોપકાર પણ થતો જાય છે, તેથી બીજા કરતાં સ્વર્ગ મળવાનો તેવા લાયક શિક્ષકનો પહેલો હક છે એ વગેરે મતલબનાં વાક્ય કહી તેઓ સાહેબ બોલ્યા કેઃ—સુરત, જેતપુર પંચમહાલ, વેરાવળ, વગેરેનાં કેળવણી કૉનફરન્સ કહી આપે છે કે હવે જમાના સાથે આપણી કેળવણી આપવાની રીત અને ધોરણમાં સુધારો થવો જોઇયે છીએ. આગલી ઇંગ્લિશ નકલ છોડી દઈ તે લોકોએ આ બાબત જે જે આગળ પગલાં ભર્યાં છે અને ભરે જાય છે તેનું અનુકરણ આપણા દેશના રીત રિવાજને અનુસરી કરવું જોઇયે. ઘણા અનુભવી શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓના અને બીજા વિદ્વાનોના મતથી સિદ્ધ થયું છે કે કેવળ બાળવળણને અનુસરી સ્વભાવિક કેળવણી આપવાની રીત તો એક "કિન્ડરગાર્ટન" જ છે. લગભગ ૨૩ વર્ષથી રૂસો, કેન્ટ, પેસ્ટોલાત્સી, ફ્રોબલ, આર્નોલ્ડ, વગેરેમાંથી કેટલાએક મહાન પુરુષોના શિક્ષણ સમ્બન્ધી વિચારોનું થોડું ઘણું મ્હેં અવલોકન કર્યું છે. જેમાંથી મને પણ ઉપરનો સિદ્ધાન્ત વ્યાજબી માલુમ પડ્યો છે.

હાલના શાળાપત્રમાં એ વિષય સમ્બન્ધી વધારે ચર્ચા ચાલે છે એ જાણી મને એક શિક્ષક દાખલ ઘણો આનન્દ થાય છે.

જેમ કરોળીઆ તાંતણા વણે છે તેમ આપણે ફક્ત બેઠા બેઠા વિચારોના તરંગરૂપી તાંતણા હવામાં બાંધ્યા કરીએ તેથી કાંઈ ફાયદો નથી. પણ વિચાર કાર્ય સાથે જોડાવાથી લાભ છે. આપણું કર્ત્તવ્ય કહેવા કરતાં કરી બતાવવામાં વધારે છે. જ્યાં સુધી એકલા વિચારો લખાય છે ત્યાંસુધી ખરો લાભ નથી માટે વિચારો સાથે પ્રયોગો થવા જોઈયે છીએ. કમનસીબે એવા પ્રયોગો ઉત્સાહથી દાખલ કરવાને હાલનું કેળવણી-ખાતું મને સુસ્ત લાગે છે. માટે આ પ્રયત્નો ખાનગી સાહસથી થવા જોઈયે છીએ.

કેળવણીખાતું જ્યારે આવી બાબતપર અખાડા કરે છે, ત્યારે આપણા દેશીઓની ઊંઘ જરા ઊડી હોય એમ જણાય છે પણ આળસ મરડવામાં જ. કામ કરવામાં નહિ. ગુજરાતી નિશાળના મહેતાજીઓએ સમાજો ભરી ધોરણ અને શિક્ષણ સમ્બન્ધી સુધારો કરવાની માગણી કરવા માંડી છે. તે ખુશી થવા જેવું છે. ઈંગ્રેજી સ્કૂલોના શિક્ષકો તેમાં ભાગ લેતા થાય, એવું હું અન્તઃકરણથી ઇચ્છું છું.

મ્હારા સાંભળવા પ્રમાણે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન ત્રણ ચાર ઠેકાણે થયો છે, ૧. પૂનામાં પંડિતા રમાબાઈવાળું "શારદાસદન", ૨. મુમ્બઈની જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડળીએ તેઓની સ્કૂલમાં ચલાવેલો પ્રયત્ન, ૩. ગાયકવાડી કેળવણીખાતામાં. એમાંનું પહેલું લગભગ નિષ્ફળ જેવું થયું છે, તેનાં કારણ બતાવવાની અહિં અગત્ય નથી, બીજો પ્રયત્ન ફતેહમન્દ નીવડ્યો છે, અને ગાયકવાડી કેળવણીખાતામાં કેવી રીતે ચાલે છે તે મ્હારા જાણવામાં નથી.

આપણે પુસ્તકો અને પ્રત્યક્ષ વાતચીતો વગેરેથી જોતા આવ્યા છીએ કે કેળવણી આપનાર—અપાવનાર એ બે મુખ્ય મતોમાં વહેંચાઈ જાય છે. એક મતવાળા એમ કહે છે કે "ભાઈ, વિદ્યા મેળવવી છે એ કાંઈ રમત વાત નથી. વિદ્યાર્થીએ ઓછી સ્વતન્ત્રતા રાખી કાંઈક કઠણ નિયમ પાળવાની જરૂર છે" આમ એકલો આર્યાવર્ત્ત કહે છે એમ નથી. યુરોપમાં પણ પહેલાં આ મત જ પ્રબળ હતો, અને હજુ પણ તેમનું જોર જોઈયે તેટલું તૂટ્યું નથી અને એ મતે જ પેસ્ટોલાત્સી અને ફ્રોબ-

લને મુશ્કેલીઓ પમાડી હતી. એ મુશ્કેલીઓ સાથે બાથ ભરવામાં જે ફતેહ મેળવી છે, તે જ એઓની અક્ષર કીર્ત્તિ છે. હવે યુરોપ ખંડના ઘણા પ્રખ્યાત શિક્ષકોને લાગ્યું છે કે આગલા મતથી ભૂલ થતી આવી છે અને તે સુધારવાની જરૂર છે. તેની સાથે તેઓના મનમાં એમ પણ આવ્યું કે છોકરાંઓ સ્વતન્ત્ર જેવાં રહી કઠણ નિયમો પાળ્યા વિના પણ કુદરતી વલણને જરા ગતિ આપવાથી સારી રીતે કેળવાઈ શકે છે. તેઓમાંના કેટલાક એટલે સુધી માનતા થયા છે કે સ્વભાવિક કેળવણીનાં બેસુમાર સાધનો સાથે સરખાવતાં બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન—શિક્ષકોનો પ્રયાસ, એ સાધન ઘણું ન્હાનું લાગે છે, પરન્તુ તે થોડું અગત્યનું નથી.

આપણા દેશમાં તેવા શિક્ષક વીરોના વિચાર આવતાં વાર લાગી છે જેથી હજી પણ જૂના વિચારના ઘણા માણસો છે. હોપ સાહેબે જૂની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ તેમની બનાવેલી કથિતપાઠમાળા વગેરેથી જણાય છે. ગમ્મતની સાથે જ્ઞાન મળે, એવો તેમનો અભિપ્રાય એ ચોપડીપરથી સાફ જણાય છે. દીલગીરી કે એમનો એ વિચાર જોઇયે તેટલો અમલમાં આવી શક્યો નથી.

ઉપરની વાતથી માલૂમ પડશે કે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ આપણા દેશ માટે કેવળ નવી કહીએ તો ચાલે. તે પદ્ધતિ પ્રત્યક્ષ જોવા, જાણવા અને પુષ્કળ વિચારવા પછી જ અમલમાં લાવવાથી ફાયદો થાય તેવી છે. પ્રત્યક્ષ જોવાનું સાધન ઉપર જણાવેલા ત્રણ પ્રયત્નોમાંથી સફળ થયેલો મુમ્બઈની જરતોસ્થી છોકરીઓની નિશાળ મંડળીનો પ્રયત્ન મ્હારા જાણવામાં છે. પદ્ધતિ દાખલ કરનાર તે મંડળીના ઓનરરી સેક્રિટરી મિ. દારાશા રતનજી ચીનગર. જેઓએ વિલાયત જઈ કેટલોક વખત અનુભવ મેળવી, પુષ્કળ વિચાર કરી, આ પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. હમેશાં નવી પદ્ધતિ દાખલ કરનારને જેવી જેવી મુશ્કેલીઓ પડે છે, તેવી જ મુશ્કેલીઓ મિ. ચીનગરને પડી હતી. પહેલાં તો તે સ્કૂલોના જૂના વિચારનો શિક્ષક વર્ગ સામો થયો. એક ચરેડમાં ચાલનાર ગાડાને કોઈ બીજા તેથી સારા રસ્તાપર ચઢાવતાં જેટલી પહેલી મુશ્કેલી પડે છે, તેથી વધારે મુશ્કેલી આ નગજવાળા ગાડાને ચઢાવતાં થઈ. આ નવી રીતને મૂળમાંથી જ ઉખેડી નાંખવાના પ્રબળ પ્રયત્ન થયા, પરન્તુ મિ. ચીનગરના ખન્તીલા, અને ઠંડા સ્વભાવે તેમના આસિ-

સ્ટન્ટ સેક્રિટરી મિ. ખરસેદજી ધનજીભાઈ મિસ્ત્રી, બી. એ. ની ઘણી કિંમતી સવેળાની મદદવડે કરી સઘળું શાન્ત પાડ્યું; અને હાલની પ્રશંસનીય સ્થિતિમાં આણ્યું; અને સામો ઝુંડો ઉડાવનાર વર્ગ હાલ કેવળ સહાયક થયો છે.

સઘળાઓની મદદથી હાલ એ નિશાળોની સ્થિતિ એવી તો સરસ થઈ છે કે આખા મુમ્બાઈ ઇલાકામાં એ એક આદર્શનીય સ્કૂલો કહીએ તો ચાલે. ત્યાં બરાબર કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિથી જ કેળવણી અપાય છે, હાલનો સમય જોતાં એ રીતે કેળવણી આપવી આવશ્યક છે કારણકે પહેલાંના કરતાં હાલ અભ્યાસ વધ્યો છે. તેની સાથે વળી અમુક ઉમ્મરમાં અમુક અભ્યાસ કરવો એવી ઘણે દરજ્જે ફરજ પડે છે. માટે માબાપોને ન્હાની ઉમ્મરમાં છોકરાંઓને નિશાળે બેસારવાની જરૂર પડે છે, અને વળી પદ્ધતિ ખરાબ હોવાને લીધે છોકરાના હકમાં બમણું નુકસાન થાય છે. ખરું કહીએ તો આવતો લગભગ બધો જમાનો તન અને મનથી ખરાબ થાય છે માટે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિની વધારે જરૂર છે. આવે પ્રસંગે મિ. ચીનગરના આ સ્તુત્ય પ્રયત્નને માટે બે બોલ કહીએ તો તે અયોગ્ય નહિ ગણાય. આ મંડળી લગભગ ચાળીસ વર્ષથી સ્થપાઈ છે. તેમાં રાઇટ ઓનરેબલ મિ. દાદાભાઈ નવરોજજી, મિ. નવરોજજી ફરદૂનજી, મિ. અરદેશર ફરામજી મુસ, મિ. ન્હાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના, મિ. જહાંગીરજી બરજોરજી વાચ્છા, વગેરે પ્રસિદ્ધ માણસોએ તેની ઉન્નતિ માટે પ્રબળ પ્રયત્ન તન, મન ને ધન ખરચી કર્યો છે જેમની બધાઓની મહેનતનો સરવાળો હાલની સ્થિતિ છે.

હું પણ બે ત્રણ વર્ષથી મ્હારા વેકેશનના ટાઇમમાં તે નિશાળોની ભેટ લઉં છું. જેમાં મને પણ શીખવા શિખવવાનું મળે છે. હવે મ્હારો એવો અભિપ્રાય છે કે કેળવણીખાતાના અમલદારો અને શિક્ષકોએ તેની અવસ્ય ભેટ લેવી જોઇયે છીએ. જેથી તેમને પણ શીખવા શિખવવાનું મળશે. હું તો એટલે સુધી કહું છું કે કોઈ પણ માણસને તેની ભેટ નકામો વખત ગુમાવ્યા જેવી તો નહિ લાગે. કારણકે દરેક માણસ થોડે ઘણે દરજ્જે શિક્ષકનું કામ કરે છે. જેટલે દરજ્જે તે વધારે કરે છે તેટલે દરજ્જે તેને વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે. દરેક વખતે હું કાંઈને કાંઈ નવું છોકરાંનાં મગજ કેળવવામાં ઉપયોગી જોઉં છું. મિ. ચીનગરનો કાંઈ શિક્ષકનો ખાસ

ધન્ધો નથી. તેઓ પોતાનો ધન્ધો અને બીજાં કેટલાંએક લોકોપયોગી કામો કરવાં, તે ઉપરાન્ત શિખવવાના કામમાં એટલી ખન્ત, ઉત્સાહ અને કાળજી રાખે છે કે જાણે શિક્ષકના ધન્ધા માટે જ જન્મ્યા હોય, તેમની પાસે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનાં અને બીજાં કેળવણી સમ્બન્ધી પુષ્કળ પુસ્તકો છે. જેનો અભ્યાસ નિરન્તર કર્યા જાય છે. કાંઈ નવું દાખલ કરવા જેવું લાગે તો તુરત શિક્ષક મંડળમાં પ્રેમ અને હોંશથી જાહેર કરે છે. તેમાં તે વાત ચરચાઈ છેવટ બહુ મતે દાખલ કરવા જેવું લાગે તો દાખલ થાય છે. શિક્ષકોનો સમ્પ પણ ઓછો પ્રશંસનીય નથી. તેમને પણ કાંઈ નવું સૂઝી આવે તો મંડળમાં જાહેર કરે છે, દાખલ કરવા જેવું લાગે તો દાખલ થાય છે. ત્યાંના નિરભિમાની[1] શિક્ષકમંડળ અને છોકરાંઓ જ્યારે શિક્ષણ[2] સાહિત્યો જોડે ગૂંથાયેલાં હોય છે ત્યારે (દેશી કે યુરોપીઅન) વિઝિટરોને એમ લાગે છે કે શું આપણે આ એક મગજવાળાં હાલતાં ચાલતાં ઝાડવાંના બગીચામાં (કિન્ડરગાર્ટનમાં) ફરીએ છીએ. !!! છોકરાંઓને શિક્ષકો પહેલાંની પેઠે કાળરૂપ નહિ, પણ મ્હોટી બહેન કે મ્હોટા ભાઈ જેવા લાગે છે. તેઓ મિત્રતા અને પ્રેમથી ભેળાય છે, આપણને પણ તે કુટુમ્બનાં માણસ જેવાં જ લાગે છે, આપણે કોઈ અજાણી જગ્યામાં છીએ એ વાત ભૂલી જ જવાય છે અને એ જોતાં આનન્દ સાથે મ્હારું બાળપણ યાદ આવે છે, અને એ લાઈ જવાય છે કે આવી સ્કૂલો મ્હારા વખતમાં હોત તો મ્હારો વાંસો અને હાથ કેટલીક સોટીઓ ખાતો બચ્યો હોત. !!! કેટલાક ભૂલ કરે છે કે કિન્ડરગાર્ટન એ એક નવો વિષય છે, તે એક વિષય નથી પણ ગમ્મત સાથે શિખવવાની એક પદ્ધતિ છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગણિતાદિ વિષયો કેમ શિખવવામાં આવે છે, તેમાંનું થોડું હું નીચે જણાવું છું:—

નજરની કેળવણી:—ઝડપથી સાચું જોતાં શીખે માટે ગંજીફાના પત્તાંનો ઉપયોગ કરે છે તે એવી રીતે કે એક પત્તું છોકરાને દેખાડી તુરત લઈ

---

૧ સ્ત્રીઓ જ છે.

૨ આ સાહિત્યોનો ઝાઝો ભાગ સાદો, આપણા દેશી કારીગરોથી સ્હેલજ કિંમતમાં બને તેવો હોય છે.

લેવામાં આવે છે, અને પછી પૂછે છે કે કયો રંગ અને કેટલા દાણા જોયા ?

કક્કો:—જાણીતા ઉપરથી અજાણ્યા ઉપર જઈ સ્વાભાવિક વલણો પ્રમાણે થોડા થોડા ફેરફારવાળા અક્ષરો તેની સાથે નામ આપી શિખવાય છે.

જેમ પહેલાં ı, પછી o, પછી અર્ધું મીંડું છેડો નાંખી ગ. ગાયનો ગ. ૨ શીખવ્યા પછી સ. પછી શ વગેરે. વ્યંજનના અનુક્રમ પ્રમાણે નહિ.

ગણિત:—સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, અને ભાગાકાર થઈ શકે ત્યાં સુધી લખોટામન્ત્ર અને બીજાં સાહિત્યોથી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવે છે. અપૂર્ણાંક માટે મિ. ચીજગરે એક કોઠો છપાવ્યો છે. તે ઉપરથી અને બીજાં સાહિત્યોથો નજરે નજર કકડા કરે છે, જોડે છે, તોડે છે, વગેરે.

ભૂગોળ:—છોકરાં જાતે મુસાફરી કરતાં હોય અને જોતાં હોય તેમ વાત કરતાં જાય છે, નકશામાં સ્થળ બતાવતાં જાય છે. સવાલ જવાબ થાય છે અને વર્ણન થતું જાય છે. પારિભાષિક શબ્દો સમજાવવા માટે એક મોટી તાંબાપીતળની કથરોટમાં ઝીણી ચાળેલી માટી અને પાણીથી ભૂશિર, સામુદ્રધુની, પર્વત, સરોવર વગેરે આકાર પાડે છે.

કોઠક:—પ્રત્યક્ષ તોલાં, નાણાં, માપાં, ગજ, ફુટ, વાર વગેરે રાખી છોકરાં પોતાને હાથે તોળે છે, ગણે છે, ભરે છે, અને માપે છે વગેરે વગેરે.

ઇતિહાસ:—કેવળ વાર્તાથી જ.

સાઇએન્સ: ઊંચા ધોરણમાં ચલાવાય છે. બે વર્ષથી હું એ બાબતનો મુખપાઠ પરીક્ષક નીમાઉં છું કેટલાએક સવાલોના જવાબ તો મેટ્રિક ક્લાસના છોકરાથી પણ સારા મળે છે. પરિણામે સેંકડે ૭૫ ટકા જેટલી છોકરીઓ આ બાબત સારી રીતે શીખેલી હોય છે.

આમ્બુલન્સ:—એટલે અકસ્માત શરીરને અડચણ થાય તે વખતે તાત્કાલિક ડૉકટરના આવવા પહેલાં શા શા ઉપાય કામે લગાડવા, તથા દરદીની શી રીતે માવજત કરવી, પાટાઓ કેમ બાંધવા, વગેરે બાબતના પાઠ ડૉક્ટરો પાસે અપાવવાનું શરૂ થયું છે.

ગાયનઃ—હાલ શિખવાય છે તેથી સરલ રીતિએ કેમ શિખવાય તે બાબત તેઓ વિચાર ચલાવે છે.

વાંચનઃ—હાલની ટેક્સ્ટ બુકોને બદલે બીજી રમુજી પુષ્કળ સારાં ચિત્રોવાળી ચોપડીઓ બનાવવાના વિચારમાં હાલ સૌ રોકાયાં છે.

આ સ્કૂલો સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ લેતી નથી. કેવળ પારસી સખાવતથી જ ચાલે છે. તેમ તેને સરકારી કેળવણીખાતા સાથે કોઈ પણ જાતનો સમ્બન્ધ નથી જેથી ધોરણોમાં અને શિખવવાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવા તે વધારે સ્વતન્ત્ર છે. એ તેઓને એક અમૂલ્ય લાભની વાત છે.

ઘણા દેશી અને યુરોપીઅન વિઝિટરો આ સ્કૂલોની મુલાકાત લઈ ઘણો સન્તોષ જાહેર કરે છે. વિઝિટરોની યોગ્ય સૂચનાઓપર પૂરતું લક્ષ અપાય છે. તેઓએ જે સ્તુતિપાત્ર કામ ઉઠાવ્યું છે તેની ખરેખરી જેટલી જોઇયે તેટલી સ્તુતિ નથી થઈ શકી માટે મને ભય લાગે છે કે રૂખેને હું તેની સ્તુતિ કરવામાં તેમને ગેર ઇન્સાફ આપનો હોઉં. જેઓને આ પદ્ધતિ પ્રસક્ષ જાણવાની ઇચ્છા અને હોંશ હોય તેઓ જો મિ. ચીજગગરને લખેશે તો તેઓ ખુશી સાથે તેમને યોગ્ય મદદ કરશે.

આ ભાષણનો સાર પૂરો કર્યા પછી મ્હારે જણાવવું જોઇયે કે ભાષણમાં પ્રસંગોપાત ઠેકાણે ઠેકાણે શિક્ષકના ધન્ધાને ઉપયોગી આડ કથાઓ અને હૃદયભેદક રમુજી વાક્યો કહી તે ઘણું જ રસિક અને અસરકારક કર્યું હતું અને છેવટે બોધ આપ્યો હતો કે જેમને અનુકૂળ પડતો ન હોય તેમણે આ ધન્ધો એકદમ છોડી બીજો ધન્ધો પકડવો જોઇયે, પણ નિરુત્સાહથી વેઠીઆ વેઠની માફક જોડાવું ન જોઇયે. કેમકે તેથી પોતાને અને સમગ્ર દેશને નુકસાન છે. છેવટે મને જણાવવાને ઘણો આનન્દ થાય છે કે આ ભાષણથી સમાજમાં નવું લોહી આવતાં તેઓ સાહેબના માયાળુ સ્વભાવ અને વિદ્યાનો વિશેષ લાભ લેવાની સમાજે ઉત્કંઠા બતાવવાથી સાહેબ મોસુફે અને હાઇસ્કૂલના આસિસ્ટન્ટ માસ્તર મિ. ફરામજી ખરસેદજી કાચ બિલ્ડરે આ સમાજમાં કોઈ કોઈ વખત ફુરસદ લઈ બીજાં ઉપયોગી ભાષણો આપવા અને પ્રયોગો કરી બતાવવા ઘણી ખુશી સાથે સ્વીકારેલું છે.

લી. જાદવજી મ્હાવજી ગાંધી.

वेरावळ केळवणी समाज

ગયા મે માસની તા. ૧૨ મી ને મંગળવાર તે ખરે મંગળ દિવસ હતો. કાઠિયાવાડના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર મેહેરબાન તરખડ સાહેબે વેરાવળમાં કેળવણી સમાજ માંડવીના કુશાદે હૉલમાં ભરી હતી, તેમાં ધોરણનો વિચાર ચલાવનારાઓને તથા જૂનાગઢની ખૂબી પ્રમાણે આવેલા મેમાનોની બરદાસ કરનાર ત્યાંના કેળવણીખાતાના ઉપરી અધિકારી મિ. ગણુપતરાય મયાશંકર ચોઢા. બી. એ; બી. એસ. સી. ને ગમે તેટલી સખ્ત મહેનત પડી હો, પણ બીજા સભાજનોને તો તે એક જોવા જેવો આનન્દ ઉત્સવનો દિવસ હતો.

જૂનાગઢ, ભાવનગર, પોરબન્દર, મોરબી, વાંકાનેર, પાલીતાણા, વઢવાણ અને રાજકોટ સંસ્થાનો, જેમણે પોતાની નિશાળો પોતાના અખ્તારમાં લીધી છે, તેમના પ્રતિનિધિ સાહેબો આ ઉન્હાળાની મોસમમાં પોતપોતાનાં રાજસ્થાનોથી વેરાવળ પધાર્યા હતા; અને ફન્ડની નિશાળો તરફથી ચારે પ્રાન્તના ચાર ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર અને સબ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હાજર થયા હતા. જૂનાગઢ સંસ્થાનના દિવાન સરદાર બહાદૂર બહેચરદાસ વિહારીદાસ દેશાઈ, જેતપુરમાં ભરાયેલી કાઠીઆવાડ સભાજના પ્રમુખ મિ. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા બી. એ. સભામાં ખાસ હાજર થવાને માટે જ મિ. તરખડના પ્રિય કામમાં મદદ આપવાને અને તેમાં ભાગ લેવાને જૂનાગઢથી એ. કારણસર હાજર થયા હતા.

કાઠીઆવાડના જ્યુડિશ્યલ આસિસ્ટન્ટ તથા સોરઠ પ્રાન્તના ઇન્ચાર્જ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ મેહેરબાન કેપ્ટન હાઇડકેટ્સ, સંસ્થાન ગોન્ડળના દિવાન મેહેરબાન બેજનજી મેહેરવાનજી, રા. રા. માધવરાવ જેસ બક્ષી, રા. રા. મગનલાલ લક્ષ્મીશંકર, રા. રા. બૂપતરાય દલાળજી બુચ, રા. રા. રુદરજી સુન્દરજી રાણા એલ. સી. ઈ, રા. મોતીલાલ ત્રીકમજી એલ. એમ. એસ; રા. રા. અમ્બારામ સુન્દરજી છાયા વેરાવળ વહિવટદાર, વગેરે આશરે ૧૫૦ ગૃહસ્થો કેળવણીના શુભકાર્યમાં પોતાનો ભાવ દેખાડવાને હાજર થયા હતા.

પ્રતિનિધિ સાહેબો અને બીજા ગૃહસ્થોને આવકાર આપનારાં નીચે પ્રમાણેનાં સ્નેહ ભરેલાં વચનો અંગ્રેજીમાં મેહેરબાન તરખડ સાહેબે કહ્યાં, તેનો ગુજરાતી તરજુમો ગોહિલવાડ પ્રાન્તના ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર રા. સા. દોલતરામ મણિરામ ભચેચે નીચે પ્રમાણે વાંચી સંભળાવ્યો.

ગૃહસ્થો,

આપને આ સ્થળે આજ સત્કાર આપતાં મ્હારી પહેલી ફરજ એ છે કે, આપણે જે કામ શરૂ કરવાના છીએ, તેમાં સહાયતા આપવાને જે સંસ્થાનોએ આપને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા છે, તેમનો મ્હારે ઉપકાર માનવો જોઇયે. આપને અહિં જોઈને મને ઘણો આનન્દ થાય છે એમ મ્હારે કહી બતાવવાની જરૂર નથી. એક હાથ ઉપર જે સંસ્થાનોએ પોતાની શાળાઓનો અખ્ત્યાર, પોતાના હાથમાં લીધો છે, અને બીજા હાથ ઉપર જે સંસ્થાનોએ પોતાની નિશાળોનો અખ્ત્યાર મને અને મ્હારા ડેપ્યુટીઓને હસ્તક રાખ્યો છે. તે બન્નેનો એક સામાન્ય ઉદ્દેશ છે.—તે એ કે આ પ્રાન્તમાં કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવી. તે વિચારને આપની આજની હાજરીથી મજબૂત ટેકો મળે છે; વળી આપના પધારવાથી પ્રજા સમસ્તને ખાત્રી થશે કે, જે સંસ્થાનોએ આપને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા છે, તેમની શાળાઓનો અખ્ત્યાર તેમણે સ્વહસ્તમાં લેવાથી તેનું એક પરિણામ તો એ થયું કે, કેળવણીના વિષયમાં આપે વિશેષ ધ્યાન અને વિશેષ ચાંચલ્ય દાખવવા માંડયું.

વળી મ્હારે કહેવાની જરૂર નથી કે, આપ પંડે ઘણીક અગવડ વેઠીને, તેમાં એક પ્રતિનિધિ તો આકરો મંદવાડ ભોગવીને અહિં પધાર્યા છો, તેથી આપ પ્રત્યેકનો ઉપકાર માનવો એ વળી મ્હારી બીજી ફરજ છે. આ સાલ ગરમી ઘણી છે, આપણી આગગાડી પણ દહાડાના ભાગમાં ચાલે છે, ને આપને મુસાફરી ઘણી કરડી લાગી હશે, પણ હું ધારું છું કે, અહિંની ઠંડી પવનની લહેરોથી એ સખ્ત મુસાફરીનો બદલો વળી જશે.

જૂનાગઢના દિવાન સાહેબે આપણી સમાજ અહિં ભરવા દેવા માટે જે તત્પરતા બતાવી, તથા તેમણે આપણને અન્તઃકરણથી જે મદદ આપી અને આપ સર્વને સગવડ કરી આપવા જે તસ્દી લીધી, તેથી તેમનો આભાર માનવો એ પણ વળી મ્હારી ફરજ છે; અને મ્હારા મિત્ર મિ.

ગણુપતરાય-મયાશંકર ઘોડાએ આપની બરદાસ્ત કરવામાં કાંઈ મણા રાખી નથી. હું ધારું છું કે, જાણે આપના મનની વાત જ હું કહેતો હોઉં એમ આપને લાગશે. જે વેળા દિવાન સાહેબ અને મિ. પુરુષોત્તમરાય ભાગ્યે જ વખત બચાવી શકે એમ છે, તેવે સમયે પણ તેઓ આવી હાજર થયા છે, (મિ. પુરુષોત્તમરાય લગ્ન પ્રસંગે મુમ્બાઈ જતાં ત્યાં સખ્ત બીમારી થઈ આવતાં અહિં હાજર થવાને પૂરતા ઉમંગી છતાં હાજર થઈ શકયા નથી.) એ આપણા કામને અત્યન્ત માનપ્રદ છે, અને તેથી આ સમાજના મહત્વમાં વધારો થાય છે. મહૂમ મિ. હરિદાસ એક ઘણી ઉપયોગી અને કામના બોજાથી ભરપૂર જિન્દગી ભોગવ્યા પછી સ્વર્ગવાસ થયા છે તેમનો કેળવણીના કામોમાં દિલોજાનથી સદ્ભાવ તથા ચાલાકી ભરી સહાયતા માટે તેઓ હમેશાં યાદ રહેશે. જેમણે જેતપુરમાં ભરાયેલા સમાજમાં ભાગ લીધો હશે, તેઓ આ વાતની તરત સાક્ષી પૂરશે. અને જે ગૃહસ્થ આજ મિ. હરિદાસના સ્થાન ઉપર બિરાજે છે તેઓ તેમના સ્વર્ગવાસી ભાઈ—જેની યાદગીરીને હમેશાં માન મળતું રહો, તે જીવતે સહૃદયતા અને સહાયતા દેતા તેવી જ આપણને દેવામાં પછાત નથી તે આપણે નજરે જોઇયે છીએ.

કેપ્ટન કેટ્સ સાહેબ,—હમારા પ્રથમના મંગળ દિવસે આપ પધાર્યા તેથી હમે સઘળા આપના અત્યન્ત આભારી થયા છીએ. આ સભાની શોભા ખરે જ બેવડી રીતે નસીબદાર છે, કારણકે જે ગૃહસ્થ આજ આ સભાને શોભાવે છે તેમનામાં ન્યાયનું સ્વરૂપ તેમ જ આ પ્રાન્ત પરત્વે નામદાર કૈસરેહિન્દનું પ્રતાપી પ્રતિનિધિત્વ એકત્ર થયેલું છે. વળી ગોન્ડળ સંસ્થાનના દિવાન મિ. બેજનજી, જે કેળવણીના એક ચુસ્ત મિત્ર છે તેમનો, તેમ જ જે જે ગૃહસ્થો અત્રે પધારેલા છે તેઓ આપણા કામમાં ધ્યાન દે છે, તેને માટે તેમનો પણ અહેસાન માનવામાં આવે છે.

પ્રતિનિધિ સાહેબો,

કાઠીઆવાડમાં તથા ગુજરાતમાં જુદે જુદે ઠેકાણે ગઈ બે સાલમાં જે જુદી જુદી સમાજો ભરાઈ તેમણે જે નાના પ્રકારની દરખાસ્તો રજુ કરી છે તે ઉપર વિચાર ચલાવવાને મ્હેં આપની મદદ માગી છે, તેમાં મહેતાજીઓને શિક્ષણના કામમાં જે જે મુશ્કેલીઓ નડી છે તે તેમણે ખુલ્લા

દીલથી જાહેર કરી છે, અને તેઓ એ પ્રમાણે વર્ગ શિક્ષણમાં જે મુસીબતો જણાવે છે તે ખેસવવાની તેમણે જે જે સૂચનાઓ કરી છે તે અનુભવ સિદ્ધ છે એમ આપણે માની લેવું જોઇયે. તેમ ગણીને તેમના ઉપર યોગ્ય લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે અને જે ફેરફારો માત્ર સાંકળવામાં આવ્યા છે, તે એવી રીતનો વિચાર કરીને કરવામાં આવ્યા છે.

પણ આ કામનો આરમ્ભ કરતા પહેલાં ઇ. સ. ૧૮૮૨ના એજ્યુકેશનલ કમિશનના રિપોર્ટના પેરેગ્રાફ ૬૭૬ (૯) ઉપર આપનું ધ્યાન ખેંચવા ચાહું છું તે નીચે પ્રમાણેઃ—

"હમે ભલામણ કરીએ છીએ કે;

પ્રાથમિક શાળાઓનાં ધોરણ સરલ કરવાના હેતુથી તેમને સુધારવાં; અને ગણિતના હિસાબની, નામાની અને રેપા માપની દેશી રીતો જેવી વ્યવહારોપયોગી બાબતો, વિશેષ રીતે દાખલ કરવાના હેતુથી પણ તે સુધારવી; વળી સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન અને સૃષ્ટિજન્ય શાસ્ત્રોનાં મૂળ તત્ત્વો સવિશેષ દાખલ કરવાના હેતુથી તે સુધારવા અને વળી કૃષિકર્મ, આરોગ્યતા, અને ઉદ્યોગ તથા કળા કૌશલ્યમાં તે વિદ્યા સિદ્ધ થાય એવા હેતુથી પણ સુધારાય, પણ આખા હિન્દુસ્તાનમાં એક સાર્વજનિક રીતિ કે એકપણું રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ."

ઉપરની ભલામણમાં જે વિચારો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે તે લક્ષમાં રાખી, તે રસ્તે પ્રાથમિક શાળાઓનાં હાલનાં ચાલતાં ધોરણો ઉપર વિચાર ચલાવવો એ આ સમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. અને હવે એ વિષય ઉપર, તથા રા. સા. ગણપતરામને જે કહેવાનું છે તે ઉપર, આપ ધ્યાન આપવાની મેહેરબાની કરશો.

સંસ્થાન ભાવનગરના પ્રતિનિધિ રા. રતિલાલ છોટાલાલ દેશાઇએ સંસ્થાન ભાવનગર તરફથી તેમ જ જૂનાગઢ, પોરબન્દર, મોરબી, વાંકાનેર, વઢવાણ, પાલીતાણા અને રાજકોટ એ સાત સંસ્થાનના પ્રતિનિધિ રા. ગણપતરાય મયાશંકર ઘોડા બી. એ. બી. એસ. સી., રા. રણછોડદાસ નારણજી જીવરાજાની, રા. પ્રાગજી મથુરભાઈ પટેલ બી. એ., રા. ઇચ્છાશંકર પ્રભાશંકર મહેતા, રા. કૃષ્ણશંકર હીરાશંકર પંડ્યા બી. એ., રા. ચાંપશી ગુલાબચન્દ શાહ, અને રા. ડાહ્યાભાઈ ખેતશી એ સાત પ્રતિનિધિ

તરફથી મેહેરબાન તરખડ સાહેબના આવકાર ભરેલા શબ્દોનો નીચે પ્રમાણે આભાર પ્રદર્શિત કરેલો હતો.

મેહેરબાન પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ અને ગૃહસ્થો,

કાઠીઆવાડનાં જે રાજ્યોને થોડાં વરસથી પોતાના કેળવણીખાતાનો વહિવટ સોંપવામાં આવ્યો છે, તેમના તરફથી અહિં આવેલા મ્હારા પ્રતિનિધિ ભાઈઓએ આ મંગળ પ્રસંગે પોતાના વિચાર દર્શાવવાને મને પસન્દ કરેલો છે તે માટે હું તેમનો ઘણો આભાર માનું છું. પણ મને સન્દેહ છે કે, જે કામ માટે તેઓએ મને પસન્દ કરેલો છે, તે કામ હું સન્તોષકારક રીતે કરી શકીશ કે નહિ. તોપણુ આ કોન્ફરન્સ ભરવામાં અને તેમાં ભાગ લેવાને હમને આમન્ત્રણ કરીને આપણા માનવન્તા ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ મેહેરબાન તરખડ સાહેબે જે હમારા ઉપર કૃપા કરી છે તેને વાસ્તે હમારી આભારની લાગણી દર્શાવતાં પૂર્ણ યત્ન તથા ઉત્સાહ બતાવતાં પછાત નહિ રહું. આવાં કોન્ફરન્સ વર્ષો વર્ષ ભરાતાં રેહેશે તો તેનું પરિણામ એ થશે કે, હાલમાં કેળવણી આપવાનું તથા તેની પરીક્ષા કરવાનું જે ધોરણ ચાલે છે તેમાં સુધારો થયા વિના નહિ રહે. આ ધોરણની ખામીઓ તરફ આ પ્રાન્તમાં—એટલું જ નહિ પણ આખા હિન્દુસ્તાનના કેળવણીના ખેરખાહોનું કેટલાંક વર્ષો થયાં ધ્યાન ખેંચાયું છે. પ્રતિવર્ષે પોતાની રૈયતની કેળવણી પાછળ જે મ્હોટી રકમો રાજાઓ ખર્ચે છે તેનો સારી રીતે ઉપયોગ થાય છે કે નહિ તે વિષે તપાસ રાખતા રહેવું એ રાજાનો ધર્મ છે. માટે જે રાજ્યોને પોતાના કેળવણીખાતાનો વહિવટ મળેલો છે તેઓ આવા કામમાં ખરા દિલથી મદદ આપવા તત્પર થાય એ સ્વાભાવિક છે, તથાપિ તેમ કરતી વખતે જે સરતે તેમને સદરહુ વહિવટ મળેલો છે તે સરતોનો કોઈ પણ રીતે લોપ ન થાય એ તેઓ લક્ષમાં રાખે. જે ઉત્સાહ અને કાબેલિયત કેળવણીના કામમાં મેહેરબાન તરખડ સાહેબ, મહારાણીશ્રીના પ્રતિનિધિ સાહેબ, તથા કાઠિઆવાડના મુખ્ય સંસ્થાનોના દિવાન સાહેબ હમેશાં દર્શાવે છે તે બતાવનાર સાધનરૂપ આ સમાજ છે. આ ઉત્તમ શક્તિને માટે આ પ્રાન્તના લોકોના મનમાં આભાર તથા માનની લાગણી મેહેરબાન તરખડ સાહેબ તરફ ઉત્પન્ન થયા વિના નહિ રહે. અહિં આવતાં હમને કાંઈ પણ શ્રમ પડયો નથી, પણ ઉલટું

એમ થયું છે કે, આ ગરમ ઋતુમાં જે કંઈ અસર થઈ હશે તેના બદલામાં પુષ્કળ લાભ થયો છે, કારણકે અહિંની ઠંડી અને ખુશનુમા પવનની લહેરો શાન્તિ આપે છે, તથા જૂનાગઢ રાજ્યના કેળવણીખાતાના ઉપરી અધિકારી મિ. ઘોડા અને અહિંના વહિવટદાર સાહેબ મેહેરબાન અમ્બારામભાઈએ હમારી જે આગતાસ્વાગતા કરી છે તેનો ઉત્તમ લાભ પામી પ્રસન્ન થયા છીએ. તેઓ સાહેબનો હમારે ઉપકાર માનવો ઘટે છે, અને એમને વિનતિ કરીએ છીએ કે, નેકનામદાર મેહેરબાન નવાબ સાહેબ તથા મેહેરબાન વજીરસાહેબ બાવદ્દીન ભાઈને હમારી આભારની લાગણી જાહેર કરે. પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનીએ છીએ કે, ઑનરેબલ સરદાર બહાદુર બેચરદાસભાઈ તથા રા. રા. છગનલાલભાઈનું આ પ્રસંગે પધારવું થતાં, હમારા માટે જે બન્દોબસ્ત થયેલો છે તે માટે હમારી આભારની લાગણી જાહેર કરવાની આ તક મળી છે. એમનું આગમન જણાવી આપે છે કે, કેળવણી સમ્બન્ધી કામમાં ભાગ લેવાને તેઓ કેટલી બધી ઉલટ રાખે છે. મેહેરબાન દિવાન સાહેબ જ્યારે નડીઆદમાં હતા ત્યારે પોતે તેઓ કેળવણીના તેમ જ બીજા મ્યુનિસિપલ કામોમાં હમેશાં સારો ઉત્સાહ બતાવતા હતા, અને મુમ્બઈની લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલના સભાસદના માનવન્તા પદ ઉપર બિરાજતા હતા ત્યારે તેઓએ આ બાબતના લાભમાં પોતાના અનુભવનો સારો ઉપયોગ કરેલો છે. હું એમની ખાત્રી કરી આપવા માગું છું કે, એમના મર્હૂમ ભાઈ રાવબહાદુર હરિદાસભાઈએ જેતપુરની કેળવણીસમાજને જે કિંમતી મદદ કરેલી તેનું જ ફળ આ કૉન્ફરન્સ છે. તેમના કૈલાસવાસથી માત્ર તેમના કુટુમ્બને નહિ, પણ આખા ગુજરાત અને કાઠીઆવાડને મ્હોટી ખોટ પડી છે; પણ મને ખાત્રી છે કે, રાવબહાદુરે હરિદાસભાઈના સર્વજનને હિતકારક ઉમદા વિચારો ગ્રહણ કરવાને તેમના સર્વ ભાઈઓ કેળવાયેલા છે, તેથી તેમની ખોટ ઘણે અંશે ઓછી જણાશે.

ઉપરના રા. રતિલાલના અંગ્રેજી ભાષણનો તરજૂમો વઢવાણના પ્રતિનિધિએ વાંચ્યા બાદ સંસ્થાન જૂનાગઢના દિવાન સાહેબે મેહેરબાન તરખડ સાહેબનો તેમ જ જે સઘળા આ કૉન્ફરન્સમાં ભાગ લેવા આવેલા હતા તેમનો આભાર માન્યો. વિશેષમાં તેમણે કહ્યું કે, જેટલા દિવસ કૉ-

ન્ફન્સનું કામ ચાલે તેટલા બધા દિવસ હું અત્રે હાજર રહેવામાં એનાહેત ખુશી માનું છું પરન્તુ કેટલાક અગત્યના દરબારી કામને લીધે હું હાજર રહી શકતો નથી તેને માટે દિલગીર છું. ચાલતા ધોરણનું પુનરાવલોકન કરવાનું કામ જેને માથે ભવિષ્યની જિન્દગીનું મંડાણ રહેલું છે તે કામની મહત્વતા વિષે તેમણે વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું હતું. છેવટમાં તેમણે જણાવ્યું કે, મ્હારા બાહોશ નાયબ દિવાન રા. પુરુષોત્તમરાય સુન્દરજી આશાને આવા શુભ પ્રસંગે હાજર થવા ઘણો ઉત્સાહ હતો પરન્તુ કાંઈ કામસર તેઓ મુમ્બઈ ગયેલા હતા ત્યાં તેમને સખ્ત બીમારી થઈ આવતાં ત્યાં તેમને રોકાઈ રહેવું પડ્યું છે અને તે કારણને લીધે તેમની અતિ આકાંક્ષા છતાં લાચારીથી અત્રે હાજર થઈ શક્યા નથી. (અપૂર્ણ.)

चर्चा पत्र.

બાળકૃષ્ણ નરોત્તમ ત્રવાડી.

૧. સ્પેક્ટ્રમના સાત રંગોમાં ધોળું અને કાળું નથી. પ્રકાશનો અભાવ તે કાળું અને રંગનો અભાવ તે ધોળું; તો તેને રંગ કહેવાય નહિ. છતાં નિશાળમાં મળેલા રંગના તકતાઓમાં તેને રંગ ગણેલા છે. કેટલાએકનું મત બાળવર્ગમાં તેને રંગ તરીકે શિખવવાનું છે. તો બાળકોને ધોળું અને કાળું એ નામ રંગ તરીકે શિખવવાં એ વ્યાજબી છે કે નહિ?

૨ સાતમી ચોપડી.

૧ પાઠ. ૨૦૫

લખ્યું તેજના લેખથી, દેવ નિરંજન નામ;
તે તુજથી વંચાય છે, ઠરી ઠરી જો આ ઠામ.

આનો અન્વય અને સ્પષ્ટાર્થ શો? લખ્યું એ ક્રિયાપદ કેવું ગણાય?

૨ પાઠ. ૧૧૮

"દાણા ખાનારાં કેટલાંક પક્ષી દાણા ખાતાં ખાતાં ન્હાના કાંકરા ખાય છે. તે દાંતની ગરજ સારે છે. કેટલાંક પક્ષીને તો કાંકરા ખાધા વગર પચે જ નહિ"—ક્યાં પક્ષી કાંકરા ખાય છે? ખાધેલા કાંકરા દાંતની ગરજ શી રીતે સારતા હશે? અને કાંકરા ખાવાથી જઠરમાં ભાર થવાને બદલે ઉલટી મદદ શા કારણથી મળતી હશે?

૩ વ્યાકરણ.

૧ ગાયને મારી. એમાં "ને" કઈ વિભક્તિ શા અર્થે સમજવી?

૨ હોપકૃત વ્યાકરણમાં આ, એ, ઓલ્યો વગેરેને વિશેષણ ગણવાને સૂચવ્યું છે. પણ ઘણી વખત તેનો સર્વનામ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. જેમકે, પેલાને બોલાવજે, આ લેતો જા, અત્રે આ, પેલો, દરીક સર્વનામ છે. તેમ શિખવતાં હોપકૃત વ્યાકરણની કલમ ૪૫ ને બાધ આવે છે. માટે એ કલમનું પ્રાધાન્ય રાખી શી રીતે શિખવવું ?

૪ નવેમ્બરના શાળાપત્રમાં કાર્ય પ્રકાશક ચિન્હોનો ખુલાસો આપેલો છે. તેમાં ક. ૧૭ મી કૌંસમાંની રકમો છોડવા વિષે છે;

{ ૧૩-(૧૦-૬+૪-૨)......} ની કિંમત એમને એમ કૌંસમાં રાખી કાઢેલી છે. મે. દલાલ સાહેબના અક્ષર ગણિત પ્રમાણે જે કૌંસની પહેલાં – નું ચિન્હ હોય તેની અન્દરનાં ચિન્હો બદલીનાંખીએ તો – (૧૦–૬+૪–૨) = – ૧૦+૬–૪+૨= ૧૦–૪+૬+૨ = – ૧૪+૮= – ૬ થાય છે. આ નિયમ છોકરાંના હાથમાં આવવાથી કૌંસમાં રાખી કિંમત કાઢવાનું સમજવાનો ગૂંચવાડો ઓછો થાય, તો આ નિયમ અંકગણિતને લાગુ પાડવાને કંઈ અડચણ છે?

केळवणीखातानी खबरो.

જા. નં. ૬૯ સને ૧૮૯૬-૯૭.

જાહેર ખબર.

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજની ચાલુ સાલની પ્રવેશક પરીક્ષા તા૦ ૪ માહે સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૯૬ શુક્રવારે સવારના દશ વાગે અને તે પછીના દિવસોએ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના મકાનમાં લેવામાં આવશે. આ પરીક્ષા છઠ્ઠા ધોરણમાં થશે, માટે જેમણે છઠ્ઠા ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓએ હાજર થવું.

સને ૧૮૮૦ ના સપ્ટેમ્બર માસના શાળાપત્રમાં નમૂનો છપાયો છે તે મુજબ મહેતાજીઓએ સર્ટિફિકેટ આપતાં જણાવવું કે ઉમેદવારની ઉ-

મ્મર ૧૭ વર્ષથી વધારે અને ૨૨ વર્ષથી ઓછી છે, તેમ જ કાંઈ ખોડખાંપણ નથી ને ચાલચલગત સારી છે. ચાલચલગતની બાબતમાં ખાસ તપાસ કરી પોતાની ખાત્રી કરીને જ મહેતાજીઓએ સર્ટિફિકેટ આપવું.

બાવીસ વર્ષથી વધારે વયના ઉમેદવારોને મે. કા. વિ. ના એ. ઇ. સા. બા. ની ખાસ પરવાનગી હશે તો જ દાખલ કરવામાં આવશે.

જે ઉમેદવારે પરીક્ષા પહેલાંના બાર માસમાં એક કરતાં વધારે મહેતાજી પાસે અભ્યાસ કર્યો હોય તેમણે તે સઘળાનાં સર્ટિફિકેટ લાવવાં. ચાલચલગતની બાબતમાં તો પરીક્ષા પહેલાં એક માસ અગાઉનું સર્ટિફિકેટ ખાત્રી લાયક ગણાશે.

પરીક્ષા થઈ રહ્યાબાદ લાયક જણાયેલા ઉમેદવારોને શરીર સમ્બન્ધી તપાસ માટે મેહેરબાન ડોક્ટર સાહેબ પાસે મોકલવામાં આવશે માટે તેમણે વધારે વખત રોકાવું પડશે.

દર વર્ષે પ્રવેશક પરીક્ષાની જાહેર ખબર બનતાં સુધી શાળાપત્રમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે. પણ પરીક્ષાની તારીખ ઉતાવળે જાણવાની જેની આતુરતા હશે તેને રાજકોટમાં રહેતા તેના લાગતા વળગતા તરફથી અગર સ્કોલરો તરફથી તે મળી શકશે, કારણકે તે તારીખ મુકરર થયેથી તુર્ત કોલેજના નોટિસ બૉર્ડ ઉપર તે જાહેર કરવાનો રિવાજ છે.

રાજકોટ. G. A. Trawadi,

તારીખ ૨૩-૭-૯૬. પ્રિન્સિપલ, કાઠિયાવાડ ટ્રેનિંગ કોલેજ રાજકોટ.

જાહેર ખબર.

પા. જા. નં. ૧૨૦ સને ૧૮૯૬-૯૭.

મે. ઉત્તર પ્રાન્તના એ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ બહાદુરના ઈ. હુકમ નમ્બર ૬૯૫ ના આધારે પાલણપુર વિભાગની કુવારદ (તાબે રાધણપુર) સ્કૂલના સબપ્રોટેમ મહેતાજી દેવશંકર રતનજીના રૂપીઆ બે દંડ કરવામાં આવેલા છે; કારણકે ગયા માર્ચ માસમાં વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે તે સ્કૂલના રજિસ્ટરમાં તે માસના પહેલા સોળ દિવસની હાજરી બિલકુલ પૂરેલી નહોતી. અને પરિણામ ઘણું જ અસન્તોષકારક માલૂમ પડવાથી આસિસ્ટન્ટની તેની અસલ

જગાએ તેને પાછો મોકલવામાં આવ્યો છે. આથી સર્વે મહેતાજીઓએ વાકિફ થવું. તા. ૨૦-૭-૯૬.

WANDRAVANDAS. G. DALAL,
ડેપ્યુટી. એ. ઇ. પાલણપુર. વિ.

જાહેર. ખબર.

પા. જા. નં ૧૨૧ સને ૧૮૯૬-૯૭.

મે. ઉત્તર પ્રાન્તના એ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ બહાદુરના ઇ. હુકમ નમ્બર ૭૪૫ ના આધારે પાલણપુર વિભાગની વેડ (રાધણપુર તાબે) સ્કૂલના મહેતાજી પુરુષોત્તમ ઘેલચન્દના પગારમાં રૂપીઆ બેનો ઘટાડો કરી રૂ. ૮) થી આસિસ્ટન્ટમાં તેની બદલી કરવામાં આવી છે. કારણકે તે સ્કૂલનું છેલ્લા ત્રણ વરસનું પરિણામ સેંકડે પચાસ કરતાં ઓછું આવેલું હતું.

૨. આ ઉપરથી આ વિભાગના સર્વે મહેતાજીઓને સૂચના આપવામાં આવે છે કે આવતી પરીક્ષા વખતે જેમનું પરિણામ સન્તોષકારક નહિ આવે તેમને યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવશે. તા. ૨૦-૭-૯.

WANDRAVANDAS. G. DALAL,
ડેપ્યુટી. એ. ઇન્સ્પેક્ટર પાલણપુર વિભાગ.

જાહેર ખબર.

પા. જા. નં. ૧૨૨ સને ૧૮૯૬-૯૭.

પાલણપુર વિભાગના ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની ભલામણ ઉપરથી વર્નાક્યુલર મહેતાજીઓને લગતા ધારા સંગ્રહના ૮ મા પ્રકરણની ૮ મી કલમની રૂએ, ઉત્તર પ્રાન્તના મે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ બહાદુરે પોતાના ઇ. નં. ૧૧૬૬ તા. ૨૭-૬-૯૬ નાથી પાલણપુર ઉરદુ સ્કૂલના ૧ લા આસિસ્ટન્ટ મૂળીરામ રૂપરામને તેની નોકરીની મુદ્દત તથા કરેલાં કામ નીધામાં લેઈ રૂ. ૯) નો રેન્ક આપેલો છે. તા. ૨૦-૭-૯૬.

WANDRAVANDAS. G. DALAL,
ડેપ્યુટી. એ. ઇન્સ્પેક્ટર પાલણપુર વિભાગ.

જાહેર ખબર.

પા. જા. નં. ૧૨૮ સને ૧૮૯૬-૯૭

પાલણપુર વિભાગની મુજપુર (તાબે રાધણપુર) સ્કૂલના મહેતાજી મોતીલાલ જેઠાલાલે કન્ટિન્જન્ટ બચાવવાની મતલબથી, ચાકને બદલે ખડી વાપરી શિક્ષણ કામને હાનિ કરેલી તે કસુર બદલ મે. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ બહાદુરના હુકમ નં. ૩૪ થી રૂપીઓ એક દંડ કરવામાં આવ્યો છે.

૨ આથી આ વિભાગના તમામ મહેતાજીઓને તાકીદ આપવામાં આવે છે કે આવી જાતની કસુર ન કરવા તેમણે ખૂબ કાળજી રાખવી તા. ૨૪-૭-૯૬

WANDAVANDAS. G. DALAL,
ડે.-એ-ઇ- પાલણપુર વિ.

જાહેર ખબર.

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે કાઠિયાવાડ કેળવણી ખાતાની તથા સ્ટેટ તાલુકાની નિશાળોમાંના નોકરોની સને ૧૮૯૫ ની સાલની ડિરેક્ટરીની થોડી નકલો હમારે ત્યાં વેચવાની છે. માટે જેમને જોઇતી હોય તેમણે દર પ્રતની કિંમત રૂ. ૦-૬-૦ તથા ટપાલ ખરચના રૂ. ૦-૧-૬ મલી કુલ રૂ. ૦-૭-૬ મોકલી અમારી પાસેથી મંગાવી લેવી. તા. ૨૩-૭-૯૬ મુ. રાજકોટ.

M. A. TARKHAD,
એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર
કાઠિયાવાડ

જાહેર ખબર.

મેહેરબાન ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ બહાદુરના ઇં. પત્ર નમ્બર ૨૨૦૦ તા. ૧૧ મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૯૬ મુજબ ખબર આપવામાં આવે છે કે અમદાવાદ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની આ વર્ષની પ્રવેશક પરીક્ષા તા. ૧૧ મી નોવેમ્બર સને ૧૮૯૬ ને બુધવારને રોજ તથા તે પછીના દિવસોએ સદરહુ ટ્રેનિંગ કોલેજના મકાનમાં લેવામાં આવશે.'

૨. ઉમેદવારોની પરીક્ષા હમેશ મુજબ છઠ્ઠા ધોરણના વિષયોમાં લેવાશે.

૩. ઉમેદવારોની ઉમ્મર ૧૭ વર્ષની ઉપર અને ૨૨ વર્ષની અન્દર હોવી જોઇયે. તેઓની પાસે ત્રીજા દરજ્જાનાં અથવા જૂના બીજા દરજ્જાનાં પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટો હોવાં જોઇયે. પસન્દ થયેલા ઉમેદવારો સરકારી નોકરીને માટે લાયક છે એવું વૈદક ખાતાના યોગ્ય અધિકારીનું સર્ટિફિકેટ તેમણે મેળવવું જોઇશે.

૪. ગઈ સાલમાં અને તે પહેલાં પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષામાં પાસ થયેલા બધા ઉમેદવારોએ પોતપોતાનું તે પરીક્ષાનું સર્ટિફિકેટ સાથે લેતા આવવું. તે પૈકી જેઓ ચાલતી સાલમાં માપકરણની પરીક્ષા આપવા જવાથી એ વિષયના દોકડા ભરવા સારૂ પોતાનું સર્ટિફિકેટ તે પરીક્ષાના પ્રેસિડેન્ટને આપી આવ્યા હોય તેમણે પ્રેસિડેન્ટની સહીનો કાગળ રજુ કરવો કે એ પ્રમાણે સર્ટિફિકેટ રાખવામાં આવ્યું છે. તે કાગળમાં નીચેની હકીકત પણ આવવી જોઇયેઃ—

ઉમેદ્વારનું નામ, બાપનું નામ, અને અટક.

વતનનું ગામ, તાલુકો, જિલ્લો.

જન્મ તારીખ ઇસ્વી સન પ્રમાણે.

પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયાની સાલ અને એકન્દર મેળવેલા દોકડા.

૫. સર્ટિફિકેટ અથવા ઉપરનો કાગળ રજુ કર્યા વિના કોઇને પ્રવેશક પરીક્ષામાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ. જે ઉમેદવારો ચાલતી સાલની પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયા હશે તેમની હકીકત હમારા તરફ બારોબાર આવશે માટે તેમને સર્ટિફિકેટ કે કાગળ લાવવાની જરૂર નથી.

૬. બાવીસ વર્ષની ઉપરાન્તની ઉમ્મરના જે શિક્ષકો આ પરીક્ષામાં આવવાના હોય તેમણે તે બાબતની ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની મંજૂરીનો હુકમ પણ સાથે લેતા આવવું.

ગુજરાત મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ,
અમદાવાદ.
તા. ૧૧-૮-૯૬

Madhavlal Harilal Desai,
પ્રિન્સિપલ, ગુજરાત મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ,
અમદાવાદ.

કેળવણી ફરજીઆત હોવાથી નિશાળ લાયક વસ્તીનો ઘણો ભાગ નિશાળે જાય છે.

ઉપર બતાવેલા પૈકી ૧, ૨૬, ૮૯૬ વિદ્યાર્થી અર્ધો વખત નિશાળે જતા હતા અને અર્ધો વખત ધન્ધો કરતા હતા. ૨૮ શાળાઓ બહેરા અને આંધળા વિદ્યાર્થીને શિક્ષણ આપતી હતી. વાંચન, લેખન, ગણિત, વગેરે વિષયો ઉપરાન્ત ૧૮, ૧૪૫ દિવસની શાળાઓમાં ડ્રોઇંગ, ૯૪૯ માં (સુતારી, લુહારી, વગેરે) હસ્ત શિક્ષણ, ૬૩૨ માં વિદ્યા, ૩, ૧૮૫ માં શારીરિક કસરતો, ૧, ૫૭૨ માં લશ્કરી ડ્રિલ, ૨, ૭૭૫ માં પાકશાસ્ત્ર, ૪૧૧ માં લૂગડાં ધોવાનું શિખવવામાં આવ્યું હતું. ૮, ૪૧૦ શાળાઓના સમ્બન્ધમાં સેવિંગ બેન્કો કાઢવામાં આવી હતી, અને ૬, ૩૮૧ નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે લાઇબ્રેરીઓ સ્થાપી હતી.

એકન્દર વિદ્યાર્થી પૈકી સુમારે સવાપિસ્તાલીસ લાખ મફત કેળવણી લે છે, અને સુમારે આઠ લાખ વિદ્યાર્થી જ ફી ભરે છે.

દિવસની નિશાળોમાં શિક્ષકોની સંખ્યા નીચે મુજબ હતી:—

			પુરુષશિક્ષક.	સ્ત્રીશિક્ષક.	કુલ.
	ટ્રેન્ડ	બે વરસ અને વધારે મુદત કોલેજમાં રહેલા.	૧૪,૨૭૫	૧૪,૯૨૧	૨૯,૧૯૬
	ટ્રેન્ડ	બે વરસથી ઓછી મુદત કોલેજમાં રહેલા.	૭૪૮	૬૯૫	૧,૪૪૩
	ટ્રેન્ડ	કુલ ટ્રેન્ડ.	૧૫,૦૨૩	૧૫,૬૧૬	૩૦,૬૩૯
ટ્રેન્ડ થયા વિના સર્ટિફિકેટ મેળવેલા.			૬,૨૦૦	૧૬,૧૦૨	૨૨,૩૦૨
કુલ સર્ટિફિકેટવાળા શિક્ષકો.			૨૧,૨૨૩	૩૧,૭૧૮	૫૨,૯૪૧

આસિસ્ટન્ટ શિક્ષકો.	૫,૦૪૭	૨૨,૫૧૪	૨૭,૫૬૧
વધારાના શિક્ષકો.		૧૧,૬૭૮	૧૧,૬૭૮
પ્યુપિલટીચરો.	૬,૬૪૫	૨૪,૮૩૧	૩૧,૪૭૬
કુલ શિક્ષકો.	૩૨,૯૧૫	૯૧,૧૪૧	૧,૨૪,૦૫૬

ઉપરના આંકડાથી જણાય છે કે સર્ટિફિકેટવાળા પુરુષ શિક્ષકો કરતાં સ્ત્રીશિક્ષકોની સંખ્યા સુમારે દસ હજાર જેટલી વધારે છે. એકન્દર સુમારે સવાલાખ શિક્ષકોમાંથી ત્રણ ચતુર્થાંશ સ્ત્રીશિક્ષકો છે, અને માત્ર એક ચતુર્થાંશ જ પુરુષ શિક્ષકો છે. પ્યુપિલટીચરો પોતપોતાની નિશાળોમાં સમ્પૂર્ણ રીતે ટ્રેન્ડ થયેલા શિક્ષકોના હાથ નીચે ચાર વરસ સુધી શિક્ષણકળાનો તથા બીજો અભ્યાસ કરીને અને ત્યારપછી ટ્રેનિંગ કાલેજોની પ્રવેશક પરીક્ષા (જેને રાણીની સ્કોલરશિપ પરીક્ષા કહે છે તે) આપીને કાલેજોમાં દાખલ થઈ શકે છે. એ પ્યુપિલટીચરોમાં સુમારે એક પંચમાંશ પુરુષો છે અને ચાર પંચમાંશ સ્ત્રીઓ છે, એટલે ભવિષ્યના ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનો મ્હોટો ભાગ સ્ત્રીઓનો જ થશે.

સર્ટિફિકેટવાળા શિક્ષકોના વાર્ષિક પગારની સરાસરી નીચે મુજબ છેઃ—

	પુરુષ શિક્ષકનો.	સ્ત્રીશિક્ષકનો.	એકન્દર.
મુખ્ય શિક્ષકનો.	૧૩૭ પાઉન્ડ.	૭૭ પાઉન્ડ.	૧૨૨ પાઉન્ડ.
મદદનીશ શિક્ષકનો.	૮૭ ,,	૭૩ ,,	૮૧ ,,

દિવસની નિશાળો ફરજીઆત તેમ જ ઐચ્છિક વિષયો શીખવે છે. પાંચમા, છઠ્ઠા, અને સાતમા ધોરણોનાં નીચે મુજબ છોકરાંએ નીચેના ઐચ્છિક વિષયોની પરીક્ષા આપી હતીઃ—

વિષય.	છોકરાંની સંખ્યા.
બીજગણિત.	૩૮,૨૩૭
ભૂમિતિ.	૧,૪૬૮
માપકરણ.	૫,૬૧૪

યન્ત્રશાસ્ત્ર.	૨૩, ૮૦૬
લ્યાટિન ભાષા.	૨૫૦
ફ્રેન્ચ અથવા જર્મન ભાષા.	૧૨, ૮૫૯
ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર.	૧૭, ૦૦૩
વનસ્પતિ શાસ્ત્ર.	૨, ૪૮૩
ખેતીનાં મૂળતત્ત્વો.	૧, ૧૯૬
રસાયન શાસ્ત્ર.	૩, ૮૫૦
પદાર્થવિજ્ઞાન. અવાજ, પ્રકાશ, અને ગરમી.	૯૬૪
પદાર્થવિજ્ઞાન. ચુમ્બન વિદ્યા અને વીજળી.	૩, ૧૯૮
ગૃહવ્યવસ્થા. (છોકરીઓ)	૩૬, ૨૩૯
સંક્ષિપ્ત લેખન કળા.	૧૦, ૩૩૨
બીજા વિષયો (જેવા કે નાણું, ભૂસ્તર, બાગકામ, આરોગ્યવિદ્યા, નૌકાશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ).	૪, ૬૫૪

રાત્રિ શાળાઓની સંખ્યા ૩, ૪૨૧ ની હતી, અને તેમની પુરુષની, સ્ત્રીની, અને મિશ્ર શાળાઓ એવી શાખાઓની સંખ્યા ૩,૯૪૭ હતી. રજીસ્ટર પર ૨,૭૦,૨૮૫ વિદ્યાર્થીની સંખ્યા હતી, તેમાંથી મ્હોટા ભાગની ઉમ્મર ૧૪ થી ૨૧ વરસની હતી. ૯૮,૧૩૩ વિદ્યાર્થી મફત કેળવણી લેતા હતા. રાત્રિ શાળાઓમાં ૩,૫૯૯ સર્ટિફિકેટવાળા અને ૩૨૮ સર્ટિફિકેટ વિનાના શિક્ષકો કામે લાગ્યા હતા. ૧,૩૩૮ શાળાઓમાં ડ્રોઈંગ, ૩૯૯ માં હસ્ત શિક્ષણ, ૭૩૦ માં વિદ્યા, ૩૩૬ માં શારીરિક કસરતો, ૫૨ માં લશ્કરી ડ્રિલ, ૫૦૧ માં (સ્ત્રીઓને) રાંધવાનું, ૪૨ માં લૂગડાં ધોવાનું, અને ૧૨ માં ઘરકામ શિખવાનું હતું. રાત્રિ શાળાઓમાં કોઈ પણ વિષય ફરજીઆત નથી. જુદા જુદા વિષયો શીખનારની સંખ્યા નીચે મુજબ હતીઃ—

રાત્રિશાળાના વિષયો.	શીખનારની સંખ્યા.
વાંચન, અથવા કવિતાનો મુખપાઠ, અથવા બન્ને.	૩૩, ૭૪૭
લેખન અને નિબન્ધ.	૫૩, ૭૩૧
વાંચન અને લેખન એકઠાં.	૩૧, ૦૫૫

અંકગણિત.	૮૮, ૧૬૬
ઇંગ્રેજી ભાષા અને વ્યાકરણ.	૫, ૦૪૨
ભૂગોળ.	૩૨, ૪૬૯
ઇતિહાસ.	૧૨, ૨૫૧
પ્રજાજનની જિન્દગી અને ફરજો.	૧૨, ૪૫૫
ફ્રેન્ચ અથવા જર્મન ભાષા.	૭, ૯૨૯
વેલ્શ ભાષા.	૬૧૮
લ્યાટિન ભાષા.	૩૯૪
ભૂમિતિ.	૫૪૦
બીજગણિત.	૩, ૮૮૬
વ્યાકરણ.	૧૮, ૬૪૮
ભૂવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.	૨, ૫૪૨
પદાર્થ વિજ્ઞાન અને રસાયનનાં મૂળતત્ત્વ.	૪, ૯૬૧
સામાન્ય પદાર્થોની વિદ્યા.	૬, ૬૩૮
રસાયન વિદ્યા.	૪, ૬૯૧
યન્ત્ર શાસ્ત્ર.	૭૩૫
પદાર્થ વિજ્ઞાન. આવાજ, પ્રકાશ, અને ગરમી.	૬૭૬
પદાર્થ વિજ્ઞાન. ચુમ્બન અને વીજળી.	૨, ૫૭૧
ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર.	૫, ૨૪૧
આરોગ્ય વિદ્યા.	૧, ૪૯૫
વનસ્પતિ શાસ્ત્ર.	૩૪૪
ખેતી.	૨, ૯૪૩
બાગકામ.	૬૮૬
નૌકાશાસ્ત્ર.	૩૦
નામું.	૨૦, ૦૮૭
સંક્ષિપ્ત લેખન.	૨૬, ૨૨૨
ગાયન.	૨૧, ૪૫૪
ગૃહવ્યવસ્થા.	૧૪, ૨૫૧
સોયકામ.	૨૯, ૨૯૦

બીજા મંજૂર થયેલા વિષય (જેવા કે ભૂસ્તર, સ્પેનિશ ભાષા, ઇટાલિયન ભાષા, વગેરે). ૪૫૯

પ્રાથમિક શાળાઓને સરકારી મદદ નીચે મુજબ આપવામાં આવી હતીઃ—

	પાઉન્ડ.
૧. દિવસની શાળાઓને, શિક્ષણ બદલ.	૪૧, ૩૭, ૭૧૩
૨. રાત્રિ શાળાઓને ,, ,,	૧, ૧૩, ૨૭૦
૩. દિવસની શાળાઓને ફી માફ કરવા બદલ નુકસાનીના સરકાર તરફથી દર વર્ષે ભરી અપાય છે તે.	૨૧, ૮૩, ૦૭૧
૪. આંધળાં અને બહેરાં છોકરાંના શિક્ષણ બદલ મદદ.	૧૧, ૧૫૪
૫. સ્કૂલબોર્ડોને ખાસ મદદ	૨૦, ૪૬૨
કુલ પ્રાથમિક શાળાઓને મદદ.	૬૪, ૬૫, ૬૭૦

એ ઉપરાન્ત પ્રાથમિક કેળવણીના સમ્બન્ધમાં સરકાર નીચે મુજબ ખરચ કરે છેઃ—

		પાઉન્ડ.
ટ્રેનિંગ કોલેજોને વાર્ષિક મદદ.		૧, ૫૫, ૮૨૪
શિક્ષકોને પેનશન.		૨૭, ૮૫૯
હકુમતનો ખરચ.		
લન્ડનમાં ઓફિસ.	૬૮, ૯૪૩	
ઇન્સ્પેક્ટરોનો પગાર વગેરે.	૧, ૮૬, ૫૫૮	
ઓફિસ કન્ટિન્જન્ટ.	૧, ૭૮૩	
		૨, ૫૭, ૨૮૪
પરગણાંની વ્યવસ્થાનો ખરચ.		૬૫૪
ખાસ તજવીજો અને રિપોર્ટો કરનાર ડિરેક્ટરની ઓફિસ.		૫૯૪
		૪, ૪૨, ૨૧૫

આ રીતે ગઈ સાલમાં પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ સરકારે કુલ ૬૯,૦૭,૮૮૫ પાઉન્ડનો ખરચ કર્યો હતો. હાલને ભાવે આ રકમ સુમારે સાડાબાર કરોડ રૂપિયાની બરાબર થાય છે.

ગઈ સાલમાં પ્રાથમિક નિશાળો પાછળ સઘળી તરફનો થઈને કુલ ૯૬,૭૦,૦૯૦ પાઉન્ડનો ખરચ થયો હતો, તેમાંથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ૬૪,૬૫,૬૭૦ પાઉન્ડ એટલે સુમારે બે તૃતીયાંશ ખરચ સરકાર મદદમાંથી પૂરો પડ્યો હતો. સ્કૂલબોર્ડોએ મૂકેલા સ્થાનિક કર (જે આપણા મ્યુનિસિપલ અને લોકલ ફન્ડના કરને મળતા છે તે) ની ઉપજ ૧૯,૪૨,૭૧૬ પાઉન્ડની એટલે એકન્દર ખરચના સુમારે પાંચમા ભાગ જેટલી થઈ હતી. ૯,૯૦,૬૭૦ પાઉન્ડ એટલે કુલ ખરચનો લગભગ દસમો ભાગ ખાનગી શાળાઓ માટે થયેલાં ઊઘરાણાંની અને વ્યાજની રકમમાંથી ઉપજ્યો હતો, અને બાકીનો ખરચ પરચુરણ ઊપજમાંથી થયો હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે ઈંગ્લન્ડ અને વેલ્સમાં પ્રાથમિક કેળવણીના ખરચનો મ્હોટો ભાગ એટલે બે તૃતીયાંશ સરકાર આપે છે, એક પંચમાંશ ખરચ સ્થાનિક કરની ઉપજમાંથી થાય છે, એક દશાંશ ખાનગી ઊઘરાણા અને વ્યાજમાંથી મળે છે, અને બાકીનો એટલે એક ત્રીશાંશ પરચુરણ ઊપજમાંથી થાય છે. ખાનગી શાળાઓની સરકારી મદદ હજી પણ વધારવાની મજબૂત હીલચાલ ચાલે છે, અને તેમ કરવાને હાલનું પ્રધાન મંડળ કબૂલ થઈ ચૂક્યું છે.

મુમ્બઈ ઇલાકામાં પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ એકન્દર ૩૨,૫૫,૭૨૯ રૂપિયા ખરચ થાય છે, તેમાંથી ૮,૧૯,૧૯૦ એટલે ચોથા ભાગના સરકાર આપે છે. મ્યુનિસિપલ તથા લોકલ ફન્ડની ઊપજમાંથી એટલે સ્થાનિક કરમાંથી થતો ખરચ એકન્દર ખરચના એક તૃતીયાંશ જેટલો છે.

हल्कां धोरणो माटे कथितपाठ अने बाळउद्योग.

બાળવર્ગ અને પહેલા ધોરણ માટે હમે સમાન્ય જ્ઞાનના પાઠો આપ્યા છે, અને તે પાઠમાળા હજી ચાલુ છે. તેથી ઉપરનાં ધોરણોને ઉપયોગમાં આવે તેવી પાઠોની ટીપ આ નીચે આપીએ છીએ.

ધોરણ	પ્રાણી સમ્બન્ધી.	વનસ્પતિ સમ્બન્ધી	ખનિજ સમ્બન્ધી.
૨ જું.	૧. પગ અને પ્રાણીઓનાં ચાલવાનાં બીજાં સાધનો. ૨. દાંત અને ચાંચ (ખાવાનાં સાધનો). ૩. પ્રાણીઓનાં ઢાંકણ (ચામડી, વાળ, પીછાં, વગેરે). ૪. પ્રાણીઓનાં ઘર. ૫. જે પ્રાણીઓ જીવતાં હોય છે ત્યારે માણસોને ખોરાક પૂરો પાડે છે તે. ૬. જે પ્રાણીઓ મુઆ પછી ખોરાક પૂરો પાડે છે તે. ૭. જે પ્રાણીઓ જીવતાં કે મુઆ પછી વસ્ત્ર પૂરાં પાડે છે તે. ૮. પાળવામાં આવે છે તે પ્રાણીઓ અને જેઓ બિગાડ કરે છે તેવાં પ્રાણીઓ.	૧. છોડવા કેવી રીતે ઊગે છે. ૨. છોડના ભાગ. ૩. ખોરાક તરીકે વપરાતાં મૂળ. ૪. ખોરાક તરીકે વપરાતાં થડ. ૫. ખોરાક તરીકે વપરાતાં પાંદડાં. ૬. ખોરાક તરીકે વપરાતાં ફૂલ અને બી. ૭. માણસને કપડાં પૂરાં પાડનાર છોડવા. ૮. જુદી જુદી ઋતુઓમાં થતાં ફૂલ. ૯. લાકડાંના ઉપયોગ. ૧૦. છોડવાના રસની વસ્તુઓ, જેવી કે ખાંડ, ગોળ, કપૂર, વગેરે.	૧. ઓગળી જાય તેવા પદાર્થ, અને જેમાં તે ઓગળે છે તે વસ્તુઓ (લૂણ, પાણી, વગેરે). ૨. ઘાટ બને તેવા પદાર્થ (માટી, વગેરે). ૩. કઠણ પદાર્થો. ૪. ધાતુઓ. ૫. બળે તેવા પદાર્થો. ૬. જેમાંથી પાણી વગેરે ઝમે છે તેવા પદાર્થો. ૭. ભૂકો થાય તેવા પદાર્થ. ૮. તાપથી ઓગળી જાય તેવા પદાર્થ. ૯. ચોંટે તેવા પદાર્થ (ચૂનો વગેરે). ૧૦. નક્કર, પ્રવાહી, અને વાયુરૂપી

	૯. માણસો માટે કામ કરનારાં પ્રાણીઓ.		
	૧૦ પ્રાણી અને વનસ્પતિનો મુકાબલો.		
ધો. ૩ જું.	૧. વાંદરાં.	૧. કૃષ્ણગાનું ફૂટવું.	૧. પાણી.
	૨. પક્ષીઓ અને શિકારી પ્રાણીઓ.	૨. ફૂલ અને શાકભાજીનો મુકાબલો.	૨. માટી.
	૩. પીછાં.	૩. મૂળા અને તેમના જેવી વનસ્પતિ.	૩. ચાક.
	૪. પક્ષીનો માળો.	૪. શણનો છોડ.	૪. લોઢું.
	૫. ઈંડું.	૫. ચ્હાનો છોડ.	૫. ખાણનો કોયલો.
	૬. માંસ.	૬. ઘઉંનો છોડ.	૬. રેતી.
	૭. ચામડું.	૭. કપાસનો છોડ.	૭. મીઠું (લૂણ).
	૮. સસલાં અને ઉંદર.	૮. ગુલાબ, મોગરો, વગેરે ફૂલ.	૮. ગન્ધક.
	૯. મધમાખી.	૯. સાગનું ઝાડ.	૯. ચૂનો (ઘર ચણવાનો).
	૧૦. પરવાળાનાં જીવડાં.	૧૦. શેરડી.	૧૦. હવા.
ધો. ૪ થું.	૧. સ્તનવાળાં પ્રાણી. (કરોડવાળાં પ્રાણીઓ.)	૧. છોડની વંશ વૃદ્ધિ.	૧. બીજી વસ્તુઓને ઓગાળનાર તેજાબો.
	૨. પક્ષીઓ. (કરોડવાળાં પ્રાણીઓ.)	૨. બીજા ઝાડના થડમાં મૂળ નાંખી જીવનાર છોડ.	૨. આરસી ચોઢવાની લાપી.
	૩. માંછલાં. (કરોડવાળાં પ્રાણીઓ.)	૩. મૂળ.	૩. ખડકની બનાવટ.
	૪. પેટે ચાલનાર પ્રાણી. (કરોડવાળાં પ્રાણીઓ.)	૪. થડ.	૪. કિંમતી ધાતુઓ.
	૫. જમીન અને પાણી બન્નેમાં રહેનાર. (કરોડવાળાં પ્રાણીઓ.)	૫. પાંદડાં.	૫. સાધારણ અને ખાણનો કોયલો.
	૬. પોચા શરીરવાળાં પ્રાણી. (કરોડ વગરનાં પ્રાણી.)	૬. બી અને ફળ.	૬. રેતી વગેરેથી પાણી ગાળવું.
	૭. સાંધાવાળાં પ્રાણી. (કરોડ વગરનાં પ્રાણી.)	૭. છોડના રેસા.	૭. ધાતુનો કાટ.
	૮. પરસેવાથી ઉત્પન્ન થતાં. (કરોડ વગરનાં પ્રાણી.)	૮. ફૂલ.	૮. મિશ્ર ધાતુઓ.
	૯. પરવાળાનાં જીવડાં. (કરોડ વગરનાં પ્રાણી.)	૯. ઇમારતી લાકડું.	૯. સિમેન્ટ (એક જાતનો સાગોળ.)
	૧૦. વાદળી. (કરોડ વગરનાં પ્રાણી.)	૧૦. વનસ્પતિના ઉકાળા.	૧૦. ખાણના કોયલાનો બનાવેલો ગ્યાસ (દીવે બાળવાનો વાયુ).

ઉપરના પાઠ ક્રમસર ગોઠવેલા છે, અને તેવા પ્રકારના પાઠ ત્રીજી, ચોથી, અને પાંચમી ચોપડીમાં છે, એટલે ઘણું કરીને ભારે પડે તેમ નથી. છતાં કોઈ પાઠ ખાસ ભારે પડતો હોય તો મૂકી દેવા હરકત નથી, પણ ક્રમ ન તૂટે તેવી સમ્ભાળ રાખવી જોઇયે. બીજા ધોરણના પાઠમાં બાળકોની સ્પર્શ, સ્વાદ, અને જોવાની ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ થાય તેવા પ્રાણી, વનસ્પતિ, અને ખનિજ પદાર્થોના સામાન્ય અને સાદા વર્ગીકરણનો સમાસ થાય છે. ત્રીજા ધોરણના પાઠોમાં દરેક સમૂહના થોડા ખાસ નમૂનાઓનું બારીક અને પૂરું અવલોકન કરવાનું છે. ચોથા ધોરણના પાઠોમાં પ્રાણી અને વનસ્પતિનું શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ તથા નિરિન્દ્રિય પદાર્થોનું વિશેષ જ્ઞાન દાખલ થાય છે. દરેક પ્રસંગે પદાર્થ બાળક આગળ રજુ કરીને અવલોકન કરાવવું જોઇયે. માત્ર મ્હોએ હકીકત કહેવાથી કાંઈ ફળ નથી.

કથિતપાઠ ઉપરાન્ત બાળકોના હાથ અને આંખો કેળવવાને હમે બાળઉદ્યોગના પાઠ આપવા માંડ્યા છે. તે અને બીજા ઉદ્યોગો માટે હલકાં ધોરણોમાં નીચે મુજબનો ક્રમ રાખવો ઠીક પડશેઃ—

બાળવર્ગ અને પહેલું ધોરણ—(૧) કાગળ વાળવા.
(૨) કાગળ કાપવા.
(૩) કાપેલા કાગળને એવી રીતે ગોઠવવા કે સાદી વસ્તુઓના નમૂના બને.
(૪) તે જ નમૂના બને તેવી રીતે કાપેલા કડકાને જાડા કાગળ ઉપર સુન્દરથી સફાઈ બન્ધ ચોઢવા.
(૫) સ્લેટ ઉપર તે નમૂના દોરી આકાર કાઢવા.

ધોરણ બીજું— (૧) પલ્હાળેલી માટીના સાદા ઘાટ બનાવવા, જેવા કે, ગોળો, નળાકાર, ઘન, શંકુ.

(૨) તે આકારો ઉપરથી સહેલથી બનાવી શકાય તેવાં ફળ (જામફળ, દાઢમ, બોર, દ્રાક્ષની લૂમ, વગેરે) અને બીજી વસ્તુઓ બનાવવી.

(૩) પહેલા ધોરણનાં મનોયત્ન ચાલુ રાખી વધારે અઘરા નમૂના બનાવવા.

ધોરણ ત્રીજું—(૧) કાગળ ઉપર નમૂના દોરવા, અને તેમાં રંગિત પેન્સિલ કે ચાકથી રંગ પૂરવા, જેવા કે,

(૧) સીધી લીટીવાળા આકાર.

(૨) વાંકી લીટીના આકાર.

(૩) સીધી અને વાંકી લીટી એકઠી આવે તેવા આકાર.

(૨) પાછલાં ધોરણના નમૂનાનાં અઘરાં મનોયત્ન.

ઉપલાં ધોરણોમાં ઉપર બતાવેલા વિષયોનાં અઘરાં મનોયત્ન, જાડા કાગળ કાપી તેના ઘાટ બનાવવાનું, વગેરે ચલાવી શકાશે, અને બાળકોની આંખ તથા હાથને સાથે કામ કરવાની ટેવ પાડી તથા ચપળ કરી તેમને નોકરી સિવાયના ઉદ્યોગો માટે અને ઔદ્યોગિક કેળવણીનો પૂરો લાભ લેવા માટે તૈયાર કરી શકાશે. બાળઉદ્યોગોની સામાન્ય કેળવણી ઉપર પણ નીચે મુજબ અસર થાય છેઃ—

(૧) ડ્રૉઇંગ—છેટું માપવાને, મુકાબલો કરવાને, સૌન્દર્ય, ચોકસપણું, તથા વસ્તુના અવયવોનું સમાનપણું, એ બધાની પરીક્ષા કરવાને આંખને કેળવે છે; લખવામાં મદદ કરે છે; અને નિશાળ છોડ્યા પછી ઘણા ધન્ધાઓમાં ખપ આવે છે.

(૨) માટીના ઘાટ—ગોળો, અર્ધગોળો, ત્રિકોણ, ચોરસ, વર્તુળાકાર, અંડાકાર, વગેરે બનાવવામાં આવે છે તેથી આકારનું ભાન કરાવવામાં અને ભૂગોળના શિક્ષણમાં તે ઉપયોગી થાય છે. વસ્તુનો શબ્દ

શીખતી વખત શિક્ષકની દેખરેખ નીચે બાળક જાતે વસ્તુ બનાવશે તેથી વધારે સારી સમજ પડશે અને યાદ પણ વધારે રહેશે.

(૩) **જાડા કાગળ કાપી તથા વાળીને વસ્તુઓના નમૂના બનાવવા**—સફાઈ, ચોકસપણું, શોધક બુદ્ધિ, રસજ્ઞતા, આકારની ખરી સમજ વગેરે કેળવાય છે, અને ઘર તથા શાળાના ઉપયોગની ઘણી વસ્તુઓ બનાવતાં આવડે છે.

(૪) **ઝીણા કાગળ વાળી વસ્તુઓના નમૂના બનાવવા**—સફાઈ, ચોકસપણું, વસ્તુના આકારની સમજ, વગેરે કેળવાય છે.

(૫) **રંગિત કાગળ કાપવા**—શોધક બુદ્ધિ અને ચતુરાઈ કેળવાય છે; રંગ અને આકારનું ભાન થાય છે.

(૬) **રંગિત કાગળની ચીપો ગૂંથવી અને સાદડી બનાવવી**—હાથ અને આંખ કેળવાય છે; સફાઈ, વ્યવસ્થા વગેરેની ટેવ પડે છે; ખપે તે પ્રમાણે રંગો ગોઠવવાની ચતુરાઈ આવે છે.

(૭) **ટોપલી ગૂંથવી**—હાથ ચપળ થાય છે, અને આંખ તથા હાથને સાથે કામ કરવાની ટેવ પડે છે.

શિક્ષકની આવડ અને સમજ પ્રમાણે બીજા પણ ઉદ્યોગો દાખલ કરી શકાય છે. દરેકમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ આંખ તથા હાથ કેળવવાનો, અને સફાઈ, ચોકસાઈ, વગેરેની ટેવ પાડવાનો રાખવો જોઇયે. ગમે તેમ અવ્યવસ્થિતપણે કામ કરાવવાથી કેળવણીની મતલબ સરતી નથી. આ વખતે, બાળકોને ધન્ધો શિખવવાનો હેતુ નથી, પરન્તુ તેમની સઘળી શક્તિઓ કેળવવાનો હેતુ છે, કે મ્હોટા થયે તેઓ ગમે તે ખાસ ઉદ્યોગનું શિક્ષણ લઈ શકે. ઇગ્લન્ડની ઘણી નિશાળોમાં એ જ હેતુથી ચોથા અને તે ઉપરનાં ધોરણોમાં સુતારી કે લુહારી કામ પણ ચલાવવામાં આવે છે. જે વસ્તુ બનાવવાની હોય તેનો નકશો બાળક પ્રથમ ચિતરે છે, અને પછી તે મુજબ વસ્તુ બનાવે છે. એમાં શરીર તથા મનની શક્તિઓ કેળવવાની જ મુખ્ય મતલબ છે; સુતાર કે લુહાર બનાવવાનો હેતુ નથી. દરેક ઉદ્યોગમાં સહેલા કામ કે ઉદ્યોગ ઉપરથી અઘરા ઉપર જવાનું ભૂલવું ન જોઇયે.

શિક્ષકોની ત્રિમાસિક સ્પર્ધા.

ગઈ ત્રિમાસિક સ્પર્ધાનું પરિણામ નીચે સુજબ છેઃ—

પ્રશ્ન ૧ લો. ૩૩ જણના ઉત્તર મળ્યા હતા તેમાંથી ભાવનગરના સ્પેશ્યલ બીજા આસિસ્ટન્ટ ચુનીલાલ ખુશાલ ભટ્ટને રૂ ૧) નું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન ૨ જો. ૧૪ જણના જવાબ મળ્યા હતા તેમાંથી ભાવનગરના સ્પેશ્યલ બીજા આસિસ્ટન્ટ ચુનીલાલ ખુશાલ ભટ્ટને રૂ ૨) નું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન ૩ જો. ૧૯ જણના જવાબ મળ્યા હતા તેમાંથી મોજે વેડચ તા. જમ્બુસરના મહેતાજી રણછોડ દામોદર શાહને રૂ ૧) નું, અને મોજે કરમાડ તા. ભરૂચના મહેતાજી માણેકલાલ દેવશંકરને રૂ ૧) નું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે. મોજે પનાર તા. વીરમગામના મહેતાજી ભોગીલાલ કૃપાશંકર ત્રવાડી, મોજે કેરવાડા તા. આમોદના મહેતાજી મૂળશંકર અમથારામ ભટ્ટ, અને મોજે ઊછદ તા. જમ્બુસરના મહેતાજી ધનેશ્વર ન્હાનાભાઈ દેસાઈના ઉત્તરો જો કે પહેલી પંક્તિમાં આવી શકતા નથી, તોપણ તેમણે તે લખવામાં સ્તુતિપાત્ર મહેનત લીધેલી માલૂમ પડે છે. કેળવણીમાં પછાત પડેલાં ગામોમાં બાળકોનાં ચિત્ત એકાગ્ર કરવામાં મહેતાજીઓને કેવી કેવી મુસિબતો પડે છે તેનો ચિત્તાકર્ષક ચિતાર મહેતાજી ધનેશ્વર ન્હાનાભાઈએ આપ્યો છે.

આ ત્રિમાસિકમાં નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખી મોકલવા:—

(૧) એક અંક વાળી રકમે ગુણતાં આવડતું હોય તેવાં છોકરાંને ૩૬૧×૨૩ નો હિસાબ કેવી રીતે સમજાવશો તે સવિસ્તર લખો. ઇનામ રૂ ૨)

(૨) સકર્મક અને અકર્મક ક્રિયાપદ વિષે કથિતપાઠની પૂર્ણ નોંધ લખો. ઇનામ રૂ ૨)

(૩) કયે ઠેકાણે અને ક્યારે મધ્યરાત્રે સૂર્ય દેખાય છે ? તેમ થવાનું કારણ આકૃતિ સાથે લખો. ઇનામ રૂ ૧)

ટીપ.—એપ્રિલ સને ૧૮૯૩ ના શાળાપત્રમાં સ્પર્ધાના નિયમ જોવા. તા. ૨૦ મી નવેમ્બર પછી આવેલા ઉત્તર લક્ષમાં લેવાશે નહિ.

सामान्य पदार्थों विषे पाठ.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૨૬૫ થી.)

પગથીઉં ૨ જું.

પાઠ ૧૩ મો.

પદાર્થના ગુણ.—પારદર્શક અને અપારદર્શક.

આ ગુણ સમજાવવા માટે જોઇતા પદાર્થો:—કાચનો તખ્તો, પાણી, દૂધ, આરસપહાણ, ગ્લાસ, ચીનાઈ પ્યાલો.

પારદર્શક અને અપારદર્શક × પદાર્થો બાળકો ઘણી સહેલાઈથી જથાવાર ગોઠવી શકશે.

કાચના તખ્તા પછવાડે હાથમાં ખડીનો ગાંગડો રાખી પૂછવું કે, "કાચની પછવાડે મ્હારા હાથમાં શું છે?" ખડીનો ગાંગડો.

"ખડીનો ગાંગડો છે એવું શાથી જાણ્યું?" હમારાથી તે જોઈ શકાય છે તેથી.

"હવે હું ખડીનો ગાંગડો સ્લેટની પછવાડે રાખું છું. હવે તમે તે દેખી શકો છો?" ના.

"શા માટે દેખી શકતા નથી?" સ્લેટની આરપાર દેખી શકાતું નથી તેથી.

"કાચની પછવાડે રાખેલો ખડીનો ગાંગડો શાથી દેખી શકો છો?" કાચની આરપાર દેખી શકીએ છીએ તેથી.

પાણીનો એક ગ્લાસ (પવાલા જેવું કાચનું પાત્ર), પાણીનો એક ચીનાઈ પ્યાલો, અને દૂધનો એક ગ્લાસ, એ રીતે ત્રણ વાસણ મેલવાં, અને તે દરેકમાં બાળકો ન જાણે એવી રીતે એકેકો કાચનો લખોટો અથવા બીજો કોઈ તેના જેવો પદાર્થ મૂકી પૂછવું કે "આ પાણીના ગ્લાસમાં શું છે?" લખોટો.

"શાથી જાણ્યું કે તે લખોટો છે?" હમે તે જોઈ શકીએ છીએ તેથી.

× અર્ધપારદર્શક પદાર્થોનો હાલમાં ઉપયોગ કરવો નહિ.

"શેની આરપાર તમે લખોટા દેખી શકો?" કાચ અને પાણીની આરપાર.

"આ ચીનાઈ પ્યાલામાં પાણીની અન્દર મ્હેં કાંઈક મૂકયું છે. તે શું છે તે તમે કહી શકશો?" ના.

"શા માટે નહિ?" પ્યાલાની આરપાર હમારાથી દેખી શકાતું નથી તેથી.

જસોદા, મેજ પાસે આવીને પાણીની આરપાર નજર કર. હવે તને કાંઇ દેખાય છે?" હા, લખોટા.

"ત્યારે ત્હારાથી કાચની આરપાર દેખી શકાય છે પણ ચીનાઈ પ્યાલાની આરપાર દેખી શકાતું નથી."

(દૂધના પ્યાલા તરફ આંગળી કરીને) "આ ગ્લાસમાં શું છે?" દૂધ.

"દૂધની આરપાર દેખી શકો છો?" ના

"દૂધની અન્દર મ્હેં લખોટા મૂકયો છે તે તમારાથી દેખાય છે?" ના.

"ગ્લાસ જરા વાંકો વાળી તમારી તરફની બાજૂએ લખોટા લાવું છું. હવે તમારાથી લખોટા દેખાય છે?" હા.

"શાથી દેખાય છે?" કારણકે લખોટા કાચની લગોલગ છે અને હમારાથી કાચની આરપાર દેખી શકાય છે.

"હવે હું તમને બે કઠણ શબ્દો શિખવીશ, એકનો અર્થ 'આરપાર દેખી શકાય' એવા અને બીજાનો 'આરપાર દેખી શકાય નહિ એવો' થાય છે. તે શબ્દો 'પારદર્શક' અને 'અપારદર્શક' છે.

"પદાર્થ પારદર્શક ક્યારે કહેવાય છે?" જ્યારે તેની આરપાર દેખી શકાય ત્યારે.

"કોઈ પારદર્શક પદાર્થનાં નામ બોલો." કાચ અને પાણી.

"આપણી બારીઓમાં શા માટે કાચ નંખાવીએ છીએ?" કારણકે તેમાં થઈને અજવાળું આવી શકે છે અને આપણાથી તેની આરપાર દેખી શકાય છે.

"પદાર્થ અપારદર્શક ક્યારે કહેવાય છે?" જ્યારે તેની આરપાર દેખી શકાતું નથી ત્યારે.

"તમારી સ્લેટ પારદર્શક છે કે અપારદર્શક?" અપારદર્શક.

"શામાટે તેને અપારદર્શક કહો છો?" કારણકે હમારાથી તેની આરપાર દેખી શકાતું નથી.

જ્યાં સુધી બાળકોના મનમાં એ શબ્દોવડે તેમનો ખ્યાલ અને તેમના ખ્યાલવડે-તે શબ્દો યાદ ન આવે ત્યાંસુધી શિક્ષકે આવી જાતના પ્રશ્નો પૂછે જવા.

बाळ उद्योग

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૨૨૧ થી.)

મનોયત્ન ૨૦ મું.

રંગે રંગ જુદા પાડવા.

સામાનઃ—રંગિત ઊનના *કકડા ભરેલી કોથળીઓ, ઊનના કકડા મૂકવા સારૂ ધોળા કાગળનો મ્હોટો ચોરસ, ઊનના કકડાને મળતા રંગની ઊનની ન્હાની આંટીઓ.

આ (બતાવેલી) આંટીના જેવા રંગનો ઊનનો કકડો કોથળીમાંથી શોધી કહાડો. (પહેલી વખતે ઘણા સ્પષ્ટ રંગની આંટી બતાવવી. બાળકે શોધી કાઢેલા કકડાની પાસે નમૂના વાળી આંટી મૂકી તેને પૂછવું કે બન્ને એક રંગનાં છે?)

પછી બાકીના રંગની આંટીઓ એક પછી એક બતાવી તેને મળતા રંગના કકડા બાળકો પાસે કોથળીમાંથી કઢાવવા, અને શોધી કાઢેલા કકડા પાસે બતાવેલી આંટીઓ મૂકી પૂછવું કે બન્ને એક રંગનાં છે?

કોથળીમાંથી રાતા, પીળા, લીલા, વાદળી, વગેરે રંગના કકડા શોધી કાઢો.

---

* જાડા અને ચારેક ઇન્ચ લાંબા કકડા લેવા. તેમાં કાળા, ધોળા, અને બે ત્રણ જાતનાં રાતા, પીળા, લીલા, અને વાદળી રંગના નમૂના—બધા મળીને આશરે વીસ રંગના નમૂના આવી જવા જોઇયે. દરેક છોકરાને ઊનના કકડા ભરેલી ન્હાની કોથળીઓ આપવી જોઇયે. શિક્ષકે વર્ગને સમજાવવા માટે પોતાની પાસે તે કકડાને મળતા રંગની ઊનની ન્હાની આંટીઓ રાખવી.

રાતા રંગના કકડામાંથી આછા રાતા અને ઘેરા રાતા જુદા પાડી તેમને વડ પ્રમાણે ગોઠવો.

જોડા જોડ આવવાથી શોભી ઊઠે એવા બે રંગના કકડા વીણી કઢાવી શિક્ષકે બાળકો પાસે જોડા જોડ મૂકાવવા, અથવા ભેગા કરી જોવો તેવો આમળો દેવરાવવો.

જોડા જોડ આવવાથી શોભી ન ઊઠે એવા બે રંગના કકડા ઉપર પ્રમાણે જોડા જોડ મૂકાવવા, અથવા ભેગા કરી આમળો દેવરાવવો.

શિક્ષકે એક નમૂનો બતાવી તેના જેવા રંગનો કકડો બાળક પાસે કોથળીમાંથી કઢાવવો અને તેની જોડે આવવાથી શોભી ઉઠે એવા બીજા રંગનો કકડો ખોળી કાઢવાનું બાળકને કહેવું.

ટીપઃ—થોડા થોડા દિવસને આંતરે આ મનોયત્ન ફરી ફરીને કરાવવામાં આવશે તો બાળકોને લાભ થશે.

જગતની ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ.

(ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બર્વે. નવસારી.)

ઉપોદ્ઘાત.

આજ કાલ આપણા વિદ્વાન્ મંડળમાં, તેમ જ ગુજરાતમાં ઘણે ઠેકાણે ભાષાઓ વિષે વિવેચન થતું જોવામાં આવે છે, આ પત્રમાં (ગુજરાત શાળાપત્રમાં) **અનાર્ય લોકોની ભાષા** તેમ જ ચાલુ વર્ષના પ્રારમ્ભે તન્ત્રીએ "ગુજરાતી ભાષા શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ લખવા માટે અત્યારથી જે જે સાધનો મેળવી રાખવાની આવશ્યતા છે તે તે સાધનો અને તે સંગ્રહ કરવાના નિયમો" બતાવેલા છે તે તથા ડૉ. **હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ** તરફથી **ગુજરાતની પ્રાન્તભાષાઓ અને જાતિભાષાઓ** વગેરે જે અતિ ઉપયોગી સંગ્રહ થતો જાય છે તે ઘણો જ અવર્ણનીય છે. એવો જ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખી દરેક વિદ્વાન્ પરિશ્રમ કરે તો થોડા વખતમાં આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ લખી શકાય. આ અગત્યનું કામ આ પત્રદ્વારે જેવી રીતે સારું થશે તેવી રીતે બીજાં સાધનો દ્વારાએ થવું અશક્ય છે. ગુજરાતમાં કેળવણી પામેલો મ્હોટો ભાગ જે શિક્ષકવર્ગનો છે તે સર્વ સ્થળે એવી રીતે પ્રસરેલો છે કે તે વર્ગના માટે

અને આ તરફ પૂર્ણ લક્ષ આપે તો ઘણી લગ્નથી આપણું કાર્ય થઈ શકે; આવો વિચાર ધારી ભાષા શાસ્ત્રના શોધકો તેમ જ શિક્ષણ પામેલા શિક્ષકો, અને ઇતર વાચકોને ભાષા એટલે શું, અને તેના કેવા ફાયદા થાય છે; અને જગતની ભાષાઓ કેટલી છે તથા તેનું સામ્ય પરસ્પર કેવું થઈ શક્યું છે, તે વિષે સવિસ્તર માહિતી આપવા મ્હારી જિજ્ઞાસા થવાથી આ લઘુ લેખ લખવામાં આવ્યો છે. અત્રે જે માહિતી આપવામાં આવે છે તે વિષે અંગ્રેજી ભાષામાં ઘણા ગ્રન્થો લખાયેલા છે. ઘણા મહેતાજીઓ અંગ્રેજી જાણતા નથી તેથી તેમને પણ આ સંગ્રહ ઉપયોગી થઈ પડશે, ને ભાષાશાસ્ત્રીય શોધો ઘણી કાળજીથી કરશે.

(૧) ભાષાશાસ્ત્રનો ટૂંક ઈતિહાસ.

ભાષાશાસ્ત્રને અંગ્રેજીમાં ફાઇલોલોજી (Philology) કહે છે. તેનાં ત્રણ અંગો છે તે આ પ્રમાણે: **ભાષા, વિચાર** અને ***ગાથા.** ભાષાશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ હાલમાં જ એટલે લગભગ ૬૦ કે ૭૦ વર્ષથી થઈ છે, અને એટલામાં તેનો એટલો બધો પ્રસાર થયો છે કે, યુરોપ અમેરિકામાં સાધારણ માણસ પણ આ વિષે ચર્ચા કરે તો તે વિદ્વાન્ છે એમ મનાય છે. **સરવિલિયમ જોન્સ** નામે એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ યુરોપખંડમાં થઈ ગયો. તેણે **મનુસ્મૃતિ, કાલિદાસ** કવિકૃત **શાકુન્તલ** નાટક તથા એવાં જ બીજાં ઘણાં પુસ્તકોનાં અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તરો કર્યાં ત્યારથી સંસ્કૃત ભાષાના માધુર્ય અને શૈલી તરફ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચયું. ઇ. સ. ૧૭૮૮માં બંગાળામાં **રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટી** સ્થાપન થઈ. તેણે સંસ્કૃત ગ્રન્થો મૂળ તથા ભાષાન્તર રૂપે છાપીને પ્રસિદ્ધ કરવાનો સ્તુત્ય ઉદ્યોગ આરંભ્યો. એથી યુરોપિયનોને પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે પુષ્કળ માહિતી મળવા લાગી. અને એ ઉદ્દેશથી સંસ્કૃત ભાષા ઘણા વિદ્વાનો શીખવા લાગ્યા. પછી આગળ ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનું, તથા ગ્રીક, લૅટિન, ગૉથિક વગેરે પાશ્ચાત્ય ભાષાનું વિલક્ષણ રીતે મળતાપણું જણાઈ આવ્યું, ત્યારે ઘણા વિદ્વાનોએ તેની પરસ્પર તુલના કરવાનો પ્રારમ્ભ કર્યો, ને થોડા જ સમયમાં આ તુલનાત્મક પદ્ધતિએ ભાષાશાસ્ત્રનો પાયો નાંખ્યો. હાલમાં ગ્રીમ, બૉપ, મ્યાક્સ-

* ગાથા શાસ્ત્રને અંગ્રેજીમાં માઈથોલોજી (Mythology) કહે છે.

મુલર વગેરે પંડિતોના પરિશ્રમવડે ગ્રીક, ગૉથિક, લ્યાટિન વગેરે ભાષાઓનું, તથા સંસ્કૃત અને તેને મળતી ભારત વર્ષની ભાષાઓનું "પૂર્ણ ઐક્ય" સ્થાપિત થયું છે. ક્યાં સંસ્કૃત અને ક્યાં ગ્રીક, એવા અત્યન્ત દૂર રહેલા પ્રદેશોમાં પણ ભાષાનું જે અર્થે સમાન પણું જણાય છે તે અર્થે તેઓ બન્ને કોઈ પણ એક પ્રાચીન ભાષામાંથી*, અગર એક બીજીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હશે એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે. આવા અનુમાન ઉપરથી દુનિયાની સઘળી ભાષાઓ વિષે તથા તેમાંના પ્રકૃતિભૂત શબ્દોની ઐક્યતા વિષે જેટલી માહિતી મળી શકે તેટલી માહિતી ભેગી કરવી એ ભાષા શાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય છે. વર્તમાન સમયમાં અનેક વિદ્વાનોના પ્રયત્નથી આ શાસ્ત્રમાં ઘણા અપૂર્વ શોધો થયા છે.

દુનિયાની વસ્તીની ભાષાઓની સરખાવટ ઉપરથી ૩ પ્રકારની મૂળ મનુષ્ય શાખાઓ ઠરાવી છે, તે આ પ્રમાણેઃ—**આર્ય, સેમિટિક** અને **તુરાનિયન.** આર્યભાષા બોલનારાઓના બે વિભાગો છે પશ્ચિમ તરફ ગયેલા, અને પૂર્વ તરફ ગયેલા. પૂર્વ તરફ ગયેલામાં **સંસ્કૃત** અને ઝન્દ ભાષાવાળા, અર્થાત્ હિન્દુઓ તથા પારસી. પશ્ચિમ તરફ ગયેલામાં **ગ્રીક, લ્યાટીન,** કેલ્ટિક, ટ્યુટોનિક અને સ્લેવોનિક ભાષાવાળા અર્થાત્ હાલનો આખો યુરોપ તથા અમેરિકાનો ભાગ ગણવામાં આવે છે. **સેમિટિક** પ્રજામાં યાહુદી, **આરબી, બાબિલોનિયન, ફિનિશિયન** વગેરે ભાષા બોલવાવાળા કે જેમાં હાલ આરબો તથા યાહુદીઓ ગણાય છે. **તુરાનિયન** પ્રજામાં **તિબેટ,** તાતારના કેટલાક લોકો **ચીન, મલાયા,** તથા હિન્દુસ્તાનના છેક દક્ષિણના લોકો ગણાય છે. એ રીતે દુનિયાની ભાષાની સરખાવટ ઉપરથી આર્ય, સેમિટિક અને તુરાનિયન એવા ૩ વિભાગો મનુષ્ય વસ્તીના પાડવામાં આવ્યા છે. આ સઘળી પ્રજા

---

* મ્યાક્સમુલર, વેબર, ગોલ્ડસ્ટકર, વિલ્સન, સ્લેગેલ, બન્સન, મૂર, વગેરે પંડિતો એમ કહે છે કે, મૂળ પ્રાચીન ભાષા વેદભાષા હતી, ને તેમાંથી સંસ્કૃત—સુધારેલી ભાષા થઈ. (એ વિષે આગળ વિવેચન આવશે.)

એક જ કુટુમ્બનો વિસ્તાર છે, ને તે મૂળ કુટુમ્બ× કોઈ પ્રાચીન સમયમાં* ભેગુ રહેતું હતું; તેમ જ તેમની ભાષા એક સરખી હતી; એમ હાલમાં ભાષા શાસ્ત્રના ઉત્કર્ષથી સિદ્ધ થયું છે.

ગુજરાતની પ્રાન્ત ભાષાઓ અને જાતિ ભાષાઓ.

(મોકલનાર–મર્હૂમ ડાકટર હ. હ. ધ્રુવ)

નાયકા લોકોમાં દીવાળીપર ગવાતાં ઓરીઆં.

કીડી તો બાંધશે દાણીઆંરે રેણુ બ્હેની થવાની કાય,
મકોડા તો મડશે મુઠીઆંરે રેણુ ભાઈ થવાનો કાય.
બગલો તો આવશે ઢગલો ભરશે રે રેણુ બાપો થવાનો કાય,
જતાં તો મારશું મોવા મોરવી રે આવતાં તો મારશું વાંકલારે,
નીરોની બાવળી રે રેણુ.
તીરોનો માયરો જાય જતાં તો તોડાવીશું બાવળી રે રેણુ.
રતે ચલાવીશું ધાડ ધાડોને મેલશું પગ તળીએરે રેણુ ઢોલ ઉતારશું ધાડ.

પોનરનો પારધીરે હમે વલસાડીનો દેસાઈ,
ધઈડા ધઈડા રમના ઘુઘરા રે બીજલ ધઈડા મોર.
મોર તું જા ને મોરવી રે લાવજે બે ચંપાના છોડ,
જેટલા ચંપાના છોડ રે તેટલા મરણના ફૂલ,
મરણ વણી ચુંથી ઘેર ભઈરુંરે મ્હારી રમતી આવે ઘેર.
ઊંચે ચઢીને ભાઈરુંરે મ્હારી કેટલી આવે ઘેર.
નીચે ચઢીને હિંદોળીઉ રે મ્હારી સોને આવે સાદ.

ઓ ભાઈ રે સુથારી વેળા ભીનનુંરે ઓ પાનવાડી રે,
દીવાળી તો ઘડી વેળા લાઉ રે ઓ પાનવાડી રે,
દીવાળી તો મેલો પેલી ચોકમાં રે ઓ પાનવાડી રે,

× Patriarchal Family.

* આ સમય તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦ હજાર વર્ષ. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ મ્હારી ભારતકીર્તિલતા અને વિશ્વચર્ચા. તેમાં પ્રાચીન સમયના ઇતિહાસના સમ્બન્ધની શૃંખલાનો વિચાર કર્યો છે.

એ શાઈ રે કુંભારી વેળા મીનનું રે એ પાનવાડી રે,
કાડીઆં તો ઘડી વેળા લાઉં રે એ પાનવાડી રે,
કાડીઆં તો મેલે પેલી ચોકમાંરે એ પાનવાડી રે,
રામ તું તો સઘળા કે દેવ રે રતન જડાઉં તેરાં ઝુમણાંરે એ પાનવાડી રે.

ચોધરા લોકની લગ્ન રૂઢી.

(લખનાર મંગાભાઈ વહાલાભાઈ ચોધરા, મ્હેતાજી મ્હોટી ચેર).

ચોધરા લોકોમાં લગ્ન ક્રિયાએ ત્રણ રીતે થાય છે. તે નીચે મુજબઃ—

(૧) ખન્ધાડીઆ જવાનો (ગરીબી હાલતમાં હોવાથી). પાસે પૈસા નહિ હોવાથી તથા પોતાની ઘણી જ ગરીબ સ્થિતિ હોવાથી તે સાસરાને ત્યાં ગુલામ તરીકે રળવા માટે જાય છે કારણકે પાંચ છ વરસ કમાય, તો સ્ત્રી તેને મળે, પરન્તુ સ્ત્રી તથા પુરુષને અણગમો હોય, તો સ્ત્રી ફારગતી આપે છે, અને બીજા સાથે જાય છે. આનો બધો મુખ્ય આધાર સ્ત્રી ઉપર જ છે.

(૨) મન ગમતાં લગ્ન કરવાં તે (કન્ધ લોકોમાં જે રીતે વિવાહ થાય છે તેમ). પન્દર કે સોળ વરસની ઉમ્મરે જુવાન સ્ત્રી પુરુષો પોતાને મન ગમતાં વર વહૂ રાખી લે છે. આથી જો બરાબર ચાલે તો ઘણી સારી રીતે ચાલે છે. પણ હમારામાં નાતરે જવાની રીત હોવાથી જો બોલવું થાય તો બીજાની સાથે ચાલી જાય છે.

(૩) પરણેત લગ્નની રીત.

(૧) પહેલાં જ્યાં પોતાની કન્યા નાંખવાનો વિચાર હોય, ત્યાં આબરૂ પૈસો વગેરે પૂછીને નાંખે છે.

(૨) તેમાં રૂપીઆ વગેરે જે લેવામાં આવે છે તેનો ઠરાવ. પલ્લાના રૂપીઆ ૬૦ અગર ૬૫ આપવા પડે છે, અને ગામના લોકોને દારૂ તથા તાડી પાવી પડે છે તેથી વિવાહ થાય છે. પછી ચાર પાંચ દિવસે ઠરાવ પ્રમાણે પલ્લાના રૂપીઆ આપી આવે છે ને કન્યાનો વાયદો કરતા આવે છે કે ફલાણે દિવસે હમો લેવા આવીશું. તે લોકો પછી ઠરાવેલે દિવસે જાય છે. તે લોકો વાજા સાથે જઈ કન્યાના કોરમ્પાન્ડથી આસરે ૨૦૦ ફુટ દૂર ઊભા રહે છે અને નાચે છેઃ તે

વખતે કન્યાના તરફથી માણસો આવી પેલા વરને એક માણસ ખાંધ ઉપર વરઘોડા તરીકે લેઈ જઈને કન્યાના બારણા આગળ ખૂબ નચાવે છે. તે વખતે વર તરફના માણસો આવતા જોઈને કન્યા સન્તાઈ જાય છે. પછી વર તરફની સ્રીઓ તેને શોધી લાવે છે, અને તૈયાર કરી સાલી વગેરે પહેરાવી જતી રહે છે, અને પછવાડેથી કન્યા તરફના માણસો કન્યાને લેઈને જાય છે તે વખતે કન્યા રડે છે.

કન્યાનું રડવું.

આયાનો કાહે ઘર નાંખીએ,
આયેણે ડોલે દહતની એ,
આયા ઘણુકરી ખાજે એ.
આતાનો કાહે ઘર નાંખીશ,
આતાણે ડોલે દહતની રા,
આતા ઘણુકરી ખાજે રા,
બેનાનો કાહે, ઘર નાંખીશ,
બેનાણે ડોલે દહતની એ,
બેના ઘણીકરી ખાજે એ જ.
ભાયાનો કાહે ઘર નાંખીશ,
ભાયાણે ડોલે દહતની રા,
ભાયા ઘણુકરી ખાજે રા.
જીજીનો કાહે ઘર નાંખીએ,
જીજેણે ડોલે દહતની એ,
જીજી ઘણીકરી ખાજે એ.
ફુયાનો કાહે ઘર નાંખીએ,
ફુયેણે ડોલે દહતની એ,
ફુયા ઘણુકરી ખાજે એ.

તાડ વિષે થોડીક હકીકત.

૧ તાડને વાવ્યા પછી પચાસ વર્ષે તેમાંથી તાડી નીકળે છે.
૨ તાડ ઉપર ચઢતાં આવડે તેને તલવાડો કહે છે.

૩ ૬૨ વર્ષે તાડના ઝાડને પાંચ-૭ નવા દાંડા આવે છે તે દાંડાના છેડાને કાપી તે જગાએ માટલી બાંધે છે એટલે તેમાં તાડી ગળે છે. એક દિવસમાં આશરે મ્હોટું માટલું ભરાય એટલી તાડી ઉતરે છે. ઘણું કરીને આવી રીતે એક માસ સુધી તાડી ઉતરે છે, પછી ઉતરતી નથી.

૪ ઉતારેલી તાડી તરત પીએ તો મીઠી લાગે છે, પણ ચાર પહોર રાખી પછી પીવામાં આવે તો ખાટી લાગે છે.

૫ તાડના ફળને તલફાડા કહે છે, તેમાંની ગોટલી ખાવાના કામમાં આવે છે.

૬ તાડના પાનાંને તાડછાં કહે છે, તે છાપરું છાવાના કામમાં આવે છે.

૭ તાડનું લાકડું અન્દરથી પોચું હોય છે, તેથી ઇમારત બાંધવાના કામમાં આવતું નથી. માંડવો વગેરે કામ ચલાઉ મકાન બાંધવામાં ખપ લાગે છે.

૮ તાડની ઉપર તાડીનું વાસણ એમનું એમ બાંધ્યું રાખે તો તાડી બગડતી નથી પણ ઉતર્યા પછી બાર કલાકમાં ખાટી થઈ જાય છે.

૯ તાડી રંગે ધોળી છે.

૧૦ તાડના દાંડાને નવું વાસણ બાંધી તેમાં જે તાડી લે તેને નીરો કહે છે.

૧૧ તાડ બે જાતનાં હોય છે, (૧) વાંઝ, (૨) ફયણા.

૧૨ વાંઝામાંથી જે તાડી નીકળે છે તે સવારમાં ઉતારી તરત પીએ તો મીઠી લાગે છે. પણ સાંજરે ખાટી થઈ જાય છે.

૧૩ ફયણા જાતના તાડમાંથી જે તાડી નીકળે છે તે ઉતારીને તરત પીએ તો ખાટી લાગે છે, પણ સાંજરે મીઠી લાગે છે.

૧૪ તલફાડાને ફોડી તેમાંથી ગોટલી નીકળે તેને વાવેથી તાડનું ઝાડ ઊગે છે, છોડ થયા પછી તેની આસપાસ રાખોડી પૂરવી પડે છે. પાણી રેડતા નથી.

૧૫ તાડી પીનારા માણસ કમતાકાદવાળા થતા જાય છે.

(નાંદોદ તાલુકાના રૂંધા પરગણામાંથી આ હકીકત લીધી છે. સુરત જિલ્લાના તાડને આ હકીકત લાગુ પડે છે કે કેમ, તે તરફના મહેતાજીઓને ખબર હશે.)

છગનલાલ વિદ્યારામ રાવલ.

વેરાવળ કેળવણી સમાજ.

(સાંધણુ પાને ૨૮૨ થી.)

તે પછી સોરઠપ્રાન્તના ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર રાવ સાહેબ ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડીએ ધોરણોના સમ્બન્ધમાં પ્રસ્તાવનારૂપે કહ્યું તે નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. સને ૧૮૮૩ માં એજ્યુકેશન કમિશનનો મ્હોટા ગ્રન્થરૂપે રિપોર્ટ છપાઈને બહાર પડ્યો છે, તે આપણા દેશની કેળવણી સમ્બન્ધી શોધ અને વિચારનો એક મ્હોટો ભંડાર છે અને તે સરકાર સત્તામાંથી ઉદ્ભ-વેલો હોવાથી પ્રમાણુ લેખ ગણાય છે.

૨. તેણે આજની સમાજ જેવી સભાઓ માટે આગ્રહથી ભલા-મણ કરી છે, (પૃ. ૧૩, ક. ૬૭૯–૨). કેમકે દેશહિતકારક કેળવણીનો પ્રસાર કરવાનું અને કાળપ્રમાણે અવશ્યનાં રૂપાન્તર કરવાનું સમાજો એક અગત્યનું સાધન છે. તેથી વિચારોની આપ લે થાય છે, ભૂલો સુધરે છે, સુધરેલા જમાનાની અને સુધરેલી પ્રજાની સાથે રહેવાનું બની આવે છે, અને ભ્રાતૃભાવ વધે છે.

૩. એ પ્રમાણે હોવાથી આજની સમાજ જોઈને સર્વે દેશહિત ચિન્તકોને અન્તરથી આનન્દ થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આપણા કાઠીઆવાડમાં બેએક વર્ષથી આવા પ્રકારની જાગૃતિ જોઈને સન્તોષ પામવા જેવું છે.

૪. બેએક વર્ષથી કહેવાની મતલબ એ છે કે, ચાલતાં ધોરણનો વિ-ચાર કરવાને પહેલી સમાજ, અહિં વેરાવળમાં જ તા. ૫–૬–૭ માહે ન-વેમ્બર સને ૧૮૯૪ના રોજ જૂનાગઢ સંસ્થાનના શિક્ષક વર્ગની મળી હતી. તમાં શિક્ષક ૪૦ તથા બીજા ગૃહસ્થો ૨૧૫ એ ભાગ લીધો હતો. તેમણે એ સમ્બન્ધી જે વિચારો કર્યા છે તેનો રિપોર્ટ છપાઈને પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે, અને તેથી આપના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે, તેમાં એકન્દરે પુખ્ત વિચાર અને લાંબા અનુભવનું પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે.

૫. તે પછી મોટા પાયાપર બીજી સમાજ પણ આજ પ્રાન્તમાં જેતપુર મુકામે (૧) આખા કાઠીઆવાડના શિક્ષક ૧૮૦, (૨) વડોદરાના તથા બીજા ગૃહસ્થો ૧૫૮ ની પાંચ દિવસ સુધી મળી હતી અને તે

માજે સુપીરિયર સ્કૂલો તથા કન્યાશાળા માટે જે નવાં ધોરણ રચ્યાં તેમાં પણ શિષ્ય વર્ગને માટે તેમનાં ઉપરનો બોજો ઓછો કરવામાં મતિ ઘણી કાળજી બતાવવામાં આવેલી સમજાય છે, અને તેના રિ-ાર્ટ પણ ઘણા વિચારોના અંકુરોથી ભરપુર લાંબી મુદતથી છપાઈ બહાર પડી ચૂક્યો છે તે આપનાથી અજાણ્યો નથી.

૬. ઉપર પ્રમાણે જ કાઠીઆવાડની પેઠે તેના પાડોશી જિલ્લાઓ પણ આ મોટા કામને વિચારવામાં પછાત પડ્યા નથી. સુરત તથા પંચમહાલે (રેવાકાંઠાએ) પણ પોતપોતાનાં ધોરણો વિચારીને બહાર પાડયાં છે, અને વડોદરાએ તો પોતાનાં નવાં ધોરણો રચીને તે પોતાની નિશાળોમાં ગઈ સાલથી એટલે ૧૮૯૫ થી દાખલ પણ કર્યાં છે, એ સર્વે ધોરણોનો અત્રે સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તે હમણાં જ આપના આગળ રજુ કરવામાં આવશે. તે સઘળાં ધોરણો ઉપર અને તેમાંના પ્રત્યેક વિષય અને પેટા વિષય ઉપર કાઠીઆવાડની સ્થાનિક હાજતો ધ્યાનમાં રાખીને અને પશ્ચિમની પ્રજા એ કામમાં કેવી રીતે આગળ વધી છે, તથા હજુ વધતી જાય છે, તે ઉપર અવલોકનથી અને અનુભવથી બની શકે તેટલો વિચાર અને વખત ખરચીને નવાં ધોરણો ઘડવામાં આવ્યાં છે, તે પણ તેની સાથે જ મુકાબલો કરવો સુગમ પડે માટે રજુ કરવામાં આવશે.

૭. કહેવું જરૂરનું છે કે, આ નવાં ધોરણો ઘડવામાં પહેલે દરજ્જે લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યું છે કે, હાલ ચાલતાં ધોરણથી ખાસ કારણ વિના જુદુ ન પડવું અથવા તેમાં વધઘટ ન કરવી. કેમકે માની લેવું જોઇયે કે, જે વિદ્વાન કમિટિએ એ ધોરણો સુધાર્યાં છે તેણે તે કામ, સર્વે વાતનો વિચાર કરીને જ કરેલું હશે અને તેથી જ્યાં જ્યાં ફેરફાર કરવો પડયો છે ત્યાં ત્યાં તેનાં પૂરતાં કારણો આપના આગળ બતાવવામાં આવશે.

૮. બીજું એ લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યું છે કે, સ્થાન પરત્વે દેશની પ્રજાની જરૂરીઆતો શી છે ને તેની ઘણામાં ઘણી પ્રાપ્તિ થોડાંમાં થોડા વખતમાં સારામાં સારી રીતે શી રીતે એટલે કેળવણી કેવા પ્રકારની દાખલ કરવાથી થઈ શકે તે જોવું.

પૂરું થતાં મેહેરબાન તરખડ સાહેબે રાજસ્થાનોના પ્રતિનિધિ સાહેબોને છેલ્લી સલામ કરતાં જણાવ્યું કે, આપે ધોરણો સુધારવામાં જે મદદ મને આપી છે તેથી આપનો અને જે રાજસ્થાનોએ આપને અહિં મોકલ્યા છે તેમનો ઉપકાર માનું છું. સર્વે પ્રતિનિધિઓ તરફથી પોરબન્દરના પ્રતિનિધિ મિ. રણછોડદાસ નારાયણજી જીવરાજાણીએ મેહેરબાન તરખડ સાહેબે પ્રમુખનું કામ જે કાબેલિયતથી ચલાવ્યું તેથી તેમનો ઉપકાર માન્યો અને જણાવ્યું કે, એથી સાબિત થાય છે કે, મર્યાદા અને વિદ્વત્તા આપનામાં સંયુક્ત થયેલાં છે અને જેટલા દિવસ કામ ચાલ્યું તે બધા વખતમાં જે પાકી સમજદારી અને ખુશ મિજાજ આપે બતાવ્યાં અને તેની સાથે જે ધીરજ અને કળ આપે વાપર્યા છે તેનાં ખરે જ વખાણ કરતાં પાર આવે એમ નથી.

સાંજે મદારૂલ મહામ વઝીર બાહાવદ્દીન ભાઈ, સી. આઈ. ઈ., સરદાર રાવ બહાદૂર બહેચરદાસ, મેશર્સ પુરુષોત્તમરાય, ગુલાબદાસ, હરસુખરામ, ત્રીકમજી, જાદવરાય, મહંમદખાન ફરીદખાન, મહંમદભાઈ પીરભાઈ, ચિસ્તી મકબુલમીઆં ફૈઝુદ્દીન, ડૉક્ટર મહંમદહુસેન અને બીજા ઘણા, આગલે દિવસે સ્પેશ્યલ ટ્રેનમાં જૂનાગઢથી આવ્યા હતા તેઓએ આ સમાજને છેવટને માટે બરખાસ્ત કરતાં પહેલાં પોતાની હાજરીથી માન આપ્યું હતું. સંસ્થાન ગોન્ડળના દિવાન મેહેરબાન બેજનજી તથા વડીઆના કારભારી મે. ડોસાભાઈ, એજન્સી વકીલો મેશર્સ ગૌરીશંકર દયાળજી અને અમૃતલાલ કાળીદાસ બક્ષી, વહિવટદાર મિ. અમ્બારામ, ડૉક્ટર મોતીલાલ એલ. એમ, એસ., કેટલાએક તાલુકા સ્કૂલ માસ્તરો અને સમાજના તેર મેમ્બરો ઉપરાન્ત બીજા ઘણા આ છેલ્લી બેઠક વખતે હાજર થયા હતા.

મેહેરબાન તરખડ સાહેબે મે. વઝીરસાહેબ પ્રમુખની ખુરસીએ બિરાજે એવી દરખાસ્ત કરી, તેને ભાવનગરના પ્રતિનિધિ મે. રતિલાલ છોટાલાલ દેશાઈએ ટેકો આપતાં નીચેની મતલબે અંગ્રેજીમાં બોલ્યા:—

ગૃહસ્થો, આપણા લાયક એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની દરખાસ્તને ટેકો આપવાનું મ્હેં વિકટ કામ માથે લીધું છે, કારણ તે મદારૂલ મહામને આજ આ શુભ પ્રસંગ ઉપર પ્રમુખ સ્થિતિએ બિરાજવાને જે યોગ્ય રીતની દરખાસ્ત થઈ છે, તે તેમની જાત મુબારકને માટે આપણે

તો શું, પણ આખા કાઠીઆવાડને જે માન અને પૂજ્યભાવ છે, તે હું પૂરતા શબ્દોમાં બતાવવાને અશક્ત છું; પણ મને ઉમેદ છે કે, એ કઠણ કામ કરવામાં મને એટલી બધી ઉલટ અને આનન્દ પ્રસરી રહ્યો છે કે તે કામ હું ફતેહમન્દીથી પૂરું કરી શકીશ. જૂનાગઢના તખ્ત ઉપર એક પછી એક એમ ત્રણ નવાબ ગાદીનશીન થઈ ગયા, તે સર્વેનો વિશ્વાસ મેળવવો અને તેમ કરી હજારો પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનું કામ કોઈ પણ રાજ્યદ્વારી નરને માટે સહેલું સમજવાનું નથી. એ મ્હારું બોલવું તો આપના વિચારનો પ્રતિધ્વનિ હોય એમ હું ધારું છું. પોતાના માલિકના હિતમાં કાયમ ચુસ્ત અને નિમક હલાલ, નીચ ખટપટથી તદન દૂર, ભયને વખતે શાન્ત એવા આપણા મદારૂલ મહામ વઝીર સાહેબ બહાવદીનભાઈ સી. આઈ. ઈ. એ જૂનાગઢ રાજ્યનૌકા ખડક અને ખરાબાથી વીંટાયેલી છતાં સલામતીથી હંકારતા આવે છે. આફતના વખતમાં એમની કુદરતી કાબેલિયત અને કળ એમની ધીરજ અને સમયસૂચકતા કદી નિષ્ફળ ગયાં નથી અને જ્યાં મ્હોટા મ્હોટા પંડિતોનાં વહાણ ભાગ્યાં અને પોતે અથડાઈ પડ્યા ત્યાં તેઓ ફતેહમન્દીથી પસાર થઈ ચૂક્યા છે, આવી રીતના તેમના ઉમદા ગુણોને લીધે તેમના આસપાસના અમીરવર્ગમાં ઘણીને માટે એવી જ નિમકહલાલીનો અને પોલાદના જેવી મજબૂત દઢતાનો તન્દુરસ્ત નીતિ–રાગ ફેલાઈ રહ્યો છે.

પાટણના હિન્દુ તથા મુસલમાનો એક બીજા સામા ઝેર અને વેરની નજરથી જોતા હતા, તેમનામાં મદારૂલ મહામે તાજેતર જે એખલાસ કરાવી દીધો છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે જે નર તેની હસતીની સાથે જ રાજ્ય નિપુણતાનાં લક્ષણો સાથે જન્મેલ છે, તે આજ આપણી સભાને પોતાની હાજરીથી શોભા આપે છે, તેના ઉપર સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાનો બેહદ ભરોસો અને પ્યાર હોવો જોઇયે. સરદાર બહાદૂર બહેચરદાસ જેવા વિચક્ષણ દિવાન અને તેમના કાબેલ મદદગાર મિ. પુરુષોત્તમરાય સુન્દરજી ઝાલાની બળવાન સહાયતાથી વઝીર સાહેબે એ બે પ્રજા વચ્ચે મિત્રતા કરાવી છે એટલું જ નહિ, પણ દ્વેષનાં તમામ બીજ મૂળમાંથી બાળી નાંખ્યાં છે એવી આશા છે, અને તેમ થવાથી આ દેશની સલાહ શાન્તિને ઇચ્છનારા માણસોએ તેમનો ઉપકાર માનવા

સ્તુતિ મેળવ્યાં છે; જો એ પ્રમાણે આખા હિન્દુસ્તાને તેમનો ઉપકાર માનવો જોઇયે અને તેમના ગુણ ગાવા જોઇયે, એમ કહું તો પણ તે વાજબી છે. આપણી કેળવણી સમાજના પ્રથમ મંગળ દિવસે હાજર થવાને દિવાન સાહેબ સરદાર બહાદૂર જૂનાગઢથી ખાસ પધાર્યા હતા અને આજે તેનો છેલ્લો દિવસ છે, તે વેળાએ વઝીર સાહેબ પોતાના અમીર વર્ગ અને મિ. પુરુષોત્તમરાય સુન્દરજી ઝાલા સહિત પધારી આપણને મ્હોટું માન આપે છે અને આપણા કામને પોતાની હાજરીથી રોશની આપે છે. આપણા લાયક વઝીર સાહેબે મિ. પુરુષોત્તમરાય પ્રતિ જે પિતા તુલ્ય મુરબ્બીવટ અને મમતા હમેશ બતાવ્યાં છે, તેથી જ તે સઘળા સુધારાના અને સામાન્ય રીતે કેળવણીના કામોમાં વજનદાર ટેકો આપવામાં આગેવાની ધરાવી શક્યા છે. એક મ્હારા દોસ્ત તરીકે તથા મ્હારા જાતિભાઈ તરીકે એક ઊગતા ઉત્સાહી ગૃહસ્થને પરમેશ્વરે કૉલેરાના દુષ્ટ પંજામાંથી બચાવી પોતાની ઉપયોગી જિન્દગી લમ્બાવવા શક્તિમાન થતાં હું સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનું છું. એ ગૃહસ્થના એક અંગદ દોસ્ત તરીકે હું અભિમાનથી કહી શકું છું, કે મિ. પુરુષોત્તમરાય તેના મુરબ્બી અને ભલું કરનારના ઇતબારને લાયક ઠરી ચૂક્યા છે, અને તેમની જ અનેક સલાહ અને સત્તાથી ગુજરાત કૉલેજમાં મહોબ્બત ફેલોશિપ સ્થાપન થઈ છે અને તેવી જ રીતે જેમને પોતાની કેળવણી ઇંગ્લન્ડમાં પૂરી કરવાની મરજી હોય, તેમને માટે સ્કૉલરશિપો સ્થાપન કરવામાં આવી છે. એ પ્રમાણેનાં કારણોથી પ્રેરાઈને આપણા લાયક એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર સાહેબની દરખાસ્તને હું ખુશીભેર હરખથી ટેકો આપુ છું. (અપૂર્ણ.)

केळवणीखातानी खबरो.

જાહેર ખબર.

ઈ. નં. ૧૭૮૬.

મેહેરબાન ડિરેક્ટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશન સાહેબ બહાદુર ને મધ્ય ભાગના મેહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે લખેલા ઇંગ્રેજી પત્ર નં. ૯૫૨૩ તા. ૧૦મી જુલાઈ સને ૧૮૯૬નો ૨ જો પેરેગ્રાફ:—

"૨. મહેતાજીઓના ધારાસંગ્રહમાં આ નિયમ દાખલ કરવામાં આવશે તો બસ થશે, અને આપની મંજૂરીથી તે ૧ લા પ્રકરણના ૧૪મા નિયમ તરીકે આવશે તથા તેની ઇબારત નીચેનાને મળતી આવશે:—

'૧૪. વખત પત્રકમાં લખ્યા પ્રમાણે જ શિક્ષણ આપવું, વખતપત્રક ભીંતે લટકાવવું, અને મંજૂર થયેલી ચોપડીઓ સિવાય બીજી કોઈ પણ ચોપડીઓ ચલાવવી નહિ અથવા નિશાળમાં લાવવા દેવી નહિ. આ નિયમને અમલમાં લાવવા માટે મુખ્ય મહેતાજીને બરાબર જુમ્મેદાર ગણવામાં આવશે'.

પ્રાથમિક શાળાઓના મહેતાજીઓને જાણ થવા માટે ઉપલી હકીકત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

અમદાવાદ, J. OLIVER,

તા. ૨૫-૭-૯૬. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર ભાગ.

જાહેર ખબર.

ઈ. નં. ૨૬૬૭.

ઉત્તર ભાગની પ્રાથમિક શાળાઓમાં મોનિટરો અથવા પ્યુપિલટીચરો (વિદ્યાર્થી શિક્ષકો) ને સાધારણ રીતે નોકરીમાં રાખવા સમ્બન્ધી નીચેના નિયમો વર્નાક્યુલર મહેતાજીઓ અને ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરોને જાણવા તથા તે પ્રમાણે અમલ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે:—

૧. મોનિટરો અથવા પ્યુપિલટીચરો એ જ ગામના હોવા જોઇયે.

૨. મોનિટરો અથવા પ્યુપિલટિચરોને હમેશ અમુક મુદ્દતને માટે નોકરીમાં રાખવા પણ કાયમ તરીકે રાખવા નહિ.

૩. ઉપલા ધોરણમાં પાસ થાય એવા હેતુથી મુખ્ય મહેતાજીએ મોનિટરો અથવા પ્યુપિલ ટીચરોને હમેશાં શિક્ષણ આપવું, અને વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે તેમની પરીક્ષા લેવરાવવી.

૪. મોનિટરો અથવા પ્યુપિલટીચરોએ કદી આખો વખત શિખવવું નહિ.

૫. મોનિટરોને અથવા પ્યુપિલટીચરોને રૂ ૭) કરતાં ઓછા પગારે નોકરીમાં રાખવા.

૬. થર્ડ ગ્રેડ પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષા માટે ઠરાવેલી કમીમાં કમી ઉમ્મર કરતાં મોનિટરો અથવા પ્યુપિલટીચરોની ઉમ્મર વધારે હોવી ન જોઇયે.

અમદાવાદ. J. OLIVER,

તા ૨૦-૮ ૯૬ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર ભાગ.

જાહેર ખબર.

ઈ. નં. ૨૩૮૩

સરકારી નોકરી.

"હલકા દરજ્જાની સરકારી નોકરીમાં ઉમેદવારોને દાખલ કરવા સન્બન્ધી નિયમો પૈકી ૧લા * નિયમમાં "જે માણસો નોકરીમાં દાખલ થઈ ચૂકેલા છે તેઓ" એવા શબ્દો છે તે હંગામી નોકરીવાળાને કે ફક્ત કાયમ નોકરીવાળાને લાગુ પડે છે તે બાબતની પૂછપરછ.

કેળવણી ખાતું ઠરાવ નં ૧૫૫૦.

કિલ્લે મુમ્બઈ, તા. ૧૨મી ઓગસ્ટ ૧૮૯૬.

સરકારની હંગામી નોકરીમાં જે માણસો દાખલ થઈ ચૂક્યા હોય પણ ઠરાવેલી પરીક્ષામાં પાસ થયેલા ન હોય તેવા માણસોને કાયમ નોકરીમાં દાખલ કરવા કે નહિ તે બાબત મિ. બેથામે જંગલ ખાતાના દક્ષિણ મંડળના ડેપ્યુટી કોન્ઝર્વેટર સાહેબ પાસે ખુલાસો માગ્યો. તે ઉપરથી સદરહુ ડેપ્યુટી કોન્ઝર્વેટર સાહેબે સેક્રિટરીઆટના રેવિન્યુ ખાતા તરફ લખાણ કર્યું. રેવિન્યુ ખાતાનું લખાણ આવવાથી સરકારે નીચે મુજબ ઠરાવ કર્યો છેઃ-

ઠરાવ.—દક્ષિણ મંડળના ડેપ્યુટી કોન્ઝર્વેટર સાહેબને લખવું કે તેમના ટાંકેલા શબ્દો નિયમો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા તે વખતે જે માણસો કાયમ નોકરીમાં હોય તેમને લાગુ પડે છે."

અમદાવાદ. J. OLIVER,

તા. ૨૦-૮-૯૬. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ઉત્તર ભાગ.

---

* સને ૧૮૯૫ના જુલાઈ માસના શાળાપત્રના ૨૯૫ મે પાને ૧લા નિયમની લીટી ૬-૭ જુઓ.

गुजरात शाळापत्र.

પુસ્તક ૩૫ મું. નવેમ્બર ૧૮૯૬. અંક ૧૧ મો.

मास.

આ ઈલાકાની માફક મદ્રાસ ઇલાકાના ટૂંકા પગારના ગામડાના મહેતાજીઓને પેટનું પૂરું કરવામાં મદદ મળે તે ઇરાદે ત્યાંની સરકારે હાલમાં જ તેમને નિશાળના કામ ઉપરાન્ત ટપાલનું કામ સોંપી તે બદલ ન્હાનો પગાર આપવાનું મંજૂર કર્યું છે. આ હુકમ ઉપર ટીકા કરતાં મદ્રાસનું એજ્યુકેશનલ રિવ્યૂ નામનું પત્ર ખરું લખે છે કે, "ગામડાનાં સ્કૂલ માસ્તરોને હાલ પાંચથી આઠ કે દસ રૂપીઆ સુધી પગાર મળે છે. આ હુકમથી આ ભીખારી પગારમાં સહેજ વધારો થઈ શકશે. પરન્તુ હમારી તકરાર એ છે કે સ્કૂલ માસ્તરોના પગાર એટલે દરજ્જે પૂરતા હોવા જોઇએ કે તેમને આવી બહારની મદદની જરૂર પડે નહિ. સ્કૂલ માસ્તરના પુરા કામ બદલ પૂરો પગાર ન આપવો અને પછી તેમાં મદદ થવા બહારનું બીજું કામ કરાવી તે બદલ થોડો વધારો કરી આપવો એ વ્યાજબી નથી. જો સ્કૂલમાસ્તર પોતાની ફરજ પૂરી રીતે અને ખરા દીલથી બજાવે તો તેને બીજા કામ માટે વખત કે શક્તિ રહેજ નહિ. આ કારણથી તેને પોસ્ટમાસ્તર નીમવાનું પરિણામ એ થશે કે એ કામમાં તે જેટલો વખત અને શક્તિ લગાડશે તેટલો વખત અને શક્તિ શાળાના કામમાં ઓછાં લગાડી શકાશે, અને તેટલે દરજ્જે નિશાળનું કામ બગડશે. આ બેવડી નીમનોકનું બીજું પરિણામ એ થશે કે કેળવણીખાતું તેમ જ શિક્ષકો જાતે મહેતાજી તરીકે પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતા અટકશે. પ્રાથમિક શિક્ષકો એકત્ર થઈને શિક્ષક તરીકે પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે એ હમે વધારે પસન્દ કરીએ છીએ".

લન્ડનનું જર્નલ ઑફ એજ્યુકેશન પણ શિક્ષકોને પોસ્ટમાસ્તરનું કામ સોંપવાની વાત નાપસન્દ કરે છે. તે લખે છે કે શિક્ષક સારી રીતે કામ કરી તનદુરસ્તીમાં રહી શકે તેટલો પગાર તેને મળવો જોઇયે. વળી કેળવણી સિવાયના કામથી શિક્ષકને મુક્ત કરવો એવું હાલના જમાનાનું વલણ છે. માટે શિક્ષકને એમ કહેવું ખોટું છે કે, " કાગળો છાપી ગામ વાર જુદા પાડ અથવા ભૂખે મર. "

મદ્રાસનું પત્ર વળી લખે છે કે, "સને ૧૮૯૪–૯૫ માં મહિસુરના કેળવણીખાતાએ કાઢેલા સરક્યુલરોમાં બે ઘણા અગત્યના છે. તે પૈકી એક પ્રાથમિક નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓની સ્વચ્છતાને લગતો, અને બીજો બાળકોદ્વારા ચેપીરોગના પ્રસાર બાબતનો છે. ત્યાંના કેળવણીખાતાનાં સેક્રિટરી મિ. ભાભા લખે છે કે ગામડાની નિશાળોના છોકરાઓમાં ઘણી ખસ જોવામાં આવે છે, અને મહેતાજીઓ ખસથી ભરાઈ ગયેલી આંગળીઓવાળાં છોકરાંને નિશાળે આવવા દે છે એટલું જ નહિ, પણ એવી આંગળીઓ વડે ધૂળમાં અક્ષર કાઢવા દે છે, છતાં તે ધૂળ ન બદલતાં બીજાં છોકરાંને વાપરવા દે છે. આમ થવાથી ધૂળ મારફત ચેપ પ્રસરે છે અને રોગ વધે છે. હમને થયેલા અનુભવથી હમે મિ. ભાભાના લખાણને પૂર્ણ ટેકો આપીએ છીએ. હમે વારંવાર જોયું છે કે બહુ ખસવાળા છોકરાને શિક્ષકો નિશાળે આવવા દઈ બીજાં બાળકોની તનદુરસ્તી તરફ ઘણી બેકાળજી બતાવેછે. વધારે ભયંકર રોગોની બાબતમાં પણ તેવી જ બેદરકારી જોવામાં આવે છે. આ બાબતમાં સરકાર તરફથી સખત હુકમની જરૂર છે."

ઇંગ્લન્ડની કેટલીક નિશાળોમાં શિક્ષકોની સંખ્યા ઓછી અને વિદ્યાર્થી ઘણા હોવાથી વર્ગો ઘણા મ્હોટા થયા છે. આથી બરાબર કેળવણી આપવામાં કેટલી અડચણ નડે છે તે ખોળી કાઢવા માટે એવી નિશાળોને પ્રથમથી ખબર આપ્યા વિના ભેટ આપી તથા નિશાળમાં કેટલોક વખત ગાળીને અવલોકન કરી નીચેની હકીકતની તજવીજ કરવા ત્યાંના ઇન્સ્પેક્ટરોને કેળવણીખાતા તરફથી સરક્યુલર કરવામાં આવ્યો છેઃ—

(૧) શિક્ષકની સ્થિતિ—શિક્ષક બાળકોને સંકડાવીને બેસાર્યા વિના તેમને બધાંને પોતાની નજરમાં રાખી આખો વર્ગ કબજામાં રાખી શકે છે કે કેમ?

(૨) શિક્ષકનો અવાજ—કુદરતી રીતે કાઢવો જોઇયે તેના કરતાં વધારે ધાંટો કાઢવો પડવાથી શિક્ષકના અવાજપર કેટલે દરજ્જે માઠી અસર થાય છે?

(૩) ઓછી આવડવાળાં છોકરાંપર શિક્ષક કેટલું ધ્યાન આપી શકે છે?

(૪) બાળકોએ કરેલાં મનોયત્નો ઉપર યોગ્ય ધ્યાન આપીને શિક્ષક ભૂલો સુધારી શકે છે કે કેમ?

(૫) વાંચનનો અભ્યાસ—દરેક બાળકને એક કે બે પેરેગ્રાફ વાંચવાની તક કેટલે દરજ્જે આપી શકાય છે?

(૬) અલક્ષ અથવા વાતચીત બદલ કેટલી વાર સજા કરવી પડે છે અને તેથી શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીના મિજાજ ઉપર સામાન્ય રીતે શી અસર થાય છે?

(૭) બીજી જે હકીકત વિષે ઇન્સ્પેક્ટરને તપાસ કરવાનું સૂઝી આવે તે.

આપણે અહિં પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે એક શિક્ષક બધા વિદ્યાર્થીને નજરમાં રાખી તથા દરેક ઉપર ધ્યાન આપી શીખવી શકે તેના કરતાં વધારે મ્હોટા વર્ગો હોય છે. ત્યાં આવી જાતની તજવીજ કરી ઉપાય લેવાથી ફાયદો થશે.

વડોદરા કલાભવનની ટ્રેનિંગ સ્કૂલના પહેલા વર્ષની ગઈ વાર્ષિક પરીક્ષામાં ગુજરાતી ભાષાનો જે સવાલપત્ર આપવામાં આવ્યો હતો તે એક ચર્ચાપત્રી હમારા વિચાર માટે મોકલે છે. ત્રણ કલાકનો ૭૫ માર્કનો પત્ર છે તેમાં ૧૨ પ્રશ્ન આપ્યા છે. સાધારણે આવો પત્ર લાંબો કહેવાય. જવાબમાં પરીક્ષક ઓછું માગતા હોય તો નીમેલા વખતમાં કામ થઈ રહે, પણ તે ઓછું માગે છે એવી ઉમેદવારોની ખાત્રી થવી જોઇયે. તેવી ખાત્રી ન હોય તો તેઓ બેશક લમ્બાણથી લખે અને તે માટે વખત પહોંચે નહિ. એ પત્રમાં એક પ્રશ્ન નિબન્ધનો છે તે ઘણો લાંબો જણાય છે. નિબન્ધનો વિષય નીચે મુજબ છે:—

"વિવિધ લોક રૂઢી. તેમાં બીજા મુદ્દાઓ સાથે નીચેના મુદ્દાઓનો પણ સમાવેશ થાય એમ કરવું:—

જુદા જુદા દેશના લોકોની રૂઢીઓ, ખાસ કરી ઇંગ્રેજ તથા હિન્દુલોકોની રૂઢીઓ, તેમનું સામ્ય તથા તેમના ભેદ; તેમના મૂળ ઉદ્ભવના હેતુઓ, તેમના તમારા વિચાર પ્રમાણે ગુણદોષ."

આ નિબન્ધની સુમારે કેટલી લીટીઓ લખવાથી પરીક્ષકને સન્તોષ થશે એ જણાવ્યું નથી. હમને તો વિષય પહેલા વર્ષે માટે જોઇયે તે કરતાં વધારે અઘરો જણાય છે, પરન્તુ એ અભિપ્રાયની વાત છે. એટલું નિર્વિવાદ છે કે એ ઘણો લાંબો છે અને તેને એકલાને જ માટે દોઢ કે બે કલાક આપવા જોઈયે. આવા વિષયપર લખાવેલા નિબન્ધ માટે ૧૫ જ માર્ક નીમ્યા છે એ ઘણું હસવા સરખું છે. 'ચકલી ન્હાની અને ફડકો મ્હોટો' એ કહેવત જેવું દેખાય છે. નીચેના પ્રશ્નો પણ વાંધા પડતા દેખાય છે:—

"૧. સાતમી ચોપડીના પાઠોના વિષયભેદથી કેટલા પ્રકાર પડી શકે? તમારાથી બને તેટલા સૂક્ષ્મ પ્રકાર શિક્ષણની અનુકૂલતા માટે પાડી તેમનાં નામ આપો. એ પાઠો કયા અનુક્રમથી અને કયી રીતિથી તમે શિખવશો? પ્રકાર પ્રમાણે રીતિભેદ થતો હોય તો તેનું ટૂંકામાં વિવેચન કરો."

"૪. એક છોકરો વાંચે છે તેની બીજો છોકરો તરત જ ભૂલ કાઢે છે. તે ભૂલ કાઢનાર છોકરાના શરીરમાં કયો ક્રમથી કયી ક્રિયા થાય છે તે સમજાવો".

આ પ્રશ્નોમાં પરીક્ષક શું માગે છે તેનો વધારે ખુલાસો થવો જોઇતો હતો. વડોદરા રાજ્યમાં પહેલા વર્ષના સ્કૉલરોને સાતમી ચોપડી શિખવવાની હોય છે કે કેમ તે હમારા જાણવામાં નથી. વાસ્તવિક રીતે તેમ હોવું ન જોઇયે, અને તેમ ન હોય તો પહેલો પ્રશ્ન યોગ્ય કહેવાય નહિ. "પાઠો કયા અનુક્રમથી શિખવશો" એમ પૂછવામાં અન્થકારનો ક્રમ બદલવાનો પરીક્ષકનો હેતુ છે? આખી ચોપડીના પાઠોના બને તે-

ટલા સૂક્ષ્મ ભેદો ખોળી વર્ગીકરણ ઠરાવવું એ પરીક્ષાના પ્રશ્નનું કામ છે ? ચોથો પ્રશ્ન ભાષાજ્ઞાનનો છે કે માનસ શાસ્ત્રનો છે ? જો માનસ શાસ્ત્રનો હોય તો આ સંવાલપત્રમાં તે આવવો ન જોઈયે. વડોદરા ટ્રેનિંગ સ્કૂલના પહેલા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ માનસ શાસ્ત્ર શીખે છે એ હમે આ સવાલપત્રથી પહેલું જ જાણીએ છીએ. "છોકરાના શરીરમાં કયી ક્રિયા થાય છે" એનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. પરીક્ષક મગજની અન્દર ચાલતી ક્રિયા જાણવા માગે છે, કે શરીરના બીજા ભાગની અન્દર થતી કોઈ ક્રિયા વિષે પૂછે છે, કે હાથના, આંખના, મ્હોના, કે બીજા અવયવોના બાહ્ય ચાળા વિષે પૂછે છે?

નરસિંહ મહેતાના ખેડૂતની ભાષા.

કવિ દલપતરામના જૂના કાવ્યદોહન પુસ્તક પહેલાના ભાગ બીજામાં અને તે ઉપરથી મર્હૂમ રા. સા. મહીપતરામે બનાવેલા કાવ્યદોહનમાં નરસિંહ મ્હેતાની કવિતા તરીકે ખેડુની ગુજરાતી ભાષાનું એક પદ આપ્યું છે. વિદ્વાન્ વર્ગમાં ચર્ચા થઈ તેમનો અભિપ્રાય બહાર આવે એ હેતુથી અત્રે તે પદ વિષે થોડું વિવેચન કરીએ છીએ. પદ ઘણાએ વાંચ્યું હશે છતાં અત્રે ફરી આપવાથી વાંચનારને સગવડ થશે.

"ખેડુની ગુજરાતી ભાષાનું પદ."

તું તો હાલને મ્હારે છેતર, રે હો કરહણિયા; ટેક.
કરહણિયા મ્હને દરહણ દેજે, હું તો ક્યારની રહી સું તાચી;
ત્હારે ને મ્હારે હગપણ હાચું, એ તો જાણે જહોદા કાચી; રે હો કર. ૧
જાહક ઝીમાં મ્હેં તો છીસડો રે રાંધ્યો, મઠ ચોળો મહિ નાંછ્યો;
આપણુ બે જોણાં બેહીને જમહું, છોરું ઊડાડહે માંછ્યો; રે હો કર. ૨
નવા રે ધઉનો મ્હેં તો પૂંખ જ પાડ્યો, ને માળા હેઠળ મૂંચ્યો;
ત્હારે માટે અલ્યા કરહણિયા રે, મેં તો હળવે રહીને રૂંચ્યો; રે હો કર. ૩
હામે રે હેરડે ઓરડી પાચી, તેનાં તે મેહાં ઓરાં;
આપણુ બે જણુ ઓરાં રે વેળુહૂં, છોરું તે ચારહે ઢોરાં; રે હો કર. ૪

મ્હારા છેતરમાં કારંગડી પાચી, તેની તે લાંબી લાંબી લૂમો;
મ્હારા છેતરમાં સાનોમાનો આવજે, રછે રે પાડતો બૂમો; રે હો કર. ૫
કરહણિયારે મ્હને હેત રાછીને, દાડી દાડી દરહણ દેજે;
નરસઈઆના સ્વામી વેલો પધારી, જોયે તે માગી લેજે; રે હો કર. ૬"

આ પદની ભાષા ઘણીખરી હાલ ચરોતરમાં બોલાય છે તેને મળતી છે. ઉપલ્યા વર્ગના લોકોની અને ચરોતરના કણબી વગેરેની બોલીમાં નીચેના તફાવત જોવામાં આવે છેઃ

(૧) ઊંચા વર્ગના લોકો ક્, ખ્, ગ્, ઘ્ બોલે છે ત્યાં તેમાં ઈ, એ, કે ય મળ્યો હોય છે તો ચરોતરમાં એ વ્યંજનોને ઠેકાણે અનુક્રમે ચ્, છ્, જ્ અને ઝ્ બોલાય છે; એટલે કંઠ્ય વ્યંજનમાં તાલવ્યસ્વર, સન્ધિસ્વર, કે અન્તઃસ્થ મળવાથી કંઠ્યને ઠેકાણે તાલવ્ય વ્યંજન થાય છે, જેમ કે, કાચી, છેતર, જતાં, માજી, ઝી, વગેરે.

(૨) ઈનો ગુણ થાય છે, જેમ કે, સેમડો, મેહું, હેડ, વગેરે.

(૩) શ, સ નો હ થાય છે, જેમ કે, હગપણ, હામું, હારું, હાકર, હહરો, વગેરે.

(૪) સ નો શ થાય છેઃ જેમ કે, દાશ, શેવા, વગેરે.

(૫) છ નો સ અને કોઈ વખત ચનો પણ સ થાય છે, જેમ કે, સાનોમાનો, છીસડો.

(૬) ળ નો ર થાય છે, જેમ કે, કાગર, મેરવવું, વગેરે.

(૭) અકરાન્ત નાન્યતર જાતિનાં નામનું બહુવચન ઉકારાન્ત નાન્યતર જાતિ પ્રમાણે થાય છે, જેમ કે, ઘરાં, તડાં, ઝાડાં, વગેરે. આ રૂપ, વધારે જૂનાં છે. સંસ્કૃત गृहाणि, પ્રાકૃત घराइं, ચરોતરી ઘરાં, સાધારણ ઘર અથવા ઘર+ओ=घरो.

(૮) ક્રિયાપદનાં રૂપ ટૂંકાં થાય છે કે બદલાય છે; હું જાછ, હું આવછ, હું રહોત; વગેરે.

હવે નરસિંહમહેતાને નામે ચાલતું પદ તપાસતાં તેમાં નીચે પ્રમાણે ચરોતરી અંશ માલુમ પડે છેઃ

(૧) ઈ, ય, મળવાથી ક ને બદલે ચ—ચ્યારની, તાચી, કાચી, મૂંચ્યો, પૂંચ્યો, પાચી.

(૨) ઈ, એ, ય મળવાથી ખ ને બદલે છ.—છેતર, છીસડો, નાંછચો, માંછચો, રછે, રાછીને.

(૩) ઈ મળવાથી ગ ને બદલે જ.—માજી.

(૪) ઈ મળવાથી ધને બદલે ઝ.—ઝીમાં.

જ્યાં ક્, ખ્, ગ્, ઘ્ માં ઈ, એ, કે ય નથી મળ્યા ત્યાં તે અક્ષરો કાયમ છેઃ

(૧) ક.—કરહણિયા, કાચી, જાહક, અને કારંગડી.

(૨) ગ.—હગપણ, કારંગડી.

(૩) ધ.—ધઉં.

હવે બીજા ફેરફાર તપાસીએઃ—

(૧) ઈ નો ગુણ.—મેઠાં, વેણુહું.

(૨) શ, સ ને બદલે હ.—કરહણિયા, દરહણ, બેહીને, જમહું, ઉડાડહે, હેરડે, વેણુહું, ચારહે, હગપણ, હાચું, જહોદા, જાહક, હામે.

(૩) ચ, છ ને બદલે સ.—છીસડો, રહી સું, સાનોમાનો.

(૪) અકારાન્ત નાન્યતર નામનું બહુવચન—બોરાં, ઢોરાં.

આ રીતે ઉપરના પદમાં ઘણાંખરાં ચરોતરી લક્ષણ જોવામાં આવે છે. પૂંખ, દાંડી કાંડી, મહિ, જોઇયેને બદલે જોયે, એ પણ ચરોતરી રૂપ છે. ળને ઠેકાણે ર એકલા કારંગડી શબ્દમાં જોવામાં આવે છે; ચોળો, બેળાં, બાળા હેકળ, હળવે. એ બધામાં ળ કાયમ છે. સંસ્કૃત શબ્દ ચાલતી ભાષાઓમાં આવતાં કેટલીક વખત તેમાંના "મ"ને ઠેકાણે અનુસ્વાર અને વ કે બ થાય છે, જેમ કે કુમારનું કુંવર, આમલકનું આંબળું, આમ્રનું આંબ, વગેરે. સાધારણ રીતે "લૂમો" શબ્દ વપરાય છે ત્યાં ઉપરના પદમાં "લૂંબો" વાપરેલો છે તેમાં એ જ નિયમનું અનુસરણ જણાય છે. માત્ર કાઠિયાવાડમાં સાંભળવામાં આવતો એવો એ પદમાં એક જ શબ્દ "હાલતે" જોવામાં આવે છે. પરન્તુ એ શબ્દ પણ ચરોતરી કવિ નરભેરામ વાપરે છેઃ "હિંડી હાલી ઠાકોર આવ્યા," વગેરે.

આ હકીકતથી પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે એ પદ નરસિંહ મહેતાનું છે કે બીજા કોઈએ રચેલા પદમાં નરસિંહ મહેતાનું નામ જૂઠું દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. જો તે નરસિંહ મહેતાનું રચેલું હોય તો નીચેના પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છેઃ

(૧) નરસિંહ મહેતાના વખતમાં જૂનાગઢ તરફના એદૂત લોકની બોલી હાલની ચરોતરી બોલીને મળતી હતી? અથવા

(૨) પદની ભાષા ચરોતરી જ હોય તો ત્યાંની બોલીથી નરસિંહ મહેતા સારી રીતે વાકેફ હતા? વળી સાડી ચારસેં વરસમાં ચરોતરી બોલીમાં કાંઈ ફેરફાર થયો નથી?

નરસિંહ મહેતા જૂનાગઢના છેલ્લા મંડળિક રાજાના વખતમાં થઈ ગયા છે. એ રાજાનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૪૬૮ ના સુમારમાં અમદાવાદના મહમદ બેગડાએ જીત્યું હતું. હારમાળામાં "સંવત્ પન્દર બારોતરા"નું એટલે ઇ. સ. ૧૪૫૬ નું વરસ આપ્યું છે, એટલે મુસલમાનોએ જૂનાગઢ જીત્યાના થોડા વરસ પહેલાં એ કાવ્યમાં વર્ણવેલો પ્રસંગ બન્યો હશે. ત્યાં સુધીમાં મહેતા દૃઢ વૈષ્ણવ થઈ ચૂકેલા હતા અને કાંઈક ઉમ્મરે પહોચ્યા હશે. તેના વખતમાં ઈંગ્લન્ડમાં લાંકાસ્ટર વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, અને પાંચમા હેન્રીએ ફ્રાન્સમાં વિજય કરી મેળવેલું રાજ્ય છઠ્ઠો હેન્રી ખોતો હતો. તે સમયની ઇંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, વગેરે ભાષાઓમાં ઘણો ફેર પડ્યો છે, તો તેટલી મુદ્દતમાં આ દેશની ભાષા સ્થિર રહી હોય એ સમ્ભવતું નથી. શાન્તિના સમયમાં ભાષાનો પ્રવાહ ધીમો અને શાન્ત હોય છે; રાજ્ય, ધર્મ, વગેરેના મ્હોટા ફેરફારના સમયમાં ભાષા જલદી બદલાય છે. પાછલાં પાંચસેં વરસમાં ગુજરાતમાં પરદેશી મુસલમાન, મોગલ, મરાઠા, અને ઇંગ્રેજોનાં રાજ્ય થયાં, લોકો તેમના સમાગમમાં આવ્યા, પરદેશી રીતભાત પકડવા લાગ્યા, કેટલાક પરધર્મી થયા, અને ઘણા પરદેશી ભાષાઓ ભણીને રાજદરબારે માન પામવા લાગ્યા. સારા નઠારા રાજાઓના અમલ, સૂબાઓની અન્દર અન્દરની લડાઈઓ, બળવા, ફિતૂર, લૂંટ, પિંઢારાનાં ટોળાં, મુલકગિરીની સ્વારીઓ, વગેરે બધી જાતની હકીકતમાંથી દેશ પસાર

થયો. નરસિંહ મહેતા નવો વૈષ્ણવ હોવાથી તેનાપર જુલમ ગુજર્યો હતો; પાછળથી શૈવ વૈષ્ણવના ઝગડા વચ્ચે વૈષ્ણવી સંપ્રદાય ગામે ગામ પ્રસર્યો, અને વાણીઆની તથા બીજી ઘણી કોમો એ મતમાં દાખલ થઈ. સ્વામીનારાયણનો તથા બીજા મત પણ પાછળના વખતમાં દાખલ થયા. કાવ્યદોહનની પ્રસ્તાવનામાં કવિ દલપતરામ કહે છે કે નરસિંહ મહેતાના વખતથી અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતી ભાષામાં "કંઈ વધારે ફેરફાર થયેલો નથી", પણ ઉપરની હકીકત જોતાં ભાષા સ્થિર રહી હોય એ અસમ્ભવિત છે. હાલમાં જ આપણે જોઈયે છીએ કે ઇંગ્રેજ લોકોના સહવાસથી અને ઇંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસથી ગુજરાતી ભાષા ઉપર પુષ્કળ અસર થઈ છે. ઇંગ્રેજી શબ્દો પુષ્કળ દાખલ થતા જાય છે, ઇંગ્રેજી ભણેલા ઠેઠ ગુજરાતી બોલે છે, અને પુસ્તકોમાં પણ ઇંગ્રેજી ઢબ તથા ઇંગ્રેજી પ્રમાણે કાળાનુક્રમ, વાક્યની પરોક્ષ રચના, અને સમ્બન્ધી સર્વ નામનું સ્થળ* જોવામાં આવે છે. આ રીતની પરદેશી અસર થવા ઉપરાન્ત સરળતાની ખાતર પણ ભાષા પોતાની મેળે બદલાયા કરે છે, તો નરસિંહ મહેતાના વખતની ગુજરાતી અને ચરોતરી બોલી બદલાયા વગર રહી હોય એ માનવા જોગ નથી. એટલે ઉપરનું પદ નરસિંહ મહેતાનું હોય તો તે વખતના જૂનાગઢના ખેડૂતોની બોલી હાલની ચરોતરી બોલી જેવી હતી કે કેમ, અને લેખકોએ એ પદની ભાષામાં કેટલો ફેરફાર કર્યો કે તેટલો જ નિર્ણય કરવાનો રહે છે. લેખકો એક પછી એક નકલ કરતાં પુસ્તકોની ભાષા બદલી તેમનું અસલરૂપ પાલટી નાંખે છે એ વાત નિઃશંક છે.

ઉપરનું પદ જો નરસિંહ મહેતાનું ન છતાં બીજા કોઈનું હોઈ લોકમાં ગવાતાં ગવાતાં છેવટ કોઈએ મહેતાને નામે લાગુ કરી દીધું હોય તો તે પણ બનવા જેવું છે. ભાષા ઉપરથી તેમ જ થયાનો શક જાય છે. છેવટની લીટીના પહેલા ભાગમાં "નરચાઈઆના સ્વામી વેલા પધારી" છે તેની ભાષા આખા પદથી જુદી પડે છે તેથી એ શક દૃઢ થાય છે. એ શબ્દો મૂળથી પદમાં હોત તો "નરહઈઆના શામી" કે એવું કાંઈ તેમનું રૂપ હોત.

* Sequence of tenses, indirect construction, position of the relative pronoun.

થર્ડ ગ્રેડ પબ્લિક સ૦ સ૦ પરીક્ષાના ઉમેદવારોને સૂચના.

થર્ડ ગ્રેડ પરીક્ષામાં આવનાર ઉમેદવારોને લેખી પરીક્ષા આપવાનો પૂરતો મ્હાવરો નહિ હોવાથી વારંવાર સૂચના આપ્યા છતાં તેઓ કાગળ લખવા, વાળવા, વગેરેની ઘણી ભૂલો કરે છે, તેથી દેખરેખ રાખનાર તથા પરીક્ષા લેનાર અધિકારીઓને ઘણી તસ્દી પડે છે. વિદ્યાર્થીઓને મૂળથી જ ચોકસાઈ અને વ્યવસ્થિતપણાની ટેવ પાડવી એ મહેતાજીઓનું એક બહુ અગત્યનું કામ છે, અને તે કામ ઇતિહાસ કે ભૂગોળ શીખાવવા કરતાં પણ વધારે જરૂરનું છે. ઉપલી પરીક્ષામાં કેવા પ્રકારની વ્યવસ્થાની આશા રાખવામાં આવે છે તે જાણી તે મુજબની ટેવો શરૂથી શિક્ષકો પાડી શકે તે માટે અમદાવાદ મધ્ય સ્થળની કમિટિએ આપેલી સૂચનાઓ હમે અત્રે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. બીજાં મધ્ય સ્થળોમાં એને મળતી જ સૂચનાઓ અપાય છે, એટલે બધા જિલ્લાના શિક્ષકો અત્રે બતાવ્યા પ્રમાણે ટેવો પાડશે તો વિદ્યાર્થીઓ સારા થવા ઉપરાન્ત સઘળે ઠેકાણે પડતી હરકતો જલદી દૂર થશે.

અમદાવાદ મધ્યસ્થળના ઉમેદવારોને સૂચના.

ટાંકણી. નમ્બર નામ

૧. ઘંટ વાગ્યા પહેલાં કોઈએ અન્દર આવવું નહિ.

૨. કોઈ ઉમેદવારે બાગમાં પેસવું નહિ. પેશાબ કરવા પેશાબખાના સિવાય બીજે ઠેકાણે બેસવું નહિ.

૩. ઘંટ વાગતા પહેલાં પેશાબ પાણી વગેરેથી તૈયાર થવું. લખવાની પરીક્ષા ચાલતાં કોઈને ખરેખરા ખાસ કારણ સિવાય ઊઠવા દેવામાં આવશે નહિ.

૪. ઘંટ વાગતાં સૌએ પોતપોતાની જગા ઉપર બેસી જવું. પહેલે દિવસે બતાવેલી જગા હુકમ વગર બદલવી નહિ.

૫. ઘંટ વાગ્યા પછી પાંચ મિનિટ સુધી મોડા આવનારને દાખલ કરવામાં આવશે. ત્યારપછી કોઈને દાખલ કરવામાં આવશે નહિ.

૬. આ કાગળમાં લીટીઓ પાડી છે એટલો ડાબી તરફ અને મથાળે હાંસીઓ રાખવો.

૭. મથાળાના હાંસીઆમાં ઉપર બતાવ્યું છે તેમ દરેક કાગળ ઉપર પોતાનો નમ્બર તથા અટક સહિત પોતાનું તથા બાપનું નામ લખવું.

૮. ડાબી તરફના હાંસીઆના મધ્ય ભાગમાં સવાલનો અંક લખવો. સવાલ એક કાગળમાં પૂરો ન થાય તો જેટલા કાગળમાં તે લખાય તેટલા કાગળના ડાબા હાંસીઆના મધ્ય ભાગ ઉપર તે સવાલનો અંક તથા अ, ब, क, ड, ઇત્યાદિ અક્ષરો લખવા. હાંસીઆ ઉપર એ વિના બીજું કાંઈ લખવું નહિ.

૯. બે સવાલોના જબાબ એક જ કાગળ ઉપર લખવા નહિ. દરેક જૂબાબ જુદા જ કાગળ ઉપર શરૂ કરવો.

૧૦. કાગળની એક જ બાજૂએ લખવું.

૧૧. લખી રહ્યા પછી સવાલના અનુક્રમમાં, એટલે પહેલો સવાલ સૌથી ઉપર અને તેની નીચે બીજો વગેરે આવે એ પ્રમાણે, કાગળો ગોઠવવા.

૧૨. કાગળો ગોઠવ્યા પછી ડાબા હાથના હાંસીઆને મથાળે આ કાગળમાં બતાવેલી જગાએ ટાંકણી મારવી અથવા દોરો ભરવો.

૧૩. આ કાગળ વાળ્યો છે તેમ કાગળો વાળવા. અને આ કાગળની પાછળ જેમ લખ્યું છે તે પ્રમાણે વાળેલા કાગળની પીઠ ઉપર નમ્બર, નામ, અને વિષય લખવો.

૧૪. જવાબ આપી દેવાનો ઘંટ વાગ્યા અવશ્ય આ પ્રમાણે ગોઠવી ઘંટ વાગે એટલે તરત કાગળો દેખરેખ રાખનારને આપી દેવા.

૧૫. કાગળ આપ્યા પછી પરીક્ષાની જગાએ ભટકવું નહિ, બહાર જવું; અને બીજી વાર બોલાવવાનો ઘંટ વાગે ત્યારપહેલાં આવવું નહિ.

૧૬. પરીક્ષા ચાલતી હોય તે વખતે કોઈની સાથે વાત કરવી નહિ, તેમ જ પોતાની જગો છોડવી નહિ. કાંઈ કહેવું હોય તો દેખરેખ રાખનારને કહેવું. ઘેરથી નોટ, કાગળીઉં, વગેરે કાંઈ લાવવું નહિ. પોતાના

જવાબના કાગળોની સમ્ભાળ રાખવી કે તે ઊડીને બીજા તરફ જાય નહિ. આ નિયમ તોડનારને એકદમ પરીક્ષામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવશે.

૧૭. સરકારી કાગળ કે શાહી આપવામાં આવે તે બગાડવાં નહિ. કોરા કાગળ ઘેર લેઈ જવા નહિ.

૧૮. શાહી ઢોળવી નહિ તેમ જ કલમ ખંખેરી મકાન બગાડવું નહિ. જે ઉમેદવાર મકાન બગાડશે તેને બગાડેલો ભાગ પોતાને હાથે સાફ કરવો પડશે. કલમ ખંખેરવાની જરૂર પડે તો ખડીઆમાં જ ખંખેરવી.

૧૯. કોઈએ સ્લેટ અથવા પુષ્ટિપત્ર લાવવું નહિ. ખડીઓ, પુષ્ટિપત્ર, અને બ્લોટિંગ પેપરો અહિંથી આપવામાં આવશે. સ્લેટ ઉપર કરવાનું કામ અહિંથી આપેલા કાગળ ઉપર કરવું.

૨૦. ખડીઆ, પુષ્ટિપત્ર, વગેરે ચીજો ઉમેદવારોને પહેલે દિવસે આપવામાં આવે તે પરીક્ષાને છેલ્લે દિવસે દેખરેખ રાખનારને પાછી સોંપી દેવી. દેખરેખ રાખનાર તે આપ્યા લીધાની નોંધ કરી રાખશે, અને જેમના તરફથી પાછી નહિ આવે તેમનાં નામ મોઢાની પરીક્ષા લેનાર પરીક્ષકને આપશે. એ ચીજો પાછી આપ્યા વગર મોઢાની પરીક્ષા લેવામાં આવશે નહિ.

૨૧. પાસ થયા બાબતનાં કોરાં સર્ટિફિકેટ સહી કરવા સારૂ આપવામાં આવે તે બગાડવાં નહિ, અને સહીની જગાએ બહુ સમ્ભાળથી સહી કરવી. તેની પીઠે એક ખૂણા ઉપર પોતાનો નમ્બર, પૂરું નામ, અને સંપૂર્ણ સરનામું લખવું. સર્ટિફિકેટનું ફોર્મ ઇંગ્રેજી હોવાથી સહી કરવાની જગા જડે નહિ તો દેખરેખ રાખનારને પૂછવું, પણ ગમે ત્યાં સહી કરી તે બગાડવું નહિ.

૨૨. ભૂગોળના સવાલમાં નકશો દોરવાનો હોય તો તે પ્રેસિડેન્ટે સહી કરી આપેલા કાગળ ઉપર દોરવો. તે સિવાયના કાગળ ઉપર દોરેલા નકશાના માર્ક મળશે નહિ.

૨૩. અંકગણિત અને માપકરણના દરેક હિસાબની સઘળી રીત સવિસ્તર લખવી. માત્ર મનમાં જ થઈ શકે એવી ગણતરી સિવાયનું જે કામ કાગળ ઉપર કરવાની જરૂર પડે તે સઘળું જવાબના સાફ કાગળમાં લખાઈને પરીક્ષક પાસે જવું જોઇયે. ગણિતના માર્ક આપતાં રીત,

પગથીઆંની ગોઠવણ, આંકડા તથા લખાણની સફાઈ, એ બધું ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે.

૨૪. સઘળા લખાણમાં વંચાય તેવા ચોખ્ખા અક્ષર લખવા, અને વ્યાકરણ, વાક્યરચના, અને જોડણીની શુદ્ધિ રાખવા પ્રયત્ન કરવો. લખાણની તેમ જ જવાબની ગોઠવણની સફાઈ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે.

सामान्य पदार्थो विषे पाठ.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૩૦૪ થી.)

પગથીઉં ૨ જું.

પાઠ ૧૪ મો.

પદાર્થના ગુણ—બરડ (ઝટ ભાગી જાય તેવો), સ્થિતિસ્થાપક (વળે અને પાછો અસલ સ્થિતિમાં આવે તેવો), અને ચીકણો (ઝટ ભાગે ફાટે નહિ તેવો).

આ ગુણો સમજાવવાને નીચે લખેલા પદાર્થોની જરૂર પડશે:—ખડી, કાચ, ન્હાની સુકી સોટીઓ, પત્થરપેનો, કાગળ, તાંબાનો અને સીસાનો વાળો, ચામડું, લુગડું, નેતર, વગેરે.

સ્થિતિસ્થાપક અને બરડ એ બે ગુણ સરખાવવા માટે શિક્ષકે નેતર અને પત્થરપેનનો ઉપયોગ કરવો. શિક્ષકે બાળકોના દેખતાં નેતર વાળવી અને પછી તેમને પૂછવું કે "મ્હેં નેતરને શું કર્યું?" સાહેબ, આપે નેતરને વાળી.

"જેવી રીતે મ્હેં નેતરવાળી તેવી રીતે હવે પત્થરપેન વાળું છું. કહો, પત્થરૂપેનને શું થયું?" પત્થરપેન ભાગી ગઈ.

"મેજ ઉપર ખડી, કાચની પટી, ન્હાની લાકડી, તથા તાંબાનો અને સીસાનો થોડોક વાળો મૂક્યો છે. હવે બે છોકરા મેજ પાસે આવો અને આ બધી ચીજો એક પછી એક વાળો. જે પદાર્થો વાળતાં ભાગે નહિ તે એક તરફ મૂકો અને જે ભાગે તે બીજી તરફ મૂકો. જે પદાર્થો ભાગ્યા છે તે પૈકી જે જે બતાવતો જાઉં તેનું નામ બધા સાથે બોલો". ખડી, કાચ, લાકડી, પત્થરપેન.

"જે પદાર્થ વાળતાં ભાગે નહિ તેમનાં નામ હવે બોલો". નેતર, તાંબાનો વાળો, બોદાનો વાળો.

"હવે બધા સાથે બોલો, જે ચીજ ઝટ ભાગી જાય તેને બરડ કહે છે; જે ચીજો વાળતાં ભાગે નહિ તેને સ્થિતિસ્થાપક કહે છે."

હવે શિક્ષકે આ બન્ને ગુણ વિષે નીચે મુજબ પ્રશ્નો પૂછવાઃ— સ્થિતિસ્થાપક ચીજોનાં નામ બોલો. બરડ ચીજોનાં નામ બોલો. કેવી ચીજોને બરડ કહેવી? કેવી ચીજોને સ્થિતિસ્થાપક કહેવી? ખડીને બરડ કહેવાનું શું કારણ? નેતરને સ્થિતિસ્થાપક કહેવાનું શું કારણ?

પછી સૂકા રોટલાની કપોટી, પાંઉ, તથા પેતાસાં જેવા બીજા બરડ, અને ચપટી પાતળી આંકણી, સીસાની પટી, તથા ચોપડીના પૂંઠા જેવા બીજા સ્થિતિસ્થાપક પદાર્થો બોળી કાઢી તેમનાં નામ દેવાનું બાળકોને ઉત્તેજન આપવું.

એક છોકરાને મેજ પાસે બોલાવી તેના હાથમાં કાગળ, અને માદરપાટનો કકડો આપી એક પછી એક ફાડવાનું કહેવું.

"ભાઈ, કાગળ ઝટ લઈને ફાટયો કે માદરપાટનો કકડો ઝટ લઈને ફાટયો?" કાગળ.

"હવે આ ચામડાનો કકડો ફાડી જુઓ." સાહેબ, કાગળની પેઠે ઝટ લઈને ફાટતો નથી, તેમ માદરપાટ કરતાં ઘણું જ જોર કરવું પડે છે.

"સારે હવે કહો કે ત્રણેમાંથી કયો પદાર્થ ઝટ લઈને ફાટતો નથી?" ચામડાનો કકડો,

"મણિલાલ, આ રેશમનો દોરો તોડી જો" સાહેબ, એ તો તૂટતો નથી.

"હવે બધા સાથે બોલો, જે પદાર્થો ઝટ લઈને ફાટે નહિ કે તૂટે નહિ તેમને ચીકણા કહેવા."

પછી શિક્ષકે ચીકણાપણાના ગુણ વિષે નીચે મુજબ પ્રશ્નો પૂછવાઃ—

"ચામડાને શામાટે ચીકણું કહે છે?" કારણકે તેને ફાડવા જતાં તે ઝટ લઈને ફાટતું નથી."

"બીજા કોઈ ચીકણા પદાર્થનું નામ બોલો." અતલસ.

"કાગળને શા માટે ચીકણો કહેતા નથી?" કારણકે ફાડવા જતાં તે ઝટ લઈને ફાટી જાય છે.

"રેશમના દોરાને શામાટે ચીકણો કહે છે?" કારણકે તે ઝટ લઈને તૂટતો નથી.

જગતની ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ.

લખનાર ગ. ગો. બર્વે.

(ચાલુ પાને ૩૦૮ થી.)

(૨) ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાંના શબ્દોની તુલના, તથા તેથી પ્રાચીન ઇતિહાસ મેળવવાના કામમાં અમૂલ્ય મદદ.

પાછળ કહેવામાં આવ્યું હતું જ કે, ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ વિષે તથા તેમાંના પ્રકૃતિભૂત શબ્દોની ઐક્યતા વિષે જેટલી માહિતી મળી શકે તેટલી ભેગી કરવી એ ભાષાશાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય છે. હવે એવા શબ્દોની ઐક્યતા વિષે ભિન્નભિન્ન ભાષામાંનાં જે ઉદાહરણો મળી આવે છે તેમાંનાં થોડાંક આપું છું. તે ઉપરથી જણાશે કે, પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ લખવામાં તેની અમૂલ્ય મદદ કેવી રીતે મળે છે. ઉદાહરણ—ટ્યૂટૉનિક કે ગૉથિક તથા તેમાંથી નીકળેલી અર્વાચીન અંગ્રેજી તેમ જ જર્મન વગેરે ભાષાઓ કરતાં ગ્રીક ભાષા સાથે સંસ્કૃત ભાષા વધારે સામ્યતાને પામે છે; તે ઉપરથી સહજ સિદ્ધ થઈ શકે છે, ટ્યૂટન લોકોની ટોળી આર્યોનું મૂળસ્થાન છોડી ગયા પછી ઘણા વર્ષે ગ્રીકો હિન્દુઓથી છૂટા પડ્યા હશે. તેમ જ મા, પિતા, દુહિતા વગેરે સમ્બન્ધ વાચક શબ્દો આ સઘળી ભાષામાં સરખા જ છે; એટલું જ નહિ પણ લગ્ન વિધિ થયા પછી જે સગાઈવાચક નામો ઉત્પન્ન થાય છે તે સગાઈનાં નામો પણ સરખાં જ છે. એ ઉપરથી પ્રાચીન આર્યોમાં વિવાહાદિ પ્રચાર શરૂ થઈ તેઓની ગૃહસ્થિતિ એકાધિકૃત કુટુમ્બવ્યવસ્થાવાળી થઈ હશે એવું સહજ અનુમાન થઈ શકે છે.

'દુહિતૃ' શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં કન્યાવાચક છે. તે જ નામને ઝેન્દ ભાષામાં 'દુગ્ધર,' ગ્રીકમાં દુગટર, ગૉથિકમાં ડૉટર વગેરે કહે છે. આ સઘળા શબ્દોમાં ધાતુ "દુહ્"—દોહવું એવો છે. અર્થાત્ તે વખતે ગાય, ભેંસ, વગેરેનું દૂધ કહાડવાનું કામ પુત્રી (દુહિતા) નું હોવાથી

તેને દુહિતા કહેતા. એ ઉપરથી તે કાળની ગૃહસ્થિતિનું સારૂં અનુમાન થઈ શકે છે. દુહિતૃ તથા બીજા સગાઈવાચક નામોના ઐક્ય ઉપરથી જેવી રીતે પ્રાચીન ગૃહસ્થિતિનું અનુમાન થઈ શકે છે તેવી રીતે નીચે બતાવેલા શબ્દ ઉપરથી પ્રાચીન ગામડાંઓની સ્થિતિનું પણ પૂરૂં જ્ઞાન થઈ શકે છે. જેમ કે,

'દમ્પત્તી' શબ્દ સંસ્કૃતમાં સ્ત્રીપુરુષના જોડા વાચક છે. લ્યાટીનમાં Domus, અને ગ્રીકમાં Domos એ શબ્દો ગૃહવાચી છે. તે શબ્દો વેદમાંના 'ધામન્' તથા 'દમ' એ શબ્દોમાંથી નીકળ્યા છે. 'દમ્પત્તી' શબ્દનો પૂર્વ અવયવ 'દમ' છે. દમ્પત્તી અથવા Dem. S. pati. શબ્દ પહેલાં કુટુમ્બના નાયકને લગાડવામાં આવતો હતો, ને ત્યારપછી તે સ્ત્રી પુરુષ એવા અર્થે વપરાયો. કારણકે ગૃહ અને સ્ત્રીનું ઐક્ય બતાવવામાં તેની યોજના થવા લાગી.

'પરિ'+'વિશ્'. ઉપર બતાવેલી અનેક દમ્પતી ગૃહોના સમુદાયો મળીને ગામ બને છે. અને તેમાં રહેનારા લોકોને 'વિશ્' તથા તેમનાં રહેવાનાં ઘરોને 'વેશ' એવી સંજ્ઞાઓ પૂર્વે લગાડવામાં આવતી હતી. 'વિશ્' અને 'વેશ' એ બન્ને શબ્દો ઘણા પ્રાચીન છે. કારણકે તે સઘળી આર્યભાષામાં માલૂમ પડે છે. સંકૃત 'વિશ્', ઝન્દ 'વિસ્', ફારસી 'વીધ', ગ્રીક 'Fik', અને oikos, લ્યાટિન 'Vicus' અને ગૉથિક Veihs એ સઘળા શબ્દો એક જ છે. હવે સંસ્કૃત 'વેશ' શબ્દને 'પરિ' ઉપસર્ગ લગાડવાથી 'પરિવેશ' એવો ગૃહસમુદાયવાચી શબ્દ બની શકે છે. તે જ શબ્દનું ગ્રીકમાં Para—oikos. એવું રૂપાન્તર થઈ તેમાંથી ગામવાચક અંગ્રેજી 'પ્યારિશ—પારિસ' શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે. ફ્રાન્સ દેશની રાજધાની 'પારિસ' એ નામની ઉત્પત્તિ પ્રારમ્ભે એ જ રીતે ઉત્પન્ન થઈ હશે. તે જ પ્રમાણે 'ગ્રીનિચ', વૂલિચ, વગેરે યુરોપમાંનાં ગામનાં નામો પૈકી વિચ્ પ્રત્યય પ્રાચીન વિશ્ શબ્દમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. 'સભા' શબ્દને હંગરી પ્રાન્તમાંના સ્લેવોનિયન લોકો 'સિબ' 'સેપ્ટ' કે "સિબ્જા" કહે છે. આ શબ્દો સંસ્કૃતમાંના 'સભા' અને 'વેશ' એ શબ્દોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એમ ભાષાશાસ્ત્રીઓ સિદ્ધ કરે છે. એક જ પૂર્વજ થકી ઉત્પન્ન થયેલાં અનેક કુટુમ્બો મળી એક જ્ઞાત અથવા ગોત્ર

બને છે તેને સ્લેવોનિયન લોકો 'બ્રાત્સ્તો' (Bratstva) કહે છે. એવાં અનેક ગોત્રો મળીને એક 'સિબ' (sib) કે 'સેપ્ટ' (sept) બને છે; અને તેમાંની સઘળી વ્યક્તિઓના સમૂહને સિબ્જા કહે છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે કાળમાં સ્લેવોનિયન પ્રજા આર્યો સાથે જોડાયેલી હતી તે કાળમાં 'સભાઓ' ભરવાનો રિવાજ બહુ પ્રચારમાં હતો.

'ગ્રામ' શબ્દ વેદમાં આવેલો છે, તેનો અર્થ 'ગૃહ+મા'=ઘરોનો સમુદાય એવો થાય છે. આ શબ્દ યુરોપની ભાષામાં છે. ગ્રામમાંથી ગ્રી. Kumn. ગૅાથિ. Haims લિથુ Kemas અને ફ્રાંસ Aymis વગેરે શબ્દો ઉત્પન્ન થયા છે. આ જ શબ્દો પૂર્વે જનસમૂહવાચી હતા, પરન્તુ પાછળથી તે લોકોના રહેવાના ઠેકાણાને લગાડવામાં આવ્યા.

એ પ્રમાણે ઉપર જે શબ્દો (દમ્પત્તી, પતિ+વિશ, સભા, ગ્રામ) બતાવવામાં આવ્યા તે ઉપરથી સહજ અનુમાન થઈ શકે છે કે, યુરોપિયન પ્રજા અને સંસ્કૃત ભાષા બોલનારી આર્ય પ્રજા કોઈ કાળે પણ એક સ્થળમાં રહેતી હતી, અને તે કાળમાં આર્યોની એકાધિકૃત કુટુમ્બ-વ્યવસ્થા ઘણી જ સુધરેલી હતી, તેઓ ઘરો બાંધી તથા ગામો વસાવી સમ્પસમ્પીને રહેતા, સભાઓ ભરવાનો રિવાજ હતો. તેઓની ગ્રામ-સંસ્થા (વિલેજ કમ્યૂનિટિઝ) ઘણા સારા પાયા ઉપર હતી; એ જ રીતે ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાંના પ્રકૃતિભૂત શબ્દોની તુલના કરી તેનો ઇતિહાસ* શોધવામાં આવે છે. ઘણાં પ્રમાણો ઉપરથી ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સિદ્ધ કર્યું છે કે, કોઈ પણ કાળમાં દુનિયાંમાંની સઘળી પ્રજા એશિયા ખંડમાં

---

* આ સ્થળ તે "હિન્દુસ્થાનની ઉત્તરે હિન્દુકુશ અને હિમાલયનો ઉત્તર તરફનો ભાગ" એ વિષે વેદમાં તેમ જ ઝન્દ અવસ્તામાં ઘણા પુરાવા છે. પ્રાચીન સમયમાં લેમૂરિયા નામે પ્રચંડ ખંડ હતો તેના જલપ્રલયથી કેટલુંક આર્ય કુટુમ્બ બચ્યું તેણે હિમાલયની ઉત્તર પાસા (ઉચ્ચપ્રદેશમાં) પાણીના બચાવ અર્થે ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં વસ્તી કરી. આ કુટુમ્બનો આદિ પુરુષ મનુ હતો, માટે તેને આપણે આદિમનુ કહીએ છીએ.

કોઈ પણ સ્થળે+ એક ઠેકાણે રહેતી હતી ને ત્યાંથી કુટુમ્બવિસ્તાર બહોળો થવાથી કેટલાક આર્યો યુરોપમાં ગયા ને એ જ રીતે સેમિટિક કુટુમ્બ તથા તુરાનિયન કુટુમ્બ જુદું પડી પૃથ્વીના જુદા જુદા વિભાગોમાં જઈ વસ્યું. સેમિટિક તથા તુરાનિયન પ્રજાઓ પોતાની ઉત્પત્તિ આદમથી થઈ એમ કહે છે. તે આદમ ને આપણા 'આદ્યમનુ' નું રૂપાન્તર થયું છે, એ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે, કે આર્ય, સેમિટિક અને તુરાનિયન એ ત્રણે પ્રજા એક પુરુષ આદ્યમનુથી ઉત્પન્ન થઈ છે.

મતલબ કે, ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાંના પ્રકૃતિભૂત શબ્દોની તુલના કરવાથી ઘણા પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ મળી આવે છે. એટલા માટે ભાષાશાસ્ત્રની મહત્તા હાલમાં ઘણી વધી પડી છે. બીજાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપું છું, તે ઉપરથી જણાઈ આવશે કે ભિન્ન ભિન્ન ભાષાના શબ્દો સંસ્કૃત ભાષામાંથી કેવી રીતે થયા છે. જેમ કે—'અગ્નિ' ને લ્યાટિનમાં 'ઇગ્નિસ' કહે છે. ઘૌ શબ્દનો ગ્રીક ભાષામાં 'ઝિઅસ', ઇટલિમાં 'જ્યૂપિટર' અને ટયુટૉનિક ભાષામાં 'ટ્યૂ' એવો અપભ્રંશ થયેલો છે. 'ઉષસ્'નું ગ્રીકમાં 'ઇઓસ' એવું રૂપ થયું છે; તેમ જ 'નક્તનું' 'નિક્સ', 'સૂર્ય'નું 'હિલિઑસ' વગેરે અપભ્રંશ રૂપ થયું છે. 'ભગ' શબ્દને જૂની ઇરાનિ ભાષામાં 'બગ' અને જૂની સ્લેવોનિયન ભાષામાં 'બોગૂ' કહે છે. પર્જન્ય શબ્દનાં જુદીજુદી ભાષાઓમાં નીચે પ્રમાણે રૂપાન્તરો થયાં છેઃ—

લ્યાટિનમાં "પર્કુનાસ"	પોલિશમાં "પાયોરન"
જૂની પ્રશિયનમાં "પર્કુનસ"	બોહિમિયમમાં "પિરૌન"
જૂની સ્લેવૉગ્માં "પેરૂન"	ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

એ રીતે અમેરિકા, પાસિફિક મહાસાગરમાંનો દ્વીપ સમૂહ, એશિયા આફ્રિકા અને યુરોપ એ સઘળા વિભાગોની ભાષાઓમાં

+એ વિષે વધારે ઉદાહરણો જોવા હોય તેણે ડૉક્ટરકૃત Dr. Schrades. "Prehistoric Antiquities of the Aryan peoples" નામના પુસ્તકનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર જોવું. પૃ ૪૯૩-૪૦૪.

સંસ્કૃત શબ્દો અને તેનાં વિલક્ષણ અપભ્રંશ રૂપો જોવામાં આવે તે ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષાની વિશ્વવ્યાપકતા સિદ્ધ થાય છે.

ગુજરાતની પ્રાન્ત ભાષાઓ અને જાતિ ભાષાઓ.

(મોકલનાર મર્હૂમ ડા. હ. હ. ધ્રુવ.)

ગામીત લોકોની ભાષામાં ચોથી ચોપડીનો પાઠ ૧૪ મો.

ધણો—ચાલ મારીઆ, આજ એય તો આપણ આટમાં જાતા.

મારીઓ—માંયા પાઈ પઈહા નાઈ.

ધણો—નાઈ તો ચાલ્યું, આજ આંઈ એક આનો કમાયો લા બરશી કેળાં લઈ ખાહું.

૪. મારીઓ—આનો કેસરે કમાયો. ?

૫. ધણો—માં પલી ચોપડી આતી તી કીકલાને બેન આને વેચી.

૬. મારીઓ—એક આને તો ઓહડી નવી દેતે હે, તુસ બેન આના કોહડા દેના ?

૭. ધણો—આવડા હા પહાલ કેસરે ખબર પડે, માંયેં આપ્યું એલા માને તીન આના પડા તવે ત્યેં માને ખુશીથી બેન આના દેના.

૮. મારીઓ—તીંએ તો એક આને લેદેલ ને બેન આના કેંહે આપ્યા લા બિચારાને છેતર્યો, લુચ્ચા તોહ કાળું કર.

૯. ધણો—તામાંય લુચ્ચો કોહડો, માંયે તીન આના આપ્યા તવે તેંયે માને ખુશીથી બેન આના દેના.

૧૦. મારીઓ—જેંયેં તોપર ભરોહો રાખીઓ લાલ બેન ચાર પઈહા હાટે છેતર્યો, જા તાંહરે કાળું કર, ત મું નાઈ એતું, ત અગાગીઆ પઈહા તું જ ઉજાણી કહ, આંય કીકલાને એલી ગોઠ આખીહી, એલા ચાર પઈહા ગીયા બાકી તવ તે આબરૂ ગોઈ, અમી ત આખલું કુન માની, ત ભરોહો કુણ કરી, હોગેં તુસ ચોર ને લબાડ કઈને કાઢી દઈ.

૧૧. ધણો—રખે ભાઈ રખે માં ફ્રજેતી રખે પાડતો, આંઈ લાલ કોદ્દલા આખીરી, લા આનો પાછો દઈ દીદી.

૧૨. મારીઓ—તવે હારું, આલી ગોઠ આંઈ કાદાલ નાઈ આખું, પેને અમી ઓહડું કરતો મા, માસ્તરે આખીએલું વેસતે હેં ને લેતે હેં કાદુ છેતરાય નાઈ એ વિહરાઈ ગીઓ કાય! કાદાલ છેતરતો હેં એલામાં ખરો નફો નાઈ, અમી ઓહડું કરતો મા.

ટીપ—ધણો તથા મારીઓ છોકરાઓનાં નામ છે.

(૧) એય=આવે, આટામાં=હાટમાં, જ્યારા તરફ બજાર ભરાવાનો એક દિવસ હોય છે તેને હાટ કહે છે વડોદરામાં જેને ગુજરી કહે છે. જાતા=જઈયે.

(૨) માંયા=મ્હારી, પાઈ=પાસે, પઈહા=પૈસા, નાઈ=નથી.

(૩) આંઈ=હું, લા=તેના, કેળે=કેળાં, ખાહું=ખાઈશું,

(૪) કેસરે=કયાંથી.

(૫) માં=મ્હારી, પ્રથમ માંયાનો અર્થ મ્હારી લખ્યો છે અને આ જગ્યાયે માં છે તો અંગ્રેજી my, mine જેવો ફેર હશે એમ લાગે છે. પલી=પહેલી, આતી=હતી, બેન=બે;

(૬) ઓહડી=એવી, દેતે હેં=આપે છે, વેચાય છે. તુલ=તને, કોહડા=કેવા, શાના, દેના=આપ્યા.

(૭) આવડાહા=એવડા—ન્હાનાપણું બતાવે છે. પહાલ=છોકરો, ગામડીયા ગુજરાતીમાં પોહો—વોસો વપરાય છે. માંવેં=મેં, એલા=એના, માને=મ્હને, તીન=ત્રણ, તવે=ત્યારે, ત્યેં=તેણે; માને=મ્હને.

(૮) તીંએ=તેં, લેદેલ=લીધેલી. કેંહે=કેમ, લા=તે. તોહ=ત્હારું.

(૯) તામાંય=તેમાં, કોહડો=શાનો, કેવો.

(૧૦) જેયેં=જોણે, તોપર=ત્હારાપર બરોહો=ભરોસો, લાલ=તેને, હાટે=માટે, સારૂ, તાંહરો=ત્હારું, ત=ત્હારું. મું=મ્હોં, એવું=જોઉં, અરામીઆ=હરામના, કહ=કર, આંય=હું, એલી=એ, ગોઠ=વાત, ગોઈતવતે=ત્હારી તો, ગોઈ=ગઈ, અમી=હવે, ત=ત્હારું, આખહું=કહેલું, કુન=કોણ, હોગેં=બધા, તુલ=તને, દઈ=દેશે.

(૧૧) આંઈ=હું, લાલ=તે, આખીરી=કહીશ, લા=તેનો, દીદી=દઈશ.

(૧૨) તવે=ત્યારે, હારૂં=સારૂં, આલી=એ, કદાલ=કદી, કોઈ દિવસ, પેને=પણ, ઓહડું=એવું, વેસતેહેં=રચવામ., લેતેહેં=લેવામાં, કાદુ =કદી, વિહરાઈ=ભૂલી, વિસરાઈ, કાય=કેમ, કાદા·=કોઇને, એલામાં =એમાં, ઓહડું=એવું.

ગામીત—ગામતડા—લોકોની ભાષા વ્યારા સોનગઢ તાલુકામાં રહેતા લોકોમાં તદન અનાર્ય છે. બીજી જાતો નાયકા, ઢોડીઆ, ચોધરા, કોકણા, વસાવા, દુબળા છે તેમાં નાયકા અને ઢોડીઆની ભાષામાં સુરતી ગુજરાતી અને અમદાવાદી ગુજરાતી જેટલો તફાવત છે. ચોધરાની ભાષા ઉપરના લોકોની ભાષા જેવી પણ ગુજરાતી અને કાઠીઆવાડીના તફાવત જેવી (પદ ઉપર મુકાતા ભારના તફાવત વી) જે આપણાથી સમજી શકાય છે. ચોધરા લોકો ઉતાવળા બોલે તો સમજી શકાતું નથી એમની ભાષાના કેટલાક શબ્દો નાયકાની ભાષા કરતાં તદન જુદા છે.

કોકણાની ભાષા દક્ષણીને મળતી અને ગુજરાતી દક્ષણી મિશ્ર છે, કારણકે એ લોકો ખાનદેશની હદમાં રહેનારા હોવાથી દક્ષણી ભાષાના સમ્બન્ધથી એમની ભાષા મિશ્ર દક્ષણી થયાનું જણાય છે. દુબળાની ભાષા ગામડીઆ ગુજરાતી જેવી સુરત જિલ્લાન તાળાવીઆ દુબળા બોલે તેવી છે. ગામતડાની ભાષા સમજી શકવી મુસ્કેલ છે.

प्राणी वर्णन.

સાબર.

(ચાલુ પાને ૨૯૯ થી.)

વર્ગ—કરોડવાળાં; જાત—સ્તનવાળાં; પ્રકાર—વાગોળનારાં.

સાબર એ હરણની જાતનું પ્રાણી છે એ બેમાં ફેર એટલો જ છે કે હરણનાં શિંગડાં સાદાં છે. અને સાબરના શિંગડામાં ફાંટા પડેલાં છે; તેમ જ હરણનાં શિંગડાં ખરી પડતાં નથી પણ સાબરનાં શિંગડાં દર વરસે ખરી પડે છે, અને તેને ઠામે બીજાં નવાં ઊગે છે. સાબર ઘણી જાતનાં થાય છે. જે જાતને ખાસ કરીને સાબર કહે છે અને જેનાં

શિંગડાં સાબરશિંગાં તરીકે દવામાં વપરાય છે તે સાબરનું અત્રે વર્ણન કરેલું છે.

સાબરનો દેખાવ ઉમદા, બાંધો મજબૂત અને જોરાવર છે; અને તેનાં અવયવો દેખાવમાં સુન્દર છે. તેના કાન મ્હોટા છે; અને ગરદન અને ગળા ઉપર યાળના જેવા વાળ થાય છે. તેનાં શિંગડાં રક્ષણ અને હુમલો બન્નેમાં કામ આવે છે. અન્તના વખત વગર તે સામું થતું નથી, પણ હમેશ પોતાના બચાવમાં તત્પર રહે છે. તેની ગરદન લાંબી, માથું ન્હાનું અને ઊંચું, તથા આંખો મ્હોટી અને અણીઆળી હોય છે. કેટલાંક સાબર અને હરણને આંખોથી જરા જ નીચે ચામડીનો સળ પડેલો હોઈ જાણે બીજી બે આંખો હોય તેવું દેખાય છે આને આંસુ રહેવાના ખાડા કહે છે. સાબરના ઉપલા જડબામાં આગલા દાંત હોતા નથી, પણ તેને બદલે નીચલામાં આઠ દાંત હોય છે. નીચલા જડબામાં રાક્ષસીઓ હોતી નથી. નરને ઉપલા જડબામાં બે રાક્ષસીઓ હોય છે. તેને દરેક જડબામાં દરેક તરફ આગલી દાઢો ૩ અને પાછલી દાઢો પણ ૩ છે. બીજાં વાગોળનારાં પ્રાણીઓથી આ શિંગડાંની ડાળીઓની બાબતમાં જુદું પડે છે. ઘણે ભાગે સાબરીને શિંગડાં ઊગતાં નથી સાબરશિંગાં નક્કર અને દર વરસે ખરી પડે છે. નવાં ઊગેલાં શિંગડાં તેના પહેલાં ખરીપડેલાંના કરતાં કદમાં મ્હોટાં, મજબૂત અને વધારે ડાળીઓવાળાં થાય છે. સાબર ઘરડું થાય છે ત્યારે તેનાં શિંગડાં દર વરસે ન્હાનાં થતાં જાય છે; મદનકાળની શરૂઆત પહેલાં શિંગડાં ખરીપડીને પછીથી નવાં આવે છે, તે તેને બીજાં સાબરો જોડે લડવામાં ઠીક કામ લાગે છે બગડેલાં ગર્ભાશયવાળી સાબરીને શિંગડાં ફુટે છે. સાબરને પહેલે વર્ષે શિંગડાંની જગાપર ઢેકા દેખાય છે, બીજે વરસે તે ઢેકા લાંબા વધે છે. અને ત્રીજે વરસે દરેક શિંગડાના બબ્બે કાંટા થાય છે, ચોથે વરસે ત્રણ, પાંચમે ચાર, છઠ્ઠે પાંચ એ પ્રમાણે અમુક વરસ સુધી કાંટા વધતા જઈ પછીથી તે કાંટા કદમાં ન્હાના થતા જાય છે. શિંગડાં અને તેના કાંટાનો જે વધારો થાય છે તે સાબરની ખોપરીનાં હાડકાંમાંથી પૂરો પડે છે. નવાં ફુટેલાં શિંગડાં અને કાંટાપર ચામડીનું પડ ચડેલું હોય છે; ચેળ આવતી હોય ત્યારે જેમ ઘસી નાખે તેમ તે ચામડીને ઝાડની સાથે

ઘસી નાંખે છે, તેથી ઉપરથી ચામડીનું પડ ઘસાઈ જઈ અન્દરનાં શિંગડાં કઠણ થાય છે. દર વરસે શિંગડાં ખરી પડે છે ત્યારે ખરી પડવાની જગાએ ઘા પડી તેમાંથી થોડુંક લોહી નીકળે છે, પણ થોડા વખતમાં તેના ઉપર નવી ચામડી આવી નવું શિંગડું ઊગતું જાય છે. સાબરની વસ્તીવાળાં જંગલોમાં ખરી પડેલાં શિંગડા જોવામાં આવતાં નથી. આ બાબતનો ખુલાસો મળી શકતો નથી. જે વખતે નવાં શિંગડાં ઊગે છે તે વખતે આ પ્રાણીની રક્ત ઉષ્ણતા બહુ વધી જાય છે અને તેના માથાની રક્ત વાહિનીઓ કદમાં વધે છે. ઉષ્ણ દેશના સાબર કરતાં ઠંડા દેશના સાબરના શરીરપરના વાળ જાડા, લાંબા, અને ખૂબસુરત હોય છે. બધી જાતનાં સાબરની પૂંછડી ટૂંકી રહે છે કેટલીક જાતનાં સાબરોનાં શિંગડાં ગોળ અને કેટલાંકનાં ચપટાં હોય છે. રેન્ડીઅર, ફેલોડીઅર, એલ્કીસ અને તેને મળતી જાતનાં સાબરનાં શિંગડાંના મૂળ આગળથી એકેકો ફાંટો નીકળે છે. બક, એલ્ક વગેરે જાતોમાં મૂળથી અમુક અન્તર સુધીમાં ફાંટા ફુટતા નથી. ઠંડા દેશનાં સાબર જેવાં કે રેન્ડીઅર, મુસ, એલ્ક વગેરેનાં શિંગડાં ચપટાં, અને ઘણા ફાંટાવાળાં હોવાથી પહોળાં આંગળાવાળા પંજાનાં જેવાં દેખાય છે. આવાં શિંગડાં હોવાથી તે પ્રાણીઓ બરફનાં ગચ્છાં ઊખેડી તેની નીચેની શેવાળ ખાઈ શકે છે. ઠંડા દેશના સાબરના પગની ખરી ઘણી પહોળી હોય છે તેથી તે બરફપર ચાલતાં લપસી જતાં નથી. દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયા સિવાય પૃથ્વીના બધા ભાગપર સાબરની જાતનાં પ્રાણીઓની વસ્તી છે. શિંગડામાં વધારેમાં વધારે ૩૩ સુધી ફાંટા જોવામાં આવ્યા છે. સાધારણ રીતે દસ બાર ફાંટા હોય છે.

પુખ્ત સાબર ખભા આગળથી ચાર પાંચ ફુટ ઊંચુ હોય છે. સાબરનો રંગ ઉન્હાળામાં રતાશ પડતો આસમાની અને શિયાળામાં ભૂખરો આસમાની થાય છે.

નર કરતાં માદા કદમાં ન્હાની અને ઘણે ભાગે શિંગડાં વગરની હોય છે. બચ્ચાંના શરીરપર સફેદ ડાઘા હોય છે તે ઉમ્મર વધતાં જતા રહે છે.

(અધૂરું.)

મિ. ઇબ્રાહીમ મહામદ સયાણીનું ટ્રસ્ટ.

મિ. ઇબ્રાહીમ મહામદ સયાણી (તે આગળ નડીઆદ હાઈસ્કૂલના તથા હાલ ભરૂચ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર) તેમણે ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લાના મુસલમાન અભ્યાસીઓને ઊંચી કેળવણીના વધારા માટે મદદ તથા ઉત્તેજન આપવા રૂ. ૪૦૦૦)ના સરકારી લોન નોટ, ૩½ ટકાના વ્યાજવાળી, અનામત મૂકી, તારીખ ૧૫ મી જાનેવારી ૧૮૯૬ તે દિને એક ટ્રસ્ટ કર્યું છે. તેના ટ્રસ્ટીઓ નીચલા ત્રણ ગૃહસ્થો છેઃ—

(૧) મિ રતિરામ દુર્ગારામ દવે, બી. એ., મુમ્બઈ.
(૨) ખાનસાહેબ શમસુદ્દન સૈયદમિયાં કાદરી, બી. એ., ભરૂચ.
(૩) મિ. મહામદ વલીભાઈ, બી. એ., મુમ્બઈ.

એ ટ્રસ્ટની સરતો નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) એ ફંડનાં મુદ્દલ નાણાં અને તેના વ્યાજ કે આયપતમાંથી, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લાના જે ગરીબ મુસલમાન અભ્યાસીઓ મેટ્રિક્યુલેશન અથવા યુનિવર્સિટી સ્કૂલફાઇનલ અથવા એ બે પરીક્ષા સાથે સરખી પંક્તિ ધરાવનારી કોઈ પરીક્ષા પસાર કરી, હિન્દુસ્તાનની યુનિવર્સિટીઓએ સ્વીકારેલી કોઈ પણ ફેકલટીમાં ગ્રેજ્યુએટ અથવા એટલા દરજાની પદવી સુધી અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા હોય, અથવા ફંડ સ્થાપનાર પોતાની હયાતીમાં, અને તેમની હયાતી બાદ ટ્રસ્ટીઓ, જે શાળાઓ અથવા કેળવણીનાં ખાતાંઓ પસન્દ કરે તેમાં અભ્યાસ કરે તેમને મદદ કરવાને ઊછીતી રકમો આપવામાં આવશે. *

---

* હાલ એ કેળવણીખાતાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ્યાં છે. (અ) જે લૉકલાસ અથવા લૉસ્કૂલ ટ્રસ્ટીઓ પસન્દ કરે તે; (બ) મુમ્બઈની વિક્ટોરીઆ જ્યુબિલી ટેકિનકલ ઇન્સ્ટિટયૂટ; (ક) મુમ્બઈની વેટરિનરી કૉલેજ; અને (ડ) અમદાવાદની મેડિકલ સ્કૂલ.

(૨) વ્યાજ અથવા આમપતના વધારા સાથના ફંડનો અર્ધો ભાગ જ્યારે ઊછીતી આપેલી રકમોમાં રોકાઈ જશે, ત્યારબાદ જ્યાં લગણ મદદ લીધેલા અભ્યાસીઓ અથવા તેમાંનો કોઈ ઊછીતી મળેલી રકમો પાછી ભરવા નહિ માંડે ત્યાંસુધી નવા અરજદારને મદદ આપવામાં આવશે નહિ, અને કોઈ અભ્યાસી ઊછીતી આપેલી રકમ પાછી ભરવા માંડશે તો તે રકમની હદ સુધી જ નવા અરજદારને મદદ કરવામાં આવશે.

(૩) આ ફંડમાંથી ઊછીતી આપવાની રકમ વધારેમાં વધારે દર માસે રૂપીઆ ૨૫) ની ઠરાવવામાં આવી છે, અને એવી મદદ ટ્રસ્ટીઓના ધ્યાનમાં આવે તો ૭ વરસ સુધી આપી શકાશે.

(૪) મદદ મેળવનાર અભ્યાસી જો પોતાના અભ્યાસમાં ઘટતી ખન્ત તથા ઉદ્યોગ રાખતો હશે અને પાસ થવા જેવી યોગ્યતા ધરાવતો હશે, તો જ તેને ઊછીતી અપાતી રકમ જારી રાખવામાં આવશે; અગર જો ઊછીતી અપાતી રકમો બન્ધ કરવામાં આવશે તો આપેલી રકમો હેઠળ જણાવેલી કલમ ૮ પ્રમાણે પાછી વસૂલ કરવામાં આવશે.

(૫) ઊછીતી આપેલી રકમોની જામીનગીરી માટે દરેક મદદ મેળવનાર અભ્યાસીએ મદદની રકમ મળવાની શરૂઆતથી રૂ. ૧૦૦૦)નો પોતાની જિન્દગીનો વીમો ઉતરાવવો પડશે, અને ત્રણ વરસ કરતાં વધારે મુદત સુધી મદદ ચાલુ રહી તો બીજા રૂ. ૧૦૦૦) માટે ઉતરાવવો પડશે. તેની પૉલિસી ફંડને નામે ચઢાવી આપવી જોઇશે, અને પ્રીમીઅમનાં નાણાં ફંડમાંથી તે અભ્યાસીને હિસાબે આપવામાં *આવશે. સદરહુ

* દર રૂપીઆ ૧૦૦૦) એ દર વરસનું પ્રીમીઅમ આશરે રૂ. ૩૦) થશે.

પૉલિસીનાં નાણાં મેળવી, ઊછીતી આપેલી રકમો તથા તેના ઉપર ચઢેલું વ્યાજ, એવાં નાણાંમાંથી વસૂલ કરવાની સત્તા ટ્રસ્ટીઓને આપવામાં આવી છે.

(૬) ઉપર જણાવેલો વીમો નફા વગર ત્રીસ વરસની મુદ્દતનો મુમ્બઈની ઓરિયેન્ટલ લાઇફ એસ્સ્યુરન્સ કમ્પની અથવા એવી બીજી કોઈ, ટ્રસ્ટીઓ પસન્દ કરે તે કમ્પનીમાં ઉતરાવવો.

(૭) ફંડને નામે ચઢાવી આપેલી પૉલિસીઓ, નીચલી સરતો મુજબ, મદદ મેળવનાર અભ્યાસીને નામે પાછી ચઢાવી આપવામાં આવશે.

(અ) અભ્યાસી પોતાનું દેવું વાળવા માંડે, અને તેની ઉપરનું દેવું, પ્રીમીઅમ માટે ભરેલી રકમો મળીને ઘટતાં ઘટતાં રૂ. ૧૦૦૦)નું જ્યારે થાય ત્યારે પાછળથી ઉતારેલી રૂ. ૧૦૦૦)ની પૉલિસી તેના નામે પાછી ચઢાવી આપવામાં આવશે.

(બ) પહેલી રૂ. ૧૦૦૦)ની પૉલિસી, જ્યારે પ્રીમીઅમની રકમો મળીને કુલ દેવું વસૂલ થઈ રહેશે ત્યારે ચઢાવી આપવામાં આવશે.

(૮) ફંડમાંથી ઊછીતી આપેલી રકમો ઉપર (નીચે જણાવેલા અપવાદ સિવાય) વ્યાજ લેવામાં આવશે નહિ: અને તે કારણને લીધે, પૉલિસી અભ્યાસીને નામે પાછી ચઢાવી આપવામાં આવે તે પહેલાં ભરવામાં આવેલાં પ્રીમીઅમો બદલ વીમા કમ્પની તરફથી મળતી પ્રોમિસરી નોટો ફંડની મીલકત થશે.

(૯) મદદ તરીકે ઊછીતી મળેલી રકમ, પાછી વાળવા માટે ક્યારથી અને કેટલી રકમનો માસિક હફતો મદદ મેળવનાર અભ્યાસીએ ભરવો તે, દરેક અભ્યાસીની સ્થિતિ અને હકીકત વિચારી ટ્રસ્ટીઓ ઠરાવશે, અને તે મુજબ તેણે ભરવો પડશે. ઉપર મુજબ

હપ્તો જો નિયમસર વખતોવખત ભરવામાં આવશે તો ઊછીતી મળેલી રકમ ઉપર વ્યાજ લેવામાં આવશે નહિ, પણ જો હપ્તો બરાબર ભરવામાં નહિ આવે તો ચઢેલા હપ્તા ઉપર ૭ ટકા લેખે સાદું વ્યાજ લેવામાં આવશે.

(૧૦) જો આ ટ્રસ્ટ સ્થાપનારનાં છોકરાંઓ આ ફંડમાંથી ઉપર જણાવેલી સરતોને આધીન રહીને મદદ મેળવવા ઇચ્છશે, તો તેવી મદદ મેળવવા માટે તેમનો પ્રથમ હક છે; અને તેમની પછી ઉતરતો હક, ખેડા અને ભરૂચ જિલ્લાના મહોમેદન એડયુકેશન ફંડમાંથી જે અભ્યાસીઓને મદદ મળતી હશે તેવા અભ્યાસીઓનો છે; અને તેમની પછી, ખેડા અને ભરૂચ જિલ્લાના બીજા ગરીબ મુસલમાન અભ્યાસીઓનો હક છે.

ઉપર જણાવેલી સરતો મુજબ આ ફંડમાંથી મદદ મેળવવા જે અભ્યાસીઓ ઇચ્છતા હોય તેમણે પોતાની અરજી નીચલે સરનામે લખી મોકલવી:—

મિ. રતિરામ દુર્ગારામ દવે. બી. એ. }
તથા મિ. મહામદ વલીભાઈ. બી. એ. } ટ્રસ્ટીઓ.

નમ્બર ૧૮, એસ્પ્લેનેડ રોડ, કોટ, મુંબઈ.

ચર્ચા પત્ર.

મોતીરામ ગાંગજી અંજારીઆ.

૧ ચન્દ્રની વધતી ઓછી કળાઓ પૃથ્વીનો અમુક ભાગ આડે આવી તેની છાયાથી નિરન્તર થાય છે, અને ચન્દ્ર ગ્રહણ પણ પૃથ્વીની છાયાવડે થાય છે; તો ચન્દ્ર ગ્રહણ વખતે ચન્દ્ર ઝાંખો પડેલ છતાં તેનો છાયાવાળો ભાગ દેખાય છે, અને નિરન્તર કળાઓ વખતે તેનો છાયાવાળો બીજો ભાગ બિલકુલ દીઠામાં નથી આવતો તેનું શું કારણ હશે?

૨ દીવો એ સ્વપ્રકાશિત છે છતાં તેના ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડે છે, ત્યારે તેનો પીળો રંગ ટળી શીશાઓ ઉપર જાય છે; અને બપોરે નમ્રા

પછી જે જે તિથિએ ચન્દ્ર જ્યારે આકાશમાં દેખાય છે, ત્યારે તે સ્વપ્રકાશિત નહિ છતાં તેનાપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડવાથી પોતાનો પીળો દેખાતો રંગ બદલી પીકાશપર દેખાય છે; તો સ્વપ્રકાશિત અને પર પ્રકાશિત બંને એક જ રંગના રૂપમાં દેખાય છે તેનું શું કારણ હશે?

૩ સૂર્ય ગ્રહણ વખતે ચન્દ્ર આડો આવ્યા છતાં દેખાતો કેમ નથી! કેટલીક વખતે તે પ્રસંગે બીજા તારા દેખાય છે. ત્યારે આડો આવનાર ચન્દ્ર નરી આંખે ન દેખાય, તેનું શું કારણ હશે?

૪ દોરડે બાંધેલ અમુક ભારે પાણીમાં ડુબાવીએ અને પછી ઉપરું ખેંચીએ, ત્યારે તેનો ભાર પાણીના મથાળા સુધી કંઈ જણાતો નથી; તે વખતે પૃથ્વીની આકર્ષણ શકિતનું શું થાય છે? કદાચ પાણી પ્રવાહી વસ્તુ છે તેને લીધે ઉપર ફરી વળવાથી આકર્ષણમાં તફાવત હોય, તો તળીએ અને મથાળે આવતાં સુધી તેના વજનમાં કંઈ ફેર જણાતો નથી તેનું શું કારણ હશે? પવન પણ પ્રવાહી વસ્તુ છે, ત્યારે ઉપર કહેલો ભાર બહાર કેમ જણાય છે? અને જેમ જેમ તે ભાર બહાર ઊંચો ચડે તેમ તેમ તેના વજનમાં ફેર પડે કે નહિ? તે સમજાવશો.

૫ ફારગતીમાં અભરામ ફુલ ન દાવા લખાય છે, એમાં અભરામનો શું અર્થ હશે? કચ્છમાં અભરામ એક માણસનું નામ કેટલાક ગણે છે, અને તે કચ્છમાં થયેલી લડાઈમાં એક શૂરા માણસનો હલકો ચાકર હતો, તેના સમ્ભારણા માટે તે લખાય છે એમ તેમણે માની લીધું છે. એ જ માણસને કચ્છની બહારના માણસો કેમ માન્ય રાખશે? માટે તે અભરામ ફુલ ન દાવા ઉપરથી થયેલ છે કે કોઈ બીજું કારણ છે તે સમજાવશો.

૬ કોરી—એ શબ્દ શા ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો હશે? (કોરી એ અમુક સિક્કો છે, કે જે રાશાહી કોરી, જામશાહી કોરી, વગેરે નામથી ઓળખાય છે.)

केळवणी खातानी खबरो.

નિશાળોનાં ઇનામ પત્રકો.

ખેડા વિભાગ—કાસરા મુખ્ય સ્કૂલ રા. સા. મામલતદાર સા-

હેબ પ્રેમચન્દ ધનેશ્વર, દેસાઈ અમૃતલાલ માણેકલાલ, પટેલ મીઠાભાઈ દેસાઈભાઈ, પટેલ ફીશાભાઈ રામભાઈ, મહેતા માધવલાલ કપનદાસ, રા. ચુનિલાલ હકુમતરાય, સબ રજિસ્ટ્રાર, ફોજદાર સાહેબ જાફરખાન, દેસાઈ છોટાલાલ ગોવર્ધનભાઈ, દેસાઈ હરિલાલ માધવલાલ, કાજી અમીરમીઆં અમીન સાહેબ, મળી રૂ. ૩૭. સિયાશાહી. **ઠાસરા કન્યાશાળા** રા. સા. પ્રેમચન્દ કપનદાસ, દેસાઈ ગોપાળલાલ માધવલાલે મળી રૂ. ૧૫) **ઠાસરા ઇંગ્લિશ સ્કૂલ.** રા. સા. પ્રેમચન્દભાઈ કપનદાસ, દેસાઈ ગોપાળલાલ માધવલાલે મળી રૂ. ૧૦ **નાપાડ.** શેઠ મૂળજીભાઈ ગોવર્ધનદાસે છોકરા તથા છોડીઓને જમાડ્યાં. **કાળસર.** શા. લલ્લુભાઈ બીખાભાઈ વગેરે રૂ. ૫-૪-૦ **દહેવાણ.** રાજપુરાના ઠાકોર શ્રી રાયસિંગજી ઇશ્વિરસિંગજી, રૂ. ૪-૨-૬ **વાડદ.** રા. છોટાલાલ ઝવેરદાસ તથા મેમ્બરો. રૂ. ૫-૬-૦ **સારસા.** વસોના પટેલ નારણભાઈ વાઘજીભાઈ. રૂ. ૧૫-૪-૦ **દાવડા.** ધર્મજના માસ્તર ઉમેદભાઈ કિશોરભાઈ. રૂ. ૩-૪-૦ **મરીડા.** નડીઆદના મે. બા. સા. મામલતદાર સાહેબ તથા મેમ્બરો. રૂ. ૬) **વીરસદ.** અમીન નાથાભાઈ મથુરભાઈ રૂ. ૩) ભાદરણના પટેલ જીવાભાઈ કિશોરભાઈ. રૂ. ૭) **દાવડા.** ભુમેલના પટેલ ગલાભાઈ કાશીભાઈ. રૂ. ૪॥ પટેલ રણછોડભાઈ તુળસીભાઈ. રૂ. ૩) **વીઠાઈ.** મેમ્બરો તથા સદ્‌ગૃહસ્થો. રૂ. ૫॥ **નાપાડ.** ત્રિભોવન કિશોરદાસની વિધવા બાઈ પાર્વતીએ છોકરા તથા છોડીઓને જમાડ્યાં. **ઉતરસંડા.** ભરૂચના શેઠ હરગોવિન્દદાસ ખુશાલદાસ રૂ. ૩॥ **વીરસદ.** મે. ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપ્યુટી કલેક્ટર સાહેબ. રૂ. ૫-૬-૦ **નાપાડ.** સોજીત્રાના પટેલ લલ્લુભાઈ જેસિંગભાઈ. રૂ. ૨૨-૯-૯ **સારસા કન્યાશાળા.** વસોના પટેલ મથુરભાઈ ગિરધરભાઈ. રૂ. ૧૪-૧૦-૦ **કેરીઆવી.** પોલિસ પટેલ ઝવેરભાઈ બાબરભાઈ. રૂ. ૩। **નાપાડ.** પટેલ અમ્બાલાલ કાળીદાસ. રૂ. ૨) **સુણદા.** પટેલ ઘેલાજી જગાજી. રૂ. ૩॥) **સલૂણ.** નડીઆદના પટેલ લલ્લુભાઈ ગોવિન્દભાઈ. રૂ. ૩-૮-૦ **સારસા કન્યાશાળા.** પટેલ ધનજીભાઈ જેસિંગભાઈ રૂ. ૬-૬-૦ **પંડોળી** તલાટી ગિરધર કાળીદાસ. રૂ. ૩-૦-૬. **સણાલી.** ઠાકોર જીવાભા જેતસિંગજી ૩-૮-૦ **ખંભાત મુખ્ય સ્કૂલ.** શેઠ પીતામ્બરદાસ અમરચંદ રૂ. ૪-૪-૦ **ખંભાત ફ્રેન્ચ નં. ૧ લો.** શેઠ પીતામ્બરદાસ

અમરચન્દ. રૂ. ૪-૪-૦ ગોલાણા. પરમાર હાજી કાલુભાઈ રૂ. ૩-૦-૦ ગોલાણા. પરમાર પથા ચીકાભાઈ. રૂ. ૩-૪-૦ રાસ. દહેવાણના ઠાકોર સાહેબ મેહેરામણસિંગજી ફતેહસિંગજી. રૂ. ૨-૦-૦ ગોલાણા. મુખી મ્હોટાભાઈ કાલુભાઈ વગેરે રૂ. ૫-૮-૦ વડોદ. શેઠ વ્રજલાલ પરભુદાસ. રૂ. ૩૨-૦-૦ આહીમા. પોલિસ પટેલ શા. ડાહ્યાભાઈ કેવળદાસ. રૂ. ૬-૦-૦ સણાલી સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બર પંડયા ઉમીઆશંકર દોલતરાય. રૂ. ૩-૮-૦ અસારઆ. શા. છગનલાલ નરોત્તમ. રૂ. ૫-૧-૦ દહેવાણ. ઠાકોર શ્રી મેહેરામણસિંગજી ફતેહસિંગજી. નિશાળના છોકરાઓને જમાડયા. અનારા. કપડવંજના શેઠ ડાહ્યાભાઈ કેવળદાસ વગેરે રૂ. ૮-૦-૦ રાસ. કડોલના પટેલ લક્ષ્મણસિંગ ગેમલસિંગ રૂ. ૩-૦-૦ કાળસર. સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બરો તથા સદ્ગૃહસ્થો રૂ. ૪-૦-૦ વીરસદ. અમીન પટેલ ઝવેરભાઈ નાથાભાઈ. રૂ. ૫-૦-૦ નિશાળનું મકાન બાંધવામાં. પીઠાઈ. તલાટી જેઠાલાલ ગોવિન્દરામ. રૂ. ૩-૮-૦ સુણાવ. વસોના અમીન ઈશ્વરભાઈ ઝવેરભાઈ. રૂ. ૧૫-૦-૦ છીપડી અમદાવાદના પરીખ મણિલાલ રણછોડદાસની તરફથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી. રૂ. ૪-૦ વીરસદ અમીન કાશીભાઈ લલ્લુભાઈ રૂ. ૩-૦-૦ નગરા. પંડયા અમૃતલાલ ત્ર્યમ્બકરામ. રૂ ૩-૧૦-૬ આંકલાવ. વીરસદના અમીન કાશીભાઈ લલ્લુભાઈ રૂ, ૨-૮-૦ પાળજ. નડીઆદના દેશાઈ કિશોરદાસ વાઘજીભાઈ રૂ. ૩-૦-૦ રાળજ ઇનામદાર શેઠ પેસ્તનજી ખરસેદજી રૂ. ૩-૦-૦ દાવોલ શેઠ પુરુષોત્તમ તલકચન્દ રૂ. ૫-૧૧-૦ ઉઢેળા સ્કૂલ-કમિટિના મેમ્બરો તથા સદ્ગૃહસ્થો રૂ. ૪-૦-૦ ભુમેલ ગામના સદ્ગૃહસ્થો રૂ. ૫-૧૪-૩ કણજોડ ગામના સદ્ગૃહસ્થો રૂ. ૧૮-૦-૦ સુણદા રેલીઆના પગી જુંજારજી મેહેરુજીએ સ્કૂલના છોકરાઓને જમાડયા. સારસા પટેલ ભાઈબાભાઈ અમથાભાઈ વગેરે છોકરાઓની નિશાળમાં તથા કન્યાશાળામાં પાણીની પરબ મંડાવી. મરેડા પટેલ મીઠાભાઈ લક્ષ્મીદાસ. રૂ. ૪-૦-૦ મરેડા પટેલ કિશોરભાઈ વેણીભાઈની વિધવા બાઈ જીબા રૂ. ૬-૦-૦ પાળજ સુણાવના પટેલ નરસિંહભાઈ જોરાભાઈ વગેરે રૂ. ૪-૮-૦ લિમ્બાસી પોલિસ પટેલ જેઠાભાઈ રણછોડભાઈ રૂ. ૪-૦

સૈજપુર ધર્મેજના પટેલ નાથાભાઈ ગોકળભાઈ રૂ. ૩–૦–૦ **કેરીઆવી** ભુમેલના મુખી પટેલ ગોવિન્દભાઈ દેશાઈભાઈ રૂ. ૩–૧–૦ **સુણદા** શા. મગનલાલ રતનજી. રૂ. ૩–૮–૦ **દહેવાણ** દંકેશ્વરની જગાના મહન્ત શ્રી જમનાદાસજી રામરતનદાસજી. રૂ ૫–૦–૦ **દહેવાણ** ઠાકોર સાહેબ શ્રી મેહેરામણસિંગજી ફતેહસિંગજી રૂ. ૫–૪–૦ **કુંજરાવ** પટેલ ગિરધરભાઈ ત્રીકમભાઈ, છોકરાઓને જમાડયા. **પાળજ** પટેલ ધનજીભાઈ મંગળદાસ રૂ. ૨૫. **સન્દેસર** પટેલ સોમાભાઈ ચુંથીભાઈ. છોકરાઓને જમાડયા. **સારસા** લોકલબોર્ડ કમિટિના ચેરમેન ભાઈબાભાઈ અમથાભાઈ તથા સદ્‌ગૃહસ્થો રૂ. ૪૮–૬–૦ **પંડોળી** પટેલ વેણીભાઈ મૂળજી રૂ. ૩. **પીરસદ** પોલિસ પટેલ જેહાભાઈ શિવાભાઈ રૂ ૩–૦–૦

સુરત વિભાગ **ખેરગામ** શેઠ બીખાજી મેહેરવાનજી વગેરે ગામના લોક રૂ. ૩–૧૨–૦ **વાંકાનેર** મગનલાલ જીવણરામ. રૂ. ૬–૦–૦ **દામકા** સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બરો તથા સદ્‌ગૃહસ્થો રૂ. ૯ ૧૪–૬ **ઓરપાડ** વામનરાવ દામોદર. રૂ. ૧૫–૦–૦ **સરસ** ગામના સદ્‌ગૃહસ્થો રૂ. ૪–૬–૦ **આટ** ગામના લોક રૂ. ૭–૦–૦ **સુહાલી** સોરાબજી બીખાજી રૂ. ૪–૧૨–૦ **સચીન** નવાબ સાહેબ રૂ. ૬–૦–૦ **ખેરગામ** ધરમપુરના મહારાણા બળદેવજી નારાયણદેવજી. રૂ. ૧૭–૨–૦ **કાલીઆવાડી** સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બરો રૂ. ૪–૮–૦ **સીસોદ્રા** લાલભાઈ મેવાભાઈ રૂ ૩–૦–૦ **સીસોદ્રા** નાનચન્દ ઝીણાજી રૂ. ૩–૦–૦ **ચીખલી કન્યાશાળા** મગનલાલ વન્દ્રાવનદાસ. રૂ. ૪–૦–૦ **તરસાડા** નારાયણ છીમાભાઈ રૂ ૩–૦–૦

પંચમહાલ વિભાગ. નવાખલ તલાટી પૂંજાલાલ અભેરામ રૂ. ૫–૦–૦

પાલણપુર વિભાગ મેતા રૂ. ૧૫–૦–૦. ગઢ રૂ. ૧૧–૪–૦. **રાધનપુર તાલુકા સ્કૂલ** રૂ. ૪૦–૦–૦ ચોપડાઓ તથા રૂ. ૨૦–૦–૦ માસ્તરને. **રાધનપુર કન્યાશાળા** રૂ. ૧૮–૧૦–૦ ચોપડીઓ રૂ. ૧૧–૧૦–૦ મુખ્ય સ્ત્રી શિક્ષકને. **વારાહી** રૂ. ૬–૧૪–૦ **સાંતલપુર** રૂ. ૮–૪–૦.

ભરૂચ વિભાગ. બોજાદ્રા પોલિસપટેલ માનસિંગ દેવજી વગેરે. રૂ. ૪–૦–૦. **દેગામ** શેઠાણી બાઈ સદા શા. કપૂરદાસ ગિરધરની વિધવા, તથા માધવજી ગંગારામ વગેરે રૂ. ૪–૧–૬. **ડભા** ગામના લોકો, તથા સદ્‌ગૃહસ્થો, મેમ્બરો તરફથી રૂ. ૩૭–૮–૦. **ચક્રલાદ**

૨૨૩૩૧
૧૫.૧૦.૭૧

गुजरात शाळापत्र.

પુસ્તક ૩૫ મું. ડિસેમ્બર ૧૮૯૬. અંક ૧૨ મો.

मास.

હમે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ગુજરાતનું કેળવણી સમ્બન્ધી કૉન્ફરન્સ આકટિંગ ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન મહેરબાન જાઇલ્સ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૨૧ થી ૨૩ મી ઑક્ટોબર સુધી અમદાવાદ મુકામે ભરાયું હતું. તેનો મુખ્ય હેવાલ આ અંકથી આપવા શરૂ કરીએ છીએ.

નિશાળ હમેશાં સારી સ્થિતિમાં રહે અને ઓચિન્તી તપાસમાં પણ ખામી ન જણાય તે સારૂ ઇંગ્લન્ડના એક મહેતાજીએ પોતાની નિશાળના બધા શિક્ષકો માટે નીચેના નિયમ કર્યા છે, અને તે હમેશ પળાવે છેઃ—

"૧. દરેક શિક્ષકે વખતસર નિશાળે આવવું.

૨. નિશાળના મકાનમાં, કોમ્પાઉન્ડમાં, અથવા બીજે કોઈ ઠેકાણે રદી કાગળ, કચરો, વગેરે કાંઈ પડી રહેવા દેવું નહિ.

૩. છોકરાંનાં દફતર, ચોપડીઓ, વગેરે કાંઈ છૂટું વેરાતું રહેવા દેવું નહિ.

૪. સઘળું કામ બરાબર ટાઇમટેબલ પ્રમાણે જ કરવું.

૫. સઘળી મનોયત્ન બુકો વખતે વખત તપાસવી, અને તપાસનાર શિક્ષકે તપાસ્યાની તારીખ નાંખી તે નીચે પોતાની ટૂંકી સહી કરવી.

૬. છોકરાંની સ્વચ્છતા ઉપર પૂરું ધ્યાન આપવું, અને લગાર પણ ગંદાઈ કે અવ્યવસ્થા ચાલવા દેવી નહિ.

૭. બાળકો સાથે હમેશ શાન્તપણે માયાળુ રીતે બોલવું.

૮. બન્દોબસ્ત ઉપર હમેશ પૂરું ધ્યાન આપવું.

૯. દરેક શિક્ષક પોતાના વર્ગને લગતી સઘળી બાબતો માટે પૂરે પૂરો જવાબદાર ગણાશે."

હમને આશા છે કે આપણે અહિંના શિક્ષકો પણ આવી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપી નિશાળોને ઊંચી સ્થિતિએ આણશે. ખસૂસ કરી સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થાના સમ્બન્ધમાં આપણે પૂરું ધ્યાન આપતા નથી, તેથી બાળકોમાં તે અગત્યના ગુણો ખીલી શકતા નથી. શિક્ષકોને ઘણી વખત બાળકો સાથે કઠોરતાથી વર્ત્તતા જોઇયે છીએ એ પણ અટકવાની જરૂર છે.

ઈંગ્લન્ડમાં પ્રોફેસર સલીએ બાળસ્વભાવને લગતી શોધો ચલાવી છે. તેટલી જ અગત્યની શોધો અમેરિકામાં વોશિંગટનના કેળવણી ખાતાના ડાક્ટર આર્થર મેકડોનલ્ડે શરૂ કરી છે. ડા. મેકડોનલ્ડનો હેતુ મનના કાર્યથી શરીર ઉપર જે અસર થાય છે તે સમ્બન્ધી વિચારોને વ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં લાવવાનો છે. મન જે કાર્ય કરે છે તેથી લોહીના ફરવાપર, શ્વાસોચ્છવાસ ઉપર, હાથ અને જીભના ધ્રુજવાપર જે અસર થાય છે તે કેટલાંક ચમત્કારિક યન્ત્રોવડે તે ચોકસપણે નોંધે છે. મનપર અતિ દબાણ થવાથી નીપજતા ભય વિષે આપણે થોડું વધારે જાણીએ છીએ. બાળક કોઈ મુસ્કેલ માનસિક કામમાં એકાગ્રચિત્તે લાગ્યું હોય છે ત્યારે થોડો શ્વાસ લે છે; તે હસે છે ત્યારે તેનાં ફેફસાં વિસ્તાર પામે છે અને વધારે દમ લે છે. મગજની ખિલવણીથી વધતા જતા દબાણને મનુષ્ય પ્રકૃતિ અનુકૂળ કરવી એ આ બધા શોધોની મતલબ છે.

શિક્ષકો દર રોજ બાળકોના સહવાસમાં આવે છે, તેઓ બાળસ્વભાવને લગતી હકીકતનું બારીક અવલોકન કરી તેની નોંધ લેવાની ટેવ રાખશે તો માનસશાસ્ત્રના શોધોમાં તેઓ ઘણી મદદ આપી શકશે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ પોતાનું રોજનું કામ વધારે સરળ કરી શકશે, અને બાળકોને હાલ કરતાં વધારે સારી કેળવણી આપી શકશે.

બંગાળાનું એક વર્તમાનપત્ર ત્યાંની એક શાળાનો નીચે મુજબ ચિતાર આપે છેઃ—

"મુખ્ય શિક્ષક એદીનો પાદશાહ છે. તે જૂનો અનુભવી માણસ છે, પણ બહુ શીખ્યો નથી. બપોરે ખાધા પછી તેની આંખો લાલચોળ બને છે, અને ત્યારપછીનો બધો વખત તેને ઊંઘવાનું જોઈએ છે. તેનો દેખાવ દાબ પડે તેવો છે. અને તેનો અવાજ ઘણી સખ્તી સૂચવે છે. સોટીઓ ચમકાવવામાં ઉદ્યોગી છે અને તેમાં તેણે ઘણી ચતુરાઈ મેળવી છે. પહેલો મદદનીશ ઊંચો, કદાવર, ધોળી લાંબી દાઢીવાળો છે. તે શિક્ષક તરીકે મહેનતુ છે, પણ આવડ નથી. પોતે પ્રજા વગરનો હોવાથી બાળકો ઉપર તેનું હેત ઠીક છે. તેની પછીનો શિક્ષક તો વેદીઆ ઢોર જેવો પંડિત જ છે, અને તેને પોતાની આવડનું ગુમાન ઘણું છે. કાંઈક મળતાવડા સ્વભાવનો દેખાવા છતાં તે ઘણો સખત છે. એના વિદ્યાર્થી એનાથી ભય પામે છે, એને ચ્હાતા નથી. ત્યારપછી કેટલાક હલકા શિક્ષકો છે તેમાંના કોઈ કોઈ મહેનતુ છે, કોઈ કોઈ ઉપલા વર્ગના શિક્ષક થવાને લાયક છે, પરન્તુ એક પણ એવો નથી કે જેને વાસ્તે નિશાળ મગરૂર થાય. એક શિક્ષક નિશાળનો વખત પૂરો થયા પછી પોતાના વર્ગને રોજ પા કલાક રોકે છે, અને પોતે ઘણો મહેનતુ તથા ખન્તી છે એવો ડોળ કરે છે. પરન્તુ ખરી વાત તો એ છે કે રેલ્વે મારફત તે રોજ પોતાને ગામ જાય છે, અને પા કલાક વર્ગને રોકી પછી સ્ટેશન ઉપર જવાથી ત્યાં ખોટી થવું પડતું નથી. તેની કેળવણી બહુ જ થોડી છે. એક બીજો શિક્ષક છોકરાંને કોપી બુકો, કાગળ, કલમો, વગેરે વેચીને પોતાની ઊપજ વધારવાની બહુ જ કાળજી રાખે છે. વળી એક બીજો શિક્ષક છે તે દર વર્ષે પોતાને ઘેર સરસ્વતી પૂજન કરે છે, અને તે પ્રસંગે સઘળા જૂના અને નવા વિદ્યાર્થીને બોલાવી તેમની પાસે દેવી રૂબરૂ એક એક રૂપિયો મૂકાવી પોતાની ઊપજ બેવડી કરે છે. ઉપર કહેલાં માણસોનાં અન્તઃકરણ સારાં છે, પણ તેમનામાં બુદ્ધિ ઓછી છે. તેઓ પોતાના કામ માટે લાયક નથી, પણ મુખ્ય શિક્ષક દયાળુ છે અને કોઈના પેટપર પગ મૂકતા નથી, તેથી તેઓ નભ્યા જાય છે. તેમના ઉપરાન્ત એક પંડિતજી છે તેમણે છોકરાંની સઘળી

શંકાઓ માટે એક જ જવાબ નક્કી કરી રાખ્યો છે. તે કહે છે કે, '૨
લાંબું જીવશો તો ઘણુંએ શીખશો; ત્યારે મ્હારા જેવા ઘરડા માણ
શામાટે નકામો હેરાન કરો છો?' આવા શિક્ષકોના હાથ નીચે બાળ
કેળવણી કેવી મળે એ કહેવાની જરૂર નથી. ખન્તી, ઉદ્યોગી, ઉત્સા
અને કેળવાયેલા શિક્ષકો વિના ખરી કેળવણી આપવાનો વિ
રાખવો ફોકટ છે."

अमदावाद कोन्फरन्स·

આ પત્રમાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સરકારના હુકમથી ઉત્તર ભા
કેળવણી સમ્બન્ધી કોન્ફરન્સ ગઈ તા. ૨૧ ઓક્ટોબરને રોજ અમ
વાદમાં ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટના મકાનમાં મળ્યું હતું. મકા
ઇન્સ્ટિટ્યુટના સેક્રિટરી સાહેબે ધજાઓ વગેરેથી શણગાર્યું હતું. અમદાવ
નડીઆદ, ભરૂચ, અને સુરત મ્યુનિસિપાલિટીઓના પ્રતિનિધિઓ, કેળ
ખાતાના અમલદારો, ખાનગીશાળાઓના વ્યવસ્થાપકો, અને બીજા ગૃ
સ્થો મળી સુમારે પચાસ સાઠ જણ હાજર થયા હતા. પ્રમુખ
આપણા માજી ઇન્સ્પેક્ટર અને હાલના આક્ટિંગ ડિરેક્ટર મહેરબ
જાઈલ્સ સાહેબે લીધું હતું, અને કોન્ફરન્સના સેક્રિટરીનું કામ ટ્રે
કોલેજના પ્રિન્સિપલને સોંપ્યું હતું.

આ કોન્ફરન્સમાં દરખાસ્તો રજુ કરી તે ઉપર મત લેવાનું રા
નહોતું. જેમની ખુશી હોય તેમણે કેળવણીને લગતા નિબન્ધો વાંચવા
હતા, અને તે ઉપર હાજર થયેલા ગૃહસ્થોએ ચર્ચા કરવાની હતી.

કોન્ફરન્સનું કામ શરૂ કરતાં પ્રમુખ સાહેબે કહ્યું કે, આ કોન્ફ
ન્સનો હેતુ ખાતાની બહારના લોકોને કેળવણી વિષે તથા ખાતાના વહિ
વિષે શું કહેવાનું છે તે જોવાનો રાખ્યો છે. સિન્ધ અને પૂનામાં કો
રન્સો થઈ ચૂક્યાં છે, અને અત્રે તથા ધારવાડમાં આજ ભરાયાં છે.
બધાં કોન્ફરન્સોમાં જે સૂચનાઓ રજુ કરવામાં આવશે તે લઈને ઇન્સ
ક્ટરો પૂનામાં એકઠા થશે, અને તે પૈકી શું ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે તે
વિચાર કરવામાં આવશે. એકદમ મ્હોટા ફેરફાર થવાનો નથી.

સુધારો કરવાનું સરકારના ધ્યાનમાં આવશે તો પછી ન્હાનાં ખાસ કૉન્ફરન્સો ભરવામાં આવશે. આજના જેવાં સામાન્ય કૉન્ફરન્સો વર્ષોવર્ષ ભરવાથી ફળ નથી અને તેમ ભરવામાં આવશે પણ નહિ. પરન્તુ હર વરસ એક એક વાત હાથ પર લઈને તે ઉપર ખાસ માહિતગાર લોકોના વિચાર લેવામાં આવશે, કે જમાના સાથે કેળવણીનું કામ પણ આગળ વધતું ચાલે. આશા રાખવામાં આવે છે કે આ કૉન્ફરન્સ ઘણી ઉપયોગી સૂચનાઓ કરશે.

કૉન્ફરન્સનું કામ ત્રણ દિવસ પહોચ્યું હતું, તેમાં નીચે મુજબ તેર નિબન્ધો વંચાઈ તે ઉપર ચર્ચા થઈ હતીઃ-

પહેલે દિવસ.	નામ.	વિષય.
	૧ નામદાર ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ (ગવર્નરની ધારા સભાના મેમ્બર).	પ્રાથમિક કેળવણી.
	૨ ડૉકટર નિલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ તથા ડૉકટર જોસેફ બેન્જામિન (અમદાવાદના ડૉકટરો)	,,
	૩ રેવરંડ મિ. બ્લેર (ભરૂચના પાદરી).	,,
	૪ મિ. અબદુલ કાદર (સુરત મ્યુનિસિપાલિટીના મેમ્બર).	પ્રાથમિક તથા બીજા દરજ્જાની કેળવણી.
	૫ રેવરંડ ડૉકટર ટેલર (અમદાવાદના પાદરી).	ગુજરાતની હાઈસ્કૂલોમાં અંકગણિતનું શિક્ષણ.
બીજે દિવસ.		
	૬ રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમિયાશંકર (ફર્સ્ટ ક્લાસ સબજજ).	સ્ત્રી કેળવણી.
	૭ મિસિસ મેકારી (અમદાવાદ ફીમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજનાં લેડી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ.)	,,
	૮ રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમિયાશંકર (ફર્સ્ટ ક્લાસ સબજજ).	નીતિ તથા ધર્મની કેળવણી.
	૯ મિ. નારાયણ વિષ્ણુ બામ (ફરતા ધર્મોપદેશક).	નીતિ તથા શરીરની કેળવણી.

શંકાઓ માટે એક જ જવાબ નક્કી કરી રાખ્યો છે. તે કહે છે કે, 'તમે લાંબું જીવશો તો ઘણુંએ શીખશો; સારે મ્હારા જેવા ઘરડા માણસને શામાટે નકામો હેરાન કરો છો?' આવા શિક્ષકોના હાથ નીચે બાળકોને કેળવણી કેવી મળે એ કહેવાની જરૂર નથી. ખન્તી, ઉદ્યોગી, ઉત્સાહી, અને કેળવાયેલા શિક્ષકો વિના ખરી કેળવણી આપવાનો વિચાર રાખવો ફોકટ છે."

अमदावाद कोन्फरन्स·

આ પત્રમાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સરકારના હુકમથી ઉત્તર ભાગનું કેળવણી સમ્બન્ધી કોન્ફરન્સ ગઈ તા. ૨૧ ઓક્ટોબરને રોજ અમદાવાદમાં ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટના મકાનમાં મળ્યું હતું. મકાનને ઇન્સ્ટિટ્યુટના સેક્રેટરી સાહેબે ધજાઓ વગેરેથી શણગાર્યું હતું. અમદાવાદ, નડીઆદ, ભરૂચ, અને સુરત મ્યુનિસિપાલિટીઓના પ્રતિનિધિઓ, કેળવણી ખાતાના અમલદારો, ખાનગીશાળાઓના વ્યવસ્થાપકો, અને બીજા ગૃહસ્થો મળી સુમારે પચાસ સાઠ જણ હાજર થયા હતા. પ્રમુખ પદ આપણા માજી ઇન્સ્પેક્ટર અને હાલના આક્ટિંગ ડિરેક્ટર મહેરબાન જાઇલ્સ સાહેબે લીધું હતું, અને કોન્ફરન્સના સેક્રેટરીનું કામ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલને સોંપ્યું હતું.

આ કોન્ફરન્સમાં દરખાસ્તો રજુ કરી તે ઉપર મત લેવાનું રાખ્યું નહોતું. જેમની ખુશી હોય તેમણે કેળવણીને લગતા નિબન્ધો વાંચવાના હતા, અને તે ઉપર હાજર થયેલા ગૃહસ્થોએ ચર્ચા કરવાની હતી.

કોન્ફરન્સનું કામ શરૂ કરતાં પ્રમુખ સાહેબે કહ્યું કે, આ કોન્ફરન્સનો હેતુ ખાતાની બહારના લોકોને કેળવણી વિષે તથા ખાતાના વહિવટ વિષે શું કહેવાનું છે તે જોવાનો રાખ્યો છે. સિન્ધ અને પૂનામાં કોન્ફરન્સો થઈ ચૂક્યાં છે, અને અત્રે તથા ધારવાડમાં આજ ભરાયાં છે. આ બધાં કોન્ફરન્સોમાં જે સૂચનાઓ રજુ કરવામાં આવશે તે લઈને ઇન્સ્પેક્ટરો પૂનામાં એકઠા થશે, અને તે પૈકી શું ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે તેનો વિચાર કરવામાં આવશે. એકદમ મ્હોટા ફેરફાર થવાનો નથી, કાંઈ

વિવેક વિરુદ્ધ ગણવામાં આવ્યું છે, આમાંનું તેમની સુધારણા માટે કયું કારણ છે તે શોધી કાઢવાને થોભવાની જરૂર નથી. પ્રથમ હું આપણાં પ્રાથમિક ધોરણો વિષે બોલીશ. ઇંગ્લન્ડમાં પરીક્ષા ઉપરથી નિશાળોને સરકારી મદદ આપવાનો વહિવટ નીકળ્યો ત્યારે ત્યાં પરીક્ષાનાં ધોરણો ઘડવામાં આવ્યાં, તેમની મતલબ પરીક્ષકે કેટલું પૂછવું તે બતાવવાની હતી. પરીક્ષા મુજબ શિખવવાનું ચાલવાથી પરીક્ષાનાં ધોરણ તે જ શિક્ષણનાં પણ ધોરણો થઈ પડ્યાં, અને તેમની નકલ આ દેશમાં કરવામાં આવી. પરન્તુ એવાં પરીક્ષાનાં ધોરણો શિક્ષકને જોઈયે તેવો માર્ગ દર્શાવતાં નથી, તેમ જ કેળવણીના કામમાં જોઈયે તેવી મદદ આપતાં નથી. યુરોપના બીજા દેશોમાં, અમેરિકામાં, અને બીજે ઠેકાણે શિક્ષકને રસ્તો જડે તેવી રીતે વિગતવાર અભ્યાસક્રમો ઘડવામાં આવ્યા છે, અને તેવું જ આપણે અહિં પણ થવું જોઈયે. એ અભ્યાસક્રમો કેવા હોય છે તે બતાવવાને આપણા અને આલસેસલોરેનના એક જ વરસના માત્ર ગણિતના અભ્યાસક્રમનો અત્રે મુકાબલો કરીશ.

આપણા બાળવર્ગનો ક્રમ.

"સો સુધી ગણવું અને દાન સુધી ભણવું."

આલસેસલોરેનનો શાળાના પહેલા વરસનો ક્રમ.*

"(૧ થી ૨૦ સુધી અંક.)

૧ લું પગથીઉં—પદાર્થો, અંકચિત્રો, વગેરેના અવલોકનથી ૧ થી ૧૦ સુધીનું ભાન કરાવવું અને ગણાવવું.

૨ જું પગથીઉં—એકએક અંકવાળી બે સંખ્યાઓનો મ્હોટો સરવાળો, લખોટાયન્ત્રની મદદથી. સરવાળો દસથી વધવો ન જોઈયે. પુષ્કળ મ્હાવરો થતા સુધી લખોટાયન્ત્ર અને વસ્તુઓની મદદથી ગણાવીને સરવાળા કરાવ્યા કરવા, અને તેમનો ન્હાના વ્યવહારી હિસાબોમાં વારંવાર ઉપયોગ કરાવવો. બાળકોની સમજમાં ઉતરી શકે તેવાં તોલ, માપ, અને નાણાંનો એ હિસાબોમાં ઉપયોગ કરવો.

* મિ. ગર્જરકૃત બાળ ગણિત પોથી આવા ક્રમે રચાઈ છે.

૩ જું પગથીઉં—પદાર્થો અને લખોટાયન્ત્ર વડે એક એક અંકવાળી બે સંખ્યાઓની મ્હોની બાદબાકી. પ્રથમ પ્રદર્શન, પછી અનોયલ કરાવવાં, અને તેમનો વ્યવહારી હિસાબોમાં ઉપયોગ કરાવવો.

૪ થું પગથીઉં—પ્રદર્શનથી ૧૦ થી ૨૦ સુધીની સંખ્યાની સમજ, અને પછી ઉપર મુજબ ૧ થી ૨૦ સુધીની સંખ્યાના સરવાળા બાદબાકી.

૫ મું પગથીઉં—એકએક અંકવાળી બે સંખ્યાઓના સરવાળા, દસથી વધારે જવાબ આવે તેવા. બીજા પગથીઆમાં પ્રદર્શન, અનોયલ, વ્યવહારી હિસાબ માટે કહ્યું છે તે આ પગથીઆને પણ લાગુ સમજવું. અચ્છી તરેહનો મ્હાવરો થવો જોઈયે.

૬ ઠું પગથીઉં—૨૦ સુધીની સંખ્યામાંથી એક અંકવાળી સંખ્યાની બાદબાકી. ત્રીજા પગથીઆમાં બતાવેલી પદ્ધતિએ શિખવવું.

૭ મું પગથીઉં—૧ થી ૨૦ સુધીની સંખ્યાનાં અંકવિભાગ લખોટાયન્ત્રપર અને બીજી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન કરાવીને શિખવવા. એમાંથી નીચેનાપર જવાશેઃ—

(અ) ૧ થી ૨૦ સુધીના ગુણાકારોનો કોઠો (આંક). પદ્ધતિ માટે ૧૧ મું પગથીઉં જુઓ.

(બ) ગુણાકારના પરિણામનો વસ્તુ સમ્બન્ધ રહિત (સાદી) સંખ્યાએ ભાગ, એટલે વહેંચણીના અર્થમાં ભાગાકાર (આઠના બે ભાગ કરો, ૭ ને બેએ ભાગો, ૭ રૂપિયા બે જણને વહેંચી આપો, વગેરે). ગુણાકારથી આ કૃતિ ઊલટી છે. ગુણાકારમાં વિભાગ આપ્યા છે અને તેમને ગુણી પરિણામ કાઢવાનો હોય છે. ભાગાકારમાં પરિણામ આપ્યો છે અને ભાગ કાઢવા છે. પ્રદર્શનથી જ આમાં સારી સમજ પડશે.

(૬) ગુણાકારના પરિણામનું માપ, એટલે કેટલી-વાર સમાયું છે એ અર્થમાં ભાગાકાર (આઠ રૂપીઆમાં ચાર રૂપિયા કેટલી વાર સમાયા છે, આઠ રૂપિયાના ચાર ચાર રૂપિયા જેવડા ભાગ કરીએ તો કેટલા થાય, વગેરે). ૬, ૯, ૧૨, ૧૫, ૧૮ માં ૩ કેટલી વાર સમાયા છે, વગેરેનું લખોટાયન્ત્રપર પ્રદર્શન કરવાથી સારી સમજ પડશે.

સૂચના—આ સાતે પગથીઆંમાં અંકોનું પ્રદર્શન થયા પછી જ લેખી સંખ્યાનો ઉપયોગ કરવો. લીટીઓ, કાપા, ચોકડીઓ, મીડાં, વગેરેથી (જેમકે, ∘̊ , ∘̊ ∘, ઇત્યાદિવડે) અંકો પ્રથમ સ્લેટપર દર્શાવતાં શિખવવું, અને ત્યાર પછી જ ૧, ૨, ૩, વગેરે અંકોનાં લેખી ચિન્હોનું ભાન કરાવવું. છેવટે મ્હોએ ગણેલા હિસાબ સ્લેટપર લખાવવા."

યુરોપ, અમેરિકા, વગેરે સ્થળે ઉપર મુજબ દર વર્ષના દરેક વિષયનો અભ્યાસ ક્રમ એવી રીતે વિગત સાથે આપ્યો છે કે કયે ક્રમે, કેવે પગથીએ, અને કેવી રીતે શિખવતા ચાલ્યા જવાથી સારું ફળ આવશે તે શિક્ષકને માલૂમ પડે. આપણાં **પરીક્ષાનાં ધોરણો** શિક્ષકને તેવી મદદ કરતાં નથી તેથી સારું શિક્ષણ ચાલતું નથી. માટે તે બદલીને યુરોપી ધોરણોની માફક **વધારે વિગતવાળાં શિક્ષણનાં ધોરણો** થવાં જોઇયે. વળી **ધોરણોમાં નીચે મુજબ ખામીઓ** જોવામાં આવે છે તે સુધરવી જોઇયેઃ—

અંકગણિત—સંખ્યાનું પ્રથમ ભાન વસ્તુના **સમ્બન્ધથી** થવું જોઇયે, તેના બદલામાં એકડા અને આંક વસ્તુ સમ્બન્ધ વિના ગોખાવી ખોટી રીતે શિક્ષણ અપાય છે. બાળવર્ગમાં માત્ર આંક ભણવાનું ઠરાવ્યું છે, એટલે ધોરણ જ વગર સમજ્યા ગોખણને ઉત્તેજન આપે છે. દરેક પાડા (ઘડીઆ) પહેલાં તેને લગતા મ્હોના સરવાળા બાદબાકી ચાલવાં જોઇયે, અને આંકનો વ્યવહારી હિસાબોમાં ઉપયોગ થવો જોઇયે, એ ધોરણમાં સ્પષ્ટ ઠરાવ્યું નથી. એટલે પોપટની માફક માત્ર આંક ગોખવાનું, બુદ્ધિ ખિલવવાનું નહિ પણ મગજ ઉપર ભાર લાદવાનું કામ ચાલે એ નવાઈ

જેવું નથી. બીજા ધોરણમાં એકદમ દસ લાખ સુધીનું સંખ્યા પરિમાણ અને ચાર આંકડાની સાદી સંખ્યાના હિસાબ ઠરાવવામાં બાળકોની સમજ શક્તિનો વિચાર કર્યો નથી. તેથી વગર સમજ્યું યન્ત્રની માફક કામ ચાલે છે, અને બાળકો ઉપેર ઘટે તે કરતાં વધારે બોજો પડે છે. યુરોપમાં પહેલા વર્ષમાં ૨૦, બીજામાં ૧૦૦, ત્રીજામાં ૧૦૦૦ સુધી, એમ ક્રમે ક્રમે સંખ્યા લેવામાં આવે છે, અને તેટલાની દરમ્યાન સંયુક્ત અને સાદા સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, એ બધા હિસાબ દરેક ધોરણમાં પ્રથમ હલકા અને પછી ચઢતા એમ ચાલે છે. આપણા બીજા ધોરણમાં સાદી (વસ્તુ સમ્બન્ધ વિનાની એટલે એકદમ ખ્યાલમાં ન ઉતરે તેવી) સંખ્યાના લાંબા લાંબા હિસાબ કર્યા પછી જ ત્રીજા ધોરણમાં રૂપિયા આના પાઈનો (એટલે વસ્તુના સમ્બન્ધવાળો અને તેથી બાળકો ઝટ સમજી શકે તેવો) ન્હાનામાં ન્હાનો પણ હિસાબ કરવાનું ઠરાવ્યું છે એ કેળવણીનાં ખરાં મૂળતત્ત્વોથી ઊલટું છે. ઉપર આપેલા ક્રમથી જણાયું હશે કે યુરોપમાં શરૂથી સાદી અને સંયુક્ત સંખ્યાના હિસાબ દરેક ધોરણમાં સાથે સાથે ચાલે છે; ફેર એટલો જ રહે છે કે હલકાં ધોરણમાં હલકા અને ઉપલાં ધોરણમાં અઘરા હિસાબ લેવાય છે. અપૂર્ણાંક પણ ચોથા ધોરણ સુધી મુલ્તવી રાખવામાં આપણાં ધોરણો ભૂલ કરે છે. યુરોપમાં બીજા વર્ષમાં અપૂર્ણાંકની ઘટતી સમજ આપી, તે પછીના દરેક ધોરણમાં બાળકની શક્તિ ધ્યાનમાં રાખીને પૂર્ણાંક અને અપૂર્ણાંક ગણિત સાથે સાથે ચલાવે છે તે વધારે વ્યાજબી છે. રૂઢોના (મનમાં ગણવાના) ગણિતનો અર્થ તો આપણાં ધોરણો સમજતાં જ નથી, અને કેટલાક આંકડાના આકસ્મિક મળતાપણાથી (રૂપિયાના સોળ આના અને કળશીના સોળમણ તેથી જેટલે રૂપિયે કળશી તેટલે આને મણ એવા મળતાપણાથી) ઉત્પન્ન થતા લેખાંના નિયમો શીખવીને સન્તોષ માને છે. અંકગણિતના દરેક નિયમને લગતા ટૂંકા હિસાબ મ્હોએ ગણાવવાનો ઇંગ્લંડનો વહિવટ વધારે વ્યાજબી છે અને આપણે અહિં દાખલ થવો જોઇયે. ન્હાનાં આઠ નવ વરસનાં ત્રીજા ધોરણનાં છોકરાંને સોનું રૂપું કે જમીન ખરીદવા જવું નથી, અને એ ખરીદી તેમની સમજ બહાર છે, માટે તેમને તેવાં લેખાંના નિયમ શીખાવવા ઠીક

નથી. માત્ર થોડાંક ઉપયોગી લેખાં કાયમ રાખી બાકી ઇંગ્લન્ડની માફક મ્હોટું ગણિત ચલાવવું જોઇયે. ડાક્ટર ફ્રિચ ખરું કહે છે કે, " ખરું મ્હોટું ગણિત આવા થોડા ખાસ નિયમોમાં સમાઈ રહેતું નથી; પણ ગણિતના દરેક નિયમના ઝડપથી ગણવાના જુદા જુદા હિસાબ તેમાં આવવા જોઇયે. લેખી ગણિતના હિસાબ લાંબા, અને મ્હોટાં ગણિતના ટૂંકા, એટલો જ એ બેમાં ફેર હોવો જોઇયે. " ત્રીજા ધોરણમાં દશી કોષ્ઠક એટલુ ગોખમ લખ્યું છે તેથી લીલાવતી જેવાં વ્યવહારમાં ખપ ન આવતાં કોષ્ઠક ન્હાનાં છોકરાંને ગોખવાં પડે છે. ક્યાં ક્યાં કોષ્ઠક કેટલે સુધી ચલાવવાં એ ધોરણમાં સ્પષ્ટ બતાવવું જોઇયે. ઇંગ્લેન્ડની ધોરણોમાં તેવું સ્પષ્ટીકરણું કરેલું છે. વળી કોષ્ઠકો હાલ માફક ફક્ત ગોખાવવાં બસ નથી. બાળકે તોલ, માપ, વગેરેનાં સાધન હાથમાં લઈ તપાસવાં જોઇયે, જાતે તોળવું માપવું જોઇયે, અને આંખ અને હાથથી અન્તર તથા તોલની અટકળ કરતાં શીખવું જોઇયે. આપણાં ધોરણોની આંકની ગોઠવણ પણ ઘણી નઠારી છે. પહેલા ધોરણમાં બહુ જ આંક નાંખી દીધા છે. વળી પહેલા ધોરણમાં સવાયાં, બીજામાં પાયાં, અને ત્રીજામાં અર્ધા, એ ક્રમ બિલકૂલ ખોટો અને કુદરતી ક્રમની વિરુદ્ધ છે. અપૂર્ણાંકનું પ્રથમ ભાન કરાવવાને શરૂમાં વસ્તુને સરખે ભાગે કાપીએ છીએ ત્યારે તેનાં બે અડધીઆં થાય છે, અડધીઆને તેવી જ રીતે કાપવાથી પા થાય છે, અને ત્યારપછી અર્ધા અને પા ને એકઠા કરતાં પોણું, એક અને પાને એકઠા કરતાં સવા, વગેરે બને છે. માટે પ્રથમ અર્ધા, પછી પાયાં, પછી પોણાં, સવાયાં, વગેરે ચાલવાં જોઇયે. હાલનો ક્રમ માત્ર વગર સમજ્યા ગોખણને ઉત્તેજન આપે છે. બધા આંક ત્રણ જ ધોરણોમાં વહેંચી નાંખવા કરતાં ચોથા, પાંચમા ધોરણ સુધી આંક લેવાથી વહેંચણી વધારે સારી થઈ છોકરાંપર બોજો ઓછો પડશે. ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે દરેક પાડો થતા પહેલાં તેને લગતા મ્હોના સરવાળા બાદબાકી કરાવી તે ઉપરથી આંકપર જવું જોઇયે, તેને લગતું પ્રદર્શન થવું જોઇયે, અને શીખેલા આંકનો ટૂંકા વ્યવહારી હિસાબોમાં ઉપયોગ કરાવવો જોઇયે. આંક માત્ર ગોખાવવાથી બાળકોની બુદ્ધિને લાભ થતો નથી. ઇંગ્લન્ડની

માફક અહિં પણ અંકગણિતના દરેક નિયમ સાથે **રીતનું** કારણ (જે મૂળતત્ત્વ ઉપરથી નિયમ નીકળે છે તે) ચાલવું જોઇયે. તેમ ન થવાથી છોકરાં વગર સમજે માત્ર આંકડા ગણે છે, અને બુદ્ધિની કેળવણીને સમ્બન્ધે અંકગણિતથી જે લાભ થવો જોઇયે તે થતો નથી. ચોથા ધોરણમાં અપૂર્ણાંક, ત્રિરાશી, પંચરાશી, વ્યાજ, એ ઠરાવ્યું છે તે એક વરસ માટે ઘણું વધારે છે, અને તેની વહેંચણી બદલવી જોઇયે. છઠ્ઠા ધોરણનું અંકગણિત અનિશ્ચિત છે.

ભાષાશિક્ષણ—આના સમ્બન્ધમાં હોપની પહેલી અને બીજી ચોપડીઓ સારી છે, પણ ત્યાર પછીની ચોપડીઓ ખામી ભરેલી હોવાથી તેમાં સુધારો થવાની જરૂર છે. નામાંકિત લેખકોના લેખોમાંથી ઉતારા લઈ તેમની જુદી જુદી **શૈલીઓથી** બાળકોને વાકેફ કરવાના બદલામાં આ ચોપડીઓ તે લખનારની એક જ શૈલી શીખવે છે. વળી વાંચન અને ભાષા શિક્ષણ ભેગા **બીજા વિષયોને** ભેળી દે છે એ ઠીક નથી. તેથી વાંચન અને ભાષા શિક્ષણનો ખરો હેતુ ડૂબી જઈ તે જોઇયે તેવું સારું થતું નથી, તેની સાથે બીજા વિષયો પણ સારા શિખવાતા નથી. ભાવદર્શક વાંચન શિખવવા માટે વાંચન ચોપડીઓમાં જોઇયે તેટલા ખરા સંવાદ પાઠ નથી, અને તે કારણથી એક જ સાદે વાંચવાની બાળકોને ખોટી ટેવ પડે છે. ઇંગ્લન્ડમાં ઘણી સારી વાંચનમાળાઓ થઈ છે તેવી વાંચનમાળા અત્રે થવી જોઇયે. મિ. ચેટફિલ્ડ કહે છે કે વાંચન માળા સુધારવાનું કહેનાર લોકો તેને સંસ્કૃતમય બનાવવા ધારે છે. તેમનું આ કહેવું બિલકૂલ ખોટું છે. તેમના મગજમાં એ વિચાર ક્યાંથી દાખલ થયો એ સમજાતું નથી.

વ્યાકરણ—ભાષા શિક્ષણમાં બીજી બાબત વ્યાકરણની છે. તે હાલની પદ્ધતિએ શિખવવાથી વગર સમજ્યા શબ્દો અને રૂપો ગોખવાનું થાય છે, બુદ્ધિ કેળવાતી નથી, અને છેવટ સુધી વ્યાકરણ કાચું રહે છે. સ્વભાષાનું વ્યાકરણ વાક્ય પૃથક્કૃતિદ્વારા શિખવવાથી વધારે લાભ થાય છે, કારણકે વ્યાકરણ શીખવા માંડતા પહેલાં બાળકો ભાષા જાણે છે અને વાક્યો વાપરે છે. છૂટા શબ્દ કરતાં તેમને વાક્યમાં વધારે સમજ પડે છે. માટે વાક્યનું પૃથક્કરણ કરાવી

તથા તેમાં દરેક ભાગ શું શું કામ કરે છે તે સમજાવી તે ઉપરથી વ્યાકરણના ભાગો અને નિયમો ઉપર જવું જોઇયે. ડૉક્ટર ફ્રિચ ખરું કહે છે કે, "સ્વભાષા પૃથક્કરણથી અને પરભાષા સંયોગીકરણથી શિખવવી એ જ વ્યાજબી છે." વળી દરેક નિયમની સમજ માટે વાક્યનું પૃથક્કરણ કરાવવા ઉપરાન્ત તેના મનોબલ તરીકે તે નિયમનો ઉપયોગ થાય તેવાં વાક્યો રચાવવાં જોઇયે.

નિબન્ધના સમ્બન્ધમાં પણ આપણાં ધોરણો બહુ ખામી ભરેલાં છે. નિબન્ધનો વિષય ધોરણવાર ક્રમસર લેવાના બદલામાં માત્ર પાંચમા અને છઠ્ઠા ધોરણમાં નાંખી દીધો છે, અને પાંચમા ધોરણમાં પણ કાગળ, દસ્તાવેજ, ઇત્યાદિ લખાવવાનું અને તેમના નમૂના ગોખાવવાનું ઠરાવ્યું છે. શરૂમાં મ્હોએ પૂરાં શુદ્ધ વાક્ય બોલવાનું, પછી તેવાં વાક્ય પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે લખવાનું, તેમને જોડીને પેરેગ્રાફ બનાવવાનું, શિક્ષક ટૂંકી વાર્તા કહે તેનો સાર લખવાનું, અને છેવટે આપેલા વિષયપર નિબન્ધ લખવાનું, એમ ક્રમેક્રમે શિખવવું જોઇયે. વળી પ્રથમ ટૂંકાં સાદાં વાક્ય ઉપરથી લાંબાં સાદાં વાક્યપર જવાનો, અને પછી મિશ્ર તથા સંયુક્ત વાક્ય રચવાનો મ્હાવરો કરાવવો જોઇયે. પ્રથમ અવલોકનનો, પછી સ્મરણ અને કલ્પનાનો, અને છેવટે તર્કનો ખપ પડે તેવા વિષય ક્રમે ક્રમે આવવા જોઇયે. આ મુજબ શિખવાય તેવી રીતે નિબન્ધના શિક્ષણનો ક્રમ ધોરણોમાં બદલવાની જરૂર છે.

ભૂગોળ—આપણો ભૂગોળનો ક્રમ તપાસતાં જણાય છે કે તેમાં કુદરતી ક્રમ અને શિક્ષણનાં ખરાં મૂળતત્ત્વોને બાજુએ મૂકી **નકશામાં જગાઓ બતાવવાના** કામને પુષ્કળ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે, જાણે કે જગાઓનાં નામ ગોખવાં અને નકશામાં તેમનાં સ્થળ બતાવવાં એ જ માત્ર ભૂગોળના શિક્ષણનો હેતુ હોય. ભૂગોળનું શિક્ષણ કેમ શરૂ કરવું તે દક્ષિણ **ઑસ્ટ્રેલિયાનાં** ધોરણોના નીચેના થોડા ઉતારાથી સ્પષ્ટ થશેઃ—

"પહેલું વર્ષ—નિશાળનો નકશો દોરીને બાળકોને નકશાનું પ્રથમ ભાન કરાવવું. ઓરડાની વસ્તુઓ છોકરાં જાતે જુએ, તેમની અરસપરસ સ્થિતિ અને દિશા તપાસે, તેમનું છેટું માપે, અને તે ઉપરથી કડકે

કડકે નકશો બનાવે એમ કરવું. પ્રથમ પાટીઉં જમીનપર આડું નાંખી તેપર નકશો બનાવવો, કે દિશાઓ મુજબ દરેક લીટી દોરાય છે તે છોકરાં સમજે. અવલોકનથી દિશાઓનું ભાન કરાવવું. સૂર્ય ક્યારે અને ક્યાં ઊગે છે તથા આથમે છે તે બાળકોએ જોવું, અને તે બપોરે ક્યાં હોય છે એ તપાસવું. કોમ્પાઉન્ડમાં એક થાંભલી ઊભી દાટવી, અને દિવસને જુદે જુદે વખતે કેણી તરફ અને કેટલો લાંબો પડછાયો પડે છે તે છોકરાં પાસે તપાસાવી ધ્યાનમાં રખાવવું. તે જ મુજબ જુદી જુદી મોસમમાં પડછાયો કેવી રીતે બદલાય છે તે તપાસાવવું. પછી નિશાળની નજીકનાં મકાનો અને બીજી જાણવા જેવી જગાઓ નિશાળથી કઈ દિશામાં છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું અને તે નકશામાં વધરાવવાં.

"બીજું વર્ષ—પહેલા વર્ષમાં નકશાનું કરાવેલું ભાન આગળ વધારવું, અને ગામનું અવલોકન કરાવવું. રસ્તો, રેલ્વે, મેદાન, ટેકરી, ડુંગરની હાર, ખીણ, ખાડી, નદી, તળાવ, વગેરે બની શકે તેટલું પ્રત્યક્ષ બતાવી તેમનું ભાન કરાવવું, અને નકશામાં તે દાખલ કરાવતા જવું. માટી વગેરેના નમૂનાથી પણ સરોવર, બેટ, સંયોગી ભૂમિ, ભૂશિર, ઇત્યાદિની સમજ પાડવી. પ્રદર્શન કરાવ્યા વિના નકામું કદી ગોખાવવું નહિ. આ પ્રમાણે છોકરાં પોતાની મેળે પાટીઆપર ગામનો નકશો તૈયાર કરતાં થાય પછી ગામનો છાપેલો નકશો બતાવવો અને તેનો ઉપયોગ કરતાં શિખવવું. તે પછી તાલુકાની ભૂગોળ શિખવવી, પણ તેમાં માત્ર નામો ગોખાવી નકશામાં બતાવવાનાં નથી. પ્રદેશનું લક્ષણ, તેનો દેખાવ, લોકોના ઉદ્યોગ, કસ્બા, ત્યાં સ્થળ કે જળમાર્ગે જવાનાં સાધન, તેની ઐતિહાસિક કહાણીઓ, વગેરેનું ભાન થવું જોઇયે. સૂર્ય, ચન્દ્ર, અને પૃથ્વી સમ્બન્ધી સાદા વિચાર આ વર્ગમાં આપવા. નિશાળનું ગામ પૃથ્વીના ગોળા ઉપર લગભગ કયે ઠેકાણે છે તે જોવરાવવું."

વધારે ઉતારો કરવાની જરૂર નથી, પણ ભૂગોળ કેમ શરૂ કરવી એ ઉપરના ઉતારાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. જેમ બાળકો આગળ વધતાં જાય તેમ કાર્ય કારણનો સમ્બન્ધ જોડાવો જોઇયે, અને દેશની ભૂતળ રચનાનું તથા તેથી લોકોની રીતભાત, ઉદ્યોગ, રાજ્યસ્થિતિ, વગેરે ઉપર

થતી અસરનું ભાન થવું જોઇએ. પ્રદેશનાં લક્ષણ અને વરસાદ ઉપરથી તેની નદીઓનું ભાન થશે; જમીનનો પ્રકાર, વરસાદ, નદીઓ વગેરેથી ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, બન્દરો, કારખાનાં, તથા વસ્તીની માહિતી થશે; એમ સમ્બન્ધ પૂર્વક ક્રમે ક્રમે એક હકીકત ઉપરથી બીજીપર અને બીજીથી ત્રીજીપર જવાશે. ઇંગ્લન્ડમાં ત્રીજા ધોરણમાં ભૂતળ શરૂ થઈ થોડે થોડે બધાં ધોરણોમાં ચાલે છે, અને દરેક ધોરણમાં જે જે દેશ ચલાવવાનો હોય છે તેની ભૂતળ અને રાજકીય ભૂગોળ સાથે શિખવવી એમ સ્પષ્ટ ઠરાવ્યું છે. આપણાં ધોરણો પૈકી પાંચ ધોરણો સુધી માત્ર જગાઓનાં નામ ગોખાવવાનાં છે, અને ભૂતળ છેક છઠ્ઠા ધોરણમાં રાખી છે, તેથી કાર્ય કારણનો સમ્બન્ધ જોડાતો નથી, અને ભૂગોળદ્વારા બાળકની બુદ્ધિ કેળવવાનો હેતુ છે તે નિષ્ફળ જાય છે. માટે આપણાં ધોરણો ઇંગ્લન્ડ અને અન્ય દેશોને મુકાબલે સુધરવાં જોઇએ. ઇંગ્લન્ડની માફક સચિત્ર અને નકશાવાળાં વર્ણનરૂપ ભૂગોળનાં પુસ્તકો થવાની પણ જરૂર છે. છોકરાં પાંચ છ વરસ સુધી ભૂગોળ ગોખે છે, પણ તેમને નીચેના જેવા પ્રશ્ન પૂછીએ તો આવડતા નથી, એ આપણી ભૂગોળ શિખવવાની હાલની પદ્ધતિનું નિષ્ફળપણું બતાવી આપે છે: "તાપી, નર્મદા, મહી જેવી લાંબી અને મ્હોટી નદીઓ કાઠિયાવાડમાં કેમ નથી? બેડા કરતાં વિરમગામ કે મોડાસામાં વસ્તી ઓછી ધાડી શા માટે છે? કચ્છ કાઠિયાવાડના લોકો ઝંગબાર, એડન, વગેરેમાં માલૂમ પડે છે, અને અમદાવાદના કેમ જણાતા નથી? ખારાઘોડામાં મીઠું થવાનું કારણ શું? દક્ષિણના લોકોનો ખોરાક ચોખાનો હોવાનું કારણ શું? કોકણ કરતાં ગુજરાતમાં, અને ગુજરાત કરતાં સિન્ધમાં વરસાદ ઓછો થવાનું કારણ શું?" વગેરે. ટૂંકામાં હાલનાં ધોરણો અને પુસ્તકોથી બુદ્ધિ વધે અને ઉપયોગી જ્ઞાન મળે તેમ ભૂગોળ શિખવાતી નથી, માટે તેમાં જલદી સુધારો થવાની જરૂર છે.

ઇતિહાસ—આ વિષય ઘણો જ ખરાબ શિખવાય છે. ધોરણો, પુસ્તકો, અને શિક્ષકો, એ બધાની ખામીથી તેમ થાય છે. ઇતિહાસ શિખવવાની મુખ્ય મતલબ એ છે કે બાળકને સ્વદેશ અને મનુષ્યજાતિ ઉપર પ્રેમ થાય; તથા તેના મનમાં ઉમદા વિચારોનો ઉદ્ભવ થાય; અને આનું

પરિણામ આવવા માટે બીજા વિષયોની માફક ઇતિહાસ પણ કુદરતી ક્રમે શિખવવો જોઇયે. બાળકને ચમત્કારિક, નાટક જેવી, સાહસિક પુરુષ પ્રયત્નોની વાર્તાઓથી રસ પડે છે. તે લાંબા તર્ક કે વિચાર કરી શકતું નથી. માટે ન્હાનાં બાળકોને વાર્તાઓ અને જન્મ ચરિત્રો દ્વારા ઇતિહાસ શિખવવો જોઇયે. બાળકને અમુક અમુક માણસોના ઇતિહાસમાં (વાર્તામાં) રસ લાગશે, એટલે તેમનાં કૃત્યો અને લક્ષણો ઉપર વિવેચન થવાથી તે બનાવોનાં કારણો અને પરિણામોનો વિચાર કરતું થશે. પૃથક્ માણસોથી વર્ગોપર, અને વર્ગોપરથી પ્રજાઓપર જવું સહેલું છે. પછી રાજ્ય, જાહેર ફરજ, બીજી પ્રજાઓનો સમ્બન્ધ, વગેરે વિચાર દાખલ થશે. વળી વર્તમાન વાત બાળક સહેલથી સમજી શકે છે, માટે ભૂતકાળની વાતોનો વર્તમાન વાતો સાથે સમ્બન્ધ જોડી તેમને રસિક બનાવવી જોઇયે. આપણાં ધોરણો અને પુસ્તકો આ બધાં મૂળતત્વોનું ઉલ્લંઘન કરીને છોકરાં કને શુષ્ક હકીકતો અને સાલો ગોખાવે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, ત્રીજા ધોરણમાં ચાલતા ગુજરાતના ઇતિહાસના નીચે આપેલા એક ન્હાના પેરેગ્રાફમાં ચાર રાજ્યોની હકીકત ચગદી ઘાલી છે, અને બાળકો પાસે ચાર રાજાઓનાં લક્ષણોનો તર્ક કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છેઃ—

"યોગરાજ તેના બાપ જેવો પ્રતાપી હતો. તેણે રાજ્યમાં અને ઊપજમાં વધારો કર્યો, અને લોકોને સુખી કર્યા. તે લડાઈમાં ચતુર અને શૂરો હતો તેમ તે ભણેલો પણ હતો. ક્ષેમરાજે પણ રાજ્યનો વિસ્તાર અને દેશની દોલત વધારી. એની પછીનો રાજા રત્નાદિત્ય સારા ગુણને માટે વખણાયો છે. તે પોતાનું વચન પાળનાર, સાચો, શૂરો, અને અંગે બળવાન હતો. લુચ્ચા, ચોર, ઠગારા, વગેરે અપરાધીઓને દેશપાર કાઢી મૂકી તેણે પ્રજાને સુખ દીધું. સામતસિંહ નબળો અને દુર્ગુણી હતો. વનરાજના નરવંશમાં એ છેલ્લો રાજા હતો. એના પછી વનરાજના કુળની કન્યાના વંશમાં ગાદી ગઈ."

આ હકીકત એટલી મોઘમ છે કે તેથી છોકરાંના મનપર કાંઈ જ ચિતાર પડી શકે નહિ. વળી આટલા ન્હાના પેરેગ્રાફમાં ચાર રાજાની હકીકત આપવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ઇતિહાસને નીરસ બનાવી

ગોખણ વધારવા જેવું છે. માણસોનાં લક્ષણનું વર્ણન નવ વરસનાં છોકરાં સમજી શકે નહિ અને માત્ર શબ્દ ગોખણ ચાલે. હાલ ચાલતો ગુજરાતનો ઇતિહાસ બિલકુલ નકામો છે. હંટરનો ઇતિહાસ પણ અઘરો અને નહિ સમજાય તેવો છે અને બદલાવો જોઇયે. બાળકોના ઇતિહાસમાં ઇબારત ઓછી અને વાર્તા વધારે જોઇયે. તેમાં ચિત્રો અને નકશા આપવા જોઇયે કે સારી સમજ પડી શકે. વળી રાજ્ય બન્ધારણનું જ્ઞાન પણ ધોરણોમાં ક્રમસર અપાવું જોઇયે.

પદાર્થ અને વિદ્યાના પાઠ—બાળ વર્ગ અને પહેલા ધોરણમાં **પદાર્થોના** પાઠો ચલાવવાનું ઠરાવ્યું છે તે સારું છે, પણ તે ચોથા ધોરણ સુધી ચાલવા જોઇયે, અને તે પછી **વિદ્યાના** પાઠ દાખલ થવા જોઇયે. વિદ્યાના અને પદાર્થના પાઠ વાંચન ચોપડીઓમાં છે, પણ તે ચોપડીમાં વાંચવાથી છોકરાં માત્ર શબ્દો ગોખે છે, કાંઈ સમજતાં નથી, અને ખરું જ્ઞાન ન થતાં ફકત જ્ઞાનનો ઢોંગ દાખલ થાય છે. પદાર્થ અને વિદ્યાનું શિક્ષણ **અવલોકન** અને **પ્રયોગથી** અપાવું જોઇયે, અને વાંચન તેની પછી આવવું જોઇયે. અવલોકન કરાવવામાં ન આવે તો પદાર્થ પાઠ આપવાનો સઘળો હેતુ નિષ્ફળ જાય છે. આના સમ્બન્ધમાં ઇંગ્લન્ડના કેળવણી ખાતાના સર્ક્યુલરો અને લન્ડનના સ્કૂલ બોર્ડે ધોરણ વાર પ્રસિદ્ધ કરેલી યોજના ધ્યાનમાં રાખવાથી લાભ થશે.

હસ્ત શિક્ષણ અને ડ્રોઇંગ—કસ્બા અને શહેરોની નિશાળોમાં ડ્રોઇંગ; બાળ વર્ગ અને નીચેનાં ધોરણોમાં વિવિધ ઉદ્યોગ, અને ઉપલાં ધોરણોમાં સુતારી કામદ્વારા હસ્ત શિક્ષણ ચાલવું જોઇયે, અને ઇંગ્લન્ડની માફક આ વિષયોનો ધોરણવાર અભ્યાસક્રમ ઠરાવવો જોઇયે. ઇંગ્લન્ડમાં છોકરાઓની સઘળી નિશાળોમાં ડ્રોઇંગ ફરજીઆત કર્યું છે, અને વિવિધ ઉદ્યોગ તથા હસ્ત શિક્ષણ ઐચ્છિક ઠરાવ્યાં છે. આ દેશના લોકોમાં માત્ર પુસ્તક ગોખણ કમી થાય, તેઓના હાથ અને આંખ ચાલાક થાય, તેઓ ઉદ્યોગમાં આગળ વધે, અને પરદેશી હરીફોની સાથે વ્યાપારમાં ટક્કર ઝીલી શકે તે માટે આ વિષયો અત્રે શિખવવાની પુષ્કળ જરૂર છે. હાલમાં આ દેશ આખી દુનિયા સાથે વ્યાપારની હરીફાઈમાં આવી પડ્યો છે, જાપાન જેવા

નવા દેશ તેને ટક્કર મારે છે, અને તેને પોતાનું ઘર સમ્ભાળવાની ઘણી જ અગત્ય છે. જર્મની વગેરે દેશોએ ઇંગ્લન્ડના વ્યાપારને હાનિ પહોચાડવા માંડ્યાથી ઇંગ્લન્ડમાં નીમાયેલાં ઔદ્યોગિક અને પ્રાથમિક કેળવણીના એમ બન્ને બાદશાહી કમિશનોએ મજબૂત ભલામણ કરી છે કે પ્રાથમિક શાળાઓમાં પદાર્થ પાઠ, વિદ્યા, ડ્રોઇંગ, અને હસ્ત શિક્ષણ ચાલવું જોઇયે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં આ વિષયો દાખલ કરવાથી જ જર્મની વગેરે દેશ આટલા આગળ વધ્યા છે. હિન્દને ઇંગ્લન્ડ કરતાં પણ આ વિષયોની વધારે જરૂર છે.

ખેતી—ઉપરના વિષયોના બદલામાં ગામડાંમાં ખેતીનો વિષય ચલાવવો જોઇયે, અને તે માટે ઇંગ્લન્ડની માફક ધોરણો ઠરાવવાં જોઇયે.

એજ્યુકેશન કમિશનના રિપોર્ટ ઉપર હિન્દ સરકારે ઠરાવ કર્યો છે તેમાં તે લખે છે કે નિશાળોમાં હરેક તરેહથી **ઔદ્યોગિક** અને **વ્યાપારી** શિક્ષણ આપવું કે લોકોનાં મન માત્ર કારકુની કરવા તરફથી દૂર ખસે. મુમ્બઈ સરકારે પણ તેવા જ ઠરાવ કર્યા છે, ખેતી, ડ્રોઇંગ, વગેરેના શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે તે વિષયો ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં દાખલ કર્યા છે, અને ગુંજરાતી નિશાળોમાં એ વિષય શિખવનાર મહેતાજીઓને ખાસ ગ્રાન્ટ ઇન એડ આપવાનો નિયમ કર્યો છે. હવે મહેતાજીઓને રસ્તો દેખાડવા સારૂ એ વિષયોનો ધોરણવાર સવિસ્તર અભ્યાસક્રમ ઠરાવી આપવો જોઇયે.

ઉપરના વિષયો દાખલ થઈ શકે તે માટે **ધોરણોમાં કેટલોક ફેરફાર** કરવાની જરૂર છે. ચોથા ધોરણ સુધી બધા છોકરા સાથે ચાલી શકશે. ત્યારપછી **ઔદ્યોગિક**, **વ્યાપારી**, **ખેતીની**, અને **ઉપલી પ્રાથમિક**, એવી ચાર શાખાઓ પાડવી જોઇયે. બધી શાખાવાળાને માટે કેટલાક વિષય સામાન્ય રાખી બાકીના વિષય તે તે શાખાને લગતા રાખવા જોઇયે. આમ કરવાથી બાળકો ઉપર વધારે બોજો પડ્યા વિના વધારે સારું અને આ જમાનાને ઉપયોગી પડે તેવું શિક્ષણ આપી શકાશે.

શાળાઓની તપાસણી—આ ઇલાકાની શાળાઓ બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનના તાબામાં હતી ત્યારે, અને સને ૧૮૫૫ માં કેળવણીખાતું સ્થપાયું ત્યારપછી પણ કેટલાંક વરસ સુધી નિશાળોની વરસમાં એક કે બે વખત તપાસણી કરવામાં આવતી, પણ દરેક છોકરાની દરેક વિષયમાં

પરીક્ષા લેવાતી નહોતી. ઇગ્લન્ડમાં પણ પહેલાં તેવો જ વહિવટ હતો. ત્યાં સને ૧૮૬૧ ની સાલમાં દરેક છોકરાની પરીક્ષા લઈ પરિણામ પ્રમાણે નિશાળોને સરકારી મદદ આપવાનો વહિવટ શરૂ થયો, અને તેની નકલ આ દેશમાં કરવામાં આવી. આ નવા વહિવટ સામે ત્યાં ઘણી બૂમ પડી, અને આખરે તજવીજ કરવા સારૂ સને ૧૮૮૬ માં એક બાદશાહી કમિશન નિમાયું. આ કમિશનની રૂબરૂ ઘણા પુરાવાથી સાબીત થઈ ચૂક્યું છે કે પરીક્ષાના વહિવટથી ગોખણ વધી શિક્ષણની રીતો બગડી છે, કેળવણીની પદ્ધતિના બદલામાં શિક્ષણના પરિણામને અયોગ્ય પ્રાધાન્ય મળે છે, હોશિયાર છોકરાને વિષય પૂરા થયા છતાં પરીક્ષા સુધી નકામા તે જ ધોરણમાં રોકી મૂકવામાં આવે છે, અને શિક્ષકનો ધન્ધો વગર ફાયદે હલકો પડે છે. ઇન્સ્પેકટર કેવો છે અને શું પૂછે છે તેનો જ શિક્ષકો અભ્યાસ કરે છે, અને તે મુજબ શીખવી વધારે છોકરા પાસ કરાવવાની તજવીજ કરે છે. નિશાળોના વ્યવસ્થાપકો પણ સેંકડે કેટલા છોકરા પાસ થયા તેના ઉપર જોઇયે તે કરતાં વધારે ધ્યાન આપે છે, અને તેમને મન છોકરાનું કલ્યાણ થાય કે તેની બુદ્ધિ વધે તેના કરતાં ઘણા છોકરા પાસ થાય એ વધારે અગત્યનું થઈ પડ્યું છે. શિક્ષકોની વૃત્તિ ઊંચા પ્રકારના શિક્ષણ તરફ કે છોકરાઓને ઘણા સારા બનાવવા તરફ થતી નથી. છોકરાને પાસ થવા જેટલા દોકડા મળે તેટલાથી તેઓ સન્તોષ માને છે, એટલે ઊંચા પ્રકારનું કામ ન થતાં મધ્યમ પ્રકારનું જ થાય છે. પરીક્ષાનાં પત્રકોથી ઘણા છોકરા પાસ થતા જણાય છે, પરન્તુ પરીક્ષા માટે શીખેલું તેઓ નિશાળ છોડ્યા પછી થોડી જ મુદતમાં ભૂલી જાય છે, તેમને શિખવવા માટે કરેલો ખર્ચ અને મહેનત વ્યર્થ જાય છે, અને તેમનો વિદ્યાપર પ્રેમ થતો નથી. કેળવણી ખરી પદ્ધતિએ અપાય છે કે કેમ એ પરીક્ષાથી જણાતું નથી; નિશાળ ચાલતાં તપાસણી કરવાથી જ તે માલૂમ પડે છે. જે વહિવટમાં આટલા બધા અને તેથી પણ વધારે અવગુણ રહેલા બાદશાહી કમિશન રૂબરૂ સાબીત થયા છે, અને જે ઇંગ્લન્ડ સિવાય બીજા કોઇ દેશે હજી સુધી ગ્રહણ કર્યો નથી, તે ગઈ સાલથી ઇગ્લન્ડે પણ છોડી દેવા માંડ્યો છે,

અને તેના બદલામાં પહેલાંથી ખબર આપ્યા વિના વરસમાં ઓછામાં ઓછી બે વખત પૂરેપૂરી તપાસણી કરવાનો વહિવટ દાખલ કરવા માંડયો છે. આ નવો વહિવટ એક વરસથી ચાલે છે તેટલામાં શિક્ષકો અને ઇન્સ્પેક્ટરો તે વિષે ઘણો સારો અભિપ્રાય આપવા લાગ્યા છે. પરીક્ષાનો વહિવટ આપણે ઇંગ્લન્ડ પાસેથી લીધો છે, અને જ્યારે તે જ દેશ તેને નઠારો ગણી છોડી દેવા કરે છે ત્યારે આપણે તેને કાયમ રાખવો વ્યાજબી નથી. વાર્ષિક પરીક્ષા છતાં આપણે અહિં પણ પુષ્કળ ખામીઓ* જોવામાં આવે છે, અને તે પરીક્ષા સુધારી શકતી નથી. માટે વાર્ષિક પરીક્ષાનો ઢોંગ અને મહેનત છોડી દેવી જોઇયે. તેના બદલામાં પૂરેપૂરી તપાસણી દાખલ કરી નિશાળોનું કામ ચાલતું હોય તે વખત તેમને જોવી જોઇયે, અને નિશાળ કેવી ચાલે છે, શિક્ષકો કેવી પદ્ધતિએ શીખવે છે, તેમની કેળવણીની બાળક ઉપર કેવી અસર થાય છે તે સઘળું તપાસવું જોઇયે. જે ખામીઓ જણાય તે માયા અને ધીરજથી ઇન્સ્પેક્ટરે બતાવવી જોઇયે, અને કોઇ કોઇ વખત ઇન્સ્પેક્ટરે જાતે પણ પાઠ આપવા જોઇયે. ટૂંકામાં ઇન્સ્પેક્ટરે અમલદાર બની મહેતાજીઓ ઉપર રોફ મારવાનો નથી, પણ તેમના મિત્ર બની તેમને રસ્તો દેખાડવાનો છે. પરીક્ષા લેવી જ હોય તો છોકરો નિશાળ છોડે, અથવા ઉપલી (જેવી કે ઇંગ્રેજી) નિશાળમાં જાય, ત્યારે જ માત્ર તેની પૂરી પરીક્ષા લઇ તેની ઉપર જવાની લાયકાત જોવી; બીજી બધી વખત કલાસ ચઢાવવવાનું કામ મુખ્ય મહેતાજીને સોંપી દેવું. અવસ્ય કરીને જે નિશાળો ખાતું પોતે ચલાવે છે, અને જેમને પરિણામ મુજબ પૈસાની મદદ આપવાની નથી, તેમની પરીક્ષા લેવાની કાંઇ અગત્ય દેખાતી નથી. છોકરાને વર્ગ ચઢાવવાનું કામ ઇન્સ્પેક્ટર કરતાં મહેતાજી વધારે સારું કરી શકે છે, કારણકે તે બાળકોને વધારે ઓળખે છે. મહેતાજી કામ કરે છે કે કેમ, અને ખરી પદ્ધતિએ નિશાળ ચલાવે છે કે નહિ, તે પરીક્ષા કરતાં પૂરી તપાસણીથી વધારે સારું માલૂમ પડે છે. અલબત ઉપર કહેલી તપાસણીના વહિવટ માટે

* જુઓ શાળાપત્ર, માહે ફેબ્રુઆરી તથા માર્ચ ૧૮૯૫, 'શાળાઓની તપાસણી.'

ઇન્સ્પેક્ટરો ઘણા સારા અને લાયક હોવા જોઇયે. હોલન્ડના કેળવણી ખાતાનો સ્થાપનાર ખરૂં કહે છે કે, "તમે તમારા ઇન્સ્પેકટરો પસન્દ **કરવામાં ઘણી જ કાળજી રાખજો; તેમને તમારે હાથમાં દીવો લઇને ખોળી કાઢવા જોઇયે."**

પૂનાના કોન્ફરન્સમાં ત્યાંના ઇન્સ્પેકટર મિ. કર્કહમે પ્રાથમિક કેળવણીની ખામીઓનો સઘળો દોષ શિક્ષકોને માથે મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. એક બીજા બોલનારે ત્યાં કહ્યું હતું તે ખરું છે કે " જેવો શિક્ષક તેવી નિશાળ". પરન્તુ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇયે કે, "જેવો ઇન્સ્પેકટર તેવો શિક્ષક; અને જેવો વહિવટ તેવો ઇન્સ્પેકટર". જો શિક્ષકો ખરાબ હશે તો તેઓ હાલના વહિવટની પેદાશ છે, અને તેને માટે કેળવણીખાતું જ જવાબદાર છે. હજી ઇલાકાની પ્રાથમિક નિશાળોમાં ૨૮૦૦ ટ્રેન્ડ થયા વિનાના હેડમાસ્તરો છે, અને તે પૈકી આશરે ૧૪૦૦ તો કેળવણીખાતાના પોતાના હાથથી ચાલતી લોકલબોર્ડની નિશાળોમાં જ છે. ૩૦૦૦ અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકો માત્ર પબ્લિકસર્વિસ પરીક્ષામાં જ પાસ થયેલા છે, અને ૪૦૦૦ શિક્ષકોએ તો એટલી પરીક્ષા પણ આપી નથી. આવા વહિવટ માટે અને તેથી ઉત્પન્ન થતી ખામીઓ માટે શું કેળવણીખાતું જવાબદાર નથી? ખાતાના અમલદારોએ એમ સમજવું નહિ કે આ ટીકા હું તેમના સામાવાળીઆ તરીકે કરૂં છું. તેમણે અત્યાર લગીમાં ઘણું સારૂં કામ કર્યું છે, અને તે માટે પ્રજાની સાથે હું પણ તેમનો આભાર માનું છું. છતાં હજી ઘણી ખામીઓ અને મુસ્કેલીઓ કાયમ રહી છે, તે હિમ્મતથી દૂર કરી પોતાનું કામ હાલ કરતાં પણ વધારે દીપાવવાને હું તેમને વિનતી કરું છું. આંખો મીંચીને બેશી રહેવાથી કે બીજાને માથે જવાબદારી ઢોળી પાડવાથી લાભ થવાનો નથી.

નામદાર સેતલવાડનો નિબન્ધ પૂરો થયેથી પ્રમુખ સાહેબે કહ્યું કે તેમાં બતાવેલા કેટલાક સુધારા કરવા માટે વધારે પૈસાની જરૂર છે, અને તે વિના તે દાખલ થઇ શકે તેમ નથી. પૈસાની તંગીને લીધે કેળવણીખાતું હાલ માત્ર વાંચન, લેખન, અને ગણિત ઉપર જ ધ્યાન આપી શકે છે. ભૂગોળ કેમ શિખવવી તે બાબત ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટરના કોડમાં કેટલીક સૂચના કરી છે. ઇતિહાસ સમ્બન્ધી નામદાર સેતલવાડનું કહેવું

વાજબી છે. હાલ માળામાં ખાતું વચમાં પડવા ધારતું નથી, પણ કોઈ ગૃહસ્થો તેથી સારી વાંચનમાળા તૈયાર કરશે તો કેળવણીખાતું તેને મંજૂર કરશે. ઇગ્લન્ડમાં વ્યાપારીઓ ચોપડીઓ તૈયાર કરાવે છે તેમ અંહિં પણ થાય તો ઠીક. તપાસણીના સમ્બન્ધમાં ધીમેધીમે આપણે ખરા રસ્તાપર જવા માંડયું છે. કેટલીક નિશાળો એવી સારી ચાલે છે કે તેમની પરીક્ષા લેવાની જરૂર રહેતી નથી. કેટલીક નબળી હોય છે તેમની પરીક્ષા તો લેવી જ જોઇયે. પછી રાવ સાહેબ ગણપતરામ શાસ્ત્રીએ પરીક્ષાઓ ઓછી કરવાની તરફેણમાં પોતાનો મત જણાવ્યો. તેમણે કહ્યું કે હાલની સ્થિતિ જોતાં સમૂળગી પરીક્ષાઓ બન્ધ કરવાથી ઠીક પડશે નહિં; પણ થોડાં ધોરણની લેવાનું રાખી બાકીની કાઢી નાંખી હોય તો હરકત નથી. આંક બધા કાયમ રાખવા જોઇયે એમ રાવ સાહેબ છબિલારામ વગેરે કેટલાક ગૃહસ્થોએ અભિપ્રાય જણાવ્યો. અમદાવાદના કલેકટર મિ. ગિબ સાહેબે કહ્યું કે મહેતાજીઓ જાતે સારું વાંચી શકતા નથી અને તેથી સારું વાંચન શીખવી શકતા નથી એમ મ્હેં ઘણી નિશાળો તપાસતાં જોયું છે, માટે સુધારો થવો મુસ્કેલ છે. એજ્યુકેશન કમિશને પોતાના રિપોર્ટમાં હાલની વાંચનમાળાને વખાણી છે તે ફકરો ખાન સાહેબ કાદરીએ વાંચી સમ્ભળાવ્યો. નામદાર રણછોડલાલ છોટાલાલે જણાવ્યું કે નિશાળોની ઉપલક ભેટ લેવાથી ઠીક પડશે નહિ, માટે પરીક્ષા લેવાનું કાયમ જ રહેવું જોઇયે.

ઉપરની ચર્ચાનો જવાબ આપતાં નામદાર સેતલવાડે કહ્યું કે પ્રમુખ સાહેબના કહેવા પ્રમાણે પૈસાની ખોટ પડતી હોય તો તે માટે વારંવાર સરકાર પાસે માગણી કરીને કઢાવવા જોઇયે. પરન્તુ શિક્ષણ પદ્ધતિના કેટલાક સુધારા એવા છે કે તે માટે કાંઇજ પૈસાનો ખપ પડે તેમ નથી. આ દેશની હાલની સ્થિતિ એવી છે કે વ્યાપારની ખાતર કોઈ પુસ્તકો બનાવી શકે તેમ નથી, માટે સારાં પુસ્તકો હજી ખાતા તરફથી જ તૈયાર થવાં જોઇયે. ભૂગોળના શિક્ષણ વિષે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટરોના કામમાં જે થોડી સૂચના કરી છે તે મહેતાજીઓને જણાવેલી દેખાતી નથી. જે ગૃહસ્થો આંક સમ્બન્ધી બોલ્યા તેમનો સમજવામાં ભૂલ થઈ છે. મ્હેં તે કાઢી નાંખવાની કે ઓછા કરવાની બલામણ કરી જ નથી, તે અક્કલથી શિખવવાની અને હાલ કરતાં વધારે સારી રીતે

ગોઠવવાની જ ભલામણ કરી છે. મિ. ગિબ સાહેબનું બોલવું મ્હારા વિરુદ્ધ ન જતાં મ્હારા કહેવાના લાભમાં જાય છે. તે કહે છે તેમ શિક્ષકો અને નિશાળો ખરાબ હોય તો જલદી સુધારો થવાની વિશેષ જરૂર છે; હાથ જોડીને બેશી રહે પરવડે તેમ નથી. તપાસણી બાબત મ્હારૂં કહેવું નામદાર રણછોડલાલ સમજ્યા જણાતા નથી. હું ઉપલક તપાસણી કરવાનું કહેતો નથી; જર્મની, ઇંગ્લન્ડ, વગેરે દેશોની માફક, પૂરેપૂરી, ચતુરાઈ ભરેલી તપાસણી વારંવાર થવી જોઇયે, અને તે નિશાળનું કામ ચાલતું હોય તે વખત જ થવી જોઇયે, કે નિશાળની ખરી સ્થિતિ જણાઈ આવે અને યોગ્ય સુધારો કરવાનું બની શકે.

બીજે દિવસે પ્રમુખ સાહેબે ઈંગ્લન્ડના કોડની ૯૯ (અ) અને ૧૦૧ (અ, ૫) કલમો બતાવીને કહ્યું કે ત્યાં હજી પરીક્ષાનો વહિવટ કાયમ છે, તપાસણીનો મુખ્ય આધાર પરીક્ષા ઉપર જ રાખ્યો છે, અને પરીક્ષા લેવાના નિયમો પણ કોડમાં આપ્યા છે. તેના જવાબમાં નામદાર સેતલવાડે જણાવ્યું છે કે કોઈ ઠેકાણે જરૂર જણાય તો પરીક્ષા કરવાની ઇન્સ્પેક્ટરને છૂટ છે, તેથી ઉપરના જૂના નિયમ હજી કોડમાં રહેવા દીધા છે. પરન્તુ હાલનો નવો અને માન્ય નિયમ તો ૮૪ (બ) કલમમાં આપ્યો છે, અને તેનો હેતુ પરીક્ષાને બદલે ઓચિન્તી તપાસણી કરવાનો છે. વળી ઇન્સ્પેક્ટરોને આપેલી સૂચનાઓમાં આ બાબત નીચે મુજબ સ્પષ્ટ સૂચના કરવામાં આવી છે:—

"વાર્ષિક પરીક્ષા બન્ધ કરી તેને બદલે ઓચિન્તી તપાસણી કરવાનો કોડનો જે નિયમ બાળશાળાઓને લાગુ છે તે મ્હોટાં (સાત વરસ ઉપરની ઉમ્મરનાં) છોકરાંની નિશાળોને પણ લાગુ કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે. ચોખ્ખું ધ્યાનમાં રાખવું કે કોડની કલમ ૮૪ (બ) મુજબ જે નિશાળોની પરીક્ષા માફ થઇ છે તેમની પરીક્ષાની (દીકરા કે પાસ નપાસની) નોંધ કરવાનું મનાં કરવામાં આવ્યું છે. નિશાળના કામનો વિચાર હવે છોકરા દીઠ કે વર્ગ દીઠ પરીક્ષા લઇ તેની નોંધ ઉપરથી બાંધવામાં આવશે નહિ. તપાસણી વખત છોકરાંને કોઈ કોઈ વિષયના પ્રશ્નો પૂછવા હરકત નથી, પણ બધી તપાસણીની અને તેવા પ્રશ્નોની

પણ મતલબ શાળાનું રોજનું કામ ચાલતું જોવાની છે, કે તેના સુધારા માટે ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી શકાય."

(અપૂર્ણ.)

સામાન્ય પદાર્થો વિષે પાઠ.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૩૩૫ થી.)

પગથીઉં ૨ જું—પાઠ ૧૫ મો.

ઈંટ.

સહેલાઈથી મળી શકે એવી કોઈ પણ જાતની ઈંટો લાવી મેજપર મૂકવી. પાણીથી ભરેલી ડોલ અને તપેલું પણ તૈયાર રાખવાં.

શિક્ષકે પહેલવહેલા નીચે મુજબ (૨ જા પગથીઆનો ૫ મો પાઠ જુઓ) પ્રશ્નો પૂછવાઃ—ઈંટનો આકાર કેવો છે? તેને કેટલા ખૂણા, કેટલી સીધી કોરણો, અને કેટલાં પાસાં છે? પાસાંનો આકાર કેવો છે? ઇત્યાદિ.

એક અથવા વધારે બાળકોને બોલાવીને કહેવું કે ઈંટની લમ્બાઈ, પહોળાઈ, અને જાડાઈ માપો. જો ઈંટો વધારે હોય તો પહોંચે ત્યાંસુધી એકેક બાળકને એકેક ઈંટ અને ૮ મા પાઠમાં ઉપયોગમાં લીધી હતી તેવી જાડા કાગળની એકેક પટી આપી કહેવું કે તમને આપેલી ઈંટ આપેલી પટીવતી માપી જુઓ. જે *માપ તેઓ લાવે તે સરખાવી જોવાં.

પછી તે પૈકી એકેક ઈંટ બીજાં બાળકોને આપવી અને નીચે મુજબ પ્રશ્નો પૂછવાઃ—

"ઈંટો હાથમાં ઝાલો; તે કેવી લાગે છે?" ભારે.

"તે દબાવી જુઓ; તે કેવી લાગે છે?" કઠણ.

"તેનાપર તમારી આંગળીઓ ફેરવી જુઓ; તેની સપાટી કેવી છે?" ખડબચડી.

"તમે કહો છો કે ઈંટ ભારે છે; તેને પાણી ભરેલી ડોલમાં મૂકું તો તે તરશે કે ડૂબી જશે?" તે ડૂબી જશે.

"ઈંટોના બીજા ગુણ શોધી કઢાવવા છે. આ ઈંટને તપેલામાં

---

* ચણવામાં સામાન્ય રીતે વપરાતી ઈંટો ૯ ઇન્ચ લાંબી, ૪ ઇન્ચ પહોળી, અને ૨॥ ઇન્ચ જાડી હોય છે.

ઊભી મૂકી કાના સુધી પાણી ભરૂં છું. થોડી વાર પછી તેની તરફ આપણે ફરી જોઈશું. તે દરમ્યાન ઈંટ વિષે જે જાણતા હો તે કહો."

પછી શિક્ષકે એક બાળકને તપેલા તરફ નજર કરવાનું કહેવું. બાળકને માલૂમ પડે છે કે હવે તપેલું ઊણું થયું છે.

"પાણી ક્યાં જતું રહ્યું તે તગારામાંથી કદાચ કોઈ અટકળથી કહી શકશે." **તે ઈંટમાં જતું રહ્યું છે.**

"ખરી વાત; ત્યારે ઈંટો કેવી કહેવાય?" **સછિદ્ર.**

"કેવી ચીજને સછિદ્ર કહેવાય?" **જેમાં ન્હાનાં ન્હાનાં ઘણાં છિદ્ર હોય તેવી.**

"જુઓ આ ઘન છે. તેની અને ઈંટની તરફ નજર કરો."

"શી શી બાબતમાં તેઓ મળતાં છે?" **દરેકને આઠ ખૂણા અને છ પાસાં છે.**

"શી બાબતમાં પાસાં મળતાં નથી આવતાં?" **ઘનનાં પાસાં ચોરસ છે અને ઈંટનાં પાસાં લંબચોરસ છે.**

चर्चा पत्र.

ડાહ્યાભાઈ જોગીભાઈ.

૧. ક્ષારવાળા પદાર્થો (સાબુ, મીઠું વગેરે) ચોમાસાની ઋતુમાં પીગળી જવાનું શું કારણ હશે?

૨. ભૂગોળ ભાગ ૨ જા માં જર્મની દેશમાં પ્રશિયાને કિનારે અમ્બર જડે છે તે શું હશે, શા ઉપયોગમાં આવે છે, અને કોણ બનાવે છે અને કેવું હોય છે?

૩. છઠ્ઠી ચોપડીના અમ્બુવાળા પાઠ ૮૧, ૮૨, ૮૩ માં દાદો શબ્દ વાપર્યા છે તે બાપને લાગુ પડે કે બાપના બાપને કે માના બાપને? ઊજળી જાતમાં અસલ રૂઢીએ માના બાપને દાદો કહે છે. નીચવર્ણમાં તો બાપને, બાપના બાપને પણ હાલ દાદો કહે છે. પણ આ પાઠમાં મણિશંકર એ નામ બાળકનું છે તો ખરૂં શું?

૪. રેલ્વેનો ટાઇમ મૂળથી મદ્રાસ રાખવાનું શું કારણ? એથી શી સગવડ પ્રથમથી પડી હશે?

૫. લોહચુમ્બકની સોયના છેડા ઉત્તર દક્ષિણ રહે છે તેનું શું કારણ હશે? મ્હારા વિચાર પ્રમાણે યન્ત્રની એવી બનાવટ, કાંતો પૃથ્વી એ દિશા તરફ ચપટી અને મધ્યમાંથી ફૂલેલી તેથી હશે. મ્હારો એક મિત્ર કહે છે કે ઉત્તર દિશા તરફ લોહચુમ્બકની ખાણો છે તેથી આકર્ષણ થાય છે તો ખરું શું?

૬. છઠ્ઠી ચોપડીના ૧૬૧ મા પાઠમાં લખ્યું છે કે પૃથ્વી વામાં નથી ફરતી પણ વાયુને પોતાની સાથે લઈને ફરે છે. જેમ કોઈ વાસણપર ફૂગ વળગી હોય ને તે વાસણને જ્યાં લઈ જઈયે તેની સાથે ફૂગ પણ જાય છે તેમ પૃથ્વી પોતાની સાથે વાતાવરણને લઈ જાય છે તો વાયુ વધારે ઓછો તથા પવનના સપાટા, વટોળ વગેરે શાથી થાય? કદાચ તેમ જ હોય તો જ્યાં જેટલો વાયુ તેટલો ને તેટલો જ સાથે જવો જોઇયે, પણ વાયુમાં તો ફેરફાર થાય છે. હું ધારું છું કે પૃથ્વીથી વા સ્વતન્ત્ર છે, પૃથ્વી વાતાવરણથી ઘેરાયેલી છે, અને વાયુમાં પ્રસરણ પામવાનો ગુણ છે જેથી વધારે ઓછો થાય છે.

૭. નકશાઓમાં ગામ તથા શહેરનાં ટપકાં કયે આધારે મૂકાયેલાં છે? સ્કેલ પ્રમાણે હોય અને ગામના તળાવના ક્ષેત્રફળ ઉપરથી મૂક્યાં હોય તો કોઈ ગામનું તળાવ તો વખતે બે ત્રણ ગાઉ ફેર હોય તો પછી સ્કેલનું અને ક્ષેત્રફળનું ટપકાં મૂકવામાં શું ધોરણ રહે છે?

૮. ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોની જોડણી નિયમિત હોય એમ જણાતું નથી. જેમ જેની મરજીમાં આવે તેમ હ્રસ્વ, દીર્ઘના ઉચ્ચારો બોલે છે તથા લખે છે. આથી ભાષા બગડે છે અને નિયમ રહેતો નથી. વળી નવી આવૃત્તિવાળી વાંચનની ચોપડીઓમાં પણ કોઈમાં એક શબ્દ હ્રસ્વ લખ્યો હોય તે બીજીમાં દીર્ઘ હોય છે તો પછી મહેતાજીઓએ કયો નિયમ પકડવો? ક્લાસના બધા છોકરાઓ પાસે એક જ આવૃત્તિની ચોપડીઓ હોતી નથી, વખતે એકાદ બે વર્ષની કેટલાક પાસે જૂની પણ હોય છે. આથી પરીક્ષા વખતે અને દર રોજ ડિક્ટેશન તપાસતી વખતે ભૂલ ગણવાની અડચણ પડે છે. માટે હ્રસ્વ તથા દીર્ઘ વગેરે જોડણીના

નિયમો છપાવી બહાર પાડી દરેક નિશાળોમાં આપવામાં આવે તો શી હરકત પડે? સાંભળવા પ્રમાણે પૂર્વે નિયમો છપાવી દરેક નિશાળમાં આપવામાં આવ્યા હતા તે કયા વાંધાથી કાઢી નાંખવામાં આવ્યા હશે ?

૯. દલાલકૃત ભૂમિતિમાં સમતલ ખૂણો અને સમતલ સાંધી લીટી ખૂણાની વ્યાખ્યા સમજાવી છે પણ કાંઈક ગૂંચવણ ભરેલી લાગે છે માટે સદરહુ ખૂણા સરળ રીતે આકૃતિ કાઢી સમજાવશોજી.

૧૦. સાતમી ચોપડી ધોરણમાં પૂરી લખી છે તો ઇતિહાસના પાઠોનો ધોરણ સાથે કાંઈ મેળ લાગુ પડતો હોય એમ જણાતું નથી તો પૂરી ચોપડી લખવાનું શું પ્રયોજન ? વળી એ પાઠો એ ધોરણવાળાને ઓછા ઉપયોગી હોવાથી એના ઉપર ધારવા પ્રમાણે ઓછું જ લક્ષ અપાતું હશે. એને બદલે નીતિની શીખામણના પાઠો ઉમેરવાને શી હરકત નડે છે? વળી નીતિના પાઠો એ ચોપડીમાં આઘે આઘે ને થોડા છે.

૧૧. છઠ્ઠી ચોપડીમાં જે કવિતા પ્રથમ લખી છે તે બીજી સાહસ વિષેની કવિતા કરતાં કઠણ છે, તો એ સરળ બાબતપરથી કઠણ ઉપર જવાની પદ્ધતિથી ઊલટું લાગે છે. વળી એ જ ચોપડીમાં પાઠ ૧૩૯ મે નર્મ કવિતા આત્મ જ્ઞાન વિષેની ઘણી જ કઠણ છે અને તેના અર્થ છોકરાઓની ઉમ્મર ને બુદ્ધિના પ્રમાણમાં ઘણા જ ગમ્ભીર અને ગુહ્ય છે માટે બાદ થવી જોઇયે, કેમકે ઘણી મહેનતે થોડું ફળ આપનારી છે.

૧૨. છઠ્ઠી ચોપડીના ૭૬ મા પાઠમાં જૂની આવૃત્તિમાં લખ્યું છે કે વગર પૈડાની ગાડી કૂતરાં બરફના મુલકમાં ખેંચે છે અને નવી આવૃત્તિમાં હરણ જેવાં જનાવર ખેંચે છે તો બેમાંથી કયું ખરું માનવું ? ચિત્રમાં પણ બંને આવૃત્તિમાં લખ્યા પ્રમાણે કાઢયું છે.

૧૩ લાલશંકરકૃત અંકગણિત, પરચુરણ દાખલા, ગનો. ૧૫ મું, દાખલો ૪ થો. (૭ લાખ બસેં પાંચ)હજાર, (એકસો બાર) લાખ, (બસેં આઠ) સો, ને બસેં ચોવીસ, આવી રીતે કૌંસ કરીને લખવાથી સરળ થાય છે અને ગૂંચવણ પડતી નથી. ઘણાખરા ચઢતા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ આ દાખલો ખરો કરી શકતા નથી કારણકે

કૌંસ વગર લખેલી ભાષા ઉપરથી વિચાર કરવાનો છે તે હલકા ધોરણના વિદ્યાર્થીની વિચાર શક્તિ કરતાં અઘરો છે. વળી ઉપલા દાખલાઓમાં કૌંસ આપ્યા છે તો આમાં તેમ કરવાને શો વાંધો હશે ?

वेरावळ केळवणी समाज.

(ચાલુ પાને ૩૧૮ થી.)

બાદ મહેરબાન તરખડ સાહેબે સમાજના મેમ્બરોને છેલ્લી સલામ કરતાં જે કહ્યું તેનું ભાષાન્તર સોરઠ પ્રાન્તના ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર રા. સા. ગણપતરામે નીચે પ્રમાણે વાંચી સંભળાવ્યું:—

મહારૂલ મહામ વજીર સાહેબ, દિવાન સાહેબ સરદાર બહાદૂર બહેચરદાસજી, મિ. પુરુષોત્તમરાયજી, અને ગૃહસ્થો:—

આ પ્રાન્તમાં કેળવણીની તવારીખમાં એક ઘણું ફતેહમન્દ પ્રકરણ તેના અંજામ ઉપર લાવતી વખત આ હમારી છેવટની બેઠક વેળાએ આપ વજીર સાહેબ અહિં સુધી તકલીફ લઈ પ્રમુખની ખુરસી ઉપર બીરાજવાથી હમને ઘણા અહેશાનમન્દ કર્યા છે એમ મ્હારે જાહેર (કબૂલ) કરવું જોઇયે. હમારા કાર્યમાં આપે આવી જાહેર રીતે દિલસોજી બતાવી તેથી સૌ લોકો—આમોખાસ—ના દિલ ઉપર બહુ જ ઉમદા કીસમની અસર થશે એમાં શક નથી, અને મ્હને ખાતર જમા છે કે એ આપના પધારવાના સબબથી આયન્દેને વાસ્તે ઘણા જ ફાયદેમન્દ ફળો એમાંથી નીપજશે.

દિવાન સાહેબ, આપને કહેવાની આજ મ્હને ફરીથી આપે તક આપી છે, તેથી કહું છું કે પહેલે દિવસે મ્હેં જે જે આપની બાબતમાં કહ્યું હતું તે જ વાત હું ફરીથી રચાવું છું; વિશેષમાં એટલું જ કહીશ કે કેળવણીની બાબતમાં આપ જે દિલ દો છો તેનો આપે આજ હાજર થઈને તાજો પુરાવો આપી હમારા ઉપરના આપે કરેલા આભારમાં વધારો કર્યો છે.

મિ. પુરુષોત્તમરાય, હમારા પ્રથમના માંગલિક દિવસે અમારા કામમાં આપની હાજરીથી ઉત્તેજન આપતાં સખ્ત બીમારીએ આપને અટકવું પડ્યું તેથી હમને સર્વેને અન્તઃકરણથી દિલગીરી પ્રાપ્ત થઈ;

પણ વળી આપના ઉત્સાહ અનુસાર આપ આવી એ કામમાં ભાગ લઈ ન શક્યા તેથી આપને અધિક દિલગીરી થઈ હશે; તેથી આજ આપને અત્રે જોવાથી હમને બેવડો આનન્દ થાય છે. એક તો આપને બેવડો આનન્દ થાય છે. બીજું એ કે આપને આરામ થવાથી હમને જે સન્તોષ થયો છે તે આપને જાહેર કરવાનો હમને આ પ્રસંગ આપે આપ્યો, અને ત્રીજું એ કે આપના મનની ભાવના પ્રમાણે ઈશ્વિર કૃપાથી અહિં પધારવાથી આપને આવકાર આપવાની હમને તક મળી; અને વળી ઉમેરતાં હમને ખુશી પેદા થાય છે કે જોકે હમારી સમાજના આખરના દિવસ ઉપર હમે આપને આવકાર આપીએ છીએ તથાપિ તે કારણથી તે કંઇ કમ દિલભરીનો છે એમ આપ ધારશો નહિ.

હું હવે આપ સાહેબને જાહેર કરું છું કે જે કારણસર આ સમાજને બોલાવવામાં આવી હતી તેનું કામ તેણે પૂરું કર્યું છે ને કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે અને તે સમાજના નામથી આ સંસ્થાને હમને જે કિંમતી મદદ આપી છે તે હું કબૂલ કરું છું અને તે ખાતે દિલોજાનથી ખુદાવિન્દ નવાબ સાહેબનો ઘણો જ ઉપકાર માનીએ છીએ તે તેમને જાહેર કરવાની મહેરબાની કરશો. આ સમ્બન્ધમાં સમાજના દરેક સભાસદની સુખ સગવડને માટે મિ. ગણપતરાય મયાશંકર ઘોડાએ જે મહેનત ઉઠાવી છે, અને એ સમાજના કામકાજની વ્યવસ્થા એવી તો સમ્પૂર્ણ રીતની તેમણે રાખી છે કે, જેથી, પહેલેથી છેલ્લે સુધી જોતાં કોઈ પણ પ્રકારની તેમાં લેશ પણ અડચણ આવી નથી તે શ્રીનવાબ સાહેબની નિગાહ આગળ કૃપા કરીને લાવશો. વળી આપના ગામોની નિશાળોના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. સુન્દરજી મૂળજી શેઠ તથા જૂનાગઢ તાલુકા સ્કૂલ માસ્તર આજમ સુન્દરજી પુરુષોત્તમે જે મહેનત લીધી છે, અને સમ્ભાળ ભરેલી કાળજી બતાવી છે તે આપની નજરે કરવામાં આવે નહિ, તો સમાજે પોતાની અહેસાનમન્દીમાં મ્હોટી ખામી બતાવી એમ હું ધારું છું.

ગૃહસ્થો, હવે હમે આજ દિવસ સુધીમાં શું શું કર્યું, તે જાણવાને તમે આતુર હશો. ધોરણોમાં ફેરફાર કરવાના વિચારમાં હમે અમુક નિયમો સ્વીકારીને તે પ્રમાણે ચાલ્યા છીએ; અમારા આગળ જે જે બાબતો રજુ કરવામાં આવી તે એજ્યુકેશન કમિશને જે જે ભલા-

તેને માટે હું તેમનો અન્તરથી ઉપકાર માનું છું. તેમના તરફથી બોલનાર મિ. રતિલાલનો અને તેમની દ્વારાએ સર્વે પ્રતિનિધિ સાહેબોનો હું આ પ્રસંગે ઉપકાર માનવાની જાહેર તક લઉં છું તેથી હું કાંઈ ભેદ બુદ્ધિ વાપરૂં છું એમ સમજશો નહિ, કારણકે મિ. રતિલાલ તેમના મુખરૂપ હતા.

આવી સમાજોથી કેટલો બધો લાભ થાય છે તે આપણે જે થોડા દિવસ સાથે રહ્યા તેથી આપણા મનમાં એ વાત જેટલા જોરથી ઠસી છે, તેવી બીજા કોઈ પણ બનાવથી થઈ શકે એમ હું ધારતો નથી. સમાજોથી પરસ્પર સદ્ભાવ અને પરસ્પરના માનને પોષણ મળે છે, અને કોઈ જૂની અનિષ્ટ ગેરસમજુતીઓ હોય છે તો તેનો મેલ તણાઈ જમીન સ્વચ્છ થાય છે.

અને હવે આપણે જલદી જ જુદા પડીશું. જોકે પાછા આવતી સાલ ફરી મળવાની આતુરતા ભરેલી આશાથી જુદા પડીશું, તોપણ આપણે દિલગીરીથી જુદા પડીશું. હમારી ઉમેદ એવી છે કે, આ સમાજ તે છેલી જ સમાજ નથી પણ ઘણી વાર્ષિક સમાજો હજુ મળશે; તેની આ પહેલી સમાજ જાણવી. અને મ્હને ખાત્રી છે કે કાઠીઆવાડના સંસ્થાનોના કેળવણી ખાતાના અધિકારી સાહેબોની પહેલી સમાજની ઉઠાવણી કરવાનું કામ જે મ્હોટા સંસ્થાનની સહાયતાથી જ બની શક્યું છે તે જૂનાગઢ સંસ્થાનનું નામ હમેશાં યાદ કરવામાં આવશે.

પ્રતિનિધિ સાહેબો, આ સમાજનું છેવટને માટે બંધ કરતી વખત કહેવાની રજા લઉં છું કે, આપના રાજ્યના દિવાન સાહેબોને આપને પોતાના પ્રતિનિધિ કરીને અહિં મોકલ્યા તેમાટે મ્હારા ઊંડા આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરશો.

(અપૂર્ણ.)

केळवणी खातानी खबरो.

નવાં પુસ્તકો તૈયાર છે.

ગુજરાતી:	કિંમત.
લાલશંકર—મ્હોટું ગણિત	૦—૭—૦
બોમ્બે સંસ્કૃત સીરિઝ.	
નં. ૪ પંચતન્ત્ર બુક ૧.	૦—૬—૦
નં પર મૃચ્છકટિક નાટક	૩—૮—૦

સરકારી સેન્ટ્રલ બુકડીપો,
મુમ્બઈ તા. ૨-૧૧-૯૯.

J. C. Dubash,
ક્યુરેટર.

જાહેર ખબરો.

લેખાં. ગણિતનો ઉદ્ધાર કરો. લેખાં.

દરેક સ્કૂલની લાયબ્રેરીમાં રાખીને (સરકારે મંજૂર કરી છે), ગણિત શીખવવાની પદ્ધતિ વાંચો, શીખો, અને શીખવો.—

આખા ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં પ્રસિદ્ધ અને વપરાતાં.—

લેખાં —કર્તા—દેશાઇ અનાધર રણછોડજી હાઇસ્કૂલ અમદાવાદ (આગળ ટ્રેનિંગકૉલેજમાં હતા) ધો. ૧-૨-૩-૪ માટે બીજી આવૃતિ કિંમત ૦)~, ૦)~ા, ૦)~ાા, ૦)~ાાા,

ધોરણ ૫ પહેલી આવૃતિ (તૈયાર છે.) કિંમત રૂ. ૦)~ા.

શિક્ષકોને જ માત્ર જવાબ આપવામાં આવશે (મફત.)

ગુજરાત અને કાઠીયાવાડના તમામ પ્રોફેસરો—શિક્ષકો, પરીક્ષકો અને સરકારીબુકકમિટિના મેંમ્બરોના અભિપ્રાયોપુસ્તકોની સાથેમોકલવામાંઆવશે

પરદેશી ગ્રાહકોને ૨૦ ટકા કમીશન. મોકલવાનું ખર્ચ તેમને માથે.

કર્તા પાસેથી અથવા મી. પુરશોતમ મનસુખ ચોકસી પાસેથી મળશે.

જાહેર ખબર. સ્વર્ગવાસી રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ કૃત. પુસ્તકો મહેરબાન ડીરેક્ટર ઓફ્ પબ્લીક ઈન્સ્ટ્રક્શન સાહેબે મંજુર કરેલાં.

નવલ ગ્રંથાવલી. ભા. ૧—૨	૮—૦—૦
” ” ૨—૩	૨—૦—૦
નિબંધરીતી.	૦—૬—૦
બાળગરબાવળી.	૦—૨—૦
બાળલગ્ન બત્રિસી.	૦—૨—૦

મળવાનાં ઠેકાણાં.

મુંબઈ.—એન. એમ. કમ્પની—કાલબાદેવી. રોડ.

” જેઠારામ મુકુંદજી. ” ”

અમદાવાદ.—યુનાઇટેડ પ્રિંટીંગ પ્રેસમાંથી.

” બુકસેલર શાકરલાલ. બુલાખીદાસ.

રાજકોટ—બુકસેલર બેચર મેઘજી.

સુરત ધીમનરામ નવલરામ. કેળાંપીઠ.

ઉધાર કોઇને ચોપડી મોકલવામાં નહિ આવે.

બીજા બુકસેલરો માગશે તો તેમને કમિશનથી આપવામાં આવશે કમિસન સારૂં આપવામાં આવશે. હરીલાલ વલ્લભરામ.

૧—૩—૯૬.સુરત. કેળાંપીઠ ગુજરાતશાળા પત્રના માજી માનેજર.

શ્રી પંચદશીનું ગુજરાતી ભાષાંતર—બહાર પડી ચૂક્યું છે. તેમાં મૂળ શ્લોક, શબ્દાર્થ અને તે નીચે વિવેચન છે. એનાપર વિદ્વાનોનાં સારા અભિપ્રાય છે. સોનેરી પાકા પૂઠા વાળાની કીંમત રૂ. ૪) ટપાલ ખર્ચ ૭ આના જૂદું છે. રોકડી કીંમતે મળશે.

વિશ્વનાથ સદારામ પાઠક. તાલુકા સ્કૂલ માસ્તર ખંભાળિયા જામ.

રા. રા. ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ વકીલ પોરબંદર.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની પૂર્ણ નોટ—અંગ્રેજી ને ગુજરાતી શાળા [illegible] પરીક્ષા માટેની મહાજન વધારા સુધારા સાથેની આવૃત્તિ ત્રીજી.